

NA ZGODOVINSKI
PRELOMNICI

MOMČILO ZEČEVIČ

DOCUMENTA ET STUDIA HISTORIAE RECENTIORIS

VI

Momčilo Zečević

NA ZGODOVINSKI PRELOMNICI

SLOVENCİ V POLITIKI JUGOSLOVANSKE DRŽAVE
1918—1929

I. knjiga

ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

1986

Naslov izvirnika

dr. Momčilo Zečević: NA ISTORIJSKOJ PREKRETNICI
SLOVENCİ V POLITIKI JUGOSLOVANSKE DRŽAVE 1918—1929

I. knjiga

Copyright © 1985 by dr. Momčilo Zečević

7010/66

D 03 -02- 2010/109

PREDGOVOR

Ta knjiga je del širše zasnovane tematske naloge, zamišljene kot poskus vsestranske zgodovinske obdelave, položaja, razvoja in vloge Slovencev v jugoslovanski državi v obdobju 1918—1929. Nastala je z razširitvijo vsebinskih osnov in ob uporabi bolj zapletenega metodološkega pristopa pri uresničevanju prvotnega raziskovalnega koncepta, katerega namen je bil, da bi za obdobje parlamentarizma v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev do uvedbe šestojanuarske diktature leta 1929 preučili odnose in stike slovenskih političnih strank z drugimi strankami, tokovi in skupinami v jugoslovanskem političnem življenju tistega časa. Med raziskovanjem se je izkazalo, da je bila takšna začetna tematska naloga ozka in neracionalna, ker ni mogla ustrezno odgovoriti na številna bistvena vprašanja o položaju in razvoju, ciljih in interesih slovenskega naroda v skupni jugoslovanski državi. Prav to je bil razlog, da se je zastavljeno raziskovalno delo postopoma usmerjalo na širše področje in preučevanje večjega števila vprašanj, za katera je kazalo, da bi lahko dala celovitejši in vsebinsko bogatejši vpogled v dejanski položaj in vlogo Slovencev v politiki jugoslovanske države v letih 1918—1929.

Cim dalje je segalo raziskovanje, tem bolj si je avtor prizadeval, da bi v okviru posebnega in do neke mere interdisciplinarnega prijema obdelal in prestopil pri nas običajne ozke okvire zgodovinske obdelave politične, torej strankarske zgodovine, ki je v glavnem le registrirala spopade nacionalnih buržoazij v boju za oblast. Prepričanje, da je za objektivno analizo zgodovinskih tokov daleč pomembnejše spoznavanje socialne, nacionalne in razredne družbenopolitične komponente kot vzroka in posledice strankarskih obračunov pri delitvi oblasti, je spodbujalo namen, da bi z obsežno raziskovalno analizo dosegli racionalnejši model širše zgodovinske obdelave položaja posameznih narodov v Jugoslaviji med svetovnima vojnama. Upoštevali so pomanjkanje ustreznega zgodovinskega gradiva, pa razmišljanje ni seglo dlje kot do poskusov, da bi ugotovili nekatera osnovna dejstva, morebitne globalne resnice in strateške smeri razvoja ter tudi kritično ovrednotili prejšnja in obstoječa pojmovanja in ocene. Odgovore na številna vprašanja je bilo zaradi tega treba dati hipotetično, marsikdaj le v indikativni ali ilustrativni obliki.

Vse do objave novejših zgodovinskega dela, ki so izšla v zadnjih dveh desetletjih, je t.i. slovenska komponenta jugoslovanske ideje in jugoslovanskega vprašanja, zlasti iz obdobja neposrednega boja za skupno jugoslovansko državo 1914—1918, stala v globoki senci prevladujočih pojmovanj o izključnem in odločujočem pomenu srbo-hrvatskih odnosov za njeno uresničenje in utemeljitev. Nova zgodovinska spoznanja in tolmačenja so v marsičem spremenila takšna pojmovanja o značaju, vsebini in obsegu jugoslovanske ideje, pa tudi tradicionalne sodbe o sodelovanju in prispevku posameznih nacionalnih subjektov k nastanku jugoslovanske države leta 1918. Prišlo je do

nove kritične ocene bistvenih dogodkov, dogajanja in dejavnikov v boju za Jugoslavijo in ob tem so se temeljito razširila spoznavna področja, pogosto prav po zaslugi spremembe zornih kotov pri ocenjevanju. Raziskovalna dela so se vse bolj opirala na analize dialektičnega zgodovinskega toka zapletenih procesov in premikov v širših družbenih slojih, kar je prineslo nove in včasih nepričakovane rezultate. Stereotipne predstave o hrvatskem porajanju jugoslovanske misli in njeni srbski nacionalistični utemeljitvi, o srbo-hrvatski viziji jugoslovanstva med prvo svetovno vojno, o zgodovinski vsebini Niške in Krfske deklaracije, vlogi Jugoslovanskega odbora, pomenu Majniške deklaracije, Ženevske konference itd. so doživele pomembne popravke. Za znanstveno obdelavo in dopolnilo prejšnje zgodovinske podobe o jugoslovanstvu med idejo in državo so bila izrednega pomena tudi raziskovanja o razvoju jugoslovanske misli na slovenskih tleh, pomenu in vlogi t.i. deklaracijskega gibanja, tolmačenja dejanske vsebine pogledov in programov političnih sil v Sloveniji, njihove jugoslovanske pobude v obdobju 1917—1918 in vloge pri ustvarjanju Države Slovencev, Hrvatov in Srbov in Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev.

Preučevanje nadaljnjega razvoja in položaja Slovencev v jugoslovanski državi po letu 1918 pa je dolgo ostalo zunaj globlje in vsestranske analize zgodovinske znanosti. Če izvzamemo zgodovinopisni pregled najpomembnejših dogodkov izpod peresa prof. dr. M. Mikuža, objavljen v njegovi znani monografiji in v strnjeni obliki ponovljen v najnovejši Zgodovini Slovencev (1978), in nekaj del, objavljenih v časopisih, zbornikih in nekaterih leksikografskih izdajah, lahko ugotovimo, da je preučevanje političnega, ekonomskega in kulturnega razvoja slovenskega naroda v jugoslovanski državi 1918—1941 ostalo povsem na obrobju našega novejšega zgodovinopisja. Prednost je imelo vsekakor preučevanje slovenskega delavskega gibanja, medtem ko je širša komponenta slovenske družbene zgodovine tega obdobja pritegovala pozornost le toliko, kolikor je bilo nujno, da bi objasnili in obdelali to obdobje slovenske zgodovine. Izjema je v glavnem le malce temeljitejše preučevanje položaja in razvoja tistih delov slovenskega naroda, ki so po letu 1918 ostali v okvirih italijanske in avstrijske države. To je bil tudi osnovni motiv, da so v programe Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani in Instituta za savremeno istorijo v Beogradu uvrstili temo, ki je označena v nadnaslovu te knjige, in se s skupno materialno naložbo lotili njenega uresničenja. Knjiga je torej rezultat sodelovanja Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani in Instituta za savremeno istorijo v Beogradu. Raziskovalno delo sta omogočila Sklad B. Kidriča in Zajednica nauke Srbije s svojimi sredstvi.

Pri seznanjanju z vsebino te monografije mora bralec upoštevati, da si je celovito tematsko nalogo »Slovenci v politiki jugoslovanske države v l. 1918 do 1929« avtor zamislil v dveh knjigah, od katerih bo druga vsebovala naslednja štiri osnovna poglavja: ekonomski razvoj Slovenije 1919—1929, odpori proti velikonacionalnim pritiskom in željam hrvatske buržoazije, boj vodilnih slovenskih političnih sil proti centralizmu in političnemu hegemonizmu velikosrbske buržoazije (v tem okviru tudi odnose z drugimi političnimi subjekti v državi) in ob koncu položaj Slovencev v zunanji politiki jugoslovanske države v letih 1918—1929. Sele ko hosta pred bralcem obe knjigi, mu bo jasnejša opredelitev avtorja za obči nadnaslov tega projekta, kajti v drugi bo še bolj kot v prvi obdelal sodelovanje slovenskih strank v jugoslovanski politiki (parlamentu, vladah ipd.), položaj Slovenije v ekonomskem razvoju nove države, širše zanimanje za »neslovenska vprašanja« itd.

Avtor je prepričan, da se mu bo v okviru takšnih temeljnih usmeritev zgodovinske obdelave in analize, ki bodo z vsebino prve knjige pomenile komplemen taro celoto, posrečilo ponuditi malce širšo in temeljitejšo ilustracijo razvoja slovenskega naroda v neposredni vzročno-posledični povezavi z njegovim državno-pravnim, ekonomskim, kulturnim in političnim položajem v jugoslovanski državi 1918—1929. Ali bolj preprosto: skupne raziskave so v osnovi posvečene ugotavljanju poti in oblik boja slovenskega naroda za njegovo narodnostno konstituiranje, uveljavitev in svoboden razvoj v okviru jugoslovanske države in družbe 1918—1929. Vključitev v novo državo in boj za enakopraven položaj Slovencev in drugih narodov v njenih mejah sta pomenila velik zgodovinski preobrat in izziv. To je dalo avtorju tudi zamisel za naslov prve knjige.

Avtor se je zavedal težav in zapletenosti zastavljene tematske obdelave, ki je prejšnje generacije niso uresničile — tudi bolj poklicani zgodovinarji ali celo zgodovinske ustanove — in si je pri obdelavi posameznih vprašanj prizadeval uresničiti predvsem njihovo korektno elementarno interpretacijo in želel ugotoviti najznačilnejše oblike njihovega izražanja in glavne smeri razvoja. V tem smislu je po svojem znanju, prepričanju in možnosti, ki jih je ponujalo zgodovinsko gradivo, opravljal tudi selekcijo podatkov, s katerimi je poleg vsega poskušal tudi v neposredni obliki, v samem besedilu, seznaniti bralca in mu tako omogočiti, da bi si lahko sam ustvaril lastne sodbe o posameznih vprašanjih in procesih zgodovinskega razvoja. Če je takšne namene vsaj malce približal svojim željam, bo prepričan, da je njegovo delo uspešno.

Zgodovinske vire in literaturo, na katerih temelji to delo, lahko bralec najde v opombah. Pri njihovem pregledu mora upoštevati, da je obilica podatkov, raztresenih po časnikih in časopisih, raznih arhivalijah ter objavljenem gradivu in literaturi ostala zunaj neposrednega registriranja v samem besedilu. Dolgotrajne in obsežne raziskave po arhivskih fondih v velikem prostorskem trikotniku med Beogradom, Londonom in Mariborom so dale, žal, nepričakovano skromne rezultate. Zaradi tega je bilo treba glavne opornike najti med vztrajnim iskanjem po tiskanih virih, časnikih, revijah in takratni skromni in včasih tudi nekritični literaturi.

Iz neskromne vrste drobnih podatkov majhnega pomena sem izbiral tiste, ki bi v medsebojnem kritičnem sorazmerju lahko omogočili kakovost in verodostojnost zgodovinskega argumenta. Nekatere tedanje publikacije, predvsem tiste, v katerih je slovenska meščanska elita opisala svoje obdobje, so mi z deli slovenskih naprednih sil kot vir zgodovinskih podatkov močno pomagale pri uresničevanju zastavljene tematske konstrukcije. To velja v prvi vrsti za znane slovenske jubilejne zbornike, objavljene v Ljubljani v letih 1928 in 1939, in za številne druge časopise in publikacije med vojnama. Pomembno je tudi omeniti, da sem pri že obdelanih vprašanjih, kjerkoli je le bilo mogoče — zlasti pri zgodovini delavskega gibanja in KPJ iz obdobja dvajsetih let — napotil bralca k širšim informacijam in odgovorom v obstoječi literaturi.

V upanju, da bo tudi naslednja knjiga iz tega projekta kmalu pred bralcem in da bo celotno delo spodbudilo zgodovinska in druga raziskovanja o jugoslovanski državi in družbi v obdobju 1918—1929 na širših osnovah zapletenega zgodovinskega razvoja, se zahvaljujem vsem, ki so mi pomagali in podprli moja dosedanja prizadevanja. Posebej se zahvaljujem recenzentom te knjige prof. dr. Miroslavu Stiplovšku, dr. Branislavu Gligorijeviću in dr. Janku Prunku. Zahvaljujem se tudi Francetu Filipiču, ki je s svojo recenzijo za Založbo Obzorja pripomogel, da sem iz rokopisa izločil nekatere faktografske netočnosti.

V Beogradu, junija 1984.

Avtor

UVODNI DEL

Osnove slovenske nacionalne politike: katoliški in liberalni tabor. Delavsko gibanje do leta 1918

Ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja, vse do ustanovitve prve skupne jugoslovanske države leta 1918, so vodilno vlogo v političnem in družbenem življenju slovenskega naroda imela tri temeljna idejno-politična gibanja oziroma njihove politične stranke. Njihova dejavnost je v tem obdobju obsegala skoraj vse kulturno, politično in ekonomsko življenje v slovenskih deželah. Ta tri gibanja so bila katoliški ali klerikalni tabor, liberalni tabor in sile delavskega in socialističnega gibanja.

Ti trije tabori, ki so si ideološko in politično nasprotovali, so dejansko izražali znani proces razslojevanja evropske meščanske družbe, ki je z dokajšnjo zamudo zajel tudi slovenske dežele. V posebnih zgodovinskih okoliščinah položaja slovenskega naroda v desetletjih ob prelomu stoletja je proces socialnega in idejnega razslojevanja na slovenskih tleh imel tudi nekatere posebne značilnosti, kar je v veliki meri vplivalo na nadaljnji razvoj slovenske sodobne zgodovine. To posebnost slovenskega razvoja označuje predvsem dejstvo, da gre za zgodovino t.i. »nehistoričnega naroda«, ki je bil v 19. stoletju še vedno pretežno kmečki in pri katerem se je meščanstvo šele začelo oblikovati, medtem ko so bili višji sloji družbe povezani s tujo fevdalno preteklostjo, predvsem z nemškoavstrijskim fevdalnim sistemom.

Za razumevanje tega dogajanja in dogodkov ter za preučevanje posebnosti razvoja slovenskega kulturnega, ekonomskega in političnega življenja v obdobju, ko se je slovenski narod prvič odločilno spopadel za uveljavitev svoje nacionalne samobitnosti, so omenjena dejstva zelo pomembna. Tudi odgovore na številna vprašanja, ki se navezujejo na razvoj Slovencev v obdobju nastanka in utrjevanja jugoslovanske države do leta 1929, je treba iskati predvsem v razrednih, idejnih in političnih interesih in hotenjih treh osnovnih političnih struktur slovenske družbe. D. Kermauner je poudaril, da se je politično življenje pri Slovencih razvijalo povsem drugače kot pri Srbih in Hrvatih, med posebnimi zgodovinskimi okoliščinami njihovega razvoja pa je zanesljivo najpomembnejše dejstvo, da so bili tesno vključeni v avstrijski socialni, politični in kulturni krog.¹

Druga polovica 19. stoletja, zlasti njegova poslednja desetletja, pomeni v slovenskem političnem, ekonomskem in kulturnem življenju obdobje močnejšega prebujanja nacionalnih sil in njihovo socialno in idejno diferenciacijo. Za mladi slovenski meščanski razred je enega od političnih ciljev pomenila težnja po nacionalnem združevanju in zedinjenju, kajti slovenske dežele so bile v okviru avstro-ogrške monarhije administrativno, kulturno in ekonomsko razcepljene in razdeljene. Vendar pa je bila zamisel o t.i. Zedinjeni Sloveniji,

¹ D. KERMAUNER, *Delavsko gibanje v slovenskem življenju*, SODOBNOST.

ki je vzniknila že v revolucionarnem letu 1848 kot pglavitni nacionalni ideal,² v obstoječih okoliščinah zgodovinskega položaja slovenskega naroda še daleč od možnosti za praktično uresničenje. V realnem političnem življenju se je ta zamisel zožila v glavnem na vsakdanji boj za elementarno narodnostno enakopravnost in ohranitev nacionalne samobitnosti.³

Boj vodilnih slovenskih političnih sil za narodnostno uveljavitev, za zaščito interesov slovenskega naroda in za uresničenje zamisli o njegovem ugodnejšem položaju v monarhiji je dosegel vrhunec v letih pred prvo svetovno vojno in ob njenem koncu. V tem obdobju je program slovenskega zbiranja in narodnostne uveljavitve našel oporišče v ideji jugoslovanskega zedinjenja, ki je med prvo svetovno vojno vse bolj izstopala kot težnja in interes pri vseh jugoslovanskih narodih. Nosilci takšnih programov, idej in dejavnosti v slovenskih deželah so bile prav vodilne politične sile. Kakšne so bile, kakšno vlogo so imele v narodnostnih okvirih in kakšen je bil njihov odnos do jugoslovanske ideje? Od razumevanja teh vprašanj, zlasti pri ustvarjanju skupne jugoslovanske države, je v veliki meri odvisno tudi razumevanje vloge in položaja Slovencev v njeni politiki od leta 1919 do 1929.

Nova ureditev notranjih državnopravnih odnosov v Avstriji, ki je sledila cesarjevemu manifestu in Oktobrski diplomi leta 1860 ter t.i. Februarskemu patentu 26. II. 1861, je temeljila na načelu dvostranskega delovanja oblasti: državnih na eni in avtonomnih organov uprave v okvirih posameznih dežel na drugi strani. Čeprav so nosilci takšnih državnopravnih ukrepov hoteli v resnici krepiti centralizem v monarhiji in v njej tudi zagotoviti nemško nadvlado, je novi sistem le puščal širok prostor za delovanje avtonomne uprave, v njenih okvirih pa je spodbujal krepitev političnega življenja in s tem tudi nacionalnih subjektov. V spretno razcepljenih slovenskih deželah Štajerski, Primorski (Gorica, Trst in Istra), Koroški in Kranjski so bile za prebujanje nacionalne politike velikanskega pomena volitve za občinske uprave in deželne zbornice v marcu leta 1861. Drugače kot pri vseh kasnejših volitvah v te organe, ki so bile odtlej nadvse pomembni dogodki v slovenskem političnem življenju, te volitve niso temeljile na strankarskem načelu, kajti v tistem času na Slovenskem ni bilo močnejše razvitih in organiziranih strank. Zato so volitve marca 1861 izpeljali predvsem v znamenju načelnega boja med domačimi liberalnimi in konservativnimi silami in zlasti, kar zadeva njihovo opredelitev glede uporabe in pomena narodnega jezika. To pomeni, da so v bistvu izražale odnos do slovenskega narodnostnega vprašanja in njegovega reševanja.⁴ Izidi volitev so dali le majhno število zastopnikov slovenske politične usmerjenosti v volilnih predstavniških strukturah, toda že na naslednjih volitvah in na vseh kasnejših — tja do razpada avstro-ogrske monarhije — so narodne politične sile naglo krepile svoje vrste.

Volilne reforme, ki so jih izvajali od leta 1860, zlasti reforma leta 1896 (ki je radikalno znižala volilni cenzus in uvedla volilno pravico za vse nad 24 let stare moške, ki so najmanj šest mesecev živeli v eni občini), so bile nov korak k uvedbi občne (1896) in enake volilne pravice — najprej za državne in potem tudi za deželne predstavniške organe (1906) — in so pomenile napredek v demo-

² Glej obširneje: E. KARDELJ-SPERANS, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd, 1960, 272, 292—295 ipd.

³ O prebujanju političnega življenja v slovenskih deželah po 1848, prvih nacionalnih političnih spremembah, nastanku političnih strank in skupin glej obširneje: F. ERJAVEC, *Slovinci, zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pregled*, »Znanstvena knjižnica«, 6. zvezek, Ljubljana, 1923, 79—93.

⁴ Glej: ZGODOVINA SLOVENCEV (dalje: ZS), Ljubljana, 1979, 468—471.

kratizaciji političnega življenja v monarhiji. Ta demokratizacija, vezana na deželne odbore in življenje v deželah nasploh, je pripomogla h krepitvi nacionalne politične dejavnosti, ko je šlo za osvobajanje izpod nemške prevlade in njenega pritiska na druge narode v monarhiji.⁵ To se je pokazalo predvsem na Kranjskem, zlasti po uvedbi volilne reforme leta 1908.

Volilne reforme in volitve v deželne odbore v slovenskih deželah so pokazale tudi, da je bila večina kmečkega prebivalstva na Kranjskem, Štajerskem in Goriškem narodno zavedna, nacionalne politične sile pa so imele prvič v zgodovini priložnost, da so organizirano politično nastopale v duhu lastnih političnih interesov. Tako so nastale možnosti za ustanavljanje in razvoj političnih strank in skupin, torej za oblikovanje narodnostne in razredne politične zavesti na slovenskih tleh.

1. Katoliški ali klerikalni tabor. Slovenska ljudska stranka (SLS)

Nastanek katoliškega gibanja v slovenskih deželah je v tesni zvezi z njegovim nastopom v avstrijski polovici monarhije v šestdesetih letih prejšnjega stoletja, ko se je nemška liberalna buržoazija spustila v boj proti konkordatu in zakonskim predlogom, s katerimi naj bi uredili odnose med šolo in cerkvijo. Ta odkriti »kulturni boj« mladega nemškega liberalizma je dosegel vrhunec v obdobju Auerspergovе vlade (ob koncu 1867 in spomladi 1868), ki mu je bila posebno naklonjena, kar je zbudilo odločen odpor katoliških škofov. Na pritisk liberalcev so konservativni katoliški krogi odgovorili z ustanovitvijo Katoliškega društva za Zgornjo Avstrijo, s katero se je začelo naglo širjenje katoliških organizacij s političnim obeležjem. V Avstriji je bilo sredi leta 1871 že 299 takšnih društev.⁶ Ta katoliška društva so se kmalu začela organizirano upirati pritisku nemške liberalne buržoazije, ki se je že takrat kompromitirala kot nosilka germanizacije, centralizma, izkoriščanja, korupcije ter verske in idejne nestrpnosti. Tako sta nestrpnost in brezobzirnost mladega meščanskega razreda v avstrijskem delu monarhije v nenavadno kratkem obdobju tolikanj spodbudili močno organiziranje in politizacijo katoliškega elementa, da je kmalu postal močan dejavnik javnega življenja v vsej državi. To svojo premoč, doseženo v tako kratkem obdobju, so katoliške sile demonstrirale že na prvem vseavstrijskem katoliškem kongresu, ki je bil maja 1877 na Dunaju.⁷

Ta frontalni spopad liberalcev in katoličanov v monarhiji je odmeval tudi v slovenskih deželah, vendar pa je poseben položaj Slovencev kot ogroženega manjšinskega naroda v nemškem morju narekoval tudi posebne poti k razpletu tega procesa, ki je imel zanj izjemen zgodovinski pomen. Mlada slovenska liberalna buržoazija in narodno zavedni katoliški krogi, ki jih je enako ogrožal nemški pritisk na ekonomsko-kulturnem in političnem področju ter v notranjih in zunanjih odnosih, so dolgo čemeli v neiskrenem objemu slogaštva, torej neiskrenega sodelovanja, in si delali utvare o možnostih za enotnejši in močnejši odpor. Največji nasprotnik katoličanov in liberalcev je bil narodnostno nestrpni in agresivni nemški liberalizem. To dejstvo jih je pripeljalo do skupne oportunistične politike, v kateri so se opirali na katoliško konservativno usmeritev in nemške konservativne federalistične fevdalne sile.⁸ Notranja

⁵ Isto, 541—545.

⁶ F. ERJAVEC, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, (dalje: F. Erjavec, ZKG), Ljubljana, 1928, 5—6.

⁷ Isto, 7.

⁸ D. KERMAUNER, n.d., 412—413.

socialna in idejno-politična diferenciacija pri Slovencih se je razvijala podobno in sočasno z ustreznimi procesi po vsej Avstriji in njena prva stopnja je bila ločitev liberalnega razumnštva in njene priprave za t. i. »kulturni boj« s katolicizmom.⁹

Odpor proti politiki slovenskega liberalno-konservativnega slogaštva je bilo čutiti že v šestdesetih letih v vrstah domače liberalne akademske mladine. Na prvih neposrednih volitvah za državni zbor oktobra 1873 so liberalni »mladoslovinci« in konservativni, torej katoliški »starioslovinci« že nastopali ločeno kot posebni politični skupini. Še predtem so konservativci leta 1871 ustanovili v Ljubljani Katoliško politično društvo, v času volilnega boja 1873 pa svoj novi, kasneje zelo znani politični list *Slovenec*.¹⁰

Vsi ti dogodki so pomenili dejansko začetek organiziranega in političnega ločevanja katoliškega tabora v javnem in političnem življenju slovenskih dežel. Tako je prav naglo plahnelo sodelovanje slovenskega katoliškega in liberalnega tabora. Obstajalo je v glavnem le v obdobju močnega nemškega pritiska oziroma do popolnega zloma avstrijskega liberalizma ob koncu sedemdesetih let. Obdobje skupnega nastopanja z liberalci v nacionalni politiki so slovenski katoliški krogi po zgledu avstrijsko-nemških katolikov izkoristili za to, da so postavili temelje svojih organizacij. Posebno pozornost so pri tem posvečali političnim organizacijam. Tako so ustvarili temeljna izhodišča za nadaljnji razvoj katoliške organizacije v dokaj ugodnejših razmerah, ki so nastale sprič stalne demokratizacije političnega življenja v monarhiji. V neposredni zvezi s takšnim dogajanjem je bil tudi drugi avstrijski katoliški kongres maja 1889 na Dunaju, ki je katolištvu v slovenskih deželah dal nov pomemben okvirni program in velike pobude.

Pri iskanju posebnih izrazitih značilnosti se je slovensko katoliško gibanje praktično oblikovalo v obdobju štirinajstletne vlade grofa Edvarda Taaffeja, začeni z letom 1879. Njegova vlada se je opirala na fevdalce, konservativce in Slovence v monarhiji in kot svojo pglavitno nalogo je poudarjal revizijo politike prejšnjih liberalnih vlad. Na prvem mestu je šlo za izboljšanje težavnih gospodarskih razmer in za pomiritev razvnetih versko-kulturnih in nacionalnih strasti in sponadov v državi. S socialnimi in zakonskimi ukrepi so močno izboljšali življenjske razmere kmetov in delavcev, v kulturni politiki pa so posebno pozornost posvetili vprašanju šol in šolskih programov ter urejanju odnosov med cerkvijo in državo. Verske šole sicer niso bile obnovljene, toda Taaffejeva politika je z raznimi ukrepi ustvarila ugodne možnosti za delovanje konservativnih katoliških sil in širjenje njihovih organizacij in vpliva.¹¹ Kato-

⁹ F. ERJAVEC poudarja v svojem rokopisu *Slovenski nacionalno-politični program v svojem zgodovinskem razvoju* (Narodna in univerzitetna knjižnica — Ljubljana, dalje: NUK, Rokopisni oddelek, F. Erjavec, Zapuščina II, 16/22, str. 31—32) kot pomembne značilnosti politične zgodovine Slovencev od 1860 do 1890 tudi naslednje: obdobje »slogaštva« v slovenskem političnem in kulturnem življenju »...nasplošno je bilo pa vendarle škodljivo, ker je zavrlo naš organski politični razvoj in uspavalo zlasti vse naše politične dinamične sile...«, povezovanje celotne slovenske politike z nemškimi konservativci je zameglilo slovensko nacionalno politično misel in je speljalo slovensko politiko »na pot beraškega pobiranja drobtinic«. Prav ta tesna naslonitev slovenske politike na nemške katoliške konservativce je pomenila glavno oviro, »...da smo za več kot dve desetletji sploh pozabili na svoj narodnopolitični program, ki so nam ga ustvarili tabori«. Dve temeljni politični skupini — liberalci in konservativci — sta se povezali s političnim razvojem nacionalno usmerjenih nemških konservativcev po kulturni plati in tod najdemo odgovor, da v njunih vrstah ni bilo nacionalno-političnih ciljev in programov.

¹⁰ Glej obširneje: ZS, 501—505, F. ERJAVEC, ZKG, 10—13.

¹¹ F. ERJAVEC, ZKG, 23—27.

liško gibanje v Avstriji se je v tistem obdobju tako razmahnilo, da je v njegovih vrstah prav kmalu prišlo do notranjih trenj: od konservativne politike škofov, ki so odločno paktirali s fevdalno aristokracijo, se je postopoma ločevala struja mlajših, radikalnejših katoliških sil, ki so postale začetnice nove smeri oziroma krila katoliškega gibanja — t.i. krščanskega socializma. V takšnih razmerah se je razširil prostor za delovanje posameznih nacionalnih sil v monarhiji, ki so to dejstvo tudi izkoristile in je zaradi tega obdobje Taaffejevega režima (1874—1893) ostalo v zgodovini avstro-ogrske monarhije pomembno za avstrijsko državno politiko oziroma politično zgodovino njenih narodov. Slovenski politiki so v tistem času »uredili in okrepili svoje vrste, da so v novi dobi lažje merili svoje sile s kulturnimi in narodnimi nasprotniki.«¹²

Upadanje nemškega nacionalističnega pritiska v tem obdobju je neposredno vplivalo tudi na razvoj notranjih političnih odnosov v slovenskih deželah. V času postopnega nastajanja t.i. »slogaštva« je politične odnose vse očitneje zaznamoval spopad t.i. politike »ločitve duhov« med liberalci in katoliškimi konservativci, ki se je najprej pokazal med volilnimi boji,¹³ kmalu zatem pa tudi v celotnem političnem, ekonomskem in kulturno-prosvetnem življenju. Med tema dvema konkurentskima skupinama slovenske buržoazije se je v političnem, torej strankarskem smislu najprej organizirala katoliška. Vendar pa je še pred njenim formalnim konstituiranjem prišlo do nenavadno pomembnega procesa idejnega boja. Njeni nosilci so bili konservativni katoliški škofje. Prav ta boj je vtisnil osnovni pečat celotnemu razvoju katoliškega gibanja v Sloveniji. Obči položaj in nova usmeritev katoliške cerkve, ki je ob koncu osemdesetih let 19. stoletja z nastopom novega papeža Leona XIII. (1878) organizirano začela osvajati močnejše postojanke v meščanski družbi in je v tej zvezi tudi radikalno politizirala svoje ustanove, sta namreč našla disciplinirane zastopnike v vrstah slovenskega katoliškega duhovništva. Boj se je pričel najprej na kulturnem področju, kjer so slovenski liberalci — drugače kot v svojih zunanjih političnih nastopih — vse glasneje izražali svoje nazore, ki so jih delili od katoliškega tabora. Glavna ideologa in organizatorja katoliškega gibanja v Sloveniji sta bila predvsem ljubljanski škof dr. Jakob Missia in bogoslovni profesor Anton Mahnič.¹⁴

V obdobju, ko je bil ljubljanski škof, je dr. J. Missia deloval kot nepomirljiv nasprotnik liberalno-katoliškega sodelovanja in je zelo pomagal pri krepitvi katoliškega gibanja v slovenskih deželah, tako da je širil vpliv katoliške cerkve in njenih organizacij. Toda agresivnost slovenskega klerikalizma in nova opredelitev njegove osnovne teoretične in praktične vsebine sta vezani predvsem na dejavnost A. Mahniča in njegovih privržencev v katoliškem taboru. Akciji slovenskih konservativnih klerikalnih sil na čelu z A. Mahničem in J. Missio je šel na roke odpor širših slojev kmetov in delavcev, socialni politiki liberalne buržoazije. Gospodarska, kulturna in politična zaostalost slovenske družbe pa je vplivala na to, da je slovenski klerikalizem imel »zlasti v začetku bolj reakcionarno in mračnjaško obliko kot drugje v razvitejših pokrajinah Evrope.«¹⁵

¹² Isto, 28; glej obširneje: TAAFFEJEVA VLADA IN POLOŽAJ SLOVENCEV, ZS, 510—513.

¹³ Isto, 501—505.

¹⁴ Dr. Jakob Missia (1838—1902) je bil za ljubljanskega škofa imenovan po smrti škofa Pogačarja leta 1884. Missia je 1897. postal goriški nadškof, dve leti kasneje pa kardinal. Anton Mahnič (1850—1920) je bil od 1881 profesor v goriškem bogoslovju, leta 1896 pa je postal škof na otoku Krku. Kasneje je bil znan narodni borec proti italijanski okupaciji jugoslovanskih pokrajin.

¹⁵ ZS, 515.

A. Mahnič je kot ustanovitelj in duhovni vodja slovenskega bojevitnega klerikalnega gibanja zahteval, da se mora sleherni Slovenec strogo ravnati po katoliških načelih in da se mora v vsakdanjem življenju povsod oklepati katoliške vere in morale. Prav tako kot škof dr. J. Missia je bil tudi Mahnič predvsem zaskrbljen spričo dejstva, da je v kulturno življenje Slovencev in posebej v vrste razumništva prodrl duh liberalizma, ki je močno vplival celo na cerkvene kroge. Zato je Mahnič svojo akcijo usmeril najprej na obračun s t. i. »katoliškim liberalizmom«, prek njega pa tudi z liberalno ideologijo nasploh, kar se je pokazalo zlasti v vrsti njegovih člankov, objavljenih v *Slovcu* leta 1884, v katerih je pisal o slovenskih kulturnih razmerah.

V Gorici je Mahnič od leta 1888 dalje izdajal list *Rimski katolik*, ki ga je sam urejal, objavljaj v njem svoje prispevke in začel tako neposredno politično obračunavati z liberalizmom. Mahnič je bil izrazit razumnik z dobro filozofsko izobrazbo. Bil je vztrajen in brezobziren v svojih zahtevah in si je kmalu nakopal veliko število nasprotnikov in še zdaleč več somišljenikov. Tako je postal značilna osebnost in téma tedanjega slovenskega javnega, kulturnega in političnega življenja. Vse to je s spretno vodeno akcijo klerikalnih krogov vred omogočilo močan vpliv Mahničevih nazorov na zelo široke sloje prebivalstva v slovenskih deželah.

Vprašanja, s katerimi je Mahnič začel svojo kampanjo na kulturnem področju, so se v prvem obdobju dotikala književnosti in umetnosti nasploh. Kot edino merilo vrednosti je upošteval vero in kritiziral realizem, torej vse tiste, ki so zagovarjali neodvisnost »lepe umetnosti«. Poudarjal je, da mora umetnost služiti človeku in njegovemu zblizovanju z vero in Bogom.¹⁶ Vse, kar ni bilo podrejeno ciljem krščanstva, za A. Mahniča ni imelo umetniške vrednosti. V teh svojih zahtevah po katoliškem (klerikalnem) totalitarizmu je šel tako daleč, da je kot brezbožne ocenjeval tudi nekatere pesmi Simona Gregorčiča, »najbolj nedolžnega slovenskega katoliškega pesnika«,¹⁷ v *Rimskem katoliku* pa je objavljaj »inkriminirane« iztrgane odlomke iz slovenske književnosti itd. Vsi Mahničevi pogledi na literaturo niso pustili globljih sledov navzlic dejstvu, da so zbujali polemiko in vznemirjali duhove v kulturnih krogih. Zato pa je Mahničev boj na političnem območju dal povsem drugačne rezultate.

Znani teoretik slovenskega katolicizma dr. Aleš Ušeničnik je v svoji oceni »Zgodovine katoliškega gibanja na Slovenskem« (F. Erjavec) zapisal, da ni dovolj sistematična v prikazu razvoja slovenskega katoliškega gibanja, čeprav ni zanikal njene »obče« vrednosti. V tej oceni je tudi napisal povzetek o katoliški akciji A. Mahniča z nekaterimi njenimi poglavitnimi značilnostmi. A. Ušeničnik poudarja, da je A. Mahnič s svojimi prispevki v *Rimskem katoliku* predvsem ožigosaj »vso pogubno naravo« liberalizma in razgalil pot in način, kako se je vpredel v javno življenje, zakonodajo, šolstvo, književnost itd., od koder se je zalezal tudi v »družinsko in osebno življenje« Slovencev. Da bi preprečili občo prevlado liberalne ideologije, bi morali torej s katoliško idejo prodreti v javno in družinsko življenje. Mahnič je napisal, da se je treba z liberalizmom javno spopadati, da je treba prav tako javno izpovedovati katoliška načela in angažirati vse sile za njegovo širjenje. Javno življenje in politika sta »v najtesnejši zvezi z mirom«, zato morajo biti katoličani res katoličani — »ne samo doma, ne samo v cerkvi, temveč tudi v politiki, v šoli, v literaturi, povsod

¹⁶ Isto, 516.

¹⁷ M. MIKUŽ, *Slovenski klerikalizem*, PREŠERNOV KOLEDAR 1976, Ljubljana, 1975, 153.

in na vsakem mestu«. ¹⁸ Jasne in dosledne nazore v tem smislu je treba odločno in dosledno uveljaviti do najmanjših nadrobnosti.

A. Mahnič je kot naslednje načelo za uspešen razvoj katoliškega gibanja poudarjal svobodo in neodvisnost izobraževanja in vzgoje, torej šolo, ki bo neodvisna od vpliva države. Centralizem in državni šolski monopol sta bila po njegovem mnenju največja sovražnika krščanstva in zaradi tega bi morali katoličani zahtevati ustanovitev verskih šol pod izključnim nadzorstvom cerkve, kajti le takšne bi lahko zagotavljale prihodnost katoličanstva.

Prodor katoliških načel v družbeno življenje in prevlado najrazličnejših vrst katoliških organizacij in ustanov je Mahnič ocenjeval kot temelj celokupne moči katoliškega gibanja v sodobni državi. Njegova zahteva po ustanovitvi katoliških političnih društev, čitalnic, časnikov, revij itd. je kmalu pokazala bistvo oziroma poglobilni cilj te akcije: v časih, ko liberalna država jemlje v svoje roke šolstvo, zakonodajo, vprašanje konkordata, razmerja med cerkvijo in državo ipd., morajo katoliki računati z dejanskimi okoliščinami, ki zahtevajo politični boj. Za ta boj zaradi zaščite interesov katoliške cerkve in vernikov v sodobni državi preostaja katoličanom le en izhod — ustanovitev lastne politične stranke. »Krščansko misli in čuti edino še ljudstvo. To ljudstvo moramo torej politično vzgojiti, tj. pojasniti mu, kako je božja previdnost v njegove lastne roke položila njegovo usodo, kako je boljša krščanska bodočnost odvisna le od prave uporabe konstitucionalnih svoboščin, kako je dandanes prva in najsvetlejša dolžnost vsakega kristjana, udeleževati se političnih volitev ter izbirati krščanske može v politična zastopstva... Ljubimo politično prostost. Ljubeč politično prostost ljubimo sebe, ljubimo družino, ljubimo cerkev, ljubimo tudi narod,« je poudarjal Mahnič v *Rimskem katoliku*. ¹⁹

Idejni okvirji Mahničeve teorije bojevitega klerikalizma pa so bili vendarle malce širši od Ušeničnikove razlage, kajti v svoji zapletenosti in nesistematičnem razlaganju so skrivali celo vrsto misli in idej, ki so sčasoma postale političnopropropagandna in programska osnova slovenskega katoliškega gibanja. Izhajajoč iz glavnega načela, da morajo biti verski nazori glavno vodilo v celotnem javnem in političnem življenju, je Mahnič navedel še celo vrsto vprašanj, ki so kasneje prišla v programske in akcijske dokumente slovenskega katoliškega gibanja. Tako je npr. poudarjal, da brez vere ni moč voditi narodne, torej nacionalne politike, pozival slehernega člana družbe, da se mora idejno jasno opredeliti, postavljal božje pravo pred narodno pravo in poudarjal, da sta država in oblast od Boga, da je vlada njegov namestnik na zemlji in da le njemu odgovarja za opravljanje oblasti. Tako je Mahnič povzdignil status vladarske legitimnosti nad politično voljo naroda in oznanjal gibanje, ki se je oblikovalo kot podložiško in kontrarevolucionarno, kar je bila ena od njegovih osnovnih negativnih značilnosti.

Na narodnostno vprašanje je Mahnič gledal prav tako s stališča interesov katoliške cerkve in vere in zastopal pri tem reakcionarno »teorijo«. Zanj je narod nastal po božji volji, prav tako tudi posebni nacionalni jeziki, vendar kot posledica greha, narodnost pa se je kazala v vseh posebnih lastnostih posameznih narodov, po katerih so se razlikovali. Vendar pa je Mahnič dopuščal narodu pravico, da sme negovati svoja narodnostna čustva, zlasti skrb za ohranitev narodnega jezika. Po Mahniču narod tudi nima tistih pravic, ki mu jih je na osnovi naravnega prava dopuščal liberalizem, torej nima »poganske« pravice suverenosti. Za »največji mednarodni zločin v našem stoletju« pa je

¹⁸ A. UŠENIČNIK, *Katoliško gibanje*, ČAS, Ljubljana 1929/1930, XXIV, L., zv. 1, 7.

¹⁹ Isto, 10.

označeval rušenje obstoječih držav v imenu načela nacionalne suverenosti, kajti poudarjal je, da so na tej osnovi odpravili tudi papeško državo. V tem smislu je bil tudi nasprotnik načela o samoodločbi narodov in zahtev po njihovi popolni enakopravnosti, kajti božja previdnost je hotela, da obstajajo močnejši in slabši narodi, politično nadrejeni in podrejeni, odvismi, torej zaslužjeni narodi pa morajo brez odpora prenašati svoj »božji greh«.

Mahnič je razvijal dalje takšno reakcionarno in defetistično ideologijo in obsojal narodno cerkev kot sovražnico katoliške univerzalnosti, kot zagovornik avstrijske legitimnosti in zgodovinskega prava pa je tudi nasprotoval ideji Zedinjene Slovenije na osnovah naravnega prava. Nasprotoval je socializmu in ga razlagal kot posledico liberalizma, usmerjenega proti Bogu in veri, in ni dopuščal enakopravnosti žensk, kar je veljalo zlasti za njihovo delovanje v javnem življenju.²⁰ Te svoje skrajno reakcionarne nazore zlasti v zgodnjem obdobju svoje dejavnosti, je A. Mahnič kasneje spreminjal in prilagajal razvoju, torej novi taktiki slovenske klerikalne stranke in gibanja. Vendar pa so osnove njegovega pojmovanja bojevitega in totalitarnega klerikalizma ostale v veliki meri temelj nadaljnega razvoja katoliškega gibanja v slovenskih deželah.

Mahničovo delovanje je močno vplivalo na nastanek zablod o slovenskem narodu in narodnostnem vprašanju, saj je pripomoglo, da se je v katoliškem taboru in v najširših slojih slovenske družbe na prelomu 19. in 20. stoletja razširil anahronistični in reakcionarni nacionalni koncept, ki je poleg nekaterih drugih okoliščin, pogojenih z zgodovinskim razvojem in položajem Slovencev, oviral hitrejši razvoj nacionalne samozavesti in popolnejše uveljavljanje slovenskega naroda. Mahničevi pogledi so v vodilnih političnih krogih in zunaj njih v kulturnem in javnem življenju širili defetistično ozračje in nazore o brezupnosti socialnega in nacionalnega boja ter v veliki meri prispevali h krepitvi t. i. slovenske »podložniške mentalitete«. Legitimizem v povezavi s krščanskimi dogmami je narekoval poslušnost do vladarja, oblasti in cerkve in tako v širših razmerah dušil obstoječe nezadovoljstvo širokih množic ter onemogočal ekonomsko organiziranje ljudstva v boju proti tujim in domačim nacionalnim in socialnim tlačiteljem.

Tako je na osnovi širših idejnih in teoretičnih osnov evropskega katolicizma, zlasti nemškoavstrijskega katoliškega gibanja,²¹ ob vztrajnem delovanju A. Mahniča in njegovih privržencev prišlo v vrstah slovenskih katoliških sil do idejnega soglasja in skupnih interesov v praktičnem organiziranju. V tem duhu je imela velik vpliv tudi papeška enciklika »Rerum novarum«. Že naslednjega leta, torej 1892, je bil v Ljubljani prvi katoliški kongres (shod), do začetka prve svetovne vojne pa so sledili še trije (1900, 1906 in 1913). Po svoje so programirali in sočasno tudi izražali posamezne etape v razvoju slovenskega katoliškega gibanja.

²⁰ ZS, 15—17.

²¹ Katoliško gibanje v Avstriji je bilo eno najmočnejših v Evropi. Njegovi vidni ustanovitelji so bili škof Ketteler, njegov učenec baron Vogelsang in zlasti znani ljudski tribun dr. K. Lueger. S svojim teoretičnim in praktičnim delom so ustvarili osnovo, na kateri je bil sestavljen program Drugega avstrijskega katoliškega kongresa (1889), ki je že vseboval jasno oblikovane poglede katoliškega gibanja na kulturna in socialna vprašanja, založniško dejavnost, propagando in organizacije. Po tem kongresu so namesto konservativnih katoliških sil v ospredje stopile mlade krščanskosocialne skupine. Njihove ideje so zajele celotno avstrijsko katoliško gibanje. Dr. K. Lueger je bil tudi ustanovitelj prvega »krščansko-socialnega društva« na Dunaju 1885, Ketteler in Vogelsang pa sodita med duhovne očete znane socialne enciklike papeža Leona XIII. »Rerum novarum«, objavljene 15. maja 1891. Glej obširneje: F. ERJAVEC, ZKG, 26; J. PRUNK, *Pot krščanskih socialistov v osvobodilno fronto slovenskega naroda*, Ljubljana, 1977, 20—21 itd.

Slovenski katoliški kongresi do začetka prve svetovne vojne, ko je slovensko katoliško gibanje prehodilo najuspešnejše obdobje razvoja, so imeli vrsto skupnih tematskih in organizacijskih značilnosti, čeprav je sleherni novi kongres, povzemajoč stare in sprejete programe, skoraj vedno prinašal nove ideje in zastavljal nove naloge. Za razvoj katoliškega gibanja v slovenskih deželah so imeli ti kongresi usodno vlogo, ne le zaradi svoje idejno-teoretične, torej programske vsebine, temveč predvsem zaradi razvoja katoliškega gibanja oziroma praktičnega izvajanja sprejetih programskih resolucij. Širina kongresnih programov je postopoma zajemala vse oblike družbenega življenja Slovencev — od kulture prek socialnoekonomskega položaja do politike. Takšna široka dejavnost je lahko v kratkem obdobju zaživela v slovenski družbi in globoko prevzela njene najrazličnejše strukture v vsakdanjem življenju predvsem spričo silovite dejavnosti obstoječe močne organizacije — katoliške cerkve in njenega duhovništva.

Že od prvega katoliškega kongresa dalje so na teh shodih delovali posamezni odseki, v katerih so nadrobno obravnavali teoretične in praktične strani vprašanj, ki so sodila v njihovo pristojnost. Na prvem kongresu je delo potekalo v šestih glavnih odsekih: za šolstvo, krščanski nauk in umetnost, socialna vprašanja, katoliško življenje, založniško dejavnost in za narodne organizacije. Na naslednjih kongresih so spremenili nazive nekaterih odsekov, medtem ko so prvotne osnove tematske in organizacijske opredelitve o vsebini dela posameznih kongresov ostale v glavnem nespremenjene. Tako so glavne smeri teoretičnih in organizacijskih ciljev in programov slovenskega katoliškega gibanja počasi dobivale svojo polno vsebino in postajale jasnejše, število organizacij in njihovih članov pa je nenehno naraščalo. Na takšnih temeljih se je krepila politična aktivnost katoliških sil.

Kot eno od najpomembnejših nalog so slovenski katoliški kongresi poudarjali nujnost izobraževanja in vzgoje mladine in ocenjevali, da se »dobra ali slaba bodočnost Slovencev opira na dobro ali slabo vzgojo naše mladine«,²² kar je praktično pomenilo predvsem to, da bi morali z vključevanjem in katoliško vzgojo mladih generacij zagotavljati nove sile za prihodnost gibanja in stranke. Številne resolucije teh kongresov o šolstvu so bile rezultat temeljnih razprav in so vsebovale in spodbujale predvsem zahteve po ustanovitvi in organiziranju slovenskih katoliških osnovnih in srednjih šol, katoliškega učiteljskega združenja, pedagoških glasil, slovenskih študentskih društev v Gradcu in na Dunaju, slovenske gimnazije in univerze v Ljubljani itd. Vendar je pomembno, da so te zahteve po organiziranju pedagoškega dela in širjenja krščanske znanosti in umetnosti v okviru slovenskega katoliškega gibanja imele poleg verskega tudi vse izrazitejše nacionalno obeležje. Katoliško gibanje je zahtevalo negovanje materinščine, spodbujanje nacionalnih umetniških vrednot in motivov z območja duhovne in materialne kulture.

Za program kulture in verske politike slovenskega katoliškega gibanja so skrbeli posebni odseki: za katoliško versko življenje, tisk in založniško dejavnost in t. im. narodne organizacije. Njihove resolucije so izražale dolgoročno usmeritev gibanja pri krepitvi verskega življenja in katoliške zavesti v najširših narodnih slojih. Za izvajanje teh nalog so bila zavezana razna verskokulturna združenja in organizacije, od katoliških kulturno-založniških organizacij, kakršne so bile npr. Družba sv. Mohorja, Katoliška tiskovna družba idr., do vaških in cerkvenih knjižnic in čitalnic, katoliških izobraževalnih društev za

²² Iz poročila o Prvem slovenskem katoliškem kongresu, glej: A. UŠENIČNIK, n.d. 10—11.

delo z verniki, Marijine družbe, dobrotelčnih organizacij, pevskih društev, društev za boj proti alkoholizmu in mnogih drugih organizacij.²³ S takšno usmeritvijo in široko zasnovano akcijo je katoliško gibanje izražalo svojo odločnost, da bi prevladalo v vseh oblikah kulturnega življenja Slovencev ter javno in kulturno življenje podredilo ciljem in interesom občje dominacije katoliške cerkve v slovenskem življenju.

Navzlic tej široki dejavnosti katoliških sil pa je bilo za slovensko katoliško gibanje, njegovo širjenje in krepitev odločilnega pomena delo na socialnoekonomskem in političnem področju. Katoliška cerkev in voditelji katoliškega gibanja so prav kmalu spoznali, da bi ožja omejitve na kulturna, prosvetna in verska vprašanja dala le delne rezultate. Zato so že od začetka akcijo usmerili predvsem v zbiranje kmečkih množic, delavcev ter srednje in male buržoazije. Socialno in politično delovanje je postajalo osrednja tematika katoliških kongresov. V ekonomskih in političnih programih katoliškega gibanja se je v resnici razodevalo bistvo njegovega naglega vzpona in posebnost njegove družbenopolitične vsebine.

Kongresne resolucije o socialni in ekonomski politiki so se zavzemale predvsem za to, da bi preprečili gospodarsko propadanje slovenskih kmetov, ki so zaradi ekonomskega izkoriščanja liberalne buržoazije doživljali hude čase. Zaradi tega so akcijo usmerjali na širjenje in notranje organiziranje zadružnega gibanja kot oblike kmečke samopomoči, na utrditev stalnih, torej neodtujljivih kmečkih posestev, stanovsko organizacijo, reševanje kolonizacije agrarnega prostora, strokovno izobraževanje v kmetijski proizvodnji, reformo dednega in imovinskega prava, razdolževanje in omejeno novo zadolževanje kmečkih posestev, omejevanje drobljenja posestev, uvedbo zavarovanja imetja, reformo sodne in politične uprave, izboljšanje davčne politike itd. — vse do zahtev po uvedbi zaščitnih carin pri izvozu kmetijskih proizvodov, za skrajšanje vojaškega roka za kmečke sinove ter boja za uresničenje socialnega in pokojninskega zavarovanja za kmete. S takšnimi programskimi cilji — dovršen del jih je tudi uresničilo — je katoliško gibanje dobilo v slovenskem kmetu svojo najmočnejšo oporo in je že v začetku odvrnilo nevarnost političnega vpliva liberalne buržoazije na slovensko vas.

V želji, da bi v svojih vrstah zbral tudi vse tiste dele družbe, ki jih je bilo moč odvrniti od vplivov liberalne buržoazije in rastočega socialnodemokratskega gibanja, pa tudi zaradi uresničevanja sprejete politike krepitev in organiziranja nacionalnega gospodarstva je katoliški tabor posvetil veliko pozornost obrambi malomeščanskih, obrtniških in trgovskih slojev in zlasti delavskega razreda. Resolucije katoliških kongresov so se zavzemale za ustanavljanje obrtniških zadrug, stanovskih organizacij mojstrov, pomočnikov in vajencev, ki naj bi varovale sleherno od teh skupin, zatem obrtnih zbornic in razsodišč, za omejevanje ženskega in prepoved otroškega dela, za zakonsko ureditev pravice do dopusta, socialno varstvo, mezde itd. Pri trgovcih so na prvem mestu zahtevale njihovo stanovsko organiziranje, ustanovitev slovenskih trgovskih šol, uvajanje olajšav in državne pomoči za izboljšanje razmer v delovanju domače trgovine in ustanovitev trgovskih, torej potrošniških zadrug. Toda v središče te politike so katoliški krogi postavili slovenski delavski razred. Pritegniti so ga želeli v cerkvene vrste in v katoliško gibanje in to so presojali kot posebno nalogo. Zaradi tega so tudi programske zahteve katoliških kongresov, ki govore o delavskem razredu, polne poudarjenega radikalizma. Ustanavljanje katoliških delavnic društev in združenj je bilo izhodišče za ekonomsko zaščito

²³ Glej obširneje: F. ERJAVEC, ZKG, 45—46, 112—113, 125—126, 258—259; M. MIKUŽ, n.d., 153—158; A. UŠENIČNIK, n.d. 10—11.

dela in delavcev, za omejevanje delovnega časa nasploh, predvsem pa za varstvo žena pri delu, za skrajšanje njihovega delovnega časa in posebej nočnega in nedeljskega dela. Zahtevali so tudi, da je treba prepovedati otroško delo. Strožje naj bi nadzorovali podjetja in organizacije za zaposlovanje, skrbeli za delavska stanovanja in mezde, poskrbeli za sodelovanje delavcev pri razdelitvi dohodka in za zaščito delovnih odnosov (uvajanje delavskih zaupnikov in razsodišč), izboljšali pogoje pri bolezenskem in pokojninskem zavarovanju itd. Iz takšnih teženj, da bi se katoliško gibanje približalo zapostavljenim slojem družbe na podeželju in v mestih, se je pričela razvijati demokratična, socialno obarvana leva katoliška ideologija, ki je po letu 1918 doživela velik uspeh v Slovenski ljudski stranki.²⁴

Širok program slovenskih katoliških kongresov na kulturnem, prosvetnem in socialnoekonomskem področju do leta 1914 je dal marsikje vrsto praktičnih rezultatov. To se nanaša predvsem na vzpostavljanje organizacijske strukture katoliškega gibanja. Njegova najpomembnejša organizacija je bilo nedvomno združništvo, ki je poleg ekonomskega pomena za gibanje imelo tudi druge, večstranske vplive na njegov razvoj. Katoliško oziroma klerikalno združništvo se je pojavilo že v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja, torej vzporedno s prizadevanji, da bi čimprej začeli uresničevati socialnoekonomski program prvega slovenskega katoliškega kongresa (1892). Nastalo je v razmerah, ko je združno gibanje v slovenskih deželah že prešlo prvo organizacijsko obdobje in zaživel kot rezultat odpora slovenskega nacionalnega gospodarstva proti izkoriščanju nemškega kapitala. Ta kapital je namreč vse do začetka sedemdesetih let imel monopol v kreditno-monetarni politiki slovenskega gospodarstva in zato je liberalna buržoazija iz svojih materialnih in političnih interesov začela organizirati kmečke zadruge, hranilnice in domače kreditne organizacije. Vendar pa so koristile predvsem premožnim slojem in se niso mogle globlje zasidrati med širšimi ljudskimi množicami. Najbolj ogroženi sloji slovenske družbe, množice majhnih kmetov, delavski razred in drugi, so želeli demokratično obliko združne organizacije in to je najbolj čutilo in izkoristilo katoliško gibanje. Akcija za ustanovitev katoliškega združnega gibanja, ki so jo začeli leta 1894 pod vodstvom Janeza Evangelista Kreka, znanega katoliškega ideologa in politika, je prav kmalu rodila velike rezultate. Medtem ko so v obdobju 1872—1892 v vseh slovenskih deželah ustanovili samo 69 združnih organizacij, so pod vodstvom katoliških sil do 1905 vzpostavili 481 zadrug. Pet let kasneje jih je bilo že 560.²⁵

V nasprotju s prvo stopnjo razvoja slovenskega združništva, ki je pod vodstvom liberalne buržoazije imelo predvsem »narodni značaj« v smislu krepitve in uveljavitve nacionalnega kapitala, je imelo drugo obdobje tega razvoja v slovenskih deželah pod vodstvom katoliških sil globoko socialni značaj in je zato odločilno vplivalo na nadaljnji socialni in politični razvoj slovenskega naroda. Osnovo tega procesa najdemo v zboljšanju ekonomskega položaja slo-

²⁴ D. KERMAUNER, n.d., 413.

²⁵ ANTON KRALJ, *Iz zgodovine slovenskega združništva*, SLOVENC V DESETLETJU 1918—1928, Ljubljana, 1928, 537—541. O dejavnosti J. E. Kreka, ideoloških osnovah in praktičnih ciljih njegovega socialnega dela glej obširneje: ZS, 561—564 in drugo. O ciljih Krekove združne akcije je E. Kardelj napisal naslednje: »Iztrgati kmeta iz rok izkoriščevalcev, bank in špekulantov in ga rešiti pritiska tako nemške kot slovenske buržoazije — to je bil program Krekove akcije.« E. Kardelj, n.d. 349 O Krekovi akciji v slovenskem katoliškem gibanju glej obširneje tudi: F. GESTRIN-V. MELIK, *Slovenska zgodovina 1792—1918*, Ljubljana, 1966; M. ŠKERBEC, *Pregled novodobnega katoliškega gibanja*, I. in II. del, Cleveland, 1956; A. UŠENIČNIK, *Izbrani spisi*, 6. zv., Ljubljana, 1939—1940.

venskega kmeta in v akumulaciji domačega kapitala (njegov združni delež je leta 1912 dosegel vrednost celotnega delniškega kapitala vseh industrijskih podjetij na Slovenskem). Po politični plati pa se je katoliškemu taboru na ta način posrečilo zbrati pod svojo zastavo najširše kroge slovenskih kmetov in s tem praktično največji del slovenskega naroda. Tako je te kroge ločil od liberalnih in socialnodemokratskih vplivov. To pomeni, da je slovenski klerikalizem v tej zgodovinski bitki zmagal po zaslugi Krekove združne akcije, ki je imela spočetka progresiven značaj, dokler ni politična stranka vsilila ekonomski vsebini združnega gibanja svoje volje in interesov. Iz prvotne demokratske organizacije s pomembnimi socialnimi učinki so sčasoma vzniknili centri moči klerikalnega združništva, npr. Gospodarska zveza, ki se je leta 1903 ločila v Gospodarsko zvezo kot osrednjo združno organizacijo in Združno zvezo — središče vseh zadrug, od katerih je Gospodarska zveza odkupovala proizvode. Krekove zadruge, razpredene z omrežjem svojih organizacij po vseh slovenskih deželah, so okrepile slovensko katoliško gibanje po ekonomski in politični strani tudi tako, da se je v njegovem okrilju oblikovala močna meščanska stranka.²⁶

Podobno je slovensko katoliško gibanje delovalo tudi med delavstvom. Za pglavavno ideološko in politično nalogo si je zastavilo, da mora delavstvo spraviti izpod socialnodemokratskega vpliva in ga pripeljati v svoje vrste. To okrepljeno zanimanje slovenskega klerikalizma za delavski razred se je uveljavilo tudi v devetdesetih letih in je bilo vezano na programsko usmeritev prvega katoliškega kongresa in na nagel vzpon slovenske industrije in je upoštevalo organizacijski polet slovenske socialne demokracije. Od leta 1894 dalje so J. E. Krek in njegovi somišljeniki, med katerimi se je odlikoval posebno Jože Gostinčar (1860—1942), organizirali v vseh slovenskih deželah delavska politična in izobraževalna društva in izdajali tudi svoj list *Glasnik* (1894—1899) z geslom »Krščanski delavci, združite se!« J. E. Krek je leta 1895 sestavil tudi program krščanskosocialnega gibanja. Njegova osnovna značilnost je bila socialna reforma, ki bi temeljila na solidarosti družbenih razredov, torej na medsebojnem sodelovanju brez razrednega boja, na združnem gibanju kot skrajnem cilju pri odpravljanju kapitalistične družbe. Konservativno politično vodstvo katoliškega gibanja in stranke je z nezaupanjem in bojaznijo gledalo na oblikovanje krščanskosocialnega gibanja. Njegovo usmeritev k samostojnejši akciji in organizaciji so onemogočili prav s Krekovo pomočjo in tako za dalj časa ohranili politično enotnost slovenskih katoliških sil. Organizacije katoliškega delavskega gibanja so zato ostale popolnoma podrejene ciljem katoliške narodne stranke. Leta 1897 je J. E. Krek združil delavska društva v Slovensko krščanskosocialno delavsko zvezo in leta 1900 je prišlo spet do okrepljenega delovanja v delavskih vrstah kot odgovor klerikalcev na ponovno širjenje socialdemokratskega gibanja. V tem novem obdobju je katoliško gibanje v središče pozornosti postavilo sindikalno organiziranje krščanskosocialnega delavstva, ker se je želelo izogniti njegovim vplivom na politično strukturo katoliškega gibanja. Slovensko krščanskosocialno zvezo so 1902 spremenili v občo katoliško prosvetno organizacijo. Številne katoliške sindikalne podružnice, ki so imele pred prvo svetovno vojno nad 5000 članov iz delavskih vrst, so leta 1909 združili v Jugoslovansko strokovno zvezo (JSZ). Vendar pa je del sindikalnih organizacij sklenil, da ne bo pristopil k tej centrali in je samostojno izdajal svoje glasilo *Naša moč* (1905—1918).²⁷

²⁶ Glej obširneje: ZS, 564—565; A. KRALJ, n.d., 537—547 i.dr.

²⁷ ZS, 565—566.

V slovenskih deželah s Trstom vred je bilo tik pred začetkom prve svetovne vojne približno 100.000 industrijskih in obrtnih delavcev in zato ni bilo moč podcenjevati 5000 članov JSZ v okviru dobro organiziranega katoliškega gibanja. Krščanskosocialno gibanje je pod popolno kontrolo klerikalne stranke odigralo negativno vlogo v razvoju marksističnega slovenskega delavskega gibanja: slabilo je socialdemokratske vrste in krepilo položaj katoliškega gibanja. Minila so še tri desetletja, preden so se slovenski krščanski socialisti kot politična sila osamosvojili od obeh strank oziroma gibanj.

Z velikim številom prosvetnih in izobraževalnih organizacij in društev, z vrsto t. i. »farnih knjižnic«, mladinskimi in ženskimi organizacijami z različnimi izobraževalnimi in verskimi nalogami, z revijami in časopisjem, združenim gibanjem, krščanskosocialnimi delavskimi organizacijami itd. se je slovenskemu katoliškemu gibanju posrečilo, da je v zelo kratkem obdobju zavzelo mnoge ključne položaje slovenskega javnega, kulturnega in političnega življenja.²⁸ Tako je v svojih vrstah zbralo največji del slovenskega ljudstva in svoja nasprotnika — liberalno buržoazijo in socialnodemokratsko gibanje — izrinilo v takšni meri, da nista imela večjega vpliva na razvoj notranjepolitičnega življenja v slovenskih deželah. Upoštevati je treba, da je bilo duhovništvo med slovenskim razumnštvom najmočnejši sloj, kajti tako lahko razumemo, v kakšni meri se je katoliškemu gibanju posrečilo, da je prek cerkvene organizacije obvladovalo celotno politično, kulturno in ekonomsko življenje slovenskega naroda. Toda glavne pobude za razvoj slovenskega katoliškega gibanja je dajalo njegovo politično vodstvo, ki je bilo na čelu najmočnejše klerikalne politične organizacije — Katoliške narodne stranke.

Slovenska ljudska stranka je kot organizirani politični izraz slovenskega političnega gibanja imela korenine razvoja še v časih liberalno-klerikalnega političnega razcepa pod vplivom drugega avstrijskega katoliškega kongresa (1889), ki mu je kmalu sledila Mahničeva akcija. Katoliško politično društvo (ustanovljeno 1890) je imelo v primerjavi s prejšnjim Katoliškim društvom za Kranjsko (ustan. 1869) manj verski in bolj političen značaj. Politična ločitev in osamosvojitve klerikalcev v razmerju do liberalnega tabora po eni in njegova opora na široko bazo katoliškega gibanja po drugi strani so dobile jasnejšo obliko z ustanovitvijo Katoliške narodne stranke, ki se je leta 1905 preimenovala v Slovensko ljudsko stranko. Vzporedno s to najmočnejšo katoliško politično organizacijo, ustanovljeno na Kranjskem, so tudi v drugih slovenskih deželah ustanavljali klerikalne politične organizacije — sočasno s razvojem spora med klerikalci in liberalci. Na Goriškem so leta 1907 preosnovali staro »Slogo« v Slovensko ljudsko stranko za Goriško, ki jo je vodil dr. A. Gregorič. Na Štajerskem so istega leta ustanovili Slovensko kmečko zvezo za Štajersko, v kateri je imel vodilno vlogo dr. A. Korošec (1872—1940). Na Koroškem je že od leta 1890 v slogaškem duhu delovalo Katoliško politično in gospodarsko društvo za Slovence, medtem ko so v Trstu ohranili slogaštvo pod vodstvom dr. O. Ry-

²⁸ Glej obširneje: F. ERJAVEC, ZKG. 148—153 ipd. Erjavec poudarja, da je do začetka prve svetovne vojne, torej v slabih petnajstih letih, SLS zanesla nov duh v občinsko in deželno politiko. Zidali in odpirali so nove šole, gradili nove ceste, železniške proge in električne centrale, modernizirali kmetijstvo s pomočjo organiziranega izobraževanja, šol in tečajev, številnih zadrug itd. Tako so v tem kratkem obdobju naglo dvignili življenjsko raven v slovenskih deželah. Posebne uspehe so dosegli na področju ljudske prosvete in kulture, kajti knjige, brošure, časniki in revije so »preplavili slovenske vasi«. Katoliški tednik DOMOLJUB je imel na primer pred koncem vojne visoko naklado 40.000 do 45.000 izvodov. F. ERJAVEC, *Slovinci*, Ljubljana 1923. 90—91.

barja. Vse te deželne katoliške politične stranke so se oktobra 1909 tudi formalno združile s SLS v Vseslovensko ljudsko stranko (VSL).

Naslonjena na široko organizacijo katoliškega gibanja in njegove množice je bila Katoliška narodna stranka oziroma kasneje SLS ustanovljena zato, da je vodila in usmerjala politiko gibanja oziroma uporabljala moč v boju za prevlado in javnem in političnem življenju. Volilni boji in osvajanje oblasti v upravnih strukturah in predstavniških organih v monarhiji so bili eden od pglavitnih ciljev stranke. Kasneje, na petem katoliškem kongresu (1923), so poudarili, da je bila politična stranka v okviru katoliškega gibanja odgovor katoličanstva na razvoj sodobne buržoazne države v liberalni kulturno-socialni smeri, ki je kot nujnost postavljaj potrebo po politizaciji cerkve. Ob tem so zahtevali strogo razmejitev med katoličanstvom in katoliško stranko, za katero so pravili, da je samo organizacija za uvajanje nekaterih krščanskih načel v javno življenje ob odgovornosti same stranke — vendar ne prvenstveno za notranjo »preobrazbo« duše (kajti za to naj skrbi cerkev), temveč za nastajanje zakonov, za uresničevanje socialnega programa in za določanje zunanjepolitičnega razvoja. Čeprav je papež Pij XI. poudarjal, da je katoliška akcija zunaj okvirov in interesov politične stranke, kar je pomenilo, da naj bi katoliško duhovništvo stalo in delovalo zunaj strank in nad njimi,²⁹ se je izkazalo, da je bila to le teoretična demagogija, kar sta najočitneje potrdila SLS in slovenska katoliška cerkev, ki sta se pri svojem praktičnem delovanju obnašali v nasprotju s temi načeli.

SLS se je pri političnem organiziranju in svoji dejavnosti opirala predvsem na cerkveno hierarhično organizacijo, ki ji je dajala politično moč. Temelji, na katerih je SLS gradila svojo politično prevlado, so bili — kot sem že poudaril — kmečke množice, nižji in srednji meščanski sloji ter zlasti duhovništvo in del laičnega razumnštva. Prek duhovništva in njegove izdelane cerkvene organizacije — od navadnega vaškega župnika do škofov in drugih cerkvenih odličnikov — je najožje strankino vodstvo upostavilo nadzorstvo nad vsemi organizacijami katoliškega gibanja, v povračilo pa je bilo deležno popolne podpore in pomoči njegovih ekonomskih, kulturno-prosvetnih, verskih, dobrodelnih in drugih javnih ustanov in organizacij. Politično propagando, založniško dejavnost in organizacijski ustroj stranke in gibanja so materialno vzdrževali s cerkvenimi sredstvi in močnim kapitalom klerikalnih zadružnih organizacij. Tako je po materialni plati SLS prav kmalu postala enakopravna tekmica liberalne buržoazije, vendar pa jo je v organizacijskih vprašanjih daleč presegla.

Programska stališča SLS, zasnovana na resolucijah omenjenih katoliških kongresov, so bila značilna predvsem v zahtevah po usklajevanju vseh družbenih dejavnosti in oblik življenja v slovenskih deželah na strogih načelih katoliške vere. Po svojih kulturnih, ekonomskih, socialnih in političnih zahtevah je bil klerikalni program dejansko sinteza vseh najpomembnejših idejnih in političnih osnov katoliškega gibanja, prilagojenih potrebam sodobne buržoazne stranke in njene politike s krščansko, demokratično in nacionalno usmerjenostjo. Čeprav je bil v mnogih načelih premalo določen, se je program SLS v celoti nedvoumno opredelil za klerikalizem in katoliško akcijo. Med nacionalnimi nalogami je stranka poudarjala enakopravnost Slovencev z drugimi narodi v Avstriji, vendar tudi tod predvsem na temeljih katoliških načel. Borila se je za enakopravnost slovenskega jezika in pozivala vse Slovence, naj na katoliških temeljih sodelujejo v boju za svoj narodni obstoj. Če izzamemo novi, deloma napredni socialni del programa SLS, lahko za njegove cilje — zlasti na kulturnem in gospodarskem področju — rečemo, da so še vedno tičali v

²⁹ A. UŠENIČNIK, n.d., 12—14.

globokem konservatizmu, saj niso zahtevali politične demokratizacije slovenskih dežel in avstrijske države v celoti. V nasprotju s temi cilji so zagovarjali politiko, da je pri Slovencih treba predvsem ohraniti zvestobo katoliškim načelom in pokorščino božji volji, cerkvi, cesarju in državi.³⁰ Vendar pa je SLS s takšnim delovanjem pridobila množice in pod njihovim pritiskom morala sprejemati demokratične in tudi socialistične nazore. Največ pa je vsekakor dosegla pri krepitvi slovenskih narodnostnih čustev. F. Erjavec je sklepal, da je SLS svoje uspehe v začetku 20. stol. zgradila na dobri notranji organizaciji, programu in propagandi. Filozofsko osnovo ji je dal A. Mahnič, J. E. Krek je vpeljal sodoben gospodarski in socialni program, drugi slovenski katoliški kongres leta 1900 pa je takšno vsebino prilagodil potrebam kmečkih množic, delavstva, obrtnikov in trgovcev. »Kulturno je stranka stopila na stališče krščanstva, politično na demokratične osnove, gospodarsko na program krščanskega socializma, nacionalno pa na stališče narodne avtonomije.« S takšno idejno in politično usmeritvijo in intenzivnim organizacijskim delom na vseh področjih družbenega življenja je katoliški tabor v kratkem obdobju dvignil ekonomsko in kulturno raven širših slojev na višjo stopnjo.³¹

Navzlic vsem tem težnjam se je Slovenska ljudska stranka že od začetka oblikovala kot strogo hierarhična in centralistična organizacija. Nastala je z akcijo katoliške cerkve, klerikalno usmerjenih duhovniških in laičnih političnih vrhov in v svoji politični praksi in zlasti v organizaciji ni izražala demokratičnih zahtev množic, ki so ji pripadale. Tudi druge organizacije katoliškega gibanja, ki so v obdobju nastajanja kazale nekaj demokratične vsebine, so prav kmalu vkljenili v strogo nadzorstvo strankinega vodstva s posredovanjem disciplinirane cerkvene strukture. Stranka je kot izhodišče v tem smislu poznala dvoje glavnih načel: varovanje in širjenje vpliva katoliškega gibanja in skrb za ideološko in politično disciplino množic, ki morajo ostati poslušne in odvisne od takšne usmeritve.

V narodnostnih nazorih je bila SLS enotna. Združevala je samo Slovence, čeprav je bilo več poskusov, da bi strankino osnovo razširili. Toda vedno so računali samo z Jugoslovani iz monarhije. Tudi po socialni plati je bila stranka dokaj enotna, kajti največji del njenega članstva so sestavljali kmetje in del delavstva. Zaradi sodelovanja drugih socialnih slojev, predvsem duhovništva,³² drobne buržoazije in razumništva, pa stranka navzlic izrazitemu »kmečkemu« programu in naslonitvi na podeželje ni mogla trditi, da je samo kmečka, in se je zato imenovala ljudska. V ideološkem in kulturnem pogledu je SLS prav tako imela enotne osnove in lahko trdimo, da je bila v celoti zelo homogena organizacija. To notranjo čvrstost je krepil tudi avtokratski ustroj same stranke, kar pomeni, da je strankina disciplina temeljila na nedemokratičnih načelih cerkvene hierarhije. Iz teh razlogov demokratizacija slovenskega katoliškega gibanja in njegove politične organizacije nikoli ni imela širših in radikalnejših razsežnosti.

Politični spopadi znotraj strankinega vodstva, ki so spremljali stranko od njenega nastanka (spopadi med t.i. »mladimi« in »starimi«, spori med konservativno katoliškimi in krščanskosocialnimi skupinami itd.),³³ niso v večji

³⁰ ZS, 560—561.

³¹ F. ERJAVEC, *Slovinci*, 87—88.

³² O vlogi duhovščine v slovenskem nacionalnem gibanju glej obširneje: E. KARDELJ, n.d. 212—214.

³³ Glej: J. PLETERSKI, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, Ljubljana, 1971, 137—145 i dr.; M. ZEČEVIC, *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917—1921. leta*, Beograd, 1973, 36—46, 79—103; F. ERJAVEC, ZKG, 97—98, 196—199 in dr.

meri omajali te osnovne značilnosti SLS, tako kot jih ni bistveno spremenil razvoj nacionalnega programa. Krekova zadružna in krščanskosocialna akcija pa sta močno spodbudili razvoj stranke v razmerju do njene prvotne vsebine in oblike. Predvsem sta sprožili proces pretapljanja v buržoazno stranko, saj sta ji dali močnejšo ekonomsko osnovo in vključili vanjo nov meščanski sloj. Vendar pa je stranka s tem usmerjala revolucionarno demokratično vrenje med proletarskimi kmečkimi množicami v glavnem le v boj za drobne socialne reforme. Krekova akcija je s tem temeljito ublažila politično ostrino pritiska množic, posledice pa so bile v praktičnem pogledu reakcionarne: pomagala je, da se je klerikalna stranka pomladila, ni pa ustvarila samostojnega kmečkega gibanja.³⁴ Toda za politični razvoj slovenskega naroda in za njegovo nacionalno uveljavljenje v smislu boja za obstoj, zlasti prek jugoslovanske politike, o katerem bo tekla beseda v naslednjih poglavjih, ima nedvomen zgodovinski pomen dejstvo, da se je SLS prav zaradi uresničenih sprememb, ki so bile predvsem posledica Krekove akcije, počasi oddaljevala od konservativne cerkvene organizacije in vse bolj povzemala podobo sodobne buržoazne stranke. To ji je tudi omogočilo, da se je uveljavila kot odločujoč politični dejavnik v prelomnih dogodkih, pomembnih za zgodovino slovenskega naroda v prvih desetletjih 20. stoletja.

2. Slovenska liberalna buržoazija. Jugoslovanska demokratska stranka (JDS)

Po vplivu in pomenu v nacionalni politiki je bila slovenska liberalna buržoazija s svojo stranko drugi politični dejavnik v slovenski družbi vse do obdobja močne uveljavitve revolucionarnega delavskega gibanja. Liberalna buržoazija se je pojavila v obdobju okrepljene koncentracije domačega kapitala med šestdesetimi in sedemdesetimi leti 19. stoletja, v času industrializacije slovenskih dežel. Vzporedno z ekonomskim vzponom je začela graditi tudi svojo idejno in politično osnovo in je iskala prostor za svoj vpliv v slovenski družbi. Splošna ekonomska in socialna zaostalost slovenskih dežel ter prevlada nemškega in italijanskega kapitala, ki sta držala v svojih rokah vso večjo industrijo, obrt in trgovino, so bile velika ovira za hitrejši razvoj domače buržoazije. Po razcepu s klerikalnim taborom ob koncu osemdesetih let je ekspanzijo domače liberalne buržoazije ovirala tudi ekonomska in politična krepitev katoliškega gibanja, tako da so sčasoma edina njena oporišča na domačih tleh ostala v ozkih okvirih meščanskega sloja v večjih mestih, med trgovci, obrtniki in veleposestniki na vasi ter med razumništvom in zlasti med učitelji. Tako je socialno-politični relief slovenskih dežel kmalu dobil te značilnosti: na vasi je prevladoval katoliški tabor, v mestih pa je prevladoval liberalni tabor. To razmerje pa je bilo v posameznih administrativno-ekonomsko in kulturno razdeljenih slovenskih deželah v marsičem različno.

V socialno-političnem pogledu je slovenska liberalna buržoazija v svojem nastanku in razvoju — kot poudarja E. Kardelj — nosila dve osnovni značilnosti: rasla je v težnji po koncentraciji kapitala, torej v prehodu od izkoriščanja k višjim oblikam kapitalističnega razvoja na eni strani, medtem ko se je po drugi krepila na račun propadajočih kmetov in obrtnikov. Te sicer ekonomsko napredne težnje so se morale nujno spopasti z zahtevami, ki jih je v tem razvoju postavljala monarhistično-veleposestniška reakcija, prav tako pa tudi

³⁴ E. KARDELJ, n.d., 349.

s hegemonističnimi željami nemške liberalne buržoazije. Nihanje med polfevdalno reakcijo in hegemonistično in konkurenčno nemško buržoazijo pa je bilo poglavito in najznačilnejše dejstvo v razvoju slovenskega liberalizma.³⁵ Sicer pa je izraz »liberalec« prišel iz klerikalnega besednjaka, torej v negativnem pomenu besede, medtem ko so se liberalci sami imenovali »naprednjaki«. Izraz »napreden« je imel tudi »uraden« pomen. Tolmačili in pojmovali so ga kot »svobodomiseln« ali »svobodnjaški«. Liberalno gibanje in stranka sta imela dve vrsti privržencev. V prvo vrsto so sodili bogatejši podeželski sloji, ki so bili vodilna in odločilna sila v stranki. Velik del teh ljudi je bil politično nestabilen in šlo jim je predvsem za to, da bi se čimbolj okoristili s svojim političnim delovanjem in sodelovanjem v oblasti. Ideje so imele pri tem sorazmerno majhen pomen, kar so dokazali tudi z nihanjem med nemško in slovensko nacionalno politiko v šestdesetih letih. V drugi skupini so bili idejni privrženci liberalizma, pretežno razumništvo, ki so zastopali liberalno narodno misel in bili pripravljene tudi na žrtve iz prepričanja in brez koristoljublja. Med njimi so bili tudi privrženci s podeželja. Slovenski liberalizem je dobil trdno osnovo šele leta 1868 — z izdajanjem svojega glasila *Slovenski narod*, organiziranjem taborskega gibanja in s krepitvijo slovenske samozavesti na temeljih programa *Zedinjene Slovenije*.³⁶

Pritisk borbenih klerikalcev na čelu z A. Mahničem, da bi prišlo do »načelne« delitve slogaških vrst, je rodil prve rezultate na področju založniško-propagandne dejavnosti navzlic odporu liberalne buržoazije, ki se iz bojazni pred klerikalizmom ni hotela ločiti od slogaške koncentracije. Do prvega razcepa je prišlo v Gorici leta 1879, še naslednje leto pa tudi na Kranjskem. Tako so nastajali dvojni listi, poleg dnevnikov in kulturnih revij tudi takšni, ki so bili namenjeni predvsem kmetom: katoliški *Domoljub* (1888—1945) in liberalni *Rodoljub* (1891—1904), poleg slogaškega in takrat še klerikalnega lista *Štajerski gospodar* tudi nova liberalna celjska *Domovina* (1891—1908), v Gorici poleg klerikalne *Soče* liberalna *Nova Soča* (1889—1902), na Koroškem tudi novi liberalni list *Korošec* (1907—1911) itd.³⁷

Z nastopom in krepitvijo raznih organizacij znotraj katoliškega gibanja se je morala politično organizirati tudi liberalna buržoazija. V volilnih bojih za državni zbor leta 1891 so slogaši poslednjič nastopili z enotno kandidaturo, že istega leta pa so bile dopolnilne volitve z ločenimi listami klerikalnega in liberalnega tabora. Zaporedje ločevanja klerikalnih in liberalnih vrst je bilo v posameznih deželah zelo različno — tako časovno kot po svoji silovitosti. Na Goriškem je do prve delitve prišlo leta 1899 oziroma 1900, ko so liberalci ustanovili Narodnonapredno stranko za Goriško. Na Kranjskem so 1891 kot protiutež Katoliškemu političnemu društvu liberalci ustanovili svojo politično organizacijo Slovensko društvo. Na Štajerskem je do dokončnega razcepa prišlo pred volitvami za državni zbor 1907, ko so liberalci pod vodstvom dr. Vekoslava Kukovca (1876—1951) leta 1906 ustanovili Narodno stranko za Štajersko. Na Koroškem se maloštevilnim liberalcem ni posrečilo, da bi ustanovili svojo posebno organizacijo. Nasprotno je bilo v Trstu in njegovi slovenski okolici, kjer klerikalci niso imeli skoraj nobenega vpliva. Liberalno usmerjena slogaška *Edinost* je bila edini buržoazni politični predstavnik tržaških Slovencev v političnem življenju. V istem slogaškem smislu je delovalo tudi Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri. Razcep v politiki se je kmalu preselil še drugam,

³⁵ Isto, 292—293.

³⁶ V. MELIK, *Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje*, PRISPEVKI ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA, 1-2, 1982, 19—20.

³⁷ ZS, 560.

nil — šli celo tako daleč, da so kot »naprednjaki« nasprotovali splošni in enaki volilni pravici, ker je to koristilo Slovenski ljudski stranki.

Liberalna buržoazija in njena stranka brez jasnega gospodarskega in socialnega programskega koncepta sta se umikali pred močnim valom katoliške akcije, ki se je širil, pa tudi rastočim vplivom socialne demokracije. Če izvzamemo vsakdanje politične spopade in delno krepitev liberalnega kapitala, lahko rečemo, da so liberalci nebogljeno — in najpogosteje prekrizanih rok na domačih tleh — iskali zaveznike zunaj slovenskih meja, to pa je kmalu postal sestavni del njihove razredne in narodnostno politične strategije. To so bili tudi razlogi, ki so privedli do poudarjenega razslojevanja liberalnih vrst, do odcepitve posameznih skupin iz stranke ali nesoglasja z njeno politiko. Upiralo se je zlasti razumništvo in posebej mladina, ki je hotela jasnejše cilje in odločnejše oblike boja z nasprotniki. E. Kardelj je poudaril, da so bile tukaj korenine mladinskih radikalnih gibanj v okviru liberalnega tabora — od »mladoradikalov« do »preporodovcev«, ki so kazali tudi težnje po povezavi s socialističnim delavstvom. Na tej osnovi so se pojavljale razne oblike drobnoburžoaznega socializma (masarikovstvo) pa tudi zdrave revolucionarne težnje.⁴² Vendar pa znotraj liberalnih vrst ni prišlo do trajne odcepitve »mladih«, ki jih je predstavljala akademska mladina s svojimi radikalnimi nazori, od »starega« oportunističnega in konservativnega strankinega vodstva. Nevarnost zaradi klerikalne moči in rastočega socialdemokratskega gibanja je bila močnejša od njihovih idejnih pogledov in to je reševalo enotnost vodilne liberalne strankine strukture. Navzlic velikim medsebojnim razlikam in nesoglasjem v političnem vodstvu je morala slovenska liberalna buržoazija strniti vrste, da bi zavarovala svoje razredne interese in postojanke v slovenski družbi.

Slovenski proletarijat in njegova socialdemokratska stranka sta bila po svoji trenutni moči drugi, po razrednem nasprotju in ciljnih pa nedvomno prvi in pravi sovražnik liberalne buržoazije. Liberalci so se zavedali tega dejstva in so za obrambo svojih razrednih interesov angažirali vse svoje sile v boju proti socialni demokraciji in večkrat z brezobzirno odločnostjo ovirali organizacijsko krepitev slovenskega delavskega gibanja. V tem boju se je liberalna buržoazija povezovala s klerikalci⁴³ in nemškimi kapitalisti ter je poskušala enotnost delavskega gibanja oslabiti tudi z ustanavljanjem svojih sindikalnih organizacij po zgledu čeških narodnih socialistov. Namen teh poskusov je bil nedvomno, da bi »zaščitili« slovenski proletarijat pred vplivom klerikalizma in onemogočili njegovo mednarodno sodelovanje. Vendar pa se liberalcem ni posrečilo, da bi v svojih sindikatih zbrali večje število delavcev, liberalna buržoazija pa na drugi strani tudi ni mogla resneje omajati krepitve slovenske socialdemokracije.⁴⁴ Nasprotno, s svojo nenačelno politiko na nacionalnem in socialnem področju je liberalna buržoazija povzročila le to, da se je del

⁴² E. KARDELJ, n.d., 341. O razvoju liberalne stranke in njenih struj glej obširneje: ZS, 568—570; J. STERGAR, *O narodno-radikalni struji in o društveni dejavnosti pred prvo svetovno vojno*, ZČ, 1979, 2, 264—265; IRENA GANTAR-GODINA, *Narodno radikalno dijaštvo*, ZČ, 3, 1982, 219—223 in dr.

⁴³ Že 1894 je FRAN ŠUKLJE, eden od vodilnih liberalnih politikov, pozival v Kranjskem deželnem zboru klerikalce, naj se združijo v boju proti rastoči socialni demokraciji, torej proti delavskemu razredu, »ki ničesar nimajo, a s pohlepno roko segajo po vsem«. ZS, 573.

⁴⁴ O stališču liberalne buržoazije do slovenskega delavskega gibanja glej obširneje: ZS, 569—570; D. KERMAUNER, n.d., 412—423.

slovenskega razumnštva iz njenih vrst preselil v socialistični tabor. In v okviru tega gibanja ter v njegovem nadaljnjem razvoju so prav ti razumniki odigrali pomembno vlogo v kasnejšem razvoju slovenske socialnodemokratske stranke.

3. Slovensko delavsko gibanje in Jugoslovanska socialdemokratska stranka (JSDS)

Prelomna devetdeseta leta 19. stoletja so v kulturnem, političnem in ekonomskem življenju slovenskih dežel posebno pomembna zaradi naglega razvoja industrije in slovenskega delavskega razreda. S porastom investicijskih naložb v slovensko gospodarstvo se je pojavljal tudi domači kapital, ki pa je pred prvo svetovno vojno pomenil le 10 % celotne vrednosti in zato ni mogel resneje ogroziti prevlade tujega kapitala, ki je imel v svojih rokah vsa večja industrijska podjetja. V industriji je prišlo do modernizacije z uporabo električne pogonske sile in nove tehnologije. Po koncentraciji kapitala, proizvodnih zmogljivostih in številu delavcev so bile glavne industrijske panoge metalurgija, lesna industrija in rudarstvo. Izkoriščanje slovenskega surovinskega bogastva je v veliki meri pospešil tudi nagel razvoj železniškega prometa. Industrijski razvoj je spremenil socialno strukturo prebivalstva, ki se je v posameznih slovenskih deželah razlikovala glede na stopnjo industrializacije. V industrijskih krajih je število delavcev naraščalo, tako da je slovenski delavski razred imel s Trstom vred sredi 19. stoletja 45.000 do 50.000, tik pred prvo svetovno vojno pa že 100.000 delavcev.⁴⁵ Po skupnem številu je delavski razred, ki sta mu pripadala sodobni industrijski in obrtniški proletariat, postal pomembna socialna in politična sila na Slovenskem.

Do širjenja socialističnih idej in pojava razredne zavesti v slovenskem delavskem gibanju je prišlo že v šestdesetih letih zaradi vplivov iz Avstrije in Nemčije, kjer je bilo delavsko gibanje močnejše razvito. To je bilo obdobje naglega razvoja evropskega delavskega gibanja nasploh, ustanovitve Prve internacionale (1864) in socialdemokratskih strank v Nemčiji (1869) in Avstriji (1874). V slovenskih deželah so prva delavska društva nastala z združevanjem delavcev in obrtnikov. Zaradi zakonodaje, ki je delavcem prepovedala, da bi se ukvarjali s politiko, so bila ta društva »izobraževalna«. Tako so ljubljanski grafični delavci leta 1867 ustanovili Izobraževalno društvo tiskarjev. Podobna društva so začeli ustanavljati tudi v drugih krajih. Njihov razredni značaj ni bil dovolj jasen in pritisk buržoazije na ta društva je bil tako močan, da se ji je posrečilo obdržati nekatera pod svojim nadzorstvom. V tem sta zlasti v prvem obdobju uspeli slovenska in nemška liberalna buržoazija — tudi po zaslugi dejstva, da je bila osnovna usmeritev delavskih društev protiklerikalna in protikonservativna. Zavedati se je treba namreč, da so bile tudi slovenske konservativne sile v začetku velik nasprotnik razvoja delavskega gibanja.⁴⁶ Vendar pa so bili največji nasprotnik njegovega razvoja avstrijski vladajoči konservativni krogi, ki so preganjali zlasti privrženca socialističnih radikalnih in anarhističnih nazorov. Po obdobju stagnacije pri širjenju in dejavnosti prvih delavskih društev v slovenskih deželah je do novega poleta prišlo šele ob koncu osemdesetih let.

⁴⁵ O razvoju industrije in rudarstva ter tudi slovenskega delavskega razreda do prve svetovne vojne glej ZS, 478—483, 487—488, 496—501, 517—522, 527—536, 570—580.

⁴⁶ Isto, 496—498.

slovenskih političnih strank, da bi jih neposredno ali posredno pritegnila na nove poti narodnoosvobodilne politike.⁵⁰

Zato je JSDS prav v razmerah boja, za katere se je zavzemala, po volilni reformi leta 1907 (ki je bila njen veliki cilj!) ostala še dalje tretjerazredna sila v slovenskem političnem prostoru in je morala klerikalni in liberalni buržoaziji prepustiti največji del oblasti in moči v slovenski družbi. JSDS se je v takšnem položaju znašla v dobršni meri tudi zaradi tega, ker je bila idejno in organizacijsko vezana na avstrijsko socialno demokracijo, od koder so prihajali vplivi, ki niso bili v soglasju s takratnimi narodnostnimi težnjami in interesi slovenskega naroda. Navzlic vsemu pa je bila slovenska socialna demokracija pred prvo svetovno vojno v velikem vzponu, čeprav v narodnostni politiki ni odigrala pozitivne vloge. Vodstvo stranke ni upoštevalo, da je bil boj za narodnostne interese slovenskega naroda v danih zgodovinskih razmerah pomembnejši od meglenih vizij gradnje boljše družbene ureditve po oportunističnih merilih in revizionističnih pojmovanjih Druge internacionale in avstromarksizma.

Podobno kot pri drugih socialdemokratskih strankah so voditelji JSDS s svojimi prizadevanji, da bi sleherno akcijo proletariata usmerili v mirne vode parlamentarnega boja in okvire buržoazne demokracije, objektivno slabili delavsko gibanje v njegovem spopadu z buržoazijo.⁵¹ Zaradi tega je v vrstah slovenskega socialističnega gibanja pogosto prihajalo do notranjih trenj in osipanja članstva. Ena od močnejših struj, ki je — namesto da bi bila pristopila k socialističnim silam — prav zaradi nezadovoljstva s socialno demokracijo odšla v vrste levega krila buržoaznodemokratskega gibanja, so bili t. i. masarikovci. Prek časopisa *Naši zapiski* (1902/3—1907; 1909—1914) so širili malo-buržoazno ideologijo realizma v politiki, ki jo je razglašal T. G. Masaryk, takratni univerzitetni profesor in kasnejši predsednik Češkoslovaške republike. Masarikovci so imeli lepo število somišljenikov med slovensko študentsko mladino. Sprejeli so ideje iz minimalnega programa socialne demokracije o socialni skrbi za širše ljudske sloje ter o boju proti klerikalizmu in liberalizmu. Odločno so nasprotovali marksizmu in revoluciji, delavskemu gibanju in socialistični družbi kot njegovemu cilju in se zavzemali za trezno in realistično politiko, s katero naj bi dosegli temeljite socialne reforme in narodnostno neodvisnost. V časopisu *Naši zapiski* je poleg masarikovcev sodeloval tudi Albin Prepeluh-Abditus (1881—1937), ki je nastopal s svojo posebno teorijo avtohtonega »slovenskega socializma«, prikrojenega domačim razmeram. Vzniknil naj bi na domačih tleh in se posvečal predvsem reševanju kmečkega vprašanja.⁵²

Omenjanje masarikovcev v tem pregledu osnovnih političnih sil v slovenskih deželah pred 1914 oziroma do ustanovitve Kraljevine SHS leta 1918 je po-

⁵⁰ E. KARDELJ, n.d., 338. O značaju JSDS je A. Prepeluh-Abditus napisal naslednjo oceno: »Slovenska socialna demokracija je bila vedno dobro proletarska ter je sledila internacionalni disciplini brez vsakega pridržka, čuteča se prešibko, da bi hodila svojo lastno pot. Svojo organizacijo in taktiko je uravnala po zgledu nemško-avstrijske stranke, češki separatizem je leta 1912 (na VIII. zboru) odločno obsodila. Stali smo vedno, kakor še danes stojimo, na stališču internacionale in delavske solidarnosti; v enotnosti socialnodemokratskih strank vsega sveta smo videli svoj obstanek.« A. PREPELUH, *Pripombe k naši prevratni dobi*, Ljubljana, 1928, 87—88. O odnosu JSDS do narodnostnega vprašanja do 1918 glej obširneje: F. ROZMAN, n.d., 12—17.

⁵¹ Zaradi idejne nedograjenosti, pomanjkanja znanja o marksizmu in oportunistične politike je Ivan Cankar dejal, da je JSDS »zveza sindikalnih organizacij in v idejnih načelih nekakšna verska sekta«. ZS, 580.

⁵² Prav tam.

membno zaradi tega, ker je imela ta struja poseben političen vpliv tudi v kasnejšem obdobju, v skupni jugoslovanski državi. Mnoge druge politične struje in skupine niso imele takšnega vpliva v družbenopolitičnem življenju slovenskega naroda, kar pomeni, da niso pustile globljih sledov v nacionalni politiki do konca prve svetovne vojne. Nekatere od njih bomo omenili pri obravnavanju posameznih vprašanj v naslednjih poglavjih.

Slovenci in nastajanje jugoslovanske države 1914 — 1918

Razvoj jugoslovanske misli v slovenskih deželah do obdobja pred koncem prve svetovne vojne je pogojił zgodovinski položaj slovenskega naroda v preteklosti, ki je vplival na značaj celotne slovenske politične misli, zlasti v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja. Slovenska politična misel in njena južnoslovanska usmeritev sta temeljili na zapletenih okoliščinah mednarodnega in notranjega položaja Slovencev v okviru habsburške monarhije. Vsi znani politično-kulturni programski koncepti, ki so se v raznih obdobjih pojavljali in ponujali kot možne poti za reševanje slovenskega nacionalnega vprašanja, so izražali predvsem stopnjo razvoja narodnostne zavesti v slovenski družbi, sočasno pa so pričali o družbenozgodovinskih pobudah in razmerah svojega nastanka.

Tako kot pri drugih jugoslovanskih narodih je tudi pri Slovencih jugoslovanska misel imela temeljne pobude v lastni nacionalni in v obči slovenski misli.¹ Panslavistična čustva, ki so prevladala v zgodnjem obdobju prebujanja slovenske narodnostne samobitnosti, so dala — začevši s sredino 19. stoletja — nekaj praktičnih rezultatov, zlasti v gospodarskem, kulturnem in gospodarskem sodelovanju s Čehi do leta 1914.² Vendar pa je v razvoju politične misli zavzemala vse večji obseg južnoslovanska usmeritev, ki je bila naravnejša in bližja možnostim za praktično uresničenje. Zmage Srbije in Črne gore v balkanskih vojnah 1912—1913 in okrepljeni nemški pritisk so močno vplivali na mlajše generacije slovenskega meščanstva in krepitev njihove južnoslovanske orientacije. »Jugoslovanska ideja je v enem sunku obvladala vse mlade in razborite duhove na Slovenskem tik pred prvo svetovno vojno. Jugoslovanska orienta-

¹ O tem glej obširnejše dela D. Lončarja, I. Apiha, F. Ilešiča, Dj. Šurmina, F. Zwitterja, D. Kermaunerja, I. Prijatelja, I. Mala, J. Šidaka, V. Bogdanova, F. Erjavca, F. Gestrina, V. Melika, M. Paulove, L. Umeta, P. Koruniča, D. Jankoviča, J. Pleterskega in drugih. O razvoju jugoslovanske misli v slovenskih deželah po l. 1848 glej ZGODOVINO SLOVENCEV, Ljubljana, 1979, iz konca 19. stol. pa je posebno poučen članek J. PLETERSKEGA *Jugoslovanska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade (1879—1893)*, objavljen v avtorjevi knjigi *Studije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, zbirka »DOCUMENTA ET STUDIA« (dalje: Studije), Maribor, 1982, 28—38.

² V ostri kritiki slovenske družbe in jugoslovanske države, ustvarjene v znamenju »zmage Antante« in hegemonije srbske buržoazije, ki je »...degradirala Slovenijo na polkolonijalno provinco«, poudarja D. Kermauner: »...boju slovenskega malomeščanstva za njegovo in obenem slovenskega naroda emancipacijo je dajala romantičnega elana ideja panslavizma... široka ideja panslavizma, iz katere so zajemale močice slovenskega meščanstva samozavest in navdušenje, je zameglila in pomaknila v ozadje prirodno zahtevo po svobodni zedinjeni Sloveniji...«. D. KERMAUNER, *Rusija in mi*, SVOBODNA MLADINA, l. I, št. 1-2, 1928, 22—24. O Osnovah sodelovanja Slovencev s Hrvati glede jugoslovanstva glej: P. KORUNIČ, *Jugoslovanska ideja u hrvatskoj i slovenačkoj politici za revolucije 1848—1849 g.*, RADOVI JAZU, vol. 14(1), Zagreb, 1981, 91—228.

cija je zamenjala panslavistično ... Mlada Slovenija je uprla svoje poglede na samostojno Srbijo kot 'Mlada Italija' svoj čas na Piemont.«³

Zbliževanje z drugimi jugoslovanskimi narodi in upostavitev politične skupnosti z njimi, »predvsem s Hrvati in Srbi iz monarhije, je dobivalo vse jasnejše obrise kot pot za rešitev slovenskega narodnostnega vprašanja.«⁴ Do začetka prve svetovne vojne sta slovensko narodnostno vprašanje odrejali in pogojevali predvsem dve odločilni zunanji dejstvi: 1. nevarnost zaradi nemškega imperializma, ki se je zrcalila v tradicionalnem pritisku nemške državne oblasti, kulturno-civilizacijskih vplivih in močnejši strukturi nemškega kapitala kot temeljnih dejavnikov ... germanizacije slovenskega naroda; 2. nevarnost zaradi italijanskega imperializma, ki je s svojo politiko prodiranja proti vzhodnim obalom Jadranskega morja ogrožal tudi slovenske dežele. Italijanski imperializem je pogojil tudi pojav in trajnost osnovne slovenske nacionalne dileme: za ali proti obstoju podonavske monarhije.

Razvoj nemško-avstrijske politične misli vse do propada Avstro-Ogrske ni v nobeni obliki dopuščal izločitve slovenskih dežel iz okvira državnih meja in interesov nemškega naroda, kar je praktično pomenilo odločno nasprotovanje zedinjenju Slovencev z drugimi južnoslovanskimi narodi. Po drugi strani je pritisk italijanskega imperializma in tradicionalnega iredentizma pripomogel k ustvarjanju iluzij, da pomenita obstoj in krepitev habsburške monarhije edini način za obrambo slovenskega ozemlja pred tem sovražnikom. Na takšnih osnovah je nastajalo in se razvilo pojmovanje o možnostih obstanka Slovencev, Hrvatov, Srbov in tudi drugih slovanskih narodov v federativno preurejeni Avstro-Ogrski, ki se je izražalo v široko razvejeni ideologiji avstroslavizma.

Pri Slovencih je avstroslavistični koncept poleg obrambe pred italijanskim pritiskom imel tudi svojo notranjo logiko zavračanja obstoječe nevarnosti germanizacijske politike. To je porodilo najrazličnejše predloge o preureditvi habsburške države, kjer je še vedno prevladovala misel o združitvi Južnih Slovanov v njenem okviru in upostavitvi njihove skupne obrambne politike, ki bi temeljila na etničnem, torej nacionalnem (naravnem) pravu. Hrvatsko državno pravo, ki ga je v poslednjih desetletjih 19. in v začetku 20. stoletja sprejela tudi slovenska buržoazija, so tudi v njenih vrstah pojmovali kot pravno formulo občega programa političnega zedinjenja Jugoslovanov v monarhiji. Ivan Cankar je poudaril, da je klerikalna stranka edina poleg JSDS s svojimi tesnimi stiki in povezavo s Hrvatsko stranko prava prestopila slovenske meje z jugoslovansko usmeritvijo, vendar na »zelo ozkosrčen način« — z zedinjenjem s pravaši in sprejetjem njihovega jugoslovanskega programa, torej po posredni poti. J. Pleterski dopolnjuje to Cankarjevo oceno z dejstvom, da Cankar takrat (predavanje, ki ga je imel 13. aprila 1913) ni mogel vedeti, »da se bo v vrstah samih hrvatskih pravašev v naslednjih, odločilnih vojnih letih uve-

³ D. KERMAUNER, n.d., 22—23.

⁴ J. PLETERSKI, *Slovenačke političke stranke u prvom svetskom ratu i jugoslovansko pitanje* (Dalje: SLOVENAČKE POLITIČKE STRANKE), *Politički život Jugoslavije 1914—1945*, Zbornik radova, Beograd, 1973, 129.

V obilju obstoječih pričevanj o razvoju politične misli v slovenskih deželah v smeri jugoslovanstva navajam del doslej neobjavljenega elaborata JANKA KOTNIKA, napisanega za potrebe srbske vlade v Odesi 14/27. januarja 1917. J. Kotnik začenja svojo analizo pod naslovom »Slovenci v Jugoslaviji« z naslednjimi besedami: »Težnje po združitvi s Hrvati in Srbi so se v Slovencih pojavljale ob različnih časih in v različnih oblikah. Skupen teritorij od Triglava do Soluna, na katerem prebivamo eden poleg drugega, jezikovna in plemenska sorodnost, so bili glavni faktorji imenovanega stremljenja.« Zanimivo je, da tudi ta dokument poudarja avtonomni položaj Slovenije v bodoči jugoslovanski državi. Arhiv SANU — Fond Aleksandra Belića, 84.

ljavila jugoslovanska struja, ki bo ta program preseгла (prek hrvaško-slovenskih meja — M. Z.) in slovenski klerikalni stranki omogočila stik tudi s Srbi in Muslimani.«⁵

Razvoj jugoslovanske misli v slovenskem političnem življenju je tudi v tesni vzročno-posledični zvezi z zaostritvijo nacionalnih nasprotij v Avstro-Ogrski ob koncu 19. stoletja in z okrepljenim nemškimi pritiskom, ki je sledil zlasti po volilnih reformah v prvem desetletju 20. stoletja. Prizadevanja nemških nacionalističnih krogov, da bi demokratizacijo političnega življenja v monarhiji usmerili predvsem tako, da bi koristila krepitvi njihovih nacionalnih interesov, so pri večini nenemških narodov v državi zbudila odpor in okrepljeno narodno prebujevalno dejavnost. Vendar pa je neugodna resničnost kmalu odplavila nekaj let parlamentarnega optimizma in demokratičnih iluzij pri Slovencih glede njihovih nacionalnih interesov. Notranje razmere v slovenskih deželah, problemi notranje ureditve, zatem avstro-nemška zunanja imperialistična politika in zlasti dogodki na Balkanu — majniški prevrat v Srbiji l. 1903, protimadžarski nemiri na Hrvaškem, ilindenska vstaja v Makedoniji, aneksija Bosne in Hercegovine 1908 ter prva balkanska vojna — so odločilno vplivali, da se je v središču pozornosti v slovenskem političnem življenju znašla jugoslovanska misel, z njo vred pa tudi slovensko vprašanje. Vse to je povzročilo, da je obdobje v začetku 20. stoletja postalo živahno desetletje v novejši slovenski zgodovini.⁶ V okviru teh dogodkov so bile slovenske politične stranke prisiljene, da so se v svojih programih jasno opredelile v odnosu do jugoslovanske usmeritve in politike.

1. Jugoslovanski pogledi in opredelitve v katoliškem taboru

Slovenska ljudska stranka je svoj jugoslovanski program začela graditi že med političnimi akcijami v obdobju sodelovanja s Hrvatsko stranko prava. Oktobra 1898 so J. E. Krek, A. Korošec in J. Brejc kot zastopniki Katoliške narodne stranke sodelovali na sestanku pravašev v Trstu in se ob tej priložnosti izrekli za pravaški program in za priključitev Zedinjene Slovenije k Hrvatski na temeljih hrvaškega državnega prava. V letih 1911—1912 si je SLS prizadevala, da bi to zamisel na istih osnovah uresničila skupno z združenima hrvaškima strankama prava.

Svoje stališče do jugoslovanskega vprašanja je klerikalna stranka natančneje pojasnila šele ob aneksiji Bosne in Hercegovine leta 1908, ko je objavila program državnopravnega zedinjenja vseh Jugoslovanov v monarhiji in se pri tem sklicevala na narodnostno načelo. Takrat je SLS na osnovi tega programa v dunajskem parlamentu dosegla začasno združitev vseh slovenskih, hrvaških in srbskih poslancev iz avstrijskega dela monarhije v eno parlamentarno skupino, predsednik SLS dr. Ivan Šušteršič pa je zahteval zedinjenje vseh jugoslovanskih pokrajin monarhije v posebno državno telo.⁷ V Kranjskem deželnem zboru je J. E. Krek januarja 1909 ob podpori liberalne stranke predložil, naj bi deželni zbor pozdravil aneksijo Bosne in Hercegovine »v trdni nadeji, da je s tem opravljen prvi korak k združenju vseh južnih Slovencev naše monarhije v

⁵ J. PLETERSKI, *O nekaterih vprašanjih slovenske politične zgodovine v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno*, ŠTUDIJE, 104.

⁶ Prav tam, 101.

⁷ F. ERJAVEC, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 171.

državnopravno samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije.«⁸ Uresničenje tega programa so voditelji klerikalne stranke videli najprej v preureditvi monarhije v federacijo narodov na načelu enakopravnosti, morda pa tudi v okviru trialističnega programa, po katerem bi morali poleg avstrijskega in madžarskega dela monarhije upostaviti še tretji, južnoslovanski del države, v kateri bi živeli zedinjeni Jugoslovani iz vseh območij monarhije. Tako bi dosegli zedinjenje vseh južnoslovanskih pokrajin iz Avstro-Ogrske, torej slovenskih dežel, Hrvaške in Slavonije, Dalmacije in Istre ter Bosne in Hercegovine. Vsa upanja in pričakovanje pomoči za uresničevanje takšnega programa so vezali na avstrijske vojaške in dvorne kroge in zlasti na dinastijo, ne pa na vlade in nacionalistične nemške stranke.

Da bi si pridobila naklonjenost in zaupanje v krogih, na katerih pomoč je računala pri uresničevanju svojega južnoslovanskega programa, je klerikalna stranka močno poudarjala svoje avstrijsko domoljubje in zvestobo dinastiji. Vendar pa med voditelji stranke ni bilo enotnega stališča o značaju bodoče južnoslovanske države. Večji del vodstva SLS je sodil, da je katoličanstvo temelj jugoslovanske misli, in je poudarjal, da je »rešitev Avstrije le še katoliška ideja«, kar je pomenilo, da lahko samo ta ideja »da novo življenje dinastični ideji in avstrijski misli.« Drugi, manjši del vodstva klerikalne stranke pa se je zavzemal za militantno katoličanstvo v izrazito protipravoslavnem in protisrbskem duhu in sanjal o načrtih za spreobrnjenje pravoslavnih Južnih Slovanov v katoliško vero. Sodil je, da so Slovenci in Hrvati poklicani, da »pripeljejo pravoslavne Slovane nazaj k enotnosti cerkve«.⁹ Tako tudi niso videli nobene variante, ki bi lahko rešila slovensko narodnostno vprašanje zunaj avstrijskih meja. Prvi, zdaleč večji krog privržencev t. i. avstroslavističnega programa za preureditev monarhije in južnoslovansko zedinjenje je realistično sklepal, da je združitev vsega slovenskega naroda težko uresničiti zunaj Avstrije, kar je potrdil tudi kasnejši zgodovinski razvoj. Federalistična preureditev monarhije in združitev v samostojno južnoslovansko enoto pod Habsburžani, torej t. i. trialistični koncept, sta pomenili za te sile maksimalni mogoči in želeni cilj.

Prva balkanska vojna leta 1912 je v vrste SLS naglo zanesla nove dileme. Tako kot na drugi strani je tudi med Slovenci narodnoosvobodilni boj slovenskih držav — Srbije, Črne gore in Bolgarije — proti Turkom zbudil močne simpatije. To je vplivalo tudi na voditelje klerikalne stranke in nekateri med njimi so začeli razumevati, da bi jugoslovansko vprašanje v monarhiji in v njegovem okviru tudi slovensko narodnostno vprašanje lahko rešili zunaj Avstrije, torej s Kraljevino Srbijo kot središčem združevanja vseh Južnih Slovanov. Aktualizirali so misli J. E. Kreka, ki je januarja 1909 v Kramjskem deželnem zboru govoril o Srbih iz Srbije s simpatijami in jih imenoval »naši Napolitanci«, pa tudi tiste iz časov aneksije Bosne in Hercegovine, ki je — po Kreku — uničila možnost za upostavitev Velike Srbije. Krek je namreč svojo naklonjenost do Srbije izražal v naivnem prepričanju pa tudi z realnim narodnostnim interesom, da bi pravičnejša Avstrija lahko pritegnila Srbe, da bi se priključili k njeni državi in tako uresničili južnoslovansko združitev Srbov s Hrvati in Slovenci. Krek pa ni pripisoval posebnega pomena dejstvu, da so

⁸ Z.S., 535. F. Erjavec poudarja, da je ta Krekov govor »naletel na simpatičen odmev tudi v beograjski javnosti« in da je več avstrijski tisk takrat razpravljaval samo o jugoslovanskem vprašanju. F. ERJAVEC, n.d., 172. Takšno je bilo razpoloženje neposredno pred znanim Friedjungovim, torej »veleizdajalskim« procesom proti 53 Srbom v Zagrebu v začetku l. 1909.

⁹ S.Z., 586.

bili Srbi pravoslavne vere, ker je računal, da bodo spet prestopili v katoličanstvo, kar je pomenilo, da bi naj politika spet združila tisto, kar je nekoč sama razcepila.¹⁰ Vendar pa je bil ta nerealistični in v bistvu klerikalni Krekov koncept le kratkotrajen in brez odmeva. Že ob drugi balkanski vojni je zaradi spopada Srbije z Bolgarijo srbofilsko razpoloženje naglo uplahnilo — ne le v vrstah SLS, temveč tudi pri širših slojih slovenskega naroda in v drugih jugoslovanskih pokrajinah v monarhiji.

Dva temeljna pristopa k reševanju južnoslovanskega vprašanja, ki sta se pojavila v hrvatskih in slovenskih političnih krogih v obdobju balkanskih vojn, sta imela očitne posledice na obeh straneh, v notranjem političnem življenju strank. Razcep v Stranki prava med neomajnimi privrženci Dunaja frankovci in jugoslovansko usmerjenimi starčevičanci na Hrvaškem, je vplival tudi na podoben proces v SLS. V vodstvu klerikalne stranke je prišlo do spopada med avstrijsko-patriotsko strujo na čelu s predsednikom stranke dr. Šušteršičem in Krekovo strujo, ki je zastopala interese večjega dela strankinih pripadnikov, torej malih kmetov in velikega dela slovenskega proletariata. Ta spopad je pokazal tudi različne poglede na reševanje južnoslovanskega vprašanja v monarhiji, predvsem v duhu slovensko-hrvatskega zblíževanja. Vendar pa je v vrstah Stranke prava prišlo do dokončnega razcepa nasprotujočih si struj, medtem ko je vodstvo SLS formalno ohranilo organizacijsko enotnost stranke. Oktobra 1912 so razglasili združitev Starčevičeve stranke prava in SLS s predsednikoma M. Starčevičem in dr. I. Šušteršičem. To je bil nov povod za obojestransko javno manifestacijo — kot so že takrat poudarjali — usodnih interesov skupnosti Slovencev in Hrvatov, sočasno pa so izrazili tudi željo, da bi se čim hitreje združili v enoten južnoslovanski hrvatsko-slovenski narod. Vendar pa tudi ta slovensko-hrvatska manifestacija ni minila brez zahtev, naj bi se Slovenci odrekli svojega knjižnega jezika, in podobnih stališč na škodo slovenske narodnostne samobitnosti. To je bil kajpada ponovni izraz obojestransko vznesenih, nestvarnih kombinacij in želja, za katerimi se je skrivalo tradicionalno neiskreno sodelovanje hrvatske in slovenske buržoazije.

Skoraj vse do konca prve svetovne vojne, ko je prišlo do pomembnih sprememb v vodstvu SLS glede pogledov na reševanje jugoslovanskega vprašanja, je ta stranka imela jugoslovanski program. Njegove temeljne značilnosti so naslednje: 1. načelno zavračanje kakršnekoli revolucionarne oblike pri rešitvi slovenskega oziroma jugoslovanskega vprašanja; 2. hrvatsko državno pravo pomeni temelj za zedinjenje Slovencev in Hrvatov; 3. avstrijski državni okvir in upostavitev posebne južnoslovanske države na realistični osnovi. Zaradi tesnega sodelovanja s Čehi in Poljaki so podpirali tudi njihove predloge za federalizacijo monarhije, v kateri bi bile jugoslovanske pokrajine posebna enota. Ob teh načelnih stališčih klerikalno-političnega koncepta pred začetkom prve svetovne vojne se je pojavilo nekaj različic o poteh in oblikah njegove rešitve. Najnovejša raziskovanja tega vprašanja¹¹ kažejo, da je v slovenski klerikalni

¹⁰ Prav tam.

¹¹ J. PLETERSKI, *Trilateralizem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje*, ZGODOVINSKI ČASOPIS, (Dalje: Z.Č.), XXII, Ljubljana, 1968, 169—184; *Jugoslovanski problem pri Slovenskoj ljudskoj stranki do leta 1917*, Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslovenske države, Zagreb, 1969, 121—130; *Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med prvo svetovno vojno*, Z.Č., I. XXIV, zv. 3-4, Ljubljana, 1970, 177—189; *Razvoj Slovencev pred prvo svetovno vojno*, Jugoslovanski narodi pred prvi svetski rat, Beograd, 1967, 761—788; L. Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, Maribor, 1972; J. PLETERSKI, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, (Dalje: PRVA ODLOČITEV), Ljubljana, 1971; F. ZWITTER, *Slovenci in habsburška monarhija*, Z.Č., XXI, Ljub-

narodnopolitični misli v tistem obdobju videti štiri temeljne poglede na način reševanja južnoslovenskega in s tem tudi slovenskega narodnostnega vprašanja, vezane na socialni in politični pomen posameznih struj v vrstah SLS.

Prvo in v začetku najvplivnejše pojmovanje v klerikalnem vodstvu so zastopali privrženci predsednika stranke dr. I. Šušteršiča, ki so se zavzemali za to, da bi ob trdni naslonitvi na monarhijo in Habsburžane ustanovili posebno južnoslovensko državno-pravno celoto na osnovah hrvatskega državnega prava. Drugačno je bilo stališče J. E. Kreka in njegovih privrženecv, ki so prav tako vztrajali pri t. i. trialističnem konceptu. Vendar pa je poleg načelne zvestobe dinastiji in državi njihovo stališče poudarjalo predvsem pravico slovenskega naroda do južnoslovenskega zedinjenja, ki je pomembnejše kot obstanek Avstro-Ogrske. To različico trialističnega koncepta je najbolje obrazložil sam Krek v govoru, ki ga je imel 17. maja 1914 na koroškem narodnem shodu v Šmihelu pri Pliberku, v katerem je poleg svojih nestvarnih vizij o jugoslovanski združitvi izrazil globoko privrženost jugoslovanski misli.¹² Izbruh prve svetovne vojne je ta Krekov koncept usmeril v drugo, realnejšo alternativo: samostojno reševanje južnoslovenskega vprašanja ne glede na interese avstro-ogrskve države.

O tretji različici, ki je vzniknila ob jugoslovanskem vprašanju v klerikalnih vrstah, smo že govorili. Zagovarjali so jo najbolj reakcionarni katoliški krogi na čelu z dr. A. Ušeničnikom in njegovimi somišljeniki, ki so se zbirali ob časopisu *Čas*. Zahtevali so le versko-kulturno asimilacijo nekatoliških Južnih Slovanov, če bi prišlo do zedinjenja v kakršnikoli obliki. V nasprotju s takšnimi pojmovanji, ki jih je v glavnem zastopal ožji krog katoliških duhovnikov, torej razumnikov, pa je v njenih laičnih vrstah, ki jim je pripadala predvsem dijaška in študentska mladina, bilo vedno več zagovornikov zamisli o sodelovanju s Hrvati v boju za reševanje slovenskega narodnostnega vprašanja. Temu številčno in organizacijsko močnemu delu slovenskega katoliškega gibanja so bila najbližja Krekova pojmovanja in katoliška mladina jih je še krepkeje usmerjala k širšemu sodelovanju z Jugoslovani zunaj habsburške monarhije. Zaradi tega so jo konservativni voditelji obtoževali, češ da je revolucionarna in srbofilska. Nazore te mlade struje so podpirali tudi nekateri starejši pripadniki klerikalne stranke, npr. dr. L. Lenart in A. Munih, ki so svojo radikalno jugoslovansko opredelitev izrazili z znano spomenico, poslano 9. oktobra 1914 srbskemu zunanjemu ministrstvu, v kateri so zahtevali združitev Slovencev, Hrvatov in Srbov.¹³

Nazori katoliške mladine o načinu reševanja jugoslovanskega vprašanja so bili najbližji privrženecv revolucionarne nacionalne ideje o zedinjenju vseh Jugoslovanov, znanim jugoslovanskim preporodovcem. Vsi omenjeni različni nazori o jugoslovanskem vprašanju v katoliškem taboru pričajo o tem, da je bil neenoten. Napovedali so resne notranje pretrse v gibanju in stranki —

ljana, 1967, 49—67; S. KRANJEC, *Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije*, Z.Č., l. XVI, Ljubljana, 1962; M. PAULOVA, *Tajný výbor (Maffie) a spolupráce s Jihoslovany v letech 1916—1918.*, Praha, 1968, idr.; M. ZEČEVIC, *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917—1921*, Beograd, 1973 (Maribor, 1977); W. LUKAN, *Janez Ev. Krek in slovensko nacionalno vprašanje*, Prispvki za zgodovino delavskega gibanja 1-2, 1982, 25—53 i.dr.

¹² MIR, 6. junij 1914. O trialističnem konceptu reševanja jugoslovanskega vprašanja glej tudi: ISTORIJA JUGOSLAVIJE, Beograd, 1972, 360; J. PLETERSKI, *Trilizem pri Slovincih in jugoslovansko zedinjenje* in dr.

¹³ Glej D. JANKOVIĆ, *Niška deklaracija. NASTAJANJE PROGRAMA JUGOSLOVANSKOG UJEDINJENJA U SRBIJI 1914*, ISI, Istorija XX. veka, Zbornik radova X, Beograd, 1969, 70—71; D. ŠEPIĆ, *Slovinci in tajni Londonski pakt*, Primorski dnevnik, 16. maja 1965.

zlasti ob tem problemu. Kaj je jugoslovanska misel in kaj pomeni za Slovence, je bilo vprašanje, s katerim so se začeli ukvarjati vsi slovenski politični, kulturni in javni delavci, vse politične skupine in stranke. SLS kot največja in najpomembnejša politična stranka se je spričo svojega pomena in vloge v nacionalni politiki najbolj ukvarjala s tem vprašanjem. Navzlic različnim nazorom o njegovem reševanju je v stranki prevladalo pojmovanje, da se je treba opreti na katoliško Avstrijo zaradi interesov katolicizma in Slovencev kot naroda, torej zaradi celovitosti njihovega nacionalnega obstoja. Vse različice, ki so izvirale iz te osnovne opredelitve v smislu sodelovanja in združevanja — predvsem s Hrvati in potem tudi s Srbi iz monarhije¹⁴ — oziroma iz misli o upostavitvi posebnega državnopravnega dela v skupnosti s tema dvema narodoma ipd., so bile glede na zgodovinski razvoj in položaj realne in razumljive.

Začetek prve svetovne vojne in spopad avstrijskega cesarstva s Srbijo, ki so jo dotlej v vizijah najnaprednejših slovenskih nacionalnih sil tistega časa označevali kot mogoče središče jugoslovanskega združevanja, sta povzročila v vrstah SLS in katoliškega gibanja velike pretrese, nove dileme in poglede na jugoslovansko misel. Že leta 1912 je prišlo v vodstvu SLS do spora ob izvolitvi dr. I. Šušteršiča za predsednika stranke in to nasprotje je postajalo vse jasnejše v močni opoziciji privržencev dr. J. E. Kreka. V prvem obdobju je imel ta spor formalno videz nasprotja glede pojmovanj o vodenju strankine politike in organizacijskega ustroja stranke in gibanja,¹⁵ ko pa je izbruhnila vojna in se je v vojnih letih jugoslovansko vprašanje aktualiziralo, se je ta spopad poglobil prav ob pogledih na ta problem in način njegovega reševanja.

Polarizacija v vrstah SLS v tej zadevi se je začela že z znanim vobnohuj-skaškim in protisrbskim nastopom dr. I. Šušteršiča na protestnem zborovanju krajskih klerikalcev, organiziranem ob sarajevskem atentatu zaradi podpore avstrijskim vladajočim krogom.¹⁶ Ta poudarjeno srbofobski in proavstrijski nastop ožjega kroga konservativnih klerikalnih voditeljev na čelu s predsednikom stranke je nasprotoval panslovanski slovenski politični tradiciji in še zlasti dotedanjemu prosrbskemu vzdušju, ki je vladalo med slovenskim narodom. To so dokazali kmalu nemški nacionalisti in oblasti, ki so preganjali Slovence in — kar je značilno — na srbsko fronto niso pošiljali enot, sestavljenih iz slovenskih vojakov. Večina znotraj katoliškega tabora se prav tako ni strinjala s protisrbsko politično gonjo Šušteršičevih somišljenikov, vendar pa tega ni mogla javno pokazati zaradi vojnih razmer ter notranjega ustroja in odnosov v stranki. Nazori Kreka in njegovih somišljenikov o Srbiji in jugoslovanskem vprašanju so prišli do javnega izraza šele ob koncu vojne, saj prej ni bilo razmer in možnosti za takšen nastop.

Marsikaj se je zgodilo, dokler ni prišlo maja 1917 do prvega javno razglašenega programa o reševanju jugoslovanskega vprašanja, ki ga je sestavila

¹⁴ L. UDE upravičeno poudarja, da je jugoslovanska misel »bila za slovenske klerikalce do 1917. leta predvsem ideja ‚narodnega‘ edinstva s Hrvati«. L. UDE, n.d., 26.

¹⁵ Glej obširneje: M. ZEČEVIČ, n.d., 36—46; D. KERMAUNER, *O radikalizaciji in demokratizaciji slovenske meščanske politike v letih 1917*, Dialogi, l. 3, št. 6, Maribor, 1967, 301—305; A.B. JEGLIČ, *O razdoru v SLS*, Ljubljana, 24. novembra 1917 (letak); SLOVENEK, 26. novembra 1917, in dr.

¹⁶ Glasilo SLS SLOVENEK je 27. julija 1914 objavilo znano protisrbsko pesem »Bojni grom«, ki so jo v zgodovino pisju pogosto navajali kot dokument za protisrbsko razpoloženje Slovencev na začetku prve svetovne vojne. Verze te pesmi, ki so jih tudi v času objave obsojali razni krogi slovenskih političnih strank in tudi večji del pripadnikov SLS, navaja tudi ISTORIJA JUGOSLAVIJE, Beograd, 1972, 383—384.

klerikalna stranka. Stiki novih voditeljev SLS J. E. Kreka in dr. A. Korošca s hrvatskimi politiki in jugoslovansko emigracijo so pripomogli, da je prišlo do realnejših pogledov na nadaljnji razvoj jugoslovanskega vprašanja ter do trdnejšega prepričanja o nujnosti njegove rešitve.¹⁷ Na razvoj slovenske narodnopolitične opredelitve v jugoslovanski usmeritvi pri vseh političnih strankah in širokih ljudskih množicah sta odločilno vplivala vstop Italije v vojno na strani antante in sklenitev znanega Londonskega pakta aprila 1915, po katerem bi Italija dobila tudi velike dele slovenskega ozemlja s Trstom vred. Ti dogodki so zaznamovali začetek novega obdobja v politiki Slovencev do reševanja jugoslovanskega vprašanja.

Obramba slovenskih dežel pred italijanskimi težnjami je za slovensko nacionalno politiko postala prva in odločilna skrb, ki je na domačih tleh pripomogla k hitrejši diferenciaciji med slovenskimi političnimi strankami in vplivala na njihovo združevanje ob jugoslovanskem programu. To so bile sile, zbrane v Krekovi oziroma Koroščevi skupini v Sloveniji in Starčevićevi Stranki prava na Hrvaškem. Italijanska nevarnost je vplivala tudi na značaj in vsebino jugoslovanske misli v vrstah SLS, med liberalno buržoazijo in slovenskimi množicami nasploh, ker je objektivno, v obstoječih razmerah, potiskala Slovence pod okrilje in zaščito avstrijske države. V tem smislu je italijanska nevarnost integralno južnoslovansko idejo v slovenskih deželah skoraj vse do konca vojne ovirala v njeni radikalni usmeritvi in naglejšem razvoju, jo omejevala v prostoru in pomagala, da je v obdobju 1915—1916 prišlo do poudarjene navezave na monarhijo oziroma izobešanja t. i. »habsburškega jugoslovanstva«. Toda sčasoma je med slovenske politične in kulturne kroge vse bolj prodiralo prepričanje, da je zaščita Slovencev pred italijanskim imperializmom izključno v jugoslovanskem zedinjenju z drugimi Južnimi Slovani. Zato so nekateri politiki iz liberalnega in klerikalnega tabora svoje intimne nazore o zaščiti slovenskega naroda vezali vse bolj na Srbijo in so že v letih 1914 in 1915 navezovali stike prek politične emigracije in delovali v tem smislu.

V prvih vojnih letih, ko je delovanje slovenske socialne demokracije in liberalcev skoraj povsem zamrlo, je politično delovala le SLS, predvsem skupina t. i. »mladih«, zbranih okrog Kreka in Korošca. V tem tistem obdobju slovenskega javnega in političnega življenja so se akcije vodstva SLS zdele še vedno enotne, čeprav so se znotraj stranke močno spopadali. J. E. Krek in A. Korošec sta z I. Šušteršičem sodelovala na sestanku parlamentarne komisije Hrvatsko-slovenskega kluba, ki je bila 4. februarja 1915 v Ljubljani, in v akciji, ko so papežu marca 1915 poslali spomenico, medtem ko si je leta 1916 Krek že na lastno pobudo prizadeval obuditi zveze s hrvatskimi in srbskimi politiki v monarhiji, da bi se dogovorili o ustanovitvi »jugoslovanske države«. Krek je namreč edini v vodstvu SLS imel stike z A. Trumbićem in jugoslovansko emigracijo. O njenih namenih in akcijah ter o pogledih o obstoju Avstro-Ogrske so ga obveščali voditelji Stranke prava. Namen njegove dejavnosti v letih 1915 in 1916 in številnih stikov s hrvatskimi in srbskimi politiki v monarhiji je bila vpostavitve širše osnove za uresničenje že prej programiranih idej o jugoslovanski enotnosti. Ta Krekova dejavnost je vplivala tudi na razvoj notranjega spopada v vodstvu SLS. Prav zaradi aktualiziranja jugoslovanske ideje, sodelovanja s hrvatskimi in srbskimi politiki iz monarhije in stikov z liberalci iz Narodno-napredne stranke je spopad med »starimi« in »mladimi« v vrstah SLS prišel v zaključno obdobje. Obe skupini sta razvneli

¹⁷ Glej obširneje: J. PLETERSKI, *Prva odločitev*, 33—55; W. Lukan, n.d., 44—52.

neusmiljen boj v strankinih vrstah za svoje privrženke med duhovniki, v združenem gibanju in vseh drugih organizacijah katoliškega gibanja.

Rahla liberalizacija političnega življenja v monarhiji ob koncu 1916 in v začetku 1917 ter napoved o obnovitvi parlamentarnega dela sta koristili krepitvi »mladih« v stranki, ki se jim je posrečilo, da so počasi skrhali vpliv I. Šušteršiča v vodstvu stranke. Po občnem zboru Zadružne zveze 30. decembra 1916 in razcepu združnega gibanja na privrženke Šušteršiča na eni in Kreka ter Korošca na drugi strani je spopad v SLS prišel v javnost, njegov izid v korist »mladih« pa je razsodil ljubljanski škof A. B. Jeglič, ki je stopil na njihovo stran. Njegov znani članek »O sporih v SLS«, ki ga je *Slovenec* objavil 27. januarja 1917, ni bil pomemben le za notranji razcep v strankinih vrstah, temveč predvsem tudi za nadaljnji razvoj in radikalizacijo klerikalnega jugoslovanskega koncepta. S tem, ko je podprl »mlade« v stranki, je A. B. Jeglič kot najuglednejša osebnost v slovenskem katoliškem gibanju stopil praktično na stran Krek-Koroščeve jugoslovanske politike, ki je privedla do objave Majniške deklaracije, do septembrske ljubljanske izjave in močnega deklaracijskega gibanja oziroma do vseh tistih notranjih pogojev, ki so bili neobhodno potrebni za uresničenje jugoslovanskega programa SLS.

Veliko oporo v svoji politični akciji pri zbiranju političnih strank in skupin ter uveljavljanju trialističnega jugoslovanskega programa sta imela Krek in Korošec v Starčevičevi Stranki prava. Ko je v začetku leta 1917 ob otvoritvi dunajskega parlamenta prišlo do večtedenske razprave o pripravi skupne adrese Hrvatskega sabora cesarskemu svetu, se Hrvatsko-srbska koalicija kot najmočnejša stranka na Hrvatskem ter Frankova Hrvatska stranka prava nista hoteli izreči za skupno jugoslovansko državo v mejah monarhije, v kateri bi bili tudi Slovenci kot poseben nacionalni subjekt. Zaradi tega so namesto skupne pripravili kar tri adrese, za vsako stranko posebej, in le adresa Starčevičeve Stranke prava, na katere vsebinsko sta neposredno vplivala Krek in Korošec, je predvidela in zahtevala jugoslovansko državo na trialistični osnovi. Po tej plati so zahteve starčevičancev pomenile neposredno predhodnico Majniške deklaracije Jugoslovanskega kluba.

Med dogodke pred Majniško deklaracijo je treba uvrstiti tudi tesno sodelovanje slovenskih klerikalnih in liberalnih politikov s Čehi, ki so imeli močan vpliv na Krekovo in Koroščevo politiko. Pred otvoritvijo parlamenta na Dunaju so imeli slovenski in češki poslanci 7. marca posvetovanje, posvečeno nacionalnopolitičnim vprašanjem o bodočem položaju nenemških narodov v Avstro-Ogrski, kajti tedaj so še vedno verjeli, da bo ta država ostala. ZDA so začele vojno samo proti Nemčiji, ne pa tudi Avstro-Ogrski, zato je vladalo prepričanje, da bodo centralne sile izgubile vojno, vendar pa bo Avstro-Ogrska ostala država, kar bi dosegli s separatnim mirom. Ob zavezniški mirovni noti 10. januarja 1917, ki je v slovenskih političnih krogih zbudila prvo širšo javno akcijo po začetku vojne, se je klerikalna stranka odločno izrekla za ohranitev Avstro-Ogrske in za to, da Jugoslovani sodijo v njene državne okvire.¹⁸ To negativno stališče vodstva SLS do antantnih sil in poudarjena proavstrijska usmerjenost v začetku leta 1917 sta pomenila tudi izraz strahu, ki ga je že od sredine leta 1915, ko je Italija stopila v vojno, povzročala antantina »osvobodilna« politika.

¹⁸ J. PLETERSKI, *Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora 1914—1918*, 181; D. JANKOVIČ, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd, 1967, 13—23; M. ZEČEVIĆ, n.d., 51—52.

Na notranje razmere v Avstro-Ogrski je vplival še en pomemben dogodek — februaraska revolucija v Rusiji. Liberalizacija političnega življenja je dobila novo pobudo in v takšnem ozračju je jugoslovansko vprašanje s češkimi in poljskimi nacionalnimi zahtevami postalo eden od najpomembnejših problemov monarhije. Jugoslovansko vprašanje je takrat postalo središče politične dejavnosti SLS. Položaj Srbije je zaradi revolucionarnih dogodkov v Rusiji oslabil, kar je še bolj ohrabrilo zagovornike katoliškega jugoslovanskega programa in habsburške jugoslovanske države. Člani predsedstva Hrvatsko-slovenskega kluba v dunajskem parlamentu — J. E. Krek, A. Korošec in V. Spinčić — so prepričevali predsednika vlade Clam-Martinica, da je prišel trenutek, ko bo treba notranje preurediti monarhijo in ustanoviti jugoslovansko državo na osnovi triarizma kot protiutež rastoči velikosrbski ideji.¹⁹

Takšne so bile razmere in ozračje, ko so konec maja 1917, pred otvoritvijo dunajskega parlamenta, jugoslovanski politiki iz avstrijskega dela monarhije sklenili sporazum o ustanovitvi skupnega parlamentarnega kluba zaradi enotnega nastopanja in pripravljanja jugoslovanskega programa. V Jugoslovanskem klubu so bili poslanci državnega zbora iz Slovenije, Dalmacije in Istre in spričo koncentracije parlamentarnih predstavnikov je postal resna sila v dunajskem parlamentu. Jugoslovanski klub je s svojo politiko začel kmalu odločno vplivati na nastanek tretjega političnega dejavnika jugoslovanskega zedinjenja, ki je prek Majniške deklaracije, Narodnega vijeća SHS in z drugimi akcijami bistveno prispeval k afirmaciji in obuditvi jugoslovanske misli. To parlamentarno koncentracijo sta spodbudila in zasnovo predvsem prvaka slovenskega katoliškega gibanja J. E. Krek in A. Korošec in ji tudi v njenem nadaljnjem obstoju in delovanju dajala osnovno usmeritev pri programiranju jugoslovanske politike. Politična koncentracija jugoslovanskih strank iz avstrijske polovice monarhije (t. i. Cislajtanije), dosežena prek parlamentarnih zastopnikov posameznih strank, je pomenila pomemben uspeh novega vodstva SLS. V slovenskih deželah je bil to začetek sodelovanja klerikalcev z liberalci iz Narodno-napredne stranke, njegov cilj pa je bilo uresničenje jugoslovanskega programa. Jugoslovanski klub je s svojim enotnim jugoslovanskim programom prvič dosegel koncentracijo političnih strank, ki je združevala Slovence, Hrvate in Srbe, »stare« in »mlade«, katoličane in pravoslavne. To je bilo tudi odločilnega pomena za značaj tega programa in za njegovo izvajanje.

Deklaracija Jugoslovanskega kluba, prebrana 30. maja 1917 v dunajskem parlamentu, znana kot Majniška deklaracija, je bila izraz nacionalnih programov političnih sil, ki so ustvarile ta dokument. Po načinu, kako je nastala in po svojem bistvu je Majniška deklaracija le formalno dejanje Jugoslovanskega kluba, v resnici pa je delo SLS. Delež jugoslovanskih politikov zunaj te stranke pri sprejetju deklaracije je bil pomemben predvsem zaradi njihovih prizadevanj in pritiska na voditelje SLS, da bi jasneje, odločneje in širše izoblikovali zahteve za rešitev jugoslovanskega vprašanja v monarhiji. V tem smislu je bil program Majniške deklaracije o načinu reševanja jugoslovanskega vprašanja z izjemo vključitve »narodnega načela« iz programa liberalcev dejansko program SLS, prilagojen v tistem trenutku zahtevam novih političnih partnerjev v Jugoslovanskem klubu, položaju Jugoslovancev v monarhiji in okoliščinam, v katerih je bila takrat Avstro-Ogrska. Deklaracija je zahtevala državnopravno združitev vseh pokrajin habsburške monarhije, kjer so živeli Slovenci, Hrvati in Srbi, v eno državo brez sleherne tuje nadvlade. Takšna nova država bi priznala dinastijo Habsburžanov, ne pa tudi monarhijo v sedanjih obliki. Program

¹⁹ A. PREPELUH, n.d., 75.

deklaracije je bil zasnovan na temeljih t. i. »narodnega prava« in hrvatskega državnega prava.²⁰

Največ pozornosti in sporov v tolmačenju Majniške deklaracije je zbudila znana formulacija, s katero so zahtevali, »da bi se vse dežele monarhije, v katerih živijo Slovenci, Hrvati in Srbi, združile pod žezlom Habsburško-lotrinške dinastije v samostojno državno telo«. Takšna vsebina deklaracije, ki so jo naprtili klerikalcem, je bila dejansko »taktičen« pogoj, ki so ga vsilili liberalni politiki. Zaradi te t. i. »habsburške klavzule« je bila Majniška deklaracija takoj po nastanku jugoslovanske države 1. decembra 1918, v spopadu nacionalnih buržoazij za oblast, deležna najrazličnejših tolmačenj. Šele v novejšem času se je jugoslovanskemu zgodovinopisju posrečilo, da je izreklo objektivne zgodovinske ocene o tem pomembnem pričevanju razvoja jugoslovanske misli. Tako danes o Majniški deklaraciji vemo, da ni bila sprejeta niti v soglasju z dunajskim dvorom niti z Jugoslovanskim odborom, s katerim jugoslovanski politiki iz monarhije niso imeli nobenih neposrednih stikov.

V tem smislu je Majniška deklaracija pomenila avtentičen dokument, saj je nastala kot izraz avtonomnega zgodovinskega razvoja in položaja Jugoslovancev v monarhiji. Tolmačila je njihove želje in interese, kar pomeni, da je bila v svoji osnovi optimalni višek razvoja jugoslovanske misli pri največjem delu Slovencev, Hrvatov in Srbov v južnoslovanskih deželah znotraj avstrijskih meja. Z gledišča njihovega zgodovinskega razvoja je bil jugoslovanski program Majniške deklaracije zgodovinsko realen in razumljiv. Deklaracija je načelno izražala novo stopnjo razvoja politične misli, za katero se je izkazalo, da je bila širša od prejšnje velikohrvatske oziroma hrvatsko-slovenske nacionalistične formule. Z deklaracijo so se Slovenci kot samostojen dejavnik vključili v proces reševanja jugoslovanskega vprašanja in s svojim stališčem pripomogli, da se je jasno pokazalo bistvo jugoslovanskega koncepta vodilnih hrvatskih in slovenskih političnih strank: ustanovitev jugoslovanske države, v kateri bi živeli le Jugoslovani iz Avstro-Ogrske, kar bi v osnovi zagotovilo njen katoliški značaj. V tem smislu pa je bila deklaracija predvsem rezultat katoliških sil in izraz njihovih interesov.

Majniška deklaracija je po razglasitvi naletela na različne reakcije v Sloveniji in zunaj nje. Privrženci dr. I. Šušteršiča v SLS deklaraciji niso pripisovali večjega pomena, medtem ko se je slovenska socialna demokracija oklepala svojega jugoslovanskega programa iz Tivolske resolucije, sprejete leta 1908. Nemški tisk je sprejel deklaracijo s sovraštvom, medtem ko je bila v vrstah Hrvatsko-srbske koalicije deležna najprej vztrajnega molčanja. Toda kmalu sta poslanca V. Pribičević in S. Budisavljević, ki sta izstopila iz koalicije, podprla temeljno vsebino Majniške deklaracije. Oba sta bila Srba s Hrvaškega. V Hrvatskem saboru sta 13. julija 1917 izjavila, da zahtevata zedinjenje vseh Jugoslovancev v monarhiji (Slovencev, Hrvatov in Srbov) »na temelju narodnega načela, zgodovinskega prava in pravice narodov do samoodločitve« v popolnoma samostojno in neodvisno državno telo.²¹ Še poprej je 5. junija tudi Starčevićeva Stranka prava izrazila popolno solidarnost s programom Majniške deklaracije. Majniška deklaracija je naletela na ugoden odmev in podporo tudi med mnogimi politiki in Dalmaciji in zlasti Bosni in Hercegovini, kjer se

²⁰ O Majniški deklaraciji glej obširneje: J. PLETERSKI, *Prva odločitev*, 117—119; M. ZEČEVIĆ, n.d., 69—79, in dr.

²¹ S. BUDISAVLJEVIĆ, *Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb, 1958, 35; D. ŠEPIĆ, *Italija, Saveznici i jugoslovensko pitanje 1914—1918*, Zagreb, 1970, 233—234.

je politično življenje prvič v času vojne zganilo šele po njeni razglasitvi.²² V celoti je Majniška deklaracija že od vsega začetka močno vplivala na prebujanje političnega življenja med Jugoslovani v monarhiji, zlasti na aktualizacijo jugoslovanskega vprašanja.

Vendar Majniška deklaracija zanesljivo ne bi bila imela tako velikega pomena, če ob njej ne bi bilo prišlo v slovenskih deželah do širokega narodnega gibanja z jugoslovansko usmeritvijo, znanega kot deklaracijsko gibanje. Prav to gibanje je dokazovalo, da je bil jugoslovanski program Majniške deklaracije v soglasju z razpoloženjem in interesi slovenskega naroda v trenutku zgodovinskega razpleta njegovega stoletnega boja za svobodo in neodvisnost, prav tako pa tudi logična posledica razvoja politične misli na slovenskih tleh. Deklaracijsko gibanje, ki je nastalo v obdobju protivojnega in revolucionarnega ozračja v Avstro-Ogrski, spodbujeno s t. i. ljubljansko izjavo škofa A. B. Jegliča 19. septembra 1917 in njegovo podporo jugoslovanskemu programu Majniške deklaracije, je bilo prav kmalu deležno množične podpore slovenskega ljudstva. Na njegovo čelo so stopile združene slovenske meščanske politične stranke, ki se jim je pridružila tudi Socialdemokratska stranka. Vse stranke so računale, da bodo lahko nadzorovale deklaracijsko gibanje in ga usmerjale tako, da bodo izkoristile široko protivojno gibanje in obrzdale nevarnost pred nemiri in revolucijo, in da se bo uveljavilo kot boj za narodnostno samoodločbo ob ohranitvi meščanske ureditve. Spričo okoliščin, v katerih je nastalo, se je deklaracijsko gibanje po svoji moči in vsebini uveljavilo kot zelo zanimiv in pomemben politični pojav. Gibanje je izražalo, kaj so čutile širše ljudske množice, in je kmalu preseгло kompromisne okvire jugoslovanskega programa Majniške deklaracije in oportunitizem njegovih nosilcev. V taktiki deklaracijskega gibanja je Majniška deklaracija vse bolj izstopala kot sredstvo za njegovo legalno delovanje.

Spomladi 1918 je deklaracijsko gibanje navzlic ostrim ukrepom avstrijskih oblasti širilo svojo dejavnost. V skoraj vseh slovenskih deželah so bila množična zborovanja, na katerih so ljudje javno protestirali proti nemškemu zatiranju. Sredi maja so se uprli vojaki slovenskih enot na Štajerskem. Upori so bili nedvomno tudi posledica deklaracijskega gibanja oziroma njegove nacionalne in jugoslovanske vsebine. Odločne izjave avstrijskih političnih vrhov, da za nobeno ceno ne bodo dopustili, da bi slovenske dežele prišle v novo jugoslovansko državo, če bi jo ustanovili, kar je pomenilo, da ne bi dovolili odcepitve slovenskih od nemškoavstrijskih dežel, so povzročile še večjo enotnost in odločnost deklaracijskega gibanja in njegovega vodstva. Predstavniki vseh slovenskih strank, med njimi tudi socialdemokratske, so 27. maja 1918 izjavili, da ne bodo opustili svoje zahteve po zedinjenju Slovencev, Hrvatov in Srbov v eno državo, in ob tej priložnosti poudarjali, da je ta zahteva postala last vsega naroda in pogoj za njegov narodnostni obstoj.

Z radikalizacijo deklaracijskega gibanja, ki se je razvijalo kot enotna politična fronta Slovencev v boju za reševanje jugoslovanskega vprašanja v monarhiji, je prišlo tudi do dokončnega razcepa v vrstah slovenskih političnih strank, predvsem v SLS. Na eni strani so bili zagovorniki t. i. »maksimalnega« programa Majniške deklaracije, na drugi pa večina, ki je sodila, da je ta program »minimalen«. Slednja se je vse močnejše nagibala k možnosti, da bi jugoslovansko vprašanje rešili zunaj avstrijskega državnega okvira. Tako so prav zavoljo jugoslovanskega vprašanja, njegovega pojmovanja in tolmačenja konservativne

²² H. KAPIDŽIĆ, *Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme prvog svjetskog rata*, Godišnjak Istorijskog društva BiH, XIX, Sarajevo, 1956, 24.

sile v katoliškem taboru na čelu z dr. I. Šušteršičem izgubile svojo poslednjo bitko, saj je deklaracijsko gibanje korakalo k ciljem, ki bi jih lahko dosegli le s propadom Avstro-Ogrske. Kasneje so komunisti poudarjali, da je »jugoslovanstvo bilo prva v praksi izvedena netradicionalna oblika slovenske narodne politike in je Majniška deklaracija prvič postavila pred slovenske množice velike državne probleme in jih aktivno zainteresirala z obsežno agitacijo«. ²³

Nadaljnji razvoj dogodkov v Avstro-Ogrski in na evropskem vojnem prizorišču, kjer se je vse jasneje napovedoval poraz centralnih sil, je pomembno vplival na razvoj pogledov na jugoslovansko vprašanje v vrstah novega vodstva Slovenske ljudske stranke. Na njegovo pobudo je Jugoslovanski klub 31. januarja 1918 poslal posebno spomenico državam, ki so se v Brest-Litovsku pogajale o mirovnem sporazumu. V tej spomenici so zahtevali, naj Jugoslovanom v monarhiji priznajo pravico do samoodločbe, in značilno je, da niso več omenjali t.i. »habsburškega okvira« bodoče jugoslovanske države. ²⁴ Spomenica je očitno nastala pod neposrednim vplivom oktobrske revolucije, toda njen poglaviti namen je bil, da bi zagotovila mednarodni pomen slovenskemu in jugoslovanskemu vprašanju in programu, ki se je razvil iz Majniške deklaracije. Akcija je bila zelo pomembna, če upoštevamo dejstvo, da podobne pobude Jugoslovanskega odbora niso imele značaja in vsebine tega dokumenta oziroma niso izražale interesov in želja Jugoslovanom v monarhiji.

V prvih treh mesecih leta 1918 se je vodstvo SLS na več straneh borilo za jugoslovanski program in se zavzemalo predvsem za koncentracijo vseh političnih strank Jugoslovanom v monarhiji. Posebej si je prizadevalo, da bi se sporazumelo s strankami na Hrvaškem glede ustanovitve množičnega gibanja, ki bi bilo podobno deklaracijskemu. Razlogi za takšno pobudo SLS so bili med drugim tudi v odmevih Krfske deklaracije, torej njenega koncepta jugoslovanskega zedinjenja. Oportunistično stališče Hrvatsko-srbske koalicije in njen odpor do programa Majniške deklaracije sta onemogočila širšo povezavo slovenskih političnih strank s hrvatskimi in zato je njihovo sodelovanje v glavnem še dalje potekalo med starimi zavezniki — Starčevićevimi pravaši in SLS. Na pobudo vodstva SLS in Jugoslovanskega kluba je prišlo 2. in 3. marca 1918 do znanega sestanka v Zagrebu, na katerem so se srečali slovenski klerikalci in liberalci, starčevićanci, disidenti iz Hrvatsko-srbske koalicije, predstavniki Socialdemokratske stranke Hrvatske in Slavonije, skupina okrog *Novin*, zatem predstavniki političnih skupin iz Dalmacije, Srbske in Hrvatske stranke iz Bosne in Hercegovine, političnih skupin iz Istre, Medjimurja in drugi, torej skoraj vse stranke iz Hrvatske razen frankovcev, koalicije in radičevcev. Glavna tema tega sestanka je bila deklaracija, v kateri so zahtevali popolno koncentracijo jugoslovanskih političnih strank ob jugoslovanskem programu, torej upostavitve samostojne jugoslovanske države. V to državo bi vključili jugoslovanske pokrajine iz Avstro-Ogrske in tukaj poleg delnega omahovanja med pogajanjmi — niso več omenjali »habsburškega okvira«. Načela, ki jih je vsebovala ta deklaracija so pomenila velik korak dalje glede na Majniško deklaracijo. ²⁵ Posebno pomembno je, da je jugoslovanski klub po sprejetju te deklaracije

²³ J. VILFAN, *SODOBNOST*, Ljubljana, 1926, 239; O deklaracijskem gibanju glej obširneje: D. KERMAUNER, *Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918*, Ljubljana, 1968; J. PLETERSKI, n.d., 206—241, in dr.

²⁴ D. JANKOVIČ-B. KRIZMAN, *Gradja o stvaranju jugoslovanske države*, tom I, Beograd, 1964, 65—67; M. ZEČEVIĆ, n.d., 109—111; J. PLETERSKI, n.d., 158—161.

²⁵ D. ŠEPIĆ, n.d., 283. Glavni organ SLS SLOVENEK je že 4. marca 1918 objavil sporočilo, ki so ga na konferenci 2. in 3. marca sestavili za javnost. V komentarju o rezultatih te konference poudarja list, da vsi podpisniki, »zbrani po razpravi o splošnem političnem in narodnem položaju, soglašajo o tem, da je nujna konferenca

cije v svojih nastopih vse močneje poudarjal nujnost mednarodnega reševanja jugoslovanskega vprašanja. Dejansko sta SLS in Jugoslovanski klub, v katerem je imela ta stranka vodilno vlogo in vpliv, formalno sredi leta 1918 opustila stare okvire narodnostnega načela, hrvatskega državnega prava ter državnih in dinastičnih vezi z monarhijo in postavila reševanje jugoslovanskega vprašanja na osnove revolucionarnega načela samoodločbe narodov, kar je bilo seveda mednarodno vprašanje. Dejansko se je v tem obdobju vodstvo SLS po večmesečnem obotavljanju v oktobru 1917 odločilo, da bo imelo »v ognju dve železi«, ker je vse bolj računalo z možnostjo uresničenja Krfskega sporazuma. Izjave, ki jih je takrat objavljala *Slovenec* proti Krfski deklaraciji,²⁶ so bile predvsem taktika, da bi v soočenju z nemškimi oblastmi zagotovili javnost delovanja deklaracijskega gibanja v boju za novi jugoslovanski program, sočasno pa onemogočili akcije Šušteršičeve desnice proti novemu strankinemu vodstvu, ki je zastopalo takšen program.

Izjemnega pomena za nadaljnji razvoj procesa jugoslovanskega zedinjenja v slovenskih deželah in med Jugoslovani v monarhiji je bila ustanovitev Narodnega sveta za Slovenijo in Istru 16. in 17. avgusta 1918. S tem dejanjem je jugoslovansko vprašanje v Sloveniji zakoračilo v svoje dokončno obdobje. Zamisel o ustanovitvi Narodnega sveta je bila stara tako kot Majniška deklaracija, vendar je niso mogli uresničiti — predvsem zaradi nesoglasij v vrstah slovenskih strank in njihovih tradicionalnih nasprotij, pa tudi zaradi razmer na Hrvatskem, kjer se položaj tudi po sestanku 2. in 3. marca 1918 ni dokončno razčistil zaradi stališča Hrvatsko-srbske koalicije, ki se ni hotela pridružiti akciji nacionalne koncentracije. Toda ko so notranje in mednarodne okoliščine omogočile razmišljanja o realnosti upostavitve posebne jugoslovanske države, so se politiki na Slovenskem kmalu sporazumeli, saj so se zavedali, da pomeni prevzem oblasti prvi korak k ustanovitvi države. Program Narodnega sveta, v katerem je SLS spet imela prevladujoč vpliv, je zahteval samostojno jugoslovansko državo brez avstrijskega okvira in »habsburškega žezla«. To je bil ponoven dokaz, da je prišlo do radikalne spremembe v pojmovanjih novega vodstva SLS in drugih slovenskih strank glede načina in možnosti za reševanje jugoslovanskega vprašanja.

Narodni svet se je vnaprej razglasil za sestavni del bodočega Narodnega vijeća Slovencev, Hrvatov in Srbov, za katerega so se vztrajno zavzemali zlasti voditelji SLS. Glavna ovira za ustanovitev tega skupnega predstavniškega telesa je bila Koalicija, ki v njem ni hotela sodelovati. In ko je kazalo, da se bodo z njo sporazumeli, so predstavniki jugoslovanskih političnih strank na konferenci v Zagrebu 5. in 6. oktobra 1918 ustanoviti Narodno vijeće SHS. Za njegovega predsednika so izvolili dr. A. Korošca, kar je bilo znamenje upoštevanja in priznanja deležu SLS in Jugoslovanskega kluba pri ustanovitvi tega telesa. Toda po pristopu Koalicije k Narodnemu vijeću sredi oktobra 1918 in po odhodu A. Korošca v tujino je vodilna vloga v organih Narodnega vijeća in v njegovi politiki prešla v roke hrvatskih in srbskih politikov, tako da so ob koncu leta 1918 skoraj popolnoma izrinili vpliv vodilne slovenske politične stranke pri odločilnih dogodkih v reševanju jugoslovanskega vprašanja.²⁷ Dejavnost SLS je bila v tem obdobju omejena v glavnem na slovenske dežele, ki jih je kmalu dobro prepredlo omrežje nove narodne oblasti na čelu z Narodnim svetom za

vseh strank in skupin, ki stoječ na stališču narodne enotnosti in oslanjajoč se na načelo narodne samoopredelitve, zahtevajo svojo narodno neodvisnost in na demokratičnih temeljih urejeno državo Slovencev, Hrvatov in Srbov.

²⁶ SLOVENEK, 22. junija, 4. in 6. julija 1918.

²⁷ Glej obširneje: M. ZEČEVIC, n.d., 146—149.

Slovenijo in Istro. Navzlic dejstvu, da je težišče »visoke politike« v boju za reševanje jugoslovanskega vprašanja prešlo z vstopom Koalicije v Narodno vijeće SHS iz Ljubljane v Zagreb, so v Sloveniji s še večjo intenzivnostjo in odločnostjo postavljali zahtevo po jugoslovanski državi. *Slovenec* je npr. v uvodniku 22. oktobra 1918 pod naslovom »Maksimum in minimum« poudarjal, da je jugoslovanski program Narodnega vijeća SHS maksimum, za katerega se je SLS zavzemala v Majniški deklaraciji, in da je Avstrija zamudila in izpustila poslednjo priložnost, da bi rešila jugoslovansko vprašanje. Zdaj je to vprašanje v rokah Jugoslovanov, ki ga bodo rešili v soglasju s svojimi interesi. Glede »habsburškega okvira« in Majniške deklaracije je list poudarjal, da so v trenutku njene razglasitve mislili iskreno, vendar pa je zdaj to že vprašanje preteklosti. To novo usmeritev je vodstvo SLS zastopalo še vedno previdno, toda načeloma odločno in brez obotavljanja. S takšno politiko in z naslonitvijo na Narodno vijeće SHS so strli še poslednji odpor Šušteršičevih konservativcev znotraj klerikalne stranke in v ostankih starega upravnega aparata.

Odsotnost A. Korošca in politika hrvatskih strank sta popolnoma izolirali vodstvo SLS, ko je šlo za vpliv in zveze v Narodnem vijeću SHS. Slovenska ljudska stranka iz tega razloga ni neposredno sodelovala pri odločanju ob razglasitvi Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 29. oktobra 1918, vendar pa je ta dogodek sprejela s popolnim soglasjem, saj je pomenil glavni cilj njene jugoslovanske politike. Znano manifestacijo v Ljubljani 29. oktobra 1918, kjer so zbrane ljudske množice izražale svoje navdušenje ob razglasitvi samostojne jugoslovanske države, niso organizirali Narodni svet oziroma voditelji SLS, vendar ne zaradi tega, ker se morda ne bi bili strinjali s temi dogodki, temveč le iz bojazni, da ne bi prišlo do revolucionarnih nemirov in manifestacij. Tudi Slovenci v drugih slovenskih deželah so navdušeno sprejeli ločitev od Avstrije, državno samostojnost in jugoslovansko zedinjenje, uresničeno s razglasitvijo Države SHS. Na ljubljanski manifestaciji 29. oktobra so vzklikali novi državi pa tudi občemu jugoslovanskemu zedinjenju »od Korotana do Soluna«, združitvi s Srbijo, zatem Nikoli Pašiću in Anteju Trumbiću, ne pa tudi dinastiji Karadjordjevićev, kar je treba posebej poudariti.

Slovenska javnost je z množičnimi manifestacijami sprejela razglasitev Države SHS kot dejanje samoodločbe in državne samobitnosti in dogodek, s katerim so bili uresničeni temeljni cilji »minimalnega programa« Majniške deklaracije in še posebej zahtev deklaracijskega gibanja. Tako se je začejala uresničevati prva zgodovinska odločitev Slovencev za lastno državnost v skupnosti z drugimi jugoslovanskimi narodi.²⁸

Dogodki, ki so sledili zatem do razglasitve Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev 1. decembra 1918, ter odnos in politika najmočnejše slovenske stranke do njih povsem jasno govore o pravih motivih in opredelitvah slovenskega klerikalnega tabora v razmerju do jugoslovanskega vprašanja in njegovega

²⁸ J. PLETERSKI, *Prva odločitev*, 268; o veljavnosti državnopravne samobitnosti Države SHS so v Jugoslaviji med obema vojnama dosti razpravljali in zlasti s srb-ske strani je bilo tudi dosti negativnih ocen. F. Erjavec je bil eden od redkih Slovencev, ki se je znatno kasneje pridružil temu negativnemu mišljenju, kar je pomenilo, da ni priznaval revolucionarnega državnopravnega značaja proglasitve Države SHS 29. oktobra 1918. V tem smislu je poudarjal naslednje razloge: »Delo teh pokrajinskih narodnih vlad je bilo na znotraj bolj ali manj uspešno (razen na Hrvatskem), a na zunaj so se pokazale z od nobene zunanje sile priznanim Narodnim večem brez najmanjše moči in avtoritete, radi česar je tudi precej depelasirano govoriti o tem, da smo imeli po prevratu dotedanji avstro-ogrski Jugoslovani svojo 'državo'«. F. ERJAVEC, *Iz bojev za slovensko avtonomijo*, PRISPEVEK K POLITIČNI ZGODOVINI PRVE JUGOSLAVIJE, NUK, RO, Zapuščina II-16/62, str. 3.

reševanja. Ti dogodki potrjujejo dejstvo, da je razvoj jugoslovanske politične misli ob koncu 1918 na slovenskih tleh dosegel stopnjo odločne opredelitve za zedinjenje Slovencev z vsemi drugimi jugoslovanskimi narodi v enotno državo, vendar ne na način, kako je bilo to storjeno. V obdobju, ko so se predstavniki srbske buržoazije, vojske in dvora za kulisami dogovarjali z voditeljem Hrvat-sko-srbske koalicije in podpredsednikom Narodnega vijeća SHS S. Pribičevićem o naglem in skoraj brezpogojnem zedinjenju Kraljevine Srbije z drugimi ju-goslovanskimi pokrajinami, je bilo razpoloženje v vrstah SLS popolnoma dru-gačno. Predstavnik Narodnega vijeća SHS in prvak SLS dr. A. Korošec je z uglednim liberalnim politikom dr. Gregorjem Žerjavom na ženevskih pogaja-njih z A. Trumbićem in N. Pašićem zastopal enakopravnejši in bolj demokrati-čen postopek pri nastajanju nove države. Njuna gledišča odzvanjajo tudi v skupnem dokumentu, sestavljenem po teh pogajanjih — v znani Ženevski deklaraciji, in v dejstvu, da je predsednik srbske vlade N. Pašić priznal Nano-dno vijeće SHS za legitimno vlado, čeprav ni priznal tudi Države SHS.

Toda za zgodovino zedinjenja je ostalo nesporno dejstvo, da so se na ženev-skih razgovorih sporazumeli o najpomembnejših resorjih skupne vlade bodoče jugoslovanske države, medtem ko naj bi do sprejetja ustave vlada Narodnega vijeća SHS in srbska vlada neodvisno delovali znotraj svojih meja. Dejansko so na temelju tedaj aktualnega načela o samoodločbi narodov de facto priznali obstoječe stanje. O bodoči ureditvi jugoslovanske države niso sklepali in o tem naj bi odločala ustavodajna skupščina. Takšen sklep Ženevske konference je pomenil velik uspeh dr. A. Korošca in A. Trumbića in je v svoji osnovi izražal voljo večine Jugoslovancev iz bivše Avstro-Ogrske.²⁹ Razveljavljenje ženevskih dogovorov in uresničenje jugoslovanskega zedinjenja v nasprotju s takšnimi sklepi sta ostali kot zgodovinski nauk o možnostih racionalnejše in enakoprav-nejše poti pri jugoslovanskem zedinjenju. V nekaterih osnovnih značilnostih so ti dogodki pomenili kažipot in spodbudo v bodočem boju za enakopravnost narodov v skupni državi.

Jugoslovanski program, ki ga je zastopal A. Korošec v Ženevi in zatem v Parizu, je bil deležen široke podpore v Sloveniji — zlasti v vrstah katoliških sil. Čeprav A. Korošec in vodstvo SLS v domovini novembra nista imela pri-ložnosti za stike in dogovore, sta skupno zastopala predvsem eno: vsekakor sta želela preprečiti in odložiti nedemokratičen postopek pri zedinjenju, dokler ne bi sklicali ustavodajne skupščine, ki bi edina lahko zbujala nekaj upanja v možnost za enakopravnejše organiziranje nove skupne države. Toda zaradi redkih in nezanesljivih vesti o pogajanjih v Ženevi in o njihovi usodi, zatem o »tajni poli-tiki« in omalovaževalnem odnosu S. Pribičevića do večinskega dela sloven-ske delegacije v Narodnem vijeću SLS je bilo vodstvo SLS brez možnosti, da bi povedalo svoje stališče in doseglo večji vpliv. Odločujoči dejavniki v Nano-dnem vijeću so do SLS vodili politiko izvršenih dejstev in vesti o Koroščevih »centralističnih« in »monarhističnih« stališčih v Ženevi so vnašale v klerikalne vrste popolno zmedo.

Po vsej Sloveniji je v tem obdobju naraščalo razpoloženje, ki je izražalo odločen odpor ljudstva in katoliške stranke do centralistične in monarhistične ureditve skupne jugoslovanske države. Slovenska ljudska stranka je javno poudarjala svojo republikansko opredelitev, ne toliko zaradi tradicije in do-sledne pripadnosti temu načelu, temveč predvsem zaradi »nepravoverne«, pra-voslavne dinastije Karadorđevićev. Toda očitno je bilo, da se je v vrstah tra-dicionalne dinastične katoliške SLS nekaj spremenilo — predvsem pod vpli-

²⁹ Glej obširneje: M. ZEČEVIĆ, n.d., 162—184., in dr.

vom februarске in oktobrske revolucije, velikih pretresov in nemirov v Evropi, demokratičnega ozračja in načela o samoodločbi narodov, ki sta se ob koncu vojne globoko zakoreninili pri tlačениh ljudskih množicah. Pod pritiskom demokratiziranih in narodnostno prebujenih, torej politično razgibanih širokih slojev slovenskega naroda je naraščala tudi zahteva po večjih svoboščinah, nacionalni združitvi in večji narodnostni neodvisnosti. V tem smislu je bilo deklaracijsko gibanje enotna množična akcija, ki je spodbudila in prebudila narodnostna čustva. In ko so nastale razmere, da jih je bilo moč javno izraziti, je ljudstvo zahtevalo avtonomni razvoj, torej lastno državnost, zaščitenost s federativno in republikansko obliko notranje državne ureditve. Takšnemu razpoloženju med širšimi sloji slovenskega naroda so morali slediti tudi klerikalni voditelji, da so lahko še dalje stali na čelu gibanja in stranke in ju držali na vajetih. Toda takšne zahteve slovenskih množic niso bile v soglasju z interesi velikosrbske buržoazije, vojaških vrhov in dvora ter liberalcev iz vseh nacionalnih okolij kot izvršiteljev zedinjenja.

Sodeč po položaju slovenskih klerikalnih predstavnikov v Narodnem vijeću SHS, ki so jih obšli pri sprejetju sklepov o zedinjenju v duhu in smislu 1. decembra 1918, in tudi po odnosu do dr. A. Korošca, ki so mu onemogočili, da bi bil v domovini navzoč in vplival na odločitve o zedinjenju,³⁰ lahko utemeljeno trdimo, da je bila prvodecembrska jugoslovanska združitev po načinu izvedbe v nasprotju z demokratičnimi pojmovanji, narodnostnimi interesi, zahtevami in pričakovanji slovenskega naroda. To kajpada ne velja za progresivni značaj samega zedinjenja kot zgodovinskega dejanja, temveč predvsem za obliko notranje ureditve in položaj slovenskega naroda v njenih okvirih, ki je bila že vnaprej določena z načinom te združitve. V tem smislu je privolitev vodstva SLS v prvodecembrsko dejanje, ki je kmalu sledila iz taktičnih političnih razlogov, bila dejansko izsiljena s političnim diktatom in zakulisno igro velikosrbske buržoazije in njenih zaveznikov iz vrst liberalne buržoazije v vseh jugoslovanskih pokrajinah. Te sile so izkoristile neugoden splet mednarodnih okoliščin za slovenske nacionalne interese, da bi vodilno in najmočnejšo politično silo v Sloveniji, Slovensko ljudsko stranko, ki se je tiste čase povzpela do stopnje odločujočega subjekta v prevratu, ki je — kot v nekaterih drugih jugoslovanskih pokrajinah — vseboval mnoge prvine meščanske revolucije, prisilili, da bi odstopila od svojega programa in ciljev, ki so v tem trenutku glede na notranjo ureditev države in položaj slovenskega naroda izražali širše narodnostne interese. V teh dogodkih je iskati začetek boja slovenskega naroda za enakopravnost in svoboden razvoj v jugoslovanski skupnosti ter njegov odpor do takratnih razmer, pa tudi boj klerikalnih sil za delitev oblasti vse do zloma stare Jugoslavije leta 1941.

Razvoj jugoslovanske politične misli v drugih slojih slovenske družbe, predvsem v tistih strankarskih, političnih in kulturnih krogih, ki so bili zunaj okvira in neposrednega vpliva vodilnega katoliškega gibanja, pomeni prav tako pomembno vprašanje za razumevanje odnosov in interesov slovenskega naroda do jugoslovanske misli ter za določanje njegovega sodelovanja v obstoječih tokovih reševanja jugoslovanskega vprašanja. Izhodišni temelj vseh znanih slovensko-jugoslovanskih variant so sestavljala pojmovanja o načinu in možnostih reševanja slovenskega nacionalnega vprašanja. Zato sta se že v svoji osnovi in vse bolj tudi v nadaljnjem razvoju slovenska nacionalna ideja in jugoslovanska misel globoko prepletali do tiste mere, da sta pomenili enoten proces in celoto. Različne nazore, oblike in dosege v pojmovanjih vodilnih druž-

³⁰ Prav tam, 189—212.

benih sil v slovenskih deželah o vprašanih nacionalnih in jugoslovanskih interesov pa so pogojevali zgodovinska preteklost ter okviri političnega in socialnega stanja in položaja. V tej zvezi so vzniknili tudi različna upanja z meglenimi vizijami o bodočem razvoju. Razmišljanja o vseslovanski sorodnosti in solidarnosti, začeni z ilirizmom v 19. stoletju in nastopom novoilirizma v 20. stoletju vse do zahtev po »mali«, torej »katoliški jugoslovanski rešitvi«, kasneje pa tudi obči jugoslovanski skupnosti, so bila v slovenskih pa tudi mnogih drugih jugoslovanskih kulturnih in političnih krogih različna, prav tako pa so med njimi obstajale razlike v razrednih in socialnih, kulturno-nacionalnih, idejnih in političnih ciljih in interesih.³¹

2. Osnove in interesi jugoslovanske politike liberalne buržoazije. Razpoloženje mladine. Preporodovci

V slovenskem liberalnem taboru, ki vse do sredine leta 1918 ni obstajal kot enotna vseslovenska politična stranka, temveč je pomenil blok, v katerem so se združevale organizacije v deželnih središčih — Ljubljani, Celju, Gorici in Trstu — je jugoslovanstvo prav tako pomenilo osrednjo točko nacionalnega programa. Liberalni tabor je bil v organizacijskem pogledu neenoten, politično razdeljen ter poln nasprotij v svoji notranji strukturi. Zato tudi ni bil enoten v nazorih in zamislih za reševanje jugoslovanskega vprašanja. Kaže, da so vplivi Čehov na slovensko politično misel v časih Avstro-Ogrske zapustili največ sledov v narodnostnopolitični usmeritvi slovenskih liberalcev. Zamisel Palackega iz leta 1848 o nujnosti obstoja Avstrije zaradi evropskega ravnotežja in zaščite njenih narodov je imela vdane privrženca tudi v vrstah slovenskih liberalcev. Zlasti starejša, konservativna struja je krepko zagovarjala avstrijski okvir in videla v njem edino priložnost za rešitev slovenskega narodnostnega vprašanja. Eden od njenih voditeljev, Karel Triller, je v kranjskem deželnem zboru ob aneksiji Bosne in Hercegovine izjavil, da ima po mnenju Narodno-napredne stranke slovenski narod bodočnost samo v »pravični Avstriji«. Podobno stališče je zastopal tudi načelnik Narodno-napredne stranke Ivan Tavčar, ki je izjavil, da »slovenstvo ne sme nikdar pozabiti, da živi z močjo, ki mu prihaja iz žezla habsburške dinastije«, izvršni odbor te stranke pa je aprila 1913 v celoti podprl avstro-južnoslovansko zamisel liberalnih konservativnih sil.³²

Takšna politična usmeritev je bila izraz »realnih« pogledov največjega dela liberalnih politikov in inteligence, njihovih dejanskih prepričanj, temelječih na doseženi stopnji politične izkušnje in ocen, nizki ravni narodnostne zavesti in predvsem ideoloških, razrednih in socialnih interesih mlade liberalne buržoazije, ki jih je uveljavljala v boju z vladajočim klerikalnim taborom. Tako je tisti del Slovencev, ki ni bil v politični, kulturni, prosvetni in ekonomski katoliški organizaciji in se je imenoval naprednjaki, vso svojo »naprednost« izražal predvsem v opoziciji in boju s klerikalizmom za idejno-kulturni ugled in oblast. Slovensko narodnostno vprašanje in jugoslovanska misel kot glavna strateška cilja v njunem progresivnem zgodovinskem smislu in vsebini sta bila spričo tega za ta slovenski družbeni sloj očitno drugotnega pomena. V ozki razredni socialni politiki liberalnega tabora so prevladovali interesi industrijskega

³¹ O razvoju in značaju jugoslovanske misli v slovenskih deželah do prve svetovne vojne glej tudi tolmačenje F. Erjavca v knjigi: SLOVENCİ, Ljubljana, 1923, 232—247.

³² Z. S., 587.

in trgovskega kapitala, ki je nujno hrepenel po oblasti, da bi si z njo zagotovil možnosti in prostor za svojo nadaljnjo ekspanzijo. Takšna usmeritev je zapeljala liberalno meščanstvo v kalne politične vode in posledica je bil nenačelni oportunističen, kot je to politiko ob podobni priložnosti ocenil E. Kardelj.³³ Preizkusni kamen notranje nacionalne politike, boj za Zedinjeno Slovenijo, je za mlado slovensko industrijsko in trgovsko buržoazijo postajal spomin na zgodnjo mladost, ko je kot nova politična sila stopila na slovensko družbeno prizorišče.

V notranjem političnem življenju slovenskih dežel se liberalci niso mogli postaviti po robu dobro organiziranemu katoliškemu taboru, da bi resneje omajali postojanke, ki so bile trdno v njegovih rokah — predvsem v območju politike in oblasti — zato so samoumevno iskali zaveznike povsod, kjer so jih lahko našli. To je ves čas njihovega organizacijskega obstoja — v nenehnem tekmovanju s »klerikalnim zmajem« — ostala temeljna značilnost politike liberalcev in razlog za oznako »anacionalisti«, ki so je bili očitno po pravici deležni. Njihovo nekdanje paktiranje z nemškimi liberalci, o katerem smo že pisali v zvezi z volilnimi boji za oblast v slovenskih mestih in deželah, je bilo v marsičem kašipot za kasnejše zavezništvo z liberalnimi silami in demokratskimi strankami in združenji v jugoslovanski državi. Za slovenske narodnostne interese je imela takšna politika očitno škodljive posledice.

Takšno povezovanje slovenskih liberalcev v jugoslovanskem prostoru zunaj meja slovenskih dežel se je začelo s Hrvati in Srbi iz Hrvatske oziroma s Hrvatsko-srbsko koalicijo. Zlasti Trst kot pomembno središče za Istro in Dalmacijo je bil na začetku kraj zelo intenzivnih političnih stikov slovenskih liberalcev s Hrvati in Srbi. Pri stikih s Hrvatsko-srbsko koalicijo bi bil moral poglobitveno stičišče pomeniti jugoslovanski program slovenskih liberalcev, zasnovan kot rešitev jugoslovanskega vprašanja v obliki upostavitve samostojne jugoslovanske državne enote v federalistični ali trialistični obliki, vsekakor pa v okvirih Avstro-Ogrske. Vendar ni prišlo do tesnejšega sodelovanja ali vsaj izdelave skupnega programa med slovenskimi liberalci in predstavniki Hrvatsko-srbske koalicije. Koalicija je imela takrat pomembnejše skrbi na Hrvatskem in zato zanjo slabotni in neenotni slovenski liberalni tabor ni bil zanimiv partner, tem prej, ker program »novega kurza« na Hrvatskem oziroma sama Hrvatsko-srbska koalicija še vedno ni razčistila svojih stališč o slovenskem vprašanju.³⁴

Zato je slovenskim liberalcem med prvo svetovno vojno in skoraj do nje-nega konca preostalo le to, da so razmišljali o interesih svojega kapitala, ki so ga hoteli okrepiti tudi zunaj Slovenije v združeni jugoslovanski državi v okviru monarhije. Zagovarjali so narodno in jezikovno enotnost Južnih Slovanov, kar je v praksi pokazalo negativne rezultate in je škodovalo slovenski narodnostni samobitnosti. Sicer pa glede tega v tistem obdobju nobena slovenska politična ali kulturna skupina oziroma stranka ni imela jasnih pogledov. Zgodovinska preteklost, položaj slovenskih dežel v monarhiji in idejno in politično stanje duhov v administrativno in etnično razdeljenem slovenskem prostoru niso omogočali, da bi brez revolucionarnih podmen in pretresov obliko-

³³ E. KARDELJ, n.d., 320.

³⁴ V oceni položaja slovenskih liberalcev v zvezi s politiko »nove usmeritve« Hrvatsko-srbske koalicije poudarja J. Pleterski, da so imeli le-ti s to politiko negativne izkušnje, ker v svojih jugoslovanskih kombinacijah ni upoštevala Slovencev in se je poskušala mimo njih kompromisarsko dogovoriti z italijansko iredento. To je slovenskemu liberalnemu taboru onemogočilo da bi bil nosilec jugoslovanske politike in se je zato v času aneksijske krize pridružil pobudi slovenskega klerikalizma. J. PLETERSKI, *O nekaterih vprašanjih*, ŠTUDIJE, 103—104.

vali zavest o skupnosti, ki bi se povzpela na stopnjo integralne nacionalne samozavesti. Zaradi tega je za vse tri vodilne politične tabore v Sloveniji v tistem obdobju značilno tavanje okrog tega vprašanja, vendar pa so se že prebujala dotlej neznana čustva in skupne vezi tako pri posameznikih, kakršna sta bila na primer I. Cankar in J. E. Krek, kot pri akciji širokih množic.

Morda je bilo stanje v liberalnih vrstah prav najzgovornejši primer zmede v slovenski nacionalni politiki in misli tistega časa. Liberalci so iz že omenjenih razlogov bolj kot katoliški tabor razpravljali o vprašanju narodnostnega in jezikovnega zedinjenja Jugoslovanov. Najnovejša »Zgodovina Slovencev« navaja, da je liberalno usmerjena kulturna revija *Veda* (1911—1915) sprožila leta 1913 posebno anketo o tem vprašanju. Nekateri udeleženci ankete so se izrekli za to, da bi sprejeli hrvatski knjižni jezik, drugi pa so to odločno zavračali in se zavzemali za ohranitev slovenskega jezika. Vendar pa so se tudi slednji strinjali s postopnim zблиževanjem, kar je pomenilo v resnici asimilacijo s Hrvati. Glavni zastopniki »hrvatske usmeritve« so bili liberalni razumniki (posebno znan je bil dr. Fran Ilešič), ki so se imenovali »novoilirci«. Njihova osnovna zahteva je bila popolna združitev Slovencev in Hrvatov. Obžalovali so, da je Primož Trubar nekoč začel pisati v slovenskem jeziku, in poudarjali, da je tako onemogočil nastanek enotnega hrvatsko-slovenskega knjižnega jezika. Prepričani so bili, da bi bil takšen jezik dotlej že združil Slovence in Hrvate v enoten narod. Glavno nalogo in rešitev Slovencev so videli v združevanju Južnih Slovanov na osnovi enotnega knjižnega jezika. Zato je Ivan Cankar o teh ljudeh dejal, da so pozabili nase, na svoje ime, svojo domovino in slovensko kulturo.³⁵ Kasneje, v prvih letih življenja Kraljevine SHS, je Stjepan Radić s svojo politiko, zasnovano na podobnih motivih, vendar z malce drugačnimi sredstvi, pokazal, kakšna bi bila in kam bi privedla Slovence takšna »novoilirska« pojmovanja.

Sokolsko gibanje je bilo ena od organizacij, v katerih je liberalna ideologija našla plodna tla za svoje delovanje. V Sloveniji je od začetka (1863) odločno zastopalo narodno in jugoslovansko usmeritev in je bilo v razdobju svojega organiziranja, ki je trajalo več desetletij, nenehno pod pritiskom germanofilskih in tudi klerikalnih krogov. Navzlic temu se je »Sokol« v slovenskih deželah stalno širil in je krepil zveze s hrvatskimi in srbskimi sokolskimi organizacijami v monarhiji. Skupna ideologija teh organizacij je pomenila medsebojno zблиževanje, enotnost in vseslovansko in jugoslovansko sodelovanje v monarhiji. Te osnove so sčasoma razširili tudi na sodelovanje s sokolskim gibanjem v Kraljevini Srbiji. V slovenskih deželah je »Sokol« leta 1913 imel 115 osnovnih organizacij s 6600 člani. Na vseslovanskem sokolskem zletu leta 1913 v Pragi so se predstavniki slovenskega, hrvatskega in srbskega »Sokola« iz Kraljevine Srbije dogovorili, da bodo skupno nastopili na velikem sokolskem zletu leta 1914 v Ljubljani, kjer bodo manifestirali jugoslovansko enotnost. Vendar pa so avstrijske oblasti prepovedale to prireditev — v duhu svoje nenehne skrbi, da ne bi prišlo do zблиževanja sokolskih organizacij južnih Slovanov iz monarhije in Kraljevine Srbije. Izbruh prve svetovne vojne je prekinil dejavnost sokolskih organizacij na Slovenskem in je kajpada onemogočil uresničenje načrtov, da bi ustanovili enotno sokolsko organizacijo za vse dežele oziroma države Južnih Slovanov.³⁶

³⁵ Z.S., 587; o značilnostih »novoilirizma« glej obširneje: L. UDE, n.d., 30—31.

³⁶ G. JAKOVČEV, *Sokolska organizacija i stvaranje prve zajedničke države Južnih Slavena 1863—1918. godine*, STVARANJE JUGOSLOVENSKE DRŽAVE 1918, Zbornik radova podnetih na naučnom skupu u Iloku, od 16.—19. maja 1979, Beograd, 1983, 67—75.

Po izbruhu vojne so slovenski liberalci vodili svojo jugoslovansko politiko v glavnem iz mest na slovenski »periferiji«, Gorice in predvsem Trsta, manj pa iz kranjskega središča Ljubljane, kjer so prevladovale liberalne strukture konservativnejše smeri, ki jih je vodila stara liberalna garnitura. Liberalci iz teh krajev so se odločneje zavzemali za jugoslovanstvo, saj so iz neposrednih izkušenj vedeli, da so bili Slovenci na Primorskem in Goriškem ogroženi od Italijanov, česar v notranjosti dežele niso čutili.³⁷ Iz vrst »mlajših« liberalcev, ki so bili deloma iz teh krajev — imenujmo jih »druga frakcija« — so prišle v glavnem vse pobude in neposredne akcije za podporo jugoslovanske emigracije, torej Jugoslovanskega odbora. Iz teh krogov so bili tudi politiki, ki so imeli zaradi problema reševanja jugoslovanskega vprašanja stike s srbsko Narodno odbrano. Toda čeprav so Slovence v Jugoslovanskem odboru zastopali manj pomembni liberalni politiki, je predvsem po zaslugi »mladih« liberalcev, torej njihovih »predstavnikov« v odboru, slovensko vprašanje — v nasprotju s stališčem Hrvatsko-srbske koalicije v domovini — postalo za srbsko vlado in za Jugoslovanski odbor sestavni del boja za njegovo rešitev v okviru jugoslovanskega vprašanja. J. Pleterski je o tem poudaril: »... spoznanje, da je za zedinjenje Hrvatov s Srbijo nujno potreben pogoj, da se skupaj z njimi za takšno združitev odločijo tudi Slovenci, stopilo v prvo vrsto dejavnosti Trumbića in njegovega emigrantskega kluba... Skupna usoda hrvatskih in slovenskih dežel kot pogoj za nacionalno emancipacijo tako Hrvatov kot tudi Slovencev in zaradi tega tudi kot pogoj za jugoslovansko zedinjenje je misel, ki jo v začetku l. 1915 poudarjajo vsi nosilci jugoslovanske politike v monarhiji in v krogu emigracije«.³⁸

V Sloveniji je takšna jugoslovanska usmeritev postajala vse širša osnova zблиževanja, kasneje pa tudi tesnejšega sodelovanja mladih sil iz obeh meščanskih blokov — klerikalnega in liberalnega, ki so se jim v raznih obdobjih pridružili tudi posamezni pripadniki slovenske socialne demokracije. Toda poleg vsega je treba upoštevati, da so bili slovenski liberalci s svojimi hrvatskimi somišljeniki edina zveza med domačo politiko in Jugoslovanskim odborom in da so bili njihova podpora in »pooblastila« Trumbiću, ki naj bi zastopal »nedeljive« interese Hrvatov in Srbov, edini politični koraki te vrste, vsaj kar se tiče Slovencev. Praktično se je ta dejavnost slovenskih liberalcev leta 1915 razvijala v glavnem brez vednosti in sodelovanja vodilne politične stranke na Slovenskem — Slovenske ljudske stranke, ki je bila spriču svoje moči in ciljev, za katere se je zavzemala, formalno in dejansko politična predstavnica interesov slovenskega naroda. V tem je tudi utemeljenost in resničnost ocene, da Slovenci v Jugoslovanskem odboru niso imeli pravih predstavnikov. Zato tudi Jugoslovanski odbor ni mogel biti njihov objektivni zastopnik ali tolmač v politiki, ki se je zunaj jugoslovanskih pokrajin v monarhiji vrtela okrog reševanja jugoslovanskega vprašanja.

Po intenzivni jugoslovanski politični dejavnosti, ki so jo vodili v glavnem leta 1915, je že v začetku leta 1916 prišlo do naglega usihanja akcije slovenskih »mladih« liberalcev in to je trajalo vse do pomladi 1917. Glavni razlog te politične nedejavnosti v zvezi z jugoslovanskim vprašanjem je bilo stališče carske Rusije, ki se je zaradi vojaških ciljev antante in svojih obrambnih interesov upirala hrvatsko-slovenski konfrontaciji z italijanskimi imperialističnimi aspiracijami. Toda težišče slovenske nacionalne in jugoslovanske politike je kmalu stopilo na trdnjše in realnejše političnoprogramske temelje, dosežene v Krek-Koroševem zavezništvu s Starčevićevo Stranko prava na Hrvatskem. Od tega

³⁷ Glej obširneje: J. PLETERSKI, *Prva odločitev*, 33—41.

³⁸ Prav tam, 37.

trenutka so slovenski liberalci, čeprav okrepljeni spričo organizacijske združitve,³⁹ prek Jugoslovanskega kluba, Majniške deklaracije, Narodnega sveta in Narodnega vijeća SHS vse do pristopa Hrvatsko-srbske koalicije v NV SHS v glavnem sledili političnim dogodkom, ki jih je usmerjalo novo vodstvo SLS.

Svoj koncept rešitve jugoslovanskega vprašanja in pojmovanja »pomena« slovenskega narodnostnega vprašanja je Slovenski liberalni tabor pokazal prav hitro — ko je krmilo jugoslovanske politike prevzela Hrvatsko-srbska koalicija in njen vodja Svetozar Pribičević. Ko je Pribičević v dogovoru s srbskim dvorom, vojaškimi krogi in srbsko radikalno buržoazijo ob izdatni pomoči slovenskih liberalcev omogočil razglasitev prvodecembrskega akta in ustanovitev skupne jugoslovanske države na osnovah unitarizma in centralizma, se je pričelo tudi uresničevanje teženj in sanj slovenskega liberalnega tabora, ki je vedno hrepenel po oblasti. Liberalci so svoja pojmovanja o tem problemu pogosto izražali z raznimi javnimi nastopi in akcijami, vendar morda nikoli tako jasno kot v znani in zanimivi polemiki, do katere je v Sloveniji prišlo po vrsti člankov, ki jih je ugledni voditelj SLS F. Šuklje oktobra 1918 objavil v *Slovincu*. Pisal je o tem, kako naj bi bila urejena bodoča jugoslovanska država. Ti članki so bili v resnici njegov referat, napisan za ustavni odbor Narodnega sveta in A. Korošec, ki se je z njim strinjal, je avtorju nasvetoval, naj ga objavi. F. Šuklje je to storil z dovoljenjem Narodnega sveta. Referat je izhajal v *Slovincu* pod naslovom »V zaželjeni deželi«. Prva in osnovna značilnost tega jugoslovanskega »programa« je bila, da je pisec kot bodočo jugoslovansko državo razumel le jugoslovanske dežele iz Avstro-Ogrske, torej brez Srbije in Črne gore. Druga pomembna značilnost člankov je administrativno-ozemeljska razdelitev takšne države, po kateri bi bodočo »državo Slovencev, Hrvatov in Srbov« razdelili na tri upravna območja: v slovenske dežele s približno 40.000 km² in okrog 2.000.000 prebivalcev, Hrvatsko z vsemi tistimi pokrajinami, »ki se bodo dobile« zunaj Bosne in Hercegovine, medtem ko bi slednja z Dalmacijo sestavljala tretjo upravno celoto. Članki so obravnavali dalje tudi notranjo upravo in ustavno ureditev takšne države in značilen je bil predlog, naj bi bila republika in ne monarhija.⁴⁰

Takšna pojmovanja in cilji vodstva SLS so kmalu zbudili odpor vseh struj, združenih v Jugoslovanski demokratični stranki. Glavni polemik v imenu vseh liberalcev je bil Ivan Hribar, ki je ta državotvorni koncept razglasil za anahronistični ostanek avstrijske dediščine in duha. Zahteval je rušenje vseh starih deželnih meja in poudarjal, da »med nami ne bo več Kranjcev, Štajercev, Korošcev, Goričanov, Tržačanov, Istranov. Vsi bomo samo Slovenci.«⁴¹ Ta polemika je pokazala osnovne težnje, značilnosti in vir ideologije liberalizma. Njeni pglavitni cilji so bili združevanje ekonomskega prostora in pridobivanje dobička za ceno odstranitve vseh ovir, ki bi jih lahko pomenili odpor v narodnostnih sredinah ali na deželni ravni ter obstoječe narodne tradicije. Odnos do slovenskega narodnostnega vprašanja kot osrednjega problema slovenske nacionalne politike je bil v klerikalnih in liberalnih krogih takrat še vedno na

³⁹ V Ljubljani je bil 29. in 30. junija 1918 skupen shod Narodno-napredne stranke s Kranjske in štajerske Narodne stranke, na katerem so sprejeli sklep o združitvi v Jugoslovansko demokratično stranko (JDS). Liberalci so želeli aktualnost besede »jugoslovanska« izkoristiti za poudarjanje svojega jugoslovanskega programa tudi proti SLS, ki je prav zaradi tega imena dala svojemu članstvu navodila, da jih to liberalno »geslo« ne sme zapeljati in da ne smejo nastopati na zborovanjih skupaj z liberalci itd. Glej: M. ZEČEVIĆ, n.d., 130—131.

⁴⁰ SLOVENEK, 5., 7., 8. in 15. oktobra 1918. Glej: M. ZEČEVIĆ, n.d., 153—155.

⁴¹ SLOVENEK, 15. oktobra 1918. Poleg F. Šukljeta in I. Hribarja so v tej razpravi s svojimi prispevki sodelovali tudi I. Tavčar, K. Triller, V. Sušnik in dr. Platinški. SLOVENEK, 26. oktobra 1918.

ravni najnižjih oblik političnega spopadanja. Toda za zgodovino razvoja slovenskega narodnostnega vprašanja je ostalo neizpodbitno dejstvo, da so se v odločilnih, zgodovinsko prelomnih trenutkih, ko so dejansko nastale možnosti za njegovo rešitev, t. i. »napredni« liberalni krogi postavili na stran tistih sil, ki so zavračale svobodni narodni razvoj ne samo slovenskega, temveč tudi drugih jugoslovanskih narodov. V tem smislu ostajajo za obdobje ustvarjanja skupne jugoslovanske države še vedno aktualne ocene I. Cankarja o liberalcih iz leta 1910: »... liberalna stranka... je nevarnejša za pravo svobodo kot armada kaplanov agitatorjev«. Značilna pa je tudi še zgodnejša sodba liberalnega poslanca Ferjančiča iz leta 1897, ki je dejal: »Naš liberalizem obstoja pravzaprav samo iz ene točke in ta je negativna: da se ne bomo uklonili hegemoniji tistih, ki si nadevajo ime katoliško-nacionalne stranke.«⁴²

V takšnih nasprotjih in polarizaciji slovenske nacionalne buržoazije so tičali korenine in vzroki kratkovidnosti in oportunitizma slovenske nacionalne politike. Edina potencialna revolucionarna sila — slovenska socialna demokracija — na tej stopnji svojega razvoja ni mogla biti resna tekunica ekspanziji slovenskega meščanstva, ki je zaradi obče slovenske zaostalosti — kot poudarja E. Kardelj — postala socialnoekonomski in politični dejavnik šele tedaj, ko je spričo svoje obče družbene vloge že postala reakcionarna.⁴³ Tako tudi boj slovenskih klerikalnih in liberalnih meščanskih sil, torej njihovih političnih strank — čeprav z različnih postojank in z različnimi cilji — ni mogel pripeljati do stvarne skupne akcije in usklajevanja najpomembnejših vprašanj iz njihovega nacionalnega in jugoslovanskega programa. Na pragu osnovnega cilja — jugoslovanske države in Zedinjene Slovenije — so osnove nasprotij med klerikalnim in liberalnim taborom temeljile v njihovi bistveni idejni in politični opredelitvi: SLS je bila za nacionalno samostojnost in neodvisnost, za avtonomistično, federalistično in republikansko jugoslovansko državo v Avstriji ali zunaj nje, medtem ko je bila Jugoslovanska demokratska stranka za enak državni okvir, vendar pa za nacionalno unitaristično, centralistično in monarhistično državo. V iskanju podpore za dosego svojih ciljev so klerikalci računali predvsem na katoličanstvo in katoliške elemente iz jugoslovanskih pokrajin monarhije, medtem ko so liberalci svoja upanja vezali na pomoč demokratskih strank in skupin iz monarhije in zunaj nje, prav tako pa tudi Srbov iz Srbije, na centralizem, antikatoliške in protiklerikalne sile. Prepričani so bili, da lahko le z njihovo podporo obračunajo s prevlado SLS v Sloveniji, kar je bil njihov osnovni in dokončni cilj. Vendar moramo navzlic kritiki, ki jo liberalci zaslužijo za svojo politiko v obdobju 1903—1914, poudariti dejstvo, da so bili v tem času med najodločnejšimi borci in zastopniki slovenske nacionalne misli, čeprav le v obliki kulturnega nacionalnega čustvovanja in zavesti.⁴⁴

Ob upoštevanju utemeljenega opozorila L. Umeta, da je zgodovinsko nesmiselno soditi in obsojati slovensko politiko tistega obdobja s stališča etničnega jugoslovanskega nacionalizma in po tem kriteriju deliti slovenske stranke, struje in osebnosti na napredne in reakcionarne, patriotske in nepatriotske, je

⁴² E. KARDELJ, n.d., 340.

⁴³ Prav tam, 321.

⁴⁴ Dr. Gregor Žerjav, ki je bil po l. 1918 eden najvidnejših voditeljev slovenskih liberalcev-demokratov, je kot vodja narodno-radikalne mladine pred odhodom na kongres jugoslovanske mladine v Beogradu (od 18. do 20. septembra 1904) napisal: »Na političnem polju se težko ujedini, in tudi, če bi se, bi to ne veljalo mnogo. Kulturno jedinstvo je prva stopnja vsaki tesnejši zvezi. Danes ga ni med nami (tukaj misli na Jugoslovane iz Avstro-Ogrske in njihove zveze s Srbijo — M.Z.), manjše je kot med nami in Čehi.« G. ŽERJAV, *Jugoslovanski dijaški kongres*, OMLADINA, I, Ljubljana 1904/1905, 83—84; L. UDE, n.d., 28—29.

treba spregovoriti še o pojavih in posebnostih jugoslovanske misli pri raznih skupinah in posameznikih v slovenskih deželah, ki jih je težko uvrstiti v klerikalni ali liberalni tabor ali morda v jugoslovansko pojmovanje socialdemokratskega gibanja. Takšnih skupin in posameznikov je bilo v razvoju jugoslovanske misli v slovenski družbi nedvomno več, kot danes vemo, in najbrž bo tisti del, ki ni hotel ali mogel javno izražati svojih nazorov in zato ni zapustil nobenega sledu, ostal za večno neodkrit in neznan.

Te manjše skupine in posameznike ter njihove poglede na slovensko narodnostno vprašanje in jugoslovansko zedinjenje pa je treba omeniti, saj lahko tako izpopolnimo podobo o različnih pojmovanjih raznih slovenskih kulturnih in političnih krogov o teh problemih. To je pomembno tudi za kasnejše obravnavanje intenzivne raznosmernosti slovenskega političnega življenja v kasnejši jugoslovanski državi.

Pisali smo že o delu liberalne mladine, ki je imela baje tesne stike s srbsko Narodno odbrano. Nastopala je s srbofilskimi stališči in je izdajala svoj dnevnik *Jutro* s poudarjeno prosrbsko usmerjenostjo, ki je imel pomemben krog bralcev. Toda ta del liberalne mladine ni mogel svoje dejavnosti dvigniti na raven pomembnejše organizacije ali gibanja. Podobne poskuse ali, natančneje, idealistične zaletе za afirmacijo slovenske politične misli z jugoslovansko usmeritvijo najdemo predvsem med študentsko in srednješolsko mladino po vsej Sloveniji. Toda ta t. i. narodno-radikalna valovanja v mladinskih vrstah v prvem desetletju 20. stoletja do balkanskih vojn, so bila v Sloveniji predvsem rezultat nezadovoljstva z domačimi političnimi razmerami in pod očitnim vplivom češkega realizma in masarikovskega gibanja. L. Ude poudarja, da je narodno-radikalna mladina hotela s svojo akcijo prisiliti liberalno in klerikalno stranko, da se ne bi politično spopadali in da bi skupno nastopali v narodnoobrambni politiki. Opozoriti je želela na neposredno narodnostno ogroženost koroških in štajerskih Slovencev, torej na dejstvo, da se morata slovenska narodnostna misel in politika ukvarjati s Slovenijo kot z enotno etnično in ozemeljsko celoto. Vse to naj bi po ideološkem konceptu narodno-radikalne mladine izpeljali z drobnim vsakdanjim delom na kulturnem in ekonomskem področju. In prav ta njihov »drobnjakarski« koncept delovanja med narodom je bil glavna tarča kritike, ki so jo narodno-radikalni mladini namenili revolucionarni jugoslovanski nacionalisti — znani preporodovci.⁴⁵

Številni shodi, manifestacije, resolucije in druge oblike dejavnosti narodno-radikalne mladine do 1912—1913, torej do balkanskih vojn, so bili predvsem plod notranjih slovenskih razmer in čeških ter panslovanskih vplivov, zdaleč manj pa rezultat kakšnih pomembnejših pobud z balkanskega juga. Pojmovanja o vizijah jugoslovanstva in o južnoslovanski skupnosti, ki so jih ob svojih redkih skupnih akcijah izražala dijaška in študentska društva, v medsebojnem razumevanju jugoslovanske misli in nazorov o reševanju jugoslovanskega vprašanja kajpada niso mogla preseči zgodovinske dediščine in tedanje kulturne, ekonomske in socialne razmere. Ta mladina je v Sloveniji in drugod v svojem hotenju po jugoslovanskem zblizanju dejansko iskala spremembo obstoječega stanja in v tem duhu tudi afirmacijo jugoslovanske misli, ki se je vse močneje uveljavljala kot privlačna sila ne glede na možnosti in obseg njene realizacije. To je bila predvsem ideologija mladih v vseh slovenskih deželah, vendar pa se je po vsebini v marsičem razlikovala. Vendar pa je bila po svojih zamislih pogosto idealistično nestvarna in nerazumljiva.

O slovenski narodno-radikalni mladini lahko zapišemo, da je bila vztrajna pri širjenju smernic svojega temeljnega jugoslovanskega programa, vsebine

⁴⁵ L. UDE, prav tam, 29.

in prostora, kjer ga je uveljavljala. Svojo akcijo je zanesla tudi zunaj Ljubljane, ki je bila središče njenega delovanja — v druga mesta in manjše kraje na Slovenskem. Zaradi projugoslovanske dejavnosti, ki jo je mladina vodila prek »Družbe Sv. Cirila in Metoda« z organiziranjem shodov in manifestacij ter z izdajanjem svojega glasila *Omladina*, se je resno spopadala z nemškimi nacionalisti. Nemški šovinisti so jo obtoževali, da je proizvod velikosrbske propagande in panslavizma. Vendar pa je bilo očitno, da so bile te obtožbe pretirane, kajti ta praktična dejavnost ni preseгла občasnih manifestacij in resolucij o nujnosti kulturnega zблиževanja Jugoslovánov in vzpostavljanja tesnejših stikov s somišljeniki iz vrst Hrvatske napredne omladine, ki je bila del Hrvatske pučke narodne stranke, članice Hrvatsko-srbske koalicije.⁴⁶

Za slovensko nacionalno-radikalno gibanje med mladino je bilo leto 1912 prelomni trenutek v njegovih pogledih na jugoslovansko vprašanje. Balkanska osvobodilna vojna proti Turčiji ter zmage Srbije in Črne gore so močno odmevale v vrstah mladih slovenskih generacij in zbudile pri njej nova čustva in poglede na reševanje jugoslovanskega vprašanja. To je bil trenutek, ko se je v Sloveniji porodil jugoslovanski revolucionarni nacionalizem, ki je rešitev slovenskega narodnostnega vprašanja gledal širše in daleč prek hrvatskih meja — v zvezi in zedinjenju s Srbijo in Bolgarijo. Te radikalne jugoslovanske nazore in razpoloženje med mladimi je verjetno najboljše izrazil Slovenec Mihailo Rostohar, ki je prišel iz vrst narodno-radikalne mladine. Kot docent na univerzi v Pragi je v četrtem zvezku revije *Napredna misel*, ki jo je začel izdajati leta 1912, napadel pojmovanje, da so Slovenci, Hrvati in Srbi etnično in »filološko« en narod, in obsodil zamisel o združitvi Južnih Slovanov na narodni osnovi kot neuresničljiv ideal jugoslovanskih romantikov. Prav tako ostro je obsodil slovenske in hrvatske klerikalce, ki »mislijo vedno na združenje katoliških Hrvatov in Slovencev ali ‚Planinskih Hrvatov‘, toda nič nočejo slišati o združenju s pravoslavnimi Srbi«. Polemika, ki so jo sprožili klerikalci, liberalci in zlasti prepovedovci ob teh pogledih na jugoslovansko vprašanje, je bila žolčna in zoprna.⁴⁷ Vendar pa je pokazala predvsem vso zmedo in blodnje slovenskega razumnštva, kadar je šlo za nazore o slovenskem narodnostnem vprašanju in njegovo reševanje v okviru jugoslovanskega koncepta. Ta plat slovenske politične misli je bila šele v začetnem obdobju reševanja in zaradi svojega značaja kot zgodovinske opredelitve je bila polna najrazličnejših pristopov in pogledov. Vendar pa ostaja prepričanje, da se je v slovenskih deželah po prvi balkanski vojni začelo novo poglavje v razvoju jugoslovanske misli, ki je pomenilo začetek obračuna z vladajočim trialističnim konceptom.

⁴⁶ Prav tam, 46—47. Zanimivi so podatki, ki jih navaja L. Ude o značaju jugoslovanske usmerjenosti narodnoradikalne mladine z njenega II. zborovanja, ki je bilo v Celju od 5. do 8. septembra 1907, in s III. zborovanja v Ljubljani od 15. do 19. septembra 1909. Na celjskem zborovanju so sprejeli resolucijo o jugoslovanskem vprašanju, v kateri piše: »II. shod narodnoradikalnega dijaštva: 1. Smatra kulturno jedinstvo jugoslovanskih narodov za potrebno. Slovensko dijaštvo naj se uči jugoslovanskih jezikov in naj se seznaní z razmerami pri posameznih jugoslovanskih narodih. Naše dijaštvo naj stopi v ožjo zvezo s srbo-hrvaškim in bolgarskim dijaštvom. 2. Sklene, da se na III. shodu narodnoradikalnega dijaštva, ki naj ima značaj jugoslovanskega dijaškega shoda, temeljito razpravlja o tem vprašanju.« Na tem občem III. shodu so bili poleg jugoslovanskih predstavnikov iz monarhije in večjega števila Čehov od Južnih Slovanov le trije srbski študentje iz Beograda in dva bolgarska iz Sofije. Del resolucije, ki je govoril o jugoslovanskem vprašanju, je bil zelo podoben resoluciji s celjskega shoda in se je vrtil izključno okrog problema kulturnih vezi med vsemi Južnimi Slovani, tudi Bolgari. L. Ude upravičeno zaključuje svojo analizo narodnoradikalnega dijaškega gibanja v Sloveniji, da se »ni ravno temeljito ukvarjalo z jugoslovanskim vprašanjem«.

⁴⁷ Glej obširneje: L. UDE, n.d., 53—54.

V jugoslovanskih tokovih med slovensko dijaško in študentsko mladino, ki jim tukaj dajemo več prostora tudi zato, ker so bili kasneje, v skupni jugoslovanski državi, del vplivnih družbenih struktur, so najvidnejše mesto zavzemali znani prepородovci. Pojavili so se v začetku leta 1912 kot zunajstrankarska skupina, gibanje narodno-revolucionarne mladine, ki je imelo posebno velik vpliv med srednješolci iz vseh političnih taborov, kar mu je dajalo posebno moč in pomen. Ime so dobili po reviji *Preporod*, ki je izhajala od 1. novembra 1912 do leta 1913, ko so jo oblasti prepovedale. Leto kasneje so prepородovci izdali tudi dve številki mesečnika *Glas Juga*. Navezali so tesne stike z »Mlado Bosno« in narodno-revolucionarno mladino v hrvatskih pokrajinah, posamezne simpatizerje pa so imeli tudi v vrstah starejše generacije na Slovenskem. Prepородovsko gibanje je zajelo velik del srednješolske mladine v Ljubljani, Kranju, Celju, Novem mestu, Ptujju, Mariboru, Idriji, Gorici in Trstu ter študentsko mladino na Dunaju in v Gradcu.

Osnovna programska usmerjenost prepородovcev si je zastavila za cilj rušenje avstrijske državne oblasti in popolno, torej integralno jugoslovansko zedinjenje. Pred začetkom prve svetovne vojne so najvidnejšo akcijo sprožili v Trstu, ko so marca 1914 izdali časopis *Jugoslavija* in na njegovih straneh napovedali zmago zamisli zedinjenja vseh Jugoslovianov. Na pragu vojne in tik po njenem začetku so nemške oblasti v Avstriji začele načrtno preganjati in zapirati Slovence, ki so bili znani po svoji protiavstrijski usmerjenosti. Najhujši udarec so prizadejali prav prepородovcem. Dvaintrideset članov te organizacije so zaprli po veliki srednješolski stavki pred začetkom vojne. Decembra 1914 so jih postavili pred sodišče in to je bil začetek obračunavanja vladajočega režima z narodnim in jugoslovanskim gibanjem v slovenskih deželah. Režim je začel preganjati, internirati in postavljati pred sodišče tudi druge vodilne osebnosti slovenskega javnega življenja, posameznike iz raznih strank in krogov: socialdemokrate, mlade liberalce, slovenske duhovnike, učitelje itd. Osnovni namen takšnega preganjanja Slovencev je bilo korenito uničenje jugoslovanske misli v slovenskih deželah.⁴⁸

V senci radikalnega jugoslovanskega pojmovanja, ki so ga zastopali prepородovci in za katero lahko utemeljeno trdimo, da je pomenilo prvo gibanje v zgodovini slovenske politične misli, ki je nastalo iz trdnega prepričanja, da je prihodnost Slovencev uresničljiva samo na razvalinah Avstro-Ogrske, torej v skupni državi vseh jugoslovanskih narodov, so ostale manj opažene jugoslovanske težnje in aktivnost nekaterih drugih skupin in posameznikov iz slovenskih dežel. Omenil sem že, da v vrstah katoliške dijaške in študentske mladine misel o sodelovanju s Hrvati v okviru skupnega boja za jugoslovanstvo ni izključevala možnosti širše jugoslovanske kulture in politične integracije. Že v letih 1913—1914 so zagovornike takšnih nazorov obtoževali zaradi srbofilstva in pri njih je bilo prepородovsko gibanje pogosto deležno večjega razumevanja in podpore kot v vrstah »mladih«, vezanih na Narodno-napredno stranko.

V drugi polovici vojnih let, ko je minil glavni val režimskih represalij nad nacionalno in jugoslovansko usmerjenimi Slovenci, se je po češkem zgledu osnovala slovenska tajna organizacija, t. i. slovenski »tajni odbor«. Njeni pripadniki, zlasti mlajše liberalno razumništvo, je prispevalo pomemben delež

⁴⁸ J. PLETERSKI, *Prva odločitev*, 20—21 ipd.; o Prepородovcih in njihovi dejavnosti glej obširneje: IV. J. KOLAR, *Prepородovci 1912—1914*, Kamnik, 1930; D. BIBER, *Jugoslovanska ideja in slovensko narodno vprašanje v slovenski publicistiki med balkanskimi vojnami v letih 1912—1913*, ISTORIJA XX veka, Zbornik radova, I, Beograd, 1959, 285—326; E. TURK, *Značilnosti prepородovskega gibanja v zadnjih dveh letih pred prvo svetovno vojno*, Razprave SAZU, V, Hauptmanov zbornik, Ljubljana, 1963; L. UDE, n.d., 56—60.

k protiaavstrijskemu odporu Slovencev. O tej organizaciji, ki je nastala kot samonikel izraz narodnega odpora in ki so jo ustanovili in sestavljali uradniki, rezervni častniki in študenti, je največ podatkov zbrala češka zgodovinarica M. Paulova.⁴⁹ Trdila je, da so člani te organizacije leta 1916 in spomladi 1917 z zaupnimi poročili, poslanih antantnim državam, pripomogli k zlomu Avstrije in centralnih sil. M. Paulova navaja imena in vrsto akcij pripadnikov slovenskega »tajnega odbora« v korist zaveznikov, vendar pa takšna dejavnost te »organizacije« ni dvignila na raven gibanja borcev za slovensko narodnostno samoodločbo. V nasprotju s podobno češko organizacijo, ki je bila v rokah politikov (T. Masaryk), so Slovenci pogrešali trdno politično organiziranost, oporo in usmerjenost, da bi lahko uresničili nacionalne politične cilje.⁵⁰

3. Slovenska socialna demokracija med socialnimi, nacionalnimi in internacionalnimi cilji in idejami

Kot politična organizacija slovenskega delavskega razreda je JSDS izrazila svoje stališče do slovenskega narodnostnega vprašanja in ideje jugoslovanskega zedinjenja v načelnem smislu že v času ustanovitve, ko si je izbrala ime »jugoslovanska«. Vendar pa je bilo treba od takšne opredelitve stranke, ki je izvirala iz prepričanja njenih voditeljev, da sta za uspešen boj slovenskega proletariata nujni skupnost in združevanje sil »vseh jugoslovanskih siromakov«, pa do jasnejših pogledov na slovensko narodnostno vprašanje in način reševanja jugoslovanskega vprašanja, prehoditi dolgo in zapleteno pot. »Jugoslovanstvo« JSDS iz njenih ustanovitvenih dni je imelo ozke razglede in ni segalo daleč. Izviralo je predvsem iz razrednih in organizacijsko-strankarskih interesov, ne pa iz globlje jugoslovanske tradicije in ideologije, ter ni upoštevalo tudi drugih jugoslovanskih pokrajin oziroma držav zunaj meja monarhije. V tem smislu narodnostnopolitični in jugoslovanski pogledi v vrstah slovenske socialne demokracije — tako kot v liberalnem taboru — niso bili daleč od pojmovanj, ki so prevladovala v programu slovenskih klerikalnih sil. Poudarjanje razlike, da je JSDS predvsem mednarodna stranka, ki se bori proti izkoriščevalstvu mednarodnega kapitalizma, ni bistveno vplivalo na očitno zaostajanje in nedodelanost njenih pogledov in akcij v boju za reševanje slovenskega narodnostnega vprašanja. Do razvoja v pojmovanjih o načinu reševanja slovenskega in jugoslovanskega vprašanja v JSDS je prišlo šele v začetku 20. stoletja ob dogodkih, ki so narodnostni položaj Slovencev in drugih jugoslovanskih narodov postavili v ospredje političnega boja.

V vrstah avstrijske socialne demokracije je bilo v prvem desetletju tega stoletja narodnostno vprašanje prav tako glavna tema politične dejavnosti. Aneksija Bosne in Hercegovine je aktualizirala jugoslovansko vprašanje in v vrstah JSDS je odnos do narodnostnega vprašanja postal prevladujoča teoretična in politična skrb.⁵¹ V takšnem vzdušju je prišlo do sklicanja prve jugoslovanske socialdemokratske konference, ki je bila v Ljubljani 21. in 22. novembra 1909 ob prisotnosti zastopnikov socialdemokratskih strank iz Slovenije, Hrvaške, Bosne in Srbije ter predstavnikov italijanske in nemške socialne demokracije. Resolucija, sprejeta na tej konferenci, znana kot *Tivolska resolucija*, je bila

⁴⁹ M. PAULOVA, n.d., 106—116.

⁵⁰ Prav tam, 106—111; J. PLETESKI, *Prva odločitev*, 47—48.

⁵¹ O odnosu JSDS do narodnostnega vprašanja glej obširneje: F. ROZMAN, *Odnos Jugoslovanske socialnodemokratske stranke do nacionalnega vprašanja*, Pri-spevki za zgod. del. gib., 1-2, 1982, 5—17.

prvi javni poskus JSDS, da bi izoblikovala stališče do svojega osnovnega problema v tistem obdobju: odnosa delavskega gibanja do narodnoosvobodilnih teženj slovenskega naroda. Tivolska resolucija na prvem mestu in v svojem prvem delu zastopa stališče, da je aneksija Bosne in Hercegovine »krepak sunek v imperialistični smeri« Avstro-Ogrske kot velesile. V nasprotju z avstro-ogrskim absolutizmom in fevdalnim dualizmom poudarja resolucija »novo politično idejo narodne avtonomije« kot izraz samostojnosti naroda in uvajanje samouprave v vseh *narodnokulturnih* (poudaril M. Z.) zadevah. Resolucija pravi dalje, da v Avstro-Ogrski, spremenjeni na takšnih osnovah, »Avstro-Ogrski Jugoslovani smatrajo za končni smoter svojega narodno-političnega stremljenja *popolno narodno združitev vseh Jugoslovanov*, ne glede na različnost imen, vere, pisave in dialektov ali jezikov; 2. kot deli velikega enotnega naroda stremimo, da se konstituiramo kot enoten narod, ne glede na vse umetno napravljene državno-pravne in politične pregreje, želeči skupno nacionalno-avtonomno kulturno življenje kot svobodna enota v popolnoma demokratični konfederaciji narodov«. Resolucija poudarja dalje, da so Jugoslovani politično in kulturno tako razdvojeni, da nimajo možnosti, da bi izražali svoje samostojno narodno življenje, čeprav »vse, tekom časa nastale razlike... niso take, da bi opravičevale separatizem posameznih delov in cepitev na štiri narode«. Jugoslovanska socialna demokracija šteje »sedanje jugoslovanske narode le za elemente, ki naj ustvarjajo enoten narod«, posebej pa poudarja nujnost sporazumevanja o skupnem narodnem jeziku in pravopisu »kot prvem predpogoju popolnega enotnega življenja Jugoslovanov. To pa je dosegljivo le s sistematično postopno kulturno politiko v vseh delih tega naroda.«⁵²

Toda Tivolska resolucija ni bila program, za katerim bi enotno stalo vodstvo JSDS. Resolucija je bila predvsem stvaritev Etbina Kristana, ki je vanjo vлил svoja pojmovanja o narodnostnem in jugoslovanskem vprašanju. Nekatere druge vodilne osebnosti stranke — npr. H. Tuma, A. Prepeluh, A. Dermota idr. — so bili kasneje zadržani in kritični do vsebine Tivolske resolucije ter so poudarjali njen formalizem in deklarativnost.⁵³ Zlasti H. Tuma je napadal zahtevo resolucije po stapljanju jugoslovanskih narodov v kulturnem in jezikovnem smislu in je poudarjal, da Slovenci ne morejo in ne smejo opustiti svojega jezika. Na balkanski socialistični konferenci v Beogradu (od 7. do 9. januarja 1910) je poudarjal razredni značaj boja proletariata kot osnove za združevanje jugoslovanskih narodov, socialna demokracija kot nosilka solidarnosti narodov na jugovzhodu pa naj bi pri tem odigrala vodilno vlogo.⁵⁴ Nasploh pa je slovenska socialna demokracija v obdobju pred prvo svetovno vojno mislila, da je slovensko narodnostno vprašanje moč rešiti v okviru narodne avtonomije, ki ne bi bila vezana na nacionalno državo. Praktično je to pomenilo v okvirih habsburške monarhije, torej v federaciji na osnovah narodne avtonomije, medtem ko so rešitev jugoslovanskega vprašanja videli v podobni zvezni republiki, v ka-

⁵² ZGODOVINSKI ARHIV KPJ, V, Beograd, 1951, 202; Z.S., 587—588.

⁵³ L. UDE, n.d., 44—45; A. PREPELUH, *Pripombe k naši prevratni dobi*, Ljubljana, 1938, 71—72.

⁵⁴ Z.S., 588. Zanimiva je ocena slovenskih komunistov (J. Vilfan) iz tridesetih let o Tivolski resoluciji, v kateri so želeli opozoriti na njen »nemarksistični oportunističen« in »nedialektično ocenjevanje nacionalnega boja«. J. Vilfan poudarja o JSDS naslednje: »Nasprotno. Bila je kontrarevolucionarna. Namesto da bi stopila na čelo narodnega boja v korist proletariata, je dejansko s skrajno nazadnjaškimi gesli preprečevala propad glavnega nasprotnika vsega avstro-ogrskega proletariata, torej države nemško-avstrijskega in ogrskega kapitalizma.« J. VILFAN, *Tivolska resolucija*, SODOBNOST, Ljubljana, 1935, 249. O razvoju stališča JSDS o jugoslovanskem vprašanju glej obširneje: E. REDŽIĆ, *Austromarksizam i jugoslovensko pitanje*, Beograd, 1977, 191—241.

teri bi bili Srbi, Hrvati, Slovenci in Bolgari en narod. Za slovensko socialno demokracijo je bilo zgodovinsko poslanstvo Avstro-Ogrske v tem, da bi upostavila avtonomijo narodov, ki bi se v njej združili. Iz teh razlogov JSDS načeloma ni želela razbitje te države.

Odnos JSDS do slovenskega narodnostnega vprašanja in jugoslovanske misli, kot vse kaže, še vedno ni dovolj razjasnjen. Na to dejstvo je opozoril posebej J. Pleterski, ki je v enem od svojih novejših prispevkov kritično obravnaval najnovejše izsledke in poglede zgodovinarjev — predvsem ob tolmačenju programa Tivolske resolucije JSDS.⁵⁵ J. Pleterski namreč poudarja, da je obdobje prve svetovne vojne »Slovence postavilo ne samo pred vprašanje nacionalne, temveč tudi socialne revolucije«, da se je JSDS v poslednjem predvojnem desetletju »organizacijsko in politično vidno okrepila« in da tako kot pri drugih jugoslovanskih strankah (in narodih) jugoslovanstva ni moč pojmovati kot idejo, ki stoji nad narodi in zunaj zgodovinske stvarnosti. Pleterski analizira razmere in politične okoliščine, v katerih je nastal Tivolski program in zavrača oceno, da je Tivolska resolucija vzniknila na osnovah trializma in da je za vsako ceno želela rešiti jugoslovansko vprašanje izključno v okvirih Avstro-Ogrske. Njen jugoslovanski program oziroma program JSDS razume kot reakcijo te stranke na nacionalnopolitične programe slovenskih buržoaznih strank v obdobju aneksijske krize. Po Pleterskem je interpretacija Tivolske resolucije v času X. zbora JSDS in gibanja ob Majniški deklaraciji konec 1917 nekaj drugega kot tolmačenje in pojmovanje njenega programa iz leta 1909. Na vsebino Tivolske resolucije je močno vplivalo tudi naziranje nemške socialne demokracije, ki se je zavzemala za uničenje dualizma in ustanovitev t. i. nove Avstrije, kar bi praktično onemogočilo zedinjenje Slovencev z drugimi jugoslovanskimi narodi, J. Pleterski sodi ob koncu, da je bila Tivolska konferenca »samostojna pobuda JSDS in hrvaških socialdemokratov« in da je sodelovanje Slovencev na balkanski socialistični konferenci v Beogradu pomenilo nadaljevanje te samostojne pobude, brez vplivanja in zveze z Dunajem ter avstrijsko in nemško socialno demokracijo. Z drugimi besedami: program Tivolske resolucije je bil samostojen, nedržavnopraven koncept JSDS, pogojen z zmago mednarodnega socializma, ki ni bil vezan na politiko širjenja Avstrije ali Avstro-Ogrske kot države.⁵⁶

Na izredni konferenci JSDS konec februarja 1913 je E. Kristan v svojem poročilu o političnih razmerah na Balkanu ponovil misel o konfederaciji balkanskih narodov v okvirih preurejene Avstro-Ogrske in poudaril naslednje: »Balkanske države so postale odločujoč, aktiven faktor v mednarodni politiki in avstro-ogrski monarhiji je zrastel takorekoč nov sosed na jugu. V sosesčini habsburške monarhije nastane vsled balkanskega prevrata velika privlačna sila za jugoslovanska plemena tokraj črnožoltih mejnikov. Pametna politika, ki bi bila kos svojim nalogam, bi morala izrabiti ta trenutek in s popolno udovitvijo odvrniti poglede Jugoslovanov stran od Beograda.«⁵⁷ Po resoluciji s te konference JSDS je jugoslovansko vprašanje zaradi spremenjenih razmer na Balkanu postalo zelo aktualno med Jugoslovani v monarhiji, njegova rešitev pa je življenjskega pomena za nadaljnji položaj in razvoj Avstro-Ogrske.

Nazori o slovenskem narodnostnem in jugoslovanskem vprašanju, ki so v vrstah JSDS prevladovali do balkanskih vojn, so izvirali predvsem iz dejstva, da je bila slovenska socialna demokracija predvsem »razredno gibanje«, kar

⁵⁵ Glej: J. PLETERSKI, *O nekaterih vprašanih slovenske politične zgodovine v zadnjem desetletju...*, Z.C., 1979, L. 33, št. 2, 203—220.

⁵⁶ Prav tam, 214—215.

⁵⁷ Prav tam, 589.

pomeni, da JSDS ni mogla širše vplivati na kmete in srednje sloje in tako prarasti v gibanje s predvsem narodnim obeležjem, ki bi lahko stopilo na čelo boja za reševanje slovenskega narodnostnega vprašanja. Po drugi strani pa je bilo slovensko delavsko gibanje teritorialno razkosano in JSDS je imela v glavnem vpliv le na Primorskem in Kranjskem ter v zasavskih revirjih s Celjem. Ostale slovenske pokrajine so bile politično in organizacijsko pod vplivom in prevlado nemške in italijanske socialne demokracije. Vse te okoliščine so vplivale, da so pojmovanja v vrstah JSDS in program stranke za reševanje narodnostnega vprašanja ostali brez globlje revolucionarne vsebine. Nacionalni in jugoslovanski program, ki ga je izražala Tivolska resolucija, je bil nedorečen zlasti glede teritorialnega reševanja narodnostnega vprašanja in nejasen v odnosu do kulturnega življenja naroda.⁵⁸ Vsa pričakovanja glede rešitve narodnostnega vprašanja kot kulturnega in ne političnega pojava so bila vezana na zmago socializma in od tega je bilo v skrajni posledici vse odvisno.

Tako kot pri drugih slovenskih strankah so tudi med socialisti balkanske vojne vplivale na spremembo nazorov o jugoslovanskem vprašanju. Oglašati so se začeli dvomi o obstoju avstro-ogrske monarhije, na katero so prvaki JSDS vezali svoja upanja za rešitev slovenskega narodnostnega vprašanja. Nedorečenost programa JSDS o tem vprašanju je kmalu izzvala ostro kritiko uglednega pripadnika stranke Ivana Cankarja, ki je nove tokove in poglede v vrstah JSDS najjasneje izrazil v svojem znanem predavanju »Slovenci in Jugoslovani«, ki ga je imel 12. aprila 1913 v Ljubljani. Njegovo stališče, da je reševanje slovenskega narodnostnega vprašanja predvsem političen problem, vezan na rešitev jugoslovanskega vprašanja in pravico narodov do samoodločbe, so kmalu sprejeli tudi drugi pripadniki JSDS, med katerimi sta bila najbolj znana A. Dermota in M. Lemež. Cankar je pojmovanja v JSDS, da je jugoslovansko vprašanje jezikovni in kulturni problem, obsodil z naslednjimi besedami: »Po krvi smo (jugoslovanski narodi — M. Z.) bratje, po jeziku vsaj brat-ranci — po kulturi, ki je sad več stoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj veliko bolj tuji, nego je tuj naš gorenjski kmet tirolskemu ali pa goriški viničar furlanskemu.« Cankar se je zavzemal za ohranitev narodnega jezika, obsodil je ilirizem in poudarjal ob tem nujnost enakopravne združitve Slovencev in Hrvatov, v nasprotju z avstrijsko usmeritvijo pa je napovedoval ustanovitev federativne jugoslovanske republike,⁵⁹ ter se tako že od balkanskih vojn dalje izpostavil kot edini slovenski politični mislec, ki je nujnost boja za narodnostno neodvisnost povezoval z bojem za družbene in socialne reforme. Nazori, ki jih je obrazložil v svojem predavanju o načinu reševanja slovenskega in jugoslovanskega vprašanja, so bili najvišji domet slovenske politične misli pred zlomom Avstro-Ogrske.

Po zatišju, ki je v vrstah JSDS nastopilo po izbruhu prve svetovne vojne, se je dejavnost stranke razživila spet z obnovitvijo parlamentarnega in političnega življenja v monarhiji v začetku leta 1917. Toda v obdobje 1917—1918, ki je bilo odločilno za slovensko nacionalno uveljavitev, je JSDS stopila brez pravega političnega kapitala. Kot stranka delavskega razreda ni bila pripravljena in sposobna prevzeti vloge odločujočega subjekta, ki bi svojo moč črpal iz razporenosti in interesov širokih slojev slovenskega naroda, čeprav so v tistem obdobju v narodnostni politiki dobili nepričakovano revolucionarno vsebino.

⁵⁸ Prav tam, 215—220.

⁵⁹ Z.S., 390—391; o jugoslovanskih programih in politiki JSDS glej obširneje: F. GESTRIN-V. MELIK, *Slovenska zgodovina 1792—1918*, Ljubljana, 1966; F. ZWITTER, *Zlom avstromarksizma pri Slovencih*, Z.Č., L. XXVI, 1-2, Ljubljana, 1972; J. PLETERSKI, *Prva odločitev*, 185—205; E. KARDELJ, n.d., 354—363 in dr.

JSDS ni bila pripravljena za borbo v novih razmerah, kar je stranko potisnilo na rep dogodkov v aktualni narodnostni politiki, ki so jo vse odločneje vodile meščanske sile. Stranka ni imela lastne politične zasnove in jasnega programa v boju za slovenske narodnostne interese in zato se je kmalu znašla v krizi, ki jo je povzročilo nezadovoljstvo v lastnih vrstah. Znotraj strankinega vodstva je prišlo do opozicije proti uradni politiki stranke, ki se je vrtela v temeljni dilemi: ali mora socialna demokracija še dalje vztrajati pri samostojnem razrednem stališču, ali pa naj se pridruži politiki zbranih meščanskih sil, ki so se počasi odmikale od prejšnje drobnjarske utilitaristične politike in postavljale načelne zahteve v narodni politiki, izražene v Majniški deklaraciji. Najvztrajnejši zagovornik politične smeri v JSDS, po kateri naj bi bila stranka samostojna in razredno čista, torej zunaj sodelovanja v narodnem bloku, je bil H. Tuma, ki je imel do X. kongresa JSDS ob koncu leta 1917 vlogo glavnega strankinega ideologa.

H. Tuma in njegovi somišljeniki so načelno zavračali politično vsebino in značaj narodnostnega vprašanja. Pričakovali so, da ga bodo rešili zunanji dejavniki, predvsem avstrijsko-nemška socialna demokracija. V tem smislu so se odrekli kakršnikoli vlogi v nacionalnem gibanju v boju proti imperializmu in v narodni revoluciji.⁶⁰ Da v uradnem vodstvu JSDS v obdobju organiziranega narodnega odpora od srede leta 1917, izražene v deklaracijskem gibanju, ni prišlo do spremembe v nekdanjih avstromarksističnih pojmovanjih, ki so želela ohraniti avstro-ogrsko državo, priča tudi resolucija o političnem položaju, sprejeta na X. kongresu JSDS. V njej so ponovili zahtevo o preureditvi Avstro-Ogrske na osnovah administrativne razdelitve njenega ozemlja v narodnostno zaokrožene enote, ki so dobile »polno pravico samoodločevanja v vseh kulturnih, gospodarskih, socialnih in upravnih zadevah« v federativni avstrijsko-podonavski-sudetski zvezi kot gospodarski, narodnostni in politični državni celoti.⁶¹ Majniško deklaracijo so na kongresu ocenili (J. Petejan) kot akt, ki se ni pojavil v pravem trenutku, in dvomili o možnosti njenega uresničenja.⁶² Zato se je JSDS še dalje sklicevala na Tivolsko resolucijo kot na svoj samostojni program, ki je bil po mnenjih te stranke boljši od Majniške deklaracije. Zaradi tega vodstvo JSDS ni priznalo prednosti Majniške deklaracije, ki je v osnovnem vprašanju — zahtevi po lastni državnosti Slovencev — preseгла tivolsko formulo narodnostnega programa.

Opozicija proti uradnemu vodstvu JSDS s H. Tuma na čelu se je rekrutirala med mlajšimi kadri, t. i. »socialistično mladino«, ki je vedno bolj odločneje poudarjala, da je slovensko narodnostno vprašanje predvsem politično in da ga je treba rešiti s politično, torej državno združitvijo z drugimi jugoslovanskimi narodi. Opozicija je zahtevala aktivnejše sodelovanje stranke v narodni politiki in v tem smislu tudi združevanje sil z meščanskimi strankami. »Socialistična mladina« je v okviru teh prizadevanj pridružila socialdemokratsko stranko deklaracijskemu in jugoslovanskemu gibanju svojega naroda, kar je

⁶⁰ J. PLETERSKI, n.d., 186—187. O političnih razmerah v Sloveniji 1917—1918, zlasti o razcepu v JSDS poleti in jeseni 1917 glej obširneje: D. KERMAUNER, *Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918*, Ljubljana, 1969.

⁶¹ ZGODOVINSKI ARHIV KPJ, V, Beograd, 1951, 319.

⁶² Iz diskusije J. Petejana, prav tam, 318. V predlogu resolucije o taktiki glede Majniške deklaracije so zastopali naslednje stališče: »Glede deklaracije jugoslovanskih poslancev v državnem zboru z dne 30. maja izjavlja zbor, da jo pozdravlja kot prvi enotni in politični izraz združenih meščanov in kmetov za važno politično idejo, katero je razredno organizirano delavstvo že leta 1909. ob pravem času na pravem mestu ter v pravi obliki izreklo ob polni indiferentnosti vse jugoslovanske javnosti.« Prav tam, 321.

prispevalo k radikalizaciji slovenskih nacionalnih zahtev v smislu republikanskih in federativnih teženj in pogledov na bodočo jugoslovansko državo.

Leta 1918 je vse do konca vojne potekal proces zблиževanja vodstva JSDS z narodnostno akcijo meščanskih strank v boju za samostojnost in neodvisnost slovenskega naroda. Za zbiranje socialističnih sil ob tem programu in mobilizacijo širšega javnega mnenja je bilo posebnega pomena drugo znano predavanje Ivana Cankarja »Očiščenje in pomlajenje«, ki ga je imel 20. aprila 1918 v Trstu. Ob tej priložnosti je Cankar dejal, da je slovenski delavski razred poklican, da reši narodnostno vprašanje, da zbere sile svojega naroda in jih vodi v tem boju. S svojo kritiko stališča starejših voditeljev JSDS, da je treba najprej počakati na demokratizacijo in socializacijo Avstro-Ogrske in Evrope in šele potem govoriti o jugoslovanski državi, je Cankar podprl »socialistično mladino« oziroma njena prizadevanja, da bi stranko vključila v deklaracijsko gibanje. Pomisleki izvršnega odbora JSDS do politike meščanskih strank v boju za jugoslovansko državo so postopoma plahneli — po zaslugi pritiska strankine levice in novih dogodkov. Potem ko je JSDS avgusta 1918 formalno zavrnila pristop k Narodnemu svetu (ne pa tudi sodelovanja v njegovem delu), pa je že na jugoslovanski socialistični konferenci 6. oktobra 1918 v Zagrebu radikalno spremenila svoje stališče. Sklepi s te konference so dali prednost boju socialističnih sil za narodno državo, ki je pogoj za uspešen razredni boj. Stranka je privolila, da bo sodelovala v Narodnem svetu v Ljubljani in Narodnem vijeću SHS v Zagrebu z drugimi jugoslovanskimi političnimi strankami, seveda v vseh tistih zadevah, ki ne nasprotujejo socialističnim načelom. Takšna opredelitev je odprla pot za sodelovanje JSDS pri narodni koncentraciji v slovenskih deželah, ki je po ustanovitvi skupne jugoslovanske države pripeljalo do razcepa v stranki in zlasti v »mladinskih« vrstah.⁶³

Prevladovanje dogmatske usmeritve v vodstvu JSDS, češ da mora biti stranka »čista« proletarska organizacija, pričakovanje pomoči od svetovne revolucije in slepa zvestoba ideji internacionalizma, ki je v praksi pomenila služenje avstromarksizmu, vse to je pripomoglo, da je slovenska socialna demokracija v odnosu do meščanskih strank odigrala podrejeno in v dobršni meri tudi negativno zgodovinsko vlogo v boju slovenskega naroda za nacionalno osvoboditev in uveljavljenje v letu 1917 in 1918. Tako je slovenski delavski razred izpustil prvo priložnost, da bi prevzel vlogo odločilnega revolucionarnega subjekta v narodnostni politiki. To vlogo je navzlic svoji objektivni moči zaradi slabosti strankine organizacije in dogmatskih nazorov njenega vodstva prepustil buržoaziji, ki je, potem ko je prišla na oblast, z vso ostrino napadla interese slovenskega delavstva. Cankarjeva ideja o zgodovinskem poslanstvu slovenskega proletariata v boju za rešitev narodnostnega vprašanja se je uresničila šele nekaj desetletij kasneje.

V širšem okviru imajo odnos slovenskega meščanskega razreda, njegovih političnih strank in skupin ter stališča socialdemokratov in nazori raznih drugih struj in posameznikov, ki so se v svojih temeljnih idejnih in političnih oprede-

⁶³ J. PLETERSKI, *Prva odločitev*, 204—205. O teh dogodkih glej obširneje tudi str. 191—203. E. Redžić ocenjuje stališča voditeljev JSDS do jugoslovanskega vprašanja in poudarja: »...da prvaki JSDS, tvorci in graditelji njenega koncepta rešitve jugoslovanskega vprašanja, rojeni v okrilju avstrijske socialdemokracije, pri zastavljanju in reševanju jugoslovanskega vprašanja niso mogli preseči stališče svoje ‚Mutterpartei‘ (stranke voditeljice) o narodnostnem vprašanju v Avstriji. Nasprotno, JSDS je v tej zadevi dejansko delila avstrijski koncept slovenske nacionalne buržoazije, s katero je skupaj delila strah pred možnostjo razkosa Slovenije med Italijo in Nemčijo, če bi prišlo do razpada Avstrije.« E. REDŽIĆ, n.d., 224—225. O stališčih JSDS do jugoslovanskega vprašanja med vojno glej obširneje: prav tam, 225—245.

litvah vrteli v prostoru med temi tremi osnovnimi političnimi bloki, nekaj skupnih značilnosti v razmerju do koncepta jugoslovanskega zedinjenja in slovenskega narodnostnega vprašanja. Nedvomno drži, da se je jugoslovanska misel v svojem polnem političnem pomenu pojavila na slovenskih tleh šele ob koncu prvega in v začetku drugega desetletja 20. stoletja. Prva balkanska vojna in dogodki okrog nje so bili velika spodbuda za njen razvoj, torej za obče zблиževanje in skupnost južnih Slovanov. Slovenski narod je bil ogrožen z vseh strani, največjo nevarnost je pomenil vsekakor nemški nacionalizem, in to je narekovalo naravno zavezništvo Slovencev z etnično sorodnimi jugoslovanskimi narodi, ki so jim grozile podobne nevarnosti. V tem je bil osnovni pomen obrambnega dejavnika v razvoju pogledov in želja Slovencev, usmerjenih k jugoslovanstvu.

Obdobje od 1903 do 1914 so zaznamovale številne in različne inačice jugoslovanske misli, ki so se pojavljale najpogosteje v neposredni zvezi s političnim dogajanjem znotraj Slovenije in bile širše povezane z dogodki v Avstro-Ogrski, z notranjo in zunanjo politiko te države in zlasti njenim odnosom do slovanskega juga. Glavna nosilka največjega števila takšnih različnih pogledov na jugoslovansko vprašanje in njegovo reševanje je bila mlada generacija slovenskih srednješolcev in študentov, ki je šele takrat stopala na javno in politično prizorišče. Zasluge za širjenje in uveljavljanje jugoslovanske misli pripadajo zlasti pisani besedi, predvsem tisku in publicistiki, kar priča o velikih razlikah v intenzivnosti, značaju in različnosti jugoslovanske usmerjenosti v slovenskih deželah. V osrednjih območjih Slovenije so poudarjali predvsem politično, v ogroženih obrobni deželah pa so na prvo mesto postavljali kulturno vsebino zanimanja za jugoslovansko vprašanje. Ko je šlo za ponemčenje ali na drugi strani za pohrvatjenje, so se teoretične opredelitve večinoma nagnile v prid slednjega. Tudi socialna osnova in interesi posameznih političnih skupin so po svoje vplivali na vsebinske posebnosti jugoslovanske misli.

V tako kratkem časovnem obdobju prvega močnejšega prodora jugoslovanske misli in njenega razmaha med širšimi krogi razumništva, delavskega razreda, dijaške in študentske mladine ter med aktivnimi pripadniki političnih strank v javnem življenju nasploh so v obdobju 1900—1914 dosegli mnogo — pravzaprav največ v dotedanjem slovenskem političnem razvoju. Vendar pa so širše ljudske množice v tem obdobju stale ob strani tega dogajanja. Začetek prve svetovne vojne in vse tisto, kar je prinesla, je jugoslovansko misel v Sloveniji v mnogočem vrnilo na izhodišča nekdanjih nejasnih vizij in deljenih čustev. V obdobju 1917—1918 so v novih domačih in mednarodnih razmerah, ki jih je prinesel konec prve svetovne vojne, ponovno prišle na površje prejšnje dileme o nastanku skupne jugoslovanske države. Mlada generacija Slovencev iz liberalnega, klerikalnega in socialdemokratskega tabora ter tudi zunaj teh strank, ki je bila dotlej nosilka jugoslovanskih idealov, se je v obdobju nastajanja jugoslovanske države ob koncu 1918 in v začetku 1919 razdelila v glavnem v dvoje osnovnih smeri: v liberalno-demokratsko in socialistično-komunistično. Del te mladine se je zbral tudi v novih, nastajajočih strankarskih skupinah. Najmanj jih je odšlo v klerikalni tabor.

Do kod so segla pojmovanja najpomembnejših političnih strank in skupin v slovenski družbi o načinu reševanja jugoslovanskega vprašanja po nastanku Države Slovencev, Hrvatov in Srbov ter po znani Zenevski deklaraciji, ki je bila zamišljena kotčasna rešitev, se je najočitneje pokazalo ob razglasitvi Kraljevine SHS 1. decembra 1918. Politični boj za skupno državo med srbsko vlado in Narodnim vijećem SHS in samo zedinjenje sta pokazala, da je način, kako je bilo izpeljano, zbudil nezadovoljstvo in razočaranje v širših slojih slo-

venskega ljudstva. Od slovenskih strank sta se namreč SLS in JSDS uprli postopku, kako je bilo zedinjenje izpeljano v režiji srbske vlade, dvornih krogov in liberalnih strank iz vseh jugoslovanskih pokrajin. Obe stranki sta zahtevali enakopravno obravnavanje vseh sodelujočih pri nastajanju skupne jugoslovanske države, ki bi bilo sorodno metodi, dogovorjeni na ženevskih pogajanjih.⁶⁴ Toda zunanjepolitični položaj jugoslovanskih dežel, notranjepolitični položaj, premoč velikosrbske in liberalne buržoazije, ki se je opirala na zmagovite vojaške sile, pa tudi njihova odločnost, da bodo upostavile jugoslovansko državo v soglasju s svojimi pogledi in interesi, so bili razlog, da je nova država zaživela v znamenju nadaljevanja boja za uresničenje narodnostnih pravic večine narodov, ki so se v njej združili. Nacionalne buržoazije, ki so izpeljale zedinjenje, niso mogle ali hotele zagotoviti tudi narodnostne enakopravnosti v tej državi.

Jugoslovanska država, ki je nastala v razpletu dogodkov ob koncu prve svetovne vojne, je bila ustvarjena nedvomno v znamenju zmage zaveznikov nad centralnimi silami in ob razpadu avstro-ogrske monarhije. Toda odločilni dejavnik jugoslovanskega zedinjenja sta bili jugoslovanska misel in na njeni vsebini zasnovana vojaška, politična in diplomatska aktivnost. Jugoslovansko zedinjenje se je uresničilo po zaslugi vojaških operacij srbske in črnogorske vojske, jugoslovanskih dobrovoljcev, odporiških gibanj, dejavnosti jugoslovanskih izseljencev, deklaracijskega gibanja, diplomatske aktivnosti Jugoslovanskega odbora in srbske vlade itd. — oziroma z dejavnostjo vseh etničnih in nacionalnih subjektov jugoslovanskega rodu za lastno narodnostno osamosvojitvev. Na nasprotni strani v tem boju za ustanovitev skupne jugoslovanske države so ostali poleg skrajno reakcionarnih domačih krogov, predvsem ekskluzivno katoliških, samo deli tistih narodov, katerih neslovanske nacionalne matične dežele so ostale zunaj meja nove države.

Upostavitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 29. oktobra 1918 kot posebnega državnega telesa in mednarodnega subjekta je bila izraz razpoloženja in želja največjega dela političnih sil v Sloveniji. Poseben prispevek pa je k nastanku te države dalo novo vodstvo SLS, zlasti z deklaracijskim gibanjem in njegovo jugoslovansko vsebino. Sodelovanje vodilnih slovenskih strank pri ustanovitvi in delu Narodnega vijeća SHS kot najvišjega predstavniškega organa oblasti v Državi SHS mu je zagotovilo tudi predstavniško legitimnost na pogajanjih s Kraljevino Srbijo o ustanovitvi skupne jugoslovanske države 1. decembra 1918. Brez te legitimnosti, torej brez obstoja Države SHS kot mednarodnopravnega subjekta in njene izražene volje po zedinjenju bi do tega dejanja lahko prišlo le v dveh oblikah, ki pa ne bi pomenili uresničenje zgodovinske vsebine jugoslovanske misli: z enostransko, nasilno okupacijo jugoslovanskih dežel, ki bi jo izpeljala Kraljevina Srbija, ali pa z uresničenjem t. i. »minimalnega programa« srbske vlade — torej z ustanovitvijo »Velike Srbije«.

Jugoslovanska usmerjenost in dejavnost slovenskih političnih strank, zlasti v letih 1917 in 1918, sta močno prispevali k uresničenju zamisli o jugoslovanskem državnem zedinjenju. Jugoslovanska politika Slovencev je bila sestavni del jugoslovanskega gibanja, ki je v večjem delu jugoslovanskih pokrajin vsebovalo številne prvine nacionalne meščanske revolucije. Na temeljih, težnjah in interesih tega gibanja je nastala prva skupna jugoslovanska država. Razplet dogodkov ob koncu prve svetovne vojne in njen izid sta omogočila, da sta jugoslovanska misel in gibanje dosegla svojo prvo zgodovinsko zmago in vlogo velesil v procesu zedinjenja odrinila med dejavnike drugotnega pomena.

⁶⁴ O stališčih slovenskih političnih strank do jugoslovanskega zedinjenja v Narodnem vijeću SHS, na Ženevski konferenci in po proglasitvi Kraljevine SHS glej obširneje: M. ZEČEVIC, n.d., 137—212.

PRVI DEL

Politično in idejno vrenje med meščanskimi strankami v Sloveniji 1918 — 1929

Za politično življenje in idejne tokove v Sloveniji je vstop v skupno jugoslovansko državo glede na prejšnji položaj in izkušnje pomenil radikalno spremembo. Slovenski politični krogi niso dobro poznali in razumeli tradicije, odnosov in mentalitete novega okolja in zaradi tega so bili že od začetka deloma zmedeni in zaskrbljeni. Zlasti klerikalni tabor je bil zaskrbljen zaradi položaja v novih okoliščinah in takšno ozračje so poglobili še dogodki ob suspendiranju Ženevskega sporazuma in politika izvršenih dejstev, uveljavljena ob zedinjenju 1. decembra 1918.

Vse tri slovenske stranke — Slovenska ljudska stranka, Jugoslovanska demokratska stranka in Jugoslovanska socialdemokratska stranka — so prišle v nove družbene razmere in politične odnose v glavnem kot tradicionalne politične, idejne in organizacijske celote. Vrenje in nasprotja v njihovih vrstah, ki so prišla do izraza pod vplivom revolucionarnih dogodkov doma in v svetu, zlasti ob koncu svetovne vojne, so napovedovala resne obračune zaradi medsebojnega strankarskega ugleda in boja za oblast.¹ Razcep v vodstvu SLS in zmaga Krek-Koroščeve struje nad konservativnimi silami, ki jih je vodil dr. I. Šušteršič, sta samo odmaknila proces okrepljene idejne diferenciacije v tej stranki. Glavni boj se je razvnel zaradi programa nacionalne politike. Sodelovanje klerikalcev, liberalcev in socialdemokratov v Narodnem svetu, Narodni vladi in Narodnemu vijeću SHS v času t. im. prevrata, porojeno v obdobju, ko se je pričel odločilni boj za slovenske narodnostne interese in skupno državo, je navzlic ostrim tradicionalnim spopadom ustvarjalo utvaro, da obstaja drugačna, nacionalno konstruktivnejša perspektiva za stara stališča in odnose med temi skupinami. Toda razvoj dogodkov v novi državi je kmalu drugače usmeril tok teh odnosov.

Na spremembe znotraj slovenskega političnega prizorišča so vplivale številne in različne okoliščine. Temeljnega in odločilnega pomena je bilo dejstvo, da so Slovenci prišli v novo in drugačno okolje kot v osnovnih elementih konstituiran nacionalni subjekt in da je bilo treba spričo novega položaja zgraditi ustrezno nacionalno, ekonomsko, kulturno in politično strategijo. V spopadih, ki so se v slovenski družbi vrteli okoli tega vprašanja v letih 1918—1929, so se odražala

¹ A. Prepeluh poudarja, da je »politični preobrat koncem 1. 1918. (je) obe vodilni slovenski politični stranki, a deloma tudi socijaldemokratsko stranko (tako zvane »starine«) presenetil; med Slovenci je zavladal pravi politični kaos, v katerem so avstrijsko orientirani politični vodniki izgubili glave. Veliko trpljenje v vojni, revizicije živil in živine pri kmetih, vpliv ruske revolucije, propad toliko hvalisanega in oboževanega cesarstva — vse to je vodilo slovensko delavsko ljudstvo socialno in politično na levo«. A. PREPELUH, *Kmetski pokret med Slovenci po prvi svetovni vojni*, Ljubljana, 1928, 7.

nasprotja različnih ideoloških in političnih nazorov in interesov posameznih razredov in slojev ter zamisli, ki so jih ponujali kot svoje nacionalne programe.² Nove okoliščine, notranji in zunanji dogodki ter demokratično ozračje v novih povojnih, revolucionarnih časih, so ustvarjali razpoloženje za obračune s starimi odnosi in vlivali vero v razvoj boljših in pravičnejših razmer. To je bila osnova, na kateri so temeljili uspehi novih in naprednejših političnih strank. Toda slovenska buržoazija je tako kot meščanske sile v drugih jugoslovanskih pokrajinah hotela takšne želje in težnje širših ljudskih slojev izkoristiti predvsem za krepitev svojega položaja in ohranitev lastnih interesov, saj se je prav takrat znašla v okoliščinah, ko je v nacionalnih okvirih odločala o svojem nadaljnjem gospodarskem in političnem vplivu.

Takšnim težnjam slovenske buržoazije so nasprotovali interesi močnejše hrvatske in zlasti srbske buržoazije. Slovenska buržoazija, ki tako kot hrvatska ni imela izkušenj pri upravljanju države, se je od začetka politično borila v glavnem na ravni politične teorije, medtem ko si je srbska buržoazija sočasno v duhu tradicionalnih izkušenj in značaja politične misli zastavila kot prvi cilj osvojitve vrhovne oblasti v državi, da bi prek nje nadzorovala celotno politično, gospodarsko in kulturno življenje družbe. Toda težnje srbske buržoazije po širjenju politične moči so se v novi državi kmalu znašle v nasprotnem sorazmerju z njihovo ekonomsko močjo, in ta razlika je kmalu postala razlog velikih nesporazumov in spopadov. V jugoslovanskih pokrajinah iz nekdanje Avstro-Ogrske je bilo stanje prav nasprotno: meščanski razred je imel večjo ekonomsko kot politično moč.

Idejna in politična delitev slovenskega meščanskega razreda na dve osnovni skupini — klerikalni in liberalni tabor — je v tistem obdobju opredeljevala tudi celotni razvoj političnih razmer na Slovenskem in zato so bili s takšnimi odnosi in bližnji vzročno-posledični zvezi tudi dogodki v slovenskem delavskem in socialističnem gibanju ter v vseh drugih strujah in skupinah. Boj za oblast je nekatere domače sile napotil k iskanju zunanjih zaveznikov in opornikov, kar je prinašalo nove delitve in spore in nepričakovano pripeljalo do velike razcepljenosti političnega življenja v tem desetletju. Namesto prejšnjih treh strank, ki so do 1918 predstavljale klasični trikotnik slovenskega političnega življenja, je v novi državi naraščalo njihovo število vse do leta 1927, ko je prišlo do usihanja.

Proces novega oblikovanja strank se je v Sloveniji pričel že leta 1919, ker pa so bile po svoji naravi usmerjene predvsem v boj za oblast, so običajno nastajale in aktivno delovale v času volitev, tako da jih je bilo v Sloveniji 1920 sedem, tri leta zatem enajst, leta 1925 pa že štirinajst. Med volitvami v oblastne odbore in Narodno skupščino 1920 se je število zmanjšalo na devet oziroma osem strank. Ta poudarjena politizacija slovenske družbe je bila po eni strani izraz nezadovoljstva množic zaradi socialnega položaja in razočaranja ob načinu zedinjenja, po drugi strani pa pomeni spremljevalni pojav zaključne etape v procesu narodnostnega preroda Slovencev, ki se je začel z deklaracijskim gibanjem leta 1917. Nič manj silovito ni na idejno in politično erozijo slovenskega ljudstva po letu 1918 vplival tudi posebni parlamentarni mehanizem, prenesen v novo državo neposredno iz tradicije političnega življenja Kraljevine Srbije. Metode njegovega političnega boja so bile tuje in neznane prečamskim in

² Glej obširneje: J. PRUNK, *Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji*, PRISPEVKI ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA, 1-2, 1982, 117—123; J. PEROVŠEK, *Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve neodvisne delavske stranke Jugoslavije* (December 1922—april 1923), Z.Č., L. 38, 1984, št. 1-2, 8—20.

zlasti slovenskim strankam. V nasprotju s tradicijo in oblikami političnega življenja v deželah nekdanje Avstro-Ogrske je v Kraljevini SHS parlamentarni mehanizem temeljil na velikem številu političnih subjektov. Predstavljale so jih tudi številne majhne stranke in skupine, ki so nastopale pogosto le v obdobju volilnih bojev. V strukturi političnega življenja pa te stranke niso bile brez vpliva. Največjo pobudo za nastanek številnih majhnih političnih strank in skupin v Sloveniji je dala nova Samostojna kmetijska stranka, ki je s svojimi uspehi dokazala, da v novih odnosih tudi manjše stranke niso brez praktičnih možnosti v boju za oblast.³ Takšno naglo rast strankarskega življenja v novi državi so poskušali nekateri sodobniki pojasnjevati z razlogi, ki so ustrezali njihovim razrednim in idejnim interesom. Buržoazija je intenziviranje političnega življenja pojasnjevala s širjenjem in razvojem demokracije, pripadniki delavskega gibanja pa so našli odgovore v novih idejnih tokovih v svojih vrstah in obrambi svojih postojank pred prisilo nedemokratskega režima in državo meščanskega razreda.⁴

1. Katoliški tabor v novih razmerah — Slovenska ljudska stranka

Zamenjava generacij v vodstvu katoliške stranke in gibanja, ki se je skrajno zaostrila ob jugoslovanski misli in reševanju slovenskega narodnostnega vprašanja, je v klerikalne vrhove zanesla osebnosti, ki so imele več razumevanja za nove čase in dogodke, sočasno pa tudi realističen smisel za njihovo spremljanje z neposrednimi in aktualnimi političnimi sredstvi. Razvoj dogodkov ob koncu svetovne vojne je pri voditeljih SLS utrdil prepričanje, da pomeni težnja Slovencev po jugoslovanski združitvi zunaj Avstrije uresničljiv program. Ustanovitve Države SHS je potrdila to dejstvo in razvnela utvare, da bi skupno državo Jugoslovancev lahko vzpostavili z enakopravnimi pogajanci in jo uredili z demokratičnimi parlamentarnimi sredstvi. Takšno upanje, ki je temeljilo deloma v izkušnjah prejšnje avstro-ogrške države, torej v njenem nekdanjem mirnodobnem obdobju, je bilo prisotno pri vseh treh slovenskih strankah. Upale

³ Kako je nepričakovani pojav novih političnih strank in skupin v Sloveniji vplival na slovenske tradicionalne stranke, priča tudi zapisek »V oporo spomina«, ki ga je dr. G. Žerjav zabeležil 5. januarja in 24. februarja 1920. Žerjav poudarja, da je pred bližnjimi skupščinskimi volitvami čutili »silna raztrzanost v vseh vrstah, nezaupnost in lahko se reče: boj vseh proti vsem. To pot se bijejo med seboj ne le med naprednjaki, ampak mnogo bolj med klerikalci in socialisti«. Žerjav analizira dalje stanje v posameznih strankah (SKS, JDS, NSS, Narodni radikali) in posveča največ pozornosti spopadu med »starimi« in »mladimi« v liberalnem taboru, kar potrjuje, da je bil slednji takrat »interno« že dokaj močan. A-IZDG, Fond dr. A. Korošec — dr. G. Žerjav, fasc. 314.

⁴ Nastajanje večjega števila novih strank v Sloveniji in po vsej državi je poskušal sociološko-teoretično pojasniti dr. Albin Ogris s svojo knjigo *POLITIČNE STRANKE* (Ljubljana, 1926). Predgovor k tej knjigi je napisal dr. A. Kramer, ki je širjenje strankarskega življenja v Sloveniji razlagal takole: »Strankarsko življenje je dobilo zlasti za nas Slovence, odkar imamo svojo državo, povsem nov pomen. Postali smo državni narod in šele v Jugoslaviji postajajo nam stranke: nositeljice državotvorne volje (v najširšem pomenu te besede) in sredstvo za udeležbo pri tvorbi skupne volje celega naroda, ki prihaja do izraza v državni politiki (gospodarski, socialni, kulturni itd.). Sentimentalno-naivni ljudje smatrajo pri nas existenco strank za zlo, ki nam kvari mir in nas razdvaja... v demokraciji, v državi, v kateri je ljudska volja suverena, pa naj bo to državna republika ali monarhija, je strankarsko življenje funkcija, boj med strankami gibalno vsega napredka... Znamenje naše politične mladosti in delne nezrelosti je, da imamo preveč strank in da se strankarstvo le prepogosto prevrača v partizanstvo. Te nedostatke delimo z mnogimi mladimi in tudi starejšimi narodi«. Isto, VII-VIII.

so tudi, da bodo vprašanje notranje državne ureditve, torej položaj posameznih narodov in pokrajin do središč državne oblasti, lahko uredili v parlamentu z odločitvijo večine — na edini možni način za uresničenje narodnostnih programov in interesov v okvirih meščanske demokracije. Tako so mislili predvsem voditelji SLS, ki so v novo državo stopili praktično brez pravih zaveznikov, in izkazalo se je, da je bilo takšno stališče v glavnem iluzorno. To je zavrlo hitrejše in realnejše prilagajanje klerikalne stranke novemu političnemu položaju, in to je bil eden od razlogov za nadaljnjo diferenciacijo znotraj njenih vrst.

Vodstvo SLS se je težko prilagajalo novemu položaju tudi zaradi tega, ker ni poznalo tradicije, posebnosti in metode političnih odnosov in družbenega življenja v večjem delu zedinjenih jugoslovanskih dežel, zlasti Srbije, od koder so oblike političnostrankarskega življenja prenesli tudi v novo državo. To je vplivalo, da se je SLS kot formalno legitimna zastopnica slovenskega naroda v državni politiki, zlasti pri izbiri taktike, znašla na neznanih in vijugastih poteh političnega boja. Po drugi strani je SLS prišla v novo državo kot izpričana katoliška, konservativna, klerikalna in proavstrijska, predvsem pa republikansko usmerjena politična enota in zato je bila deležna nezaupanja in sumničenj. Takšni »legitimaciji« v novi državi so v veliki meri botrovali tudi slovenski liberalci s svojo javno in zakulisno propagando, poleg njih pa tudi vsi drugi centralistični in unitaristični politični krogi. Vztrajno, pogosto in napadalno so odpirali SLS z njenih političnih postojank in tako ovirali njeno konsolidacijo, sočasno pa vplivali tudi na stabilnost političnih odnosov v državi. Navzlic temu takšna politika v začetku ni neugodno vplivala na položaj katoliškega tabora v Sloveniji, torej v tisti meri, kakršno so pričakovali liberalni krogi — predvsem po zaslugi delnega političnega zatišja, ki je zaradi težavnega položaja nove države zavladalo v prvih mesecih po 1. decembru 1918. Ta okoliščina je bila zelo pomembna za položaj SLS v Sloveniji in za njeno usmerjenost v novem političnem okolju.⁵ Kasnejši položaj SLS je bil v veliki meri odvisen od razvoja odnosov med narodi v državi, torej od odnosov s političnimi strankami, ki so odločilno vplivale na to vprašanje.

V takšnih političnih razmerah se je vodstvo katoliške stranke balo nekaterih novih dejstev, ki jih je prineslo jugoslovansko zedinjenje. Na političnem področju so že v zgodnejših razmišljanjih o zedinjenju v stranki izražali upravičeno bojazen, da bo združitev socialnodemokratski in zlasti liberalni stranki dala priložnost, da bi okrepili svoj položaj v Sloveniji na račun katoliškega tabora.⁶ Strah pred pravoslavjem, tujim in neznanim verskim in kulturnim prostorom, ki je bil prisoten pri klerikalnih prvakah v njihovih vizijah nove jugoslovanske države in ki se je v predhodnem obdobju izražal tudi v odločnih zahtevah glede njenega minimalnega, katoliškega obsega, se je v novi državi kazal ob vprašanju položaja katoliške cerkve in v njenem odnosu do srbske pravoslavne dinastije Karadževićev. Z ustanovitvijo nove jugoslovanske države se je pretrgala tradicionalna in pomembna politična vez med klerikalnimi vrhovi SLS in katoliškimi vrhovi, dinastijo in dvorom v bivši Avstro-Ogrski, kar je v praksi pripeljalo do tega, da so »zunanjo politiko« stranke, ki je bila dotlej v rokah cerkvenih krogov, torej škofa A. B. Jegliča, prevzeli strankin voditelj dr. Korošec in parlamentarni zastopniki v Beogradu.⁷ Vendar pa to dejstvo ni vplivalo na načelno lojalnost SLS do dinastije Karadževićev, ki je bila

⁵ Glej obširneje: M. Zečević, n.d., 215—217.

⁶ Te domneve je zabeležil škof A. B. Jeglič v svojem DNEVNIKU že 11. in 12. novembra 1918., ko je opozoril na možnost in nevarnost povezave slovenskih liberalcev s Srbijo in dinastijo Karadževićev zaradi boja proti SLS v Sloveniji.

⁷ J. PRUNK, *Škof Jeglič — politik*, II. del, Kronika 3, Ljubljana, 1971, 169.

predvsem posledica nestabilnega zunanjega in notranjega položaja v novi državi in okrepljenega revolucionarnega razpoloženja ljudstva v mnogih krajih, torej strahu pred boljševezicijo in revolucionarnostjo množic.

Na osnovi številnih poročil župnikov s podeželja in po razgovorih, ki jih je imel v Zagrebu s F. Barcem, slovenskim liberalnim prvakom A. Kramerjem in polkovnikom srbske vojsken M. Pribičevićem, je škof A. B. Jeglič zapisal konec novembra 1918 tole: »In kdo bo ukrotil te narodne množice, ki se vedno bolj oklepajo boljševizma; zlasti zato, ker nimamo vojske niti na Hrvaškem niti v Sloveniji; vsekakor ni discipline in mobilizirani vojaki se naglo svojevolsko vračajo domov. Priti mora monarhija, ki ji bo načeloval Aleksander.«⁸ Že od takrat pa do uvedbe monarhodiktature leta 1929 si je vodstvo SLS nenehno prizadevalo, da bi se približalo dvoru in da bi se okoristilo s to zvezo. Klerikalnemu taboru se je to posrečilo, kajti dvor je potreboval pogosto njegovo pomoč pri reševanju političnih in državnih težav.

Poleg skrbi za zaščito katoliškega gibanja in uvajanje klerikalnega »kulturnega« programa za razvoj Slovencev v novi državi je bilo vodstvo SLS posebno zaskrbljeno zaradi bodočega gospodarskega položaja Slovenije. Že v obdobju, ko je bila skupna jugoslovanska država šele slutnja, je bil v razmišljanjih klerikalnih prvakov prisoten strah pred bodočim spopadom pretežno agrarnega slovenskega gospodarstva z drugimi jugoslovanskimi pokrajinami, ki so bile po tej plati naravno bogatejše in bolj razvite. Klerikalni krogi v Sloveniji so mislili, da bi zdaleč močnejše kmetijske zmogljivosti Vojvodine, Hrvatske in Srbije lahko uničile slovensko vas, ki je bila temelj moči slovenskega katoliškega tabora. Zato je razumljivo, da se je A. Korošec med potjo v Ženevo na pogajanja s srbsko vlado in Jugoslovanskim odborom, v razgovoru z dr. Lazarjem Markovićem zanimal predvsem za gospodarska in finančna vprašanja Srbije in je vztrajal pri enakovrednem pomenu gospodarskih in političnih vprašanj na razgovorih o zedinjenju.⁹ Skrb za gospodarski položaj Slovenije in njen razvoj v novi državi se je nanašala predvsem na zaščito interesov klerikalnega kapitala, razvitega zadružnega gibanja in drugih pomembnih gospodarskih temeljev, na katerih je SLS skupaj z verskimi in kulturnimi ustanovami in vplivom zgradila svojo prevlado. Že takrat so razmišljali o nujnosti nove usmeritve in prilagajanja celotnega slovenskega gospodarstva, in to vprašanje je kmalu postalo pomembna osnova slovenske narodnostne politike v novi državi takoj po njenem nastanku. V tej zvezi je slovenska klerikalna buržoazija kmalu spoznala, kakšno prednost pomenijo industrijske zmogljivosti Slovenije v razmerju do drugih jugoslovanskih pokrajin. Sklepalpa pa je tudi, da Slovenija ne bi mogla tekmovati z drugimi na področju kmetijske proizvodnje. Voditelji SLS so sklenili, da je treba industrijski razvoj Slovenije okrepiti, in so ta sklep vztrajno zagovarjali in izvajali že od začetka, čeprav so se zavedali, da tako večkrat zabredejo v najostrejše politične spopade. Takšna politika je krepila ugled stranke na domačih tleh, sočasno pa je pripomogla k hitrejšemu razvoju slovenskih gospodarskih zmogljivosti ter občemu gospodarskemu, socialnemu in kulturnemu razcvetu Slovencev.¹⁰

Politika SLS v tej smeri je vplivala tudi na razvoj same stranke. Njeni rezultati so pomagali, da je stranka iz versko-konservativnih okvirov prerasla v sodobno meščansko tvorbo, v kateri je poleg novih miselnih tokov kmalu

⁸ A. B. Jeglič, *Dnevnik*, 22. novembra 1918.

⁹ S. KRANJEC, *Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije*, ZČ, 1, XVI, Ljubljana, 1962, 226.

¹⁰ Glej obširneje o gospodarskem razvoju Slovenije do 1918 oz. 1919 pri: Z.S., 527—541; 686—696; E.J., I. izd., knj. 7, 353—370.

prišlo tudi do socialnega vrenja. To je sčasoma začelo spodjedati tudi njeno moč, položaj stranke v okviru zapletenih in ostrih spopadov v obdobju 1918 do 1929 pa je klerikalni tabor vse močnejše vodil v jugoslovanske mednacionalne spore.

V Kraljevini SHS se je v obdobju 1918—1929 slovensko katoliško gibanje s svojo politično usmeritvijo znašlo v razmerah, ki so terjale naglo prilagajanje programov in politike, ki so se dotlej opirali na katoličanstvo in srednjeevropske katoliške razvojne modele — zlasti na družbenogospodarskem področju. Nova država s pravoslavno večino prebivalstva, dinastijo in prevladujočimi velikosrbskimi birokratsko-vojaškimi in meščanskimi političnimi silami, liberalno-demokratskim duhom in protiklerikalno razpoloženostjo je pomenila antitezo, torej negacijo klerikalnega koncepta družbenoekonomskega in političnega razvoja slovenskega naroda. Slovenski klerikalni vrhovi so se znašli v položaju, ko so morali braniti svojo gospodarsko, kulturno-prosvetno, versko in socialno organizacijo — torej praktično svoj narodnostni program — ter slovenski narod, ki so ga ogrožale mednarodne pogodbe velesil po koncu prve svetovne vojne. V takšnih okoliščinah sta SLS in njeno najožje vodstvo poskušala prevzeti vlogo in obveznosti narodnega političnega vodstva in sta zato vso oblast osredotočila v političnem vrhu stranke in posebej v osebnosti njenega predsednika A. Korošca. Takšna usmerjenost je v praktičnem političnem življenju odrinila v ozadje dotlej veliki vpliv cerkvenih krogov in raznih struktur strankinih aktivistov ter skoraj povsem prekinila proces demokratizacije stranke v smislu širšega sodelovanja članstva pri oblikovanju in vodenju strankine politike. Ta razvoj je povzročil nezadovoljstvo v njenih vrstah in nastanek opozicije — zlasti med mlajšim razumništvom. Sočasno je prišlo tudi do osipanja v vrstah starejših kadrov, ki so se sporekli zaradi raznih vprašanj (na primer Brejc in Korošec zaradi koncepta avtonomije, Iz. Cankar itd.).

Razcep v vrstah SLS, ki je med prvo svetovno vojno pripeljal na čelo slovenskega katoliškega gibanja novo, mlajšo generacijo klerikalnih politikov, se je nadaljeval tudi po letu 1918, vendar zdaj na drugačnih idejnih in političnih osnovah. Poraz nekdanjega voditelja SLS I. Šušteršiča in njegov umik iz političnega življenja pred nastankom Kraljevine SHS sta pomenila tudi začetek konca slovenskega klasičnega klerikalizma. Generacija mlajših, katoliško usmerjenih razumnikov, ki je kot del širšega procesa politizacije mladine v Sloveniji¹¹ stopila na povojno slovensko družbeno prizorišče, je črpala iz novih idejnih in duhovnih tokov, ki so prihajali iz razvihrane Evrope. Obogatena z izkušnjo dotlej neznanega vojnega trpljenja in uničenja, je mlada generacija kmalu spoznala, da so idejne in organizacijske osnove katoliške doktrine, ki je svoj vrhunec dosegla na IV. slovenskem katoliškem kongresu avgusta 1913, varljive oziroma preozke in zastarele. To razumništvo in del delavskega razreda iz slovenskega katoliškega tabora sta se po 1918 vse odločneje usmerjala h krščanskemu socializmu, ki se je po vojni naglo širil v mnogih evropskih deželah.¹² Mlade v klerikalnem taboru in tudi zunaj njega je k iskanju novih idej-

¹¹ Glej: S. KREMENSEK, *Slovensko študentovsko gibanje 1919—1941*, Ljubljana, 1972; I. KREFT, *Spomini*, Maribor, in drugo.

¹² Glej: J. PRUNK, *Pot krščanskih socialistov v osvobodilno fronto slovenskega naroda*, Ljubljana, 1977. Prunk poudarja: »Krščanski socializem je prizadevanje, ki poskuša socializem pomiriti s krščanstvom oziroma socializem utemeljiti na religioznih temeljih. Nazor nikakor ni enoten kot na primer marksizem ali podobni idejni nazori in nima kakih splošno priznanih teoretičnih del. Njegovim privrženecem sta skupna krščansko etično religiozni ideal in prepričanje, da je kapitalistični gospodarski sistem nezdržljiv z nauki krščanstva.« (Str. 13).

Razvoj slovenskega katoliškega gibanja po 1918 je D. Kermauner že l. 1939 označil kot del procesa, ki se je odvijal v katoliškem gibanju avstrijskih Nemcev in je

nih vsebin spodbujalo tudi nezadovoljstvo s politiko, ki jo je vodstvo »narodne« SLS vodilo v novi državi. Ta politika je bila polna nenadnih preobratov, ki jih je najpogosteje narekoval izjemno dinamičen in nepredviden razvoj odnosov, kar je veljalo predvsem za razmerje med hrvatskimi in srbskimi političnimi strankami. Mnoga politična dogajanja v novih razmerah so bila tej generaciji nejasna, metode boja neznane, vzroki političnih spopadov številni in pogosto nerazumljivi. Politični interesi in cilji, za katere se je zavzemal del mladih katoliških razumnikov, so prihajali v nasprotju z metodami boja vodstva klerikalne stranke, ki je s stalnim taktiziranjem in dvojno politiko na črti Ljubljana—Beograd poskušalo ohraniti svojo moč in prevlado katoliškega gibanja v Sloveniji.

Novi položaj, v katerem se je po koncu prve svetovne vojne znašla SLS, so označevale — kot poudarja F. Erjavec — težave in slabosti, ki so zajele njeno idejno in organizacijsko strukturo. V stranki so čutili pomanjkanje sposobnih in izkušenih vodilnih kadrov, ki so med vojno pomrli ali pa so se umaknili iz političnega življenja (dr. Žitnik, Povšek, dr. Krek, dr. Šušteršič, Šuklje, dr. Gregorič, E. Jarc, Grafenauer, Pišek, dr. Benkovič, Fon in drugi). V stranki je bila zlasti na začetku prava organizacijska zmeda, kajti A. Korošec je bil v glavnem zunaj Slovenije, novi strankini kadri pa še niso bili trdno oblikovani in enotni. Ta generacija ni mogla razrešiti tradicionalnega vprašanja — odsotnosti kakršnegakoli določenega slovenskega narodnostnega programa, kajti v svojih vrstah — z izjemo voditelja krščanskih socialistov dr. A. Gosarja — ni imela osebnosti, ki bi bila lahko dala teoretično osnovo novega programa SLS, kakršnega so nove razmere terjale, njeni privrženci pa pričakovali. Vse to je povzročilo, da se je v SLS že od začetka kazala »popolna idejna zmeda« in »stalno nesoglasje« med njeno propagando in narodnimi težnjami, zlasti tedaj, ko je šlo za vprašanja avtonomije in »narodne enotnosti«. Stranka se je nenehno vrtela med centralizmom, monarhijo, republiko in avtonomijo.¹³

Osnove, na katerih je prišlo do novega spora med »mladimi« in »starimi« v slovenskem katoliškem taboru, so temeljile v »vse večjem razvoju Krekove dragocene dediščine krščanskega socializma v Sloveniji, ki je živela v pomembni sindikalni krščanskosocialistični Jugoslovanski strokovni zvezi, torej v stalni opoziciji dela mladih katoliških intelektualcev proti uradnemu vodstvu klerikalne stranke...«. ¹⁴ Prizadevanja klasičnega slovenskega klerikalizma, da bi se v tem spopadu spet krepkeje oprl na katoliško cerkev, ni bilo več mogoče uveljaviti na star način — ne le zaradi tega, ker ni mogel več obrzdati prodora novih idej v katoliške vrste, temveč prav tako spričo dejstva,

pomenil obdobje njegove modernizacije. Kermauner poudarja, da se je sodobno življenje pri Slovencih razvijalo drugače kot pri Hrvatih in Srbih, ker so »...bili tesno vključeni v avstrijski socialni, politični in kulturni krog«. Slovensko meščanstvo zaradi svoje slabosti in konservativnosti ni moglo zavladati na vasi in tako je duhovništvo, ki je izkoriščalo nezadovoljstvo kmečkih množic, prevladalo v tem prostoru in je kmečkemu stanu ponudilo organizacijo gospodarskega in kreditnega združništva. Iz težnje, da bi katoliško gibanje ustrezalo tudi zapostavljenim ljudskim slojem v vaseh in mestih, se je pričela razvijati demokratična, socialno obarvana leva katoliška družbeno-politična ideologija, ki je v okviru SLS doživela velik uspeh po prvi svetovni vojni. D. KERMAUNER, *Delavsko gibanje v slovenskem življenju*, SODOBNOST, neodvisna slovenska revija, I., VII, Ljubljana, 1939, 412—413.

¹³ F. ERJAVEC, *Nastanek slovenskih političnih strank* (rokopis), Warwickshire, 1954, NUK, RO, Zapuščina II, 16/62.

¹⁴ M. MIKUŽ, *Slovenski klerikalizem*, 160.

da se je tudi Vatikan, ki je hotel zavarovati svoje interese, začel v dvajsetih letih opirati na totalitarne in fašistične sisteme.

Takšna usmerjenost uradne katoliške cerkve je pospešila delitev v katoliškem taboru, ki se je bila že začela. V Sloveniji so se pojavile razne skupine in struje, ki so navzlic notranji neenotnosti in nepovezanosti predstavljale skupno krščanskosocialistično gibanje. Poleg sindikalne JSZ, ki je združevala del slovenskega delavstva,¹⁵ se je to gibanje idejno in organizacijsko razvijalo v okviru opozicijskih krogov mladega razumništva, dijakov in študentov, zbranih v posameznih društvih in ob glasilih, po katerih so se najpogosteje tudi imenovali. Najbolj znani so bili križarji s svojima glasiloma *Križ na gori* in *Križ*, zatem akademski (študentski) Orel, akademska katoliška študentska društva, Borba, Zarja in Danica, ter razumniki, ki so se v 30-letih zbirali ob revijah *Beseda o sodobnih vprašanjih* in kasnejšemu *Dejanju*. Skupna značilnost je bil predvsem odločen boj proti klerikalnemu vodstvu, kajti sodili so, da je idejna in politična dejavnost katoliške cerkve v Sloveniji in v Rimu zastarela.¹⁶ F. Erjavec poudarja, da se to žilavo krilo »mladih« v SLS ni hotelo zadovoljiti z bolj ali manj opredeljenimi načeli dnevne politike, temveč je šlo dalje v razpravljanju o raznih aktualnih in zlasti socialnih vprašanjih.¹⁷ V ta odpor proti uradni cerkvi so kot osnovno načelo uvrstili zahtevo, da se morajo cerkveni krogi neposredno zavzemati za socialno in gospodarsko reformo družbe, ki mora temeljiti na krščanskosocialni doktrini, v kateri prevladujejo verska, moralna, solidarnostna, humana, zasebnolastniška, zadružna in druga načela, izpeljana iz znane enciklike papeža Leona XIII. *Rerum novarum*.¹⁸ Katoliška cerkev in mnoge klerikalne stranke niso sprejele doktrine krščanskih socialistov, ki je poleg drugega zagovarjala tudi misel o razrednem boju in razrednih interesih ter načelo dualizma med družbo in državo. Dejstvo, da se je pojavila v levem krilu SLS po letu 1918, je izražalo posebnosti in nove razmere v političnem življenju v Sloveniji.

Od septembra 1917, ko se je prvič pojavilo kot samostojni politični dejavnik s podpisom znane »Jegličeve izjave«, je slovensko krščanskosocialistično gibanje do leta 1929 delovalo v organizacijskem in praktičnem smislu v okvirih katoliške stranke in katoliškega gibanja. Razlike v nazorih krščanskosocialističnega delavstva in njegovih voditeljev se vse od začetka niso kazale le v odnosu do organizacije, značaja in vsebine slovenskega katoliškega gibanja, temveč tudi v pojmovanju jugoslovanskega zedinjenja in ureditve skupne države. Krščanski socialisti so odkrito zahtevali, da mora biti jugoslovanska država republika in ne monarhija,¹⁹ poudarjali so interese delavskega razreda, se vmešavali v notranjo politiko itd. in tako neposredno ovirali prizadevanja vodstva SLS, da bi ohranilo »klasični« položaj stranke v Sloveniji in ji zagotovilo sodelovanje v vladajočih krogih nove države. Zahteve krščanskih socialistov so postale še radikalnejše po volitvah novega vodstva v JSZ februarja 1919 (J. Gostinčar, M. Moškerc, A. Znidaršič), ko je prišlo do ostrega pritiska voditeljev SLS, ki so hoteli JSZ kot sindikalno organizacijo čim bolj odriniti od uradne strankine politike. Po seji vodstva SLS decembra 1920 je tudi širša javnost zvedela za ta spor, ki so ga dotlej skrivali v glavnem znotraj stranke. A. Korošec je poslal podpredsedniku stranke B. Remcu pismo,

¹⁵ Glej obširneje: M. STIPLOVŠEK, *Razcepljenost strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem od 1918. do 1929. in prvo prizadevanje Partije za enotno delavsko fronto*, Pot slovenskega delavstva v delavsko enotnost, Ljubljana, 1982, 7–34.

¹⁶ M. MIKUŽ, n.n., 161.

¹⁷ F. ERJAVEC, n.n., 83.

¹⁸ J. PRUNK, n.d., 19–21.

¹⁹ NAŠA MOČ, 13. decembra 1918.

v katerem je ostro napadel krščanskosocialistične voditelje, ki so prek *Večernjega lista* in zdaj tudi neposredno na omenjeni seji izvršilnega vodstva SLS odkrito izražali nezaupanje do Koroščeve »beograjske politike«. A. Korošec je poudarjal, da lahko republikanska usmerjenost JSZ v trenutku, ko je povsem zanesljivo, da bo nova država monarhija, pripelje le do razcepa in razpada katoliške stranke in gibanja v Sloveniji. Zato je zahteval, da se je treba odločno postaviti po robu takšnim pojmovanjem.²⁰

Ta napotila A. Korošca so naglo uresničili z ostrim napadom na voditelje JSZ v štajerskem organu SLS *Straža*. V širših okvirih se je v slovenski javnosti tako odprlo aktualno vprašanje državne ureditve v smislu monarhije ali republike. Iz »realnih« političnih razlogov se je SLS ob tej priložnosti razglašala za monarhistično stranko, kar je znova spodbudilo spopad v njenih vrstah. O tem sporu so tedaj začeli obširno pisati tudi listi drugih slovenskih strank.²¹ Škof A. B. Jeglič je bil zaskrbljen zaradi tega novega razcepa v SLS in je 20. avgusta zapisal v svoj *Dnevnik*, da so »mladi« v vodstvu SLS (torej ljudje iz JSZ) s svojim »netaktičnim ravnanjem« povzročili »v Beogradu tisto sovraštvo, ki proti nam obstoja«. ²² Po vrsti podatkov, ki jih je Jeglič zapustil v svojih zapisih, lahko sklepamo, da se je zlasti po letu 1926 posebej zavzemal za zmanjšanje vpliva in dejavnosti krščanskih socialistov. Ali natančneje: prizadeval si je, da bi pomiril sprti struji v okviru SLS in tako ohranil enotnost slovenskega katoliškega gibanja.

Politični radikalizaciji krščanskosocialistične organizacije v Sloveniji v prvih povojnih letih je sledilo tudi prizadevanje po njenem samostojnem programskem, idejnem in akcijskem oblikovanju. Vprašanje vloge in položaja delavcev v okviru SLS in v slovenski družbi nasploh je pritegnilo posebno pozornost krščanskosocialističnih teoretikov, med katerimi so izstopali Engelbert Besednjak, urednik lista *Slovenec*, Jože Gostinčar, znani Krekov sodelavec, Janko Kralj, dr. Andrej Gosar in drugi. Navzlic temu, da so zavračali sleherne zveze z marksistično teorijo, so bile v središču njihovih pojmovanj realne in dialektične ocene, da bo Slovenija v novi državi postala industrijsko središče, kar bo povzročilo naglo rast slovenskega proletariata. Zato bi si lahko katoliška stranka in gibanje zagotovili svojo bodočnost samo s trdno oporo pri delavskem razredu. Organizacija slovenskega proletariata je bila v okviru katoliškega gibanja po mnenju krščanskih socialistov za SLS pomembnejša od njenega tradicionalnega zaveznika — slovenskega kmečkega stanu. Zato so v programu krščanskih socialistov aprila 1919 posebno pozornost posvetili reševanju socialnega, materialnega in širšega družbenega položaja slovenskega delavskega razreda,²³ s tem pa so napovedali obračun s tradicionalnimi, takrat že v dobršni meri zastarelimi pojmovanji v SLS. Ta predvsem teoretična razhajanja s kon-

²⁰ AS, FOND BOGUMILA REMCA, Privatno A, XLVIII. Glej obširneje: M. ZEČEVIČ, n.d., 414—416.

²¹ JUTRO, 4., 8., 9. in 29. decembra 1920; NOVA PRAVDA, 18. decembra 1920; JUGOSLAVIJA, 21. in 23. decembra 1920., in dr.

²² A. B. JEGLIČ, *Dnevnik*, 20. avgusta 1920.

²³ Program zahteva, naj bi delavcem z zakonom določili temeljne mezde (plače), uvedli zanje in za njihove družine obvezno socialno zavarovanje in brezplačno zdravstveno zaščito, zagotovili reševanje stanovanjskega vprašanja (hiše z vrtom) ter njihov vpliv na prosveto in politiko, poskrbeli za zaščito vseh oblik združnega združevanja, vpeljali »državno stanovsko zastopstvo« delavcev, ukiniteli kapitalistično državo in liberalno kapitalistični red, odpravili politično in strankarsko tiranijo ipd., sočasno pa naj v tisku in javnosti »...dan za dnem osvetljujejo pogubni značaj Marxovega socializma in Bakuninovega komunizma ter uvajajo duh socialne pravičnosti«.

servativnim vodstvom SLS pa v praksi do 1929 niso dala vidnejših rezultatov pri organizacijskem razcepu klerikalnega tabora.

Prek katoliške študentske in dijaške mladine, njenih organizacij in glasil ter raznih drugih manifestacij in dejavnosti so se širili krščanskosocialistični nazori o prvenstvenem pomenu gospodarskega dejavnika v bodočem razvoju slovenske družbe, o neizogibni skrbi za materialno blaginjo širokih množic in o vrsti drugih, predvsem socialnih ukrepov, s katerimi bi morali zgraditi bodočo socialistično ureditev na načelih krščanske solidarnosti. »Socializem bo prišel. Vprašanje je le, če bo krščanski ali ne,« so poudarjali krščanski socialisti²⁴ in očitali katoliški cerkvi, katoliškim gibanjem in strankam, da ne opravljajo svojih dolžnosti pri organiziranju države in družbe na načelih krščanstva, ki ga sicer deklarativno zastopajo. Teoretični dosežki krščanskih socialistov v prvih letih njihovega pojava v Sloveniji niso dosegli ravni njihovih pogledov na »razredni socializem« iz konca dvajsetih in začetka tridesetih let, vendar pa so tudi s temi, še vedno radikalnimi solidarističnimi zahtevami navzlic odporu konservativnega klerikalnega vodstva SLS postopoma utirali pot za širjenje kroga svojih privržencev. Odločilnega pomena za krepitev krščanskih socialistov je bil odmev njihovih idej med delavstvom v okviru JSZ, ki se je praktično politično borilo na osnovi njihovega akcijskega programa. Vodstvo SLS je moralo del zahtev krščanskosocialističnega delavstva vključiti v resolucijo o socialnih vprašanjih, ki je bila sestavni del programa, sprejetega na strankinem kongresu aprila 1920.

Medtem ko je vodstvo SLS v svojih prizadevanjih, da bi ohranilo enotnost katoliškega gibanja, v katerem je še vedno tlel spor med prejšnjima generacijama »starih« in »mladih«,²⁵ pokazalo, da je pripravljeno na sodelovanje s krščanskosocialistično strujo, pa voditelji socialistične stranke (JSDS) niso želeli z njo nobenega enakopravnega dialoga, čeprav jim je bila po socialnem programu dosti bližja. Že od vsega začetka je bil na obeh straneh prisoten neprikrit antagonizem: krščanski socialisti so menili, da bo socialna demokracija propadla in da jo bodo nadomestile leve komunistične sile, socialdemokrati pa so krščanske socialiste omalovažujoče označevali za privesek SLS.²⁶ Krščanski socialisti praviloma niso sodelovali v boju za izboljšanje položaja delavskega razreda v državi, ki so ga vodili revolucionarni sindikati in KPJ. Njihova kritika *Obznane* ni bila izraz solidarnosti s komunisti, temveč predvsem bojazen, da bo centralistični režim preganjal vse opozicijske stranke in skupine. Tako so imeli enaka stališča kot vodstvo klerikalne SLS, s katerim so se sicer resneje spopadli med bojem za rešitev ustavnega vprašanja, ko so zastopali republikansko ureditev države.²⁷

²⁴ ZORA, 1.2., Ljubljana, 1919—1920, št. 6-8, str. 76.

²⁵ Spopad med »starimi« in »mladimi« iz časov Kreka in Šušteršiča se je ponovil tudi v zvezi z vrnitvijo Šušteršiča v domovino v začetku l. 1922. O tem najdemo zanimive podatke v Jegličevem DNEVNIKU l. 1922 in 1923. Jeglič je zapisal, da tudi A. Korošec zaradi svojega avtokratskega vladanja izgublja v stranki prijatelje in podporo v vodstvu SLS. »Poslanci ga ne ljubijo, ker je prevelik avtokrat. Na Štajerskem in pri nas izgublja zaupanje, ker vlada preveč na svojo roko. Prav tako je napravil dosti napak v treh mesecih, ko je delovala vlada Davidovič-Korošec«. (A. B. JEGLIČ, *Dnevnik*, 18. novembra 1924). Jeglič piše tudi o širšem spopadu znotraj vodstva SLS, o zavidanju med uglednimi voditelji zaradi položaja, denarja ipd. in omenja posebej B. Remca, dr. J. Brejca in dr. A. Gosarja. (Prav tam, 20. novembra 1924). O začetku spora v vodstvu SLS l. 1920 glej obširneje: M. ZEČEVIČ, n.d., 411—419.

²⁶ J. PRUNK, n.d., 57—58.

²⁷ Glej obširneje: prav tam, 59—60; M. ZEČEVIČ, n.d., 413—418.

Svojo odločno proticentralistično opredelitev in odkrito sovražstvo do ideologije in politike slovenske liberalne buržoazije so krščanski socialisti potrdili z nepričakovanim in nenavadnim zavezništvom s komunisti okrog lista *Delavske novice* in s t. i. Peričevo frakcijo Socialistične stranke Jugoslavije na občinskih volitvah konec leta 1922 v Ljubljani. Na pobudo vodstva SLS so krščanski socialisti s tema skupinama vzpostavili strankarsko koalicijo, znano kot Zveza delovnega ljudstva, s katero so hoteli prepričati liberalcem, da bi z nedemokratičnimi sredstvi spet zavladali v svoji stari tradicionalni trdnjavi — ljubljanski občini. Tej koaliciji se je to tudi posrečilo in tako je dejansko izpolnila želje SLS, ki je spretno zasnovala to taktično potezo in je prek svojih »katoliških boljšečnikov« s ponujenim komunalnim programom izkoristila privrženice slovenskih komunistov in socialistov za obračun s svojimi glavnimi nasprotniki — liberalci. Za nadaljnji razvoj položaja v Sloveniji pa je bilo bolj kot ta praktični rezultat pomembno dejstvo, da se je — gledano z ideološko-političnega stališča — takrat prvič podrlo do tedaj veljavno načelo, da marksistični proletarijat ne more sodelovati s proletariatom, organiziranim na verski osnovi. Po tej plati je Zveza delovnega ljudstva napovedala kasnejše, zdaleč uspešnejše sodelovanje med temi navidezno nepomirljivimi silami. Uresničeno sodelovanje med njimi je v tridesetih letih dalo poseben pečat razvoju idejnih in političnih odnosov v slovenski družbi.²⁸

Razvoj slovenskega krščanskosocialističnega gibanja v dvajsetih letih označujeta v glavnem dve obdobji: prvo, za katero je značilen politični mir in odnosih med krščanskimi socialisti in voditelji klerikalne stranke, torej čas, ko je SLS s prehodom v opozicijo po sprejetju Vidovdanske ustave in veliki zmagi na parlamentarnih volitvah marca 1923 dosegla popolno prevlado v Sloveniji, in drugo, značilno po zaostritvi odnosov z vodstvom SLS do konca leta 1926 in v letu 1927, ki je trajalo vse do dokončnega razcepa.²⁹ SLS je v

²⁸ J. PRUNK, n.d., 61—69; prav tam, ZVEZA DELOVNEGA LJUDSTVA V LJUBLJANI ZA OBČINSKE VOLITVE DECEMBRA 1922, PRISPEVKI ZA ZGODOVINO delavskega gibanja, XI—XII, Ljubljana 1971—1972, 199—228. Glej tudi: ZS, 635—636; M. MIKUŽ, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, 203. 204. O ZDL so zanimive tudi ugotovitve škofa A. B. Jegliča, zapisane v DNEVNIKU. V prvem zapisku (7. novembra 1922) napoveduje Jeglič, da bo prišlo do sporazuma med SLS in socialnimi strankami, ki bi ustanovile »Zvezo delavskih strank« za občinske volitve v Ljubljani, »da bi vrgle liberalno stranko, ki nima smisla za družbeno delo«. V drugem zapisku (13. decembra 1922) se Jeglič pritožuje zaradi ministra G. Žerjava, »sovražnika cerkve«, ki je uveljavil takšen volilni postopek, da zagotavlja njegovi stranki volilno večino. Preseneča soglasje Jegliča k sodelovanju s komunisti, kar potrjuje, da so bili takrat liberalci glavni nasprotniki SLS. »Nasprotniki so besni in obtožujejo nas duhovnike, da smo glasovali za komuniste,« sklepa Jeglič, očitno zadovoljen z izidom volitev. Jeglič je 19. decembra 1922 napisal: »Slišim, da je ta nesrečnik (Ivan Hribar — M.Z.) nas duhovnike obtoževal v Beogradu, da smo se združili s komunisti. Toda to je zelo zgrešeno. Edino za ljubljanske občinske volitve, smo se mi — SLS, Peričevi socialisti in nekateri komunisti združili ob zelo lepem socialnem programu in izključili kulturne, verske in politične zadeve.« Zaradi te zveze klerikalcev s komunisti so Jegliča Šušteršičevi pristaši obtožili v Vatikanu, ki pa je imel očitno razumevanje za ta »eksces«, ko je šlo za boj z liberalci. (A. B. JEGLIČ, *Dnevnik*, 20. januarja 1923.)

²⁹ Ze februarja 1926 je A. B. Jeglič obtoževal krščanske socialiste kot strujo, »nevarno za mladino«. V svojem DNEVNIKU je 5. februarja 1926 zapisal o tem naslednje: »Danes je bil zopet razgovor o nevarni struji pri naši srednješolski in akademski mladini. Nastopajo posebno v listu KRIŽ NA GORI, zoper vsako zunanjo formalnost. Za duhovnike ne marajo. Kdor jim ne pritrdi, se ga izogibajo. Posebno urednik Trseglav (F. Terseglav — M.Z.) na mladino kvarno vpliva. Dоследen razvoj pelje iz cerkve.

Sklenili smo v konzistorijalni seji, da pozovem cenzorje (Aleš Ušeničnik, Alf. Levičnik, kan. Klinar), naj pregledajo list KRIŽ NA GORI in naj po možnosti

obdobju opozicije do centralistično-demokratskih vlad v Beogradu širila svoje sile, sočasno pa so se v njenih vrstah krepile konservativne in nedemokratske sile, ki niso imele posluha za napredne socialne zahteve katoliško organiziranega delavstva in krščanskosocialnega razumnštva. Slednje je svoje poglede na ureditev slovenske in jugoslovanske družbe izražalo v časopisu *Socialna misel* (1922—1927). Idejne razlike med tema skupinama so vse močnejše prihajale do izraza v neposrednem dialogu konservativnih ideologov SLS (A. Ušeničnik, Ujčič in drugi) in teoretikov iz tabora krščanskih socialistov (A. Gosar, F. Terseglav, A. Tominec, E. Besednjak, F. Erjavec in drugi). Rezultat so bila ostra idejna in politična nasprotja.³⁰ Poudaril sem že, da so se ta nasprotja znotraj klerikalnih vrst pokazala že zelo zgodaj in zato je celo škof A. B. Jeglič v svojem *Dnevniku* (20. avgusta 1922) zapisal: urednika lista *Novi čas*, ki je prav tedaj prenehal izhajati, krščanska socialistična Kremžar in Terseglav »sta vodila svojo politiko. Prav tako sta preveč nahujskala delavce, da so postali predrzni. Pri nedavni, povsem nepotrebni stavki, so bili najhujši naši krščansko-socialistični delavci... Terseglav in Kremžar sta tudi začela cepiti stranko... Zdi se mi, da sta zdaj v naši stranki dve struji, v političnem in socialnem pogledu. Ena je bolj monarhična, druga pa republikanska, ena socialna, druga bolj socialistična z Gosarjem na čelu.«

Že sredi leta 1924 so krščanski socialisti začeli nastopati v javnosti s tem imenom, 7. junija 1925 pa so imeli svoj prvi kongres v Ljubljani. V sklepih tega kongresa so poudarili naslednje opredelitve: uvedba socialne pravičnosti v družbi, proti »kapitalističnemu materializmu, iz katerega je nastal materialistični socializem in komunizem«, zahtevali so, naj bi organizacija siromašnih delavskih slojev Delavske zveze prerasla v posebno politično organizacijo v okviru SLS, združitve vse krščansko misleče delavske in šolske mladine v organizacijo Krekove mladine — njena naloga naj bi bilo prosvetljevanje delavskega razreda, ter slednjič ustanavljanje krščanskosocialističnih delavskih zadrug, ki bi ekonomsko podpirale gibanje itd.³¹ Toda navzlic sporu je bilo vodstvo SLS strpno do levičarstva krščanskih socialistov, ker je računalo, da bo tako preprečilo osipanje katoliškega delavstva, ki bi utegnilo oditi v vrste socialistov in komunistov.³²

Krščanski socialisti so prek svoje sindikalne centrale JSZ navzlic temu uspešno delali za izboljšanje delovnih razmer in položaja delavcev, zbranih v tej organizaciji — zlasti od začetka 1925 dalje. Jeseni istega leta je JSZ začela volilno agitacijo za Delavsko zbornico Slovenije, ustanovljeno konec leta 1921, v kateri je bilo dotlej krščanskosocialistično delavstvo slabo zastopano. Na volitvah januarja 1926 je JSZ dosegla velik uspeh in se tako dokončno uveljavila kot samostojen dejavnik v slovenskem delavskem gibanju. S takšnih

sporoče ordinarijatu, ki bo potem dalje postopal, da strujo zavre in omeji.« A. Ušeničnik je o vsebini lista KRIŽ NA GORI napisal ostro kritiko, ki jo je SLOVENEK objavil 17. februarja 1926. Jeglič je konec l. 1926 in 1927 v svojem DNEVNIKU obširno opisal spopad med voditelji krščanskih socialistov in načelstvom SLS (5. in 6. decembra 1926, 8. junija 1927). Posebej je pisal o delovanju Aleša Stanovnika, načelnika ljubljanske organizacije JSZ.

³⁰ Za identifikacijo programa krščanskih socialistov v slovenski javnosti sta bila posebno pomembna dva prispevka, objavljena v časopisu SOCIALNA MISEL, št. 11-12, l. 1922.: F. TERSEGLAV, *Mi in marksistični komunizem* in A. GOSAR, *Cilj in pota krščanskega socializma*.

³¹ J. PRUNK, n.d., 72—73, PRAVICA, 11. junija 1925.

³² Dr. A. Gosar, eden od krščanskosocialističnih prvakov, za katerega so v javnosti mislili, da je v sporu s »starim« vodstvom SLS, se je potožil škofu Jegliču, da »bil bi že odložil dela pri naši delavski stranki, toda nazaj ga drži edino le prepričanje, da bodo odšli med socialiste in komuniste, pa bodo za vselej izgubljeni«. A. B. Jeglič, *Dnevnik*, 18. novembra 1924.

pozicij so se krščanski socialisti začeli tudi odločneje upirati vodstvu SLS. Poleg vrste drobnih nesporazumov je jeseni 1926 prišlo v zvezi z napovedanimi volitvami za oblastne skupščine do zelo ostrega spopada med voditelji JSZ in SLS, ko so postavljali kandidatno listo za ljubljansko organizacijo SLS. Zaradi nesporazumov z vodstvom SLS, ki je znova začelo spreminjati svojo politiko do Beograda, kar je pomenilo, da sprejema centralistično politiko zaradi sodelovanja pri vladanju, se je okrepila JSZ. Jugoslovanska strokovna zveza je hotela ustvariti sodobno, materialno neodvisno sindikalno organizacijo, ki bi lahko samostojno odločala. Oktobra 1927 so na občnem zboru JSZ sprejeli v tem smislu tudi nova pravila organizacije in izvolili novo vodstvo.

Vendar pa ta reorganizacija in delna osamosvojitve JSZ le še ni pretrgala vse stike krščanskih socialistov s politično centralo — Slovensko ljudsko stranko. Na volitvah za Narodno skupščino septembra 1927 je JSZ spet disciplinirano nastopila v okviru klerikalne stranke. Razcep s krščanskimi socialisti pa je postal neizogiben, ko se je SLS po teh volitvah povezala z reakcionarnim krilom radikalne stranke V. Vukičevića in dvorom. Razcepa niso spodbujali le organizacijski problemi ob osamosvajanju JSZ, temveč tudi ideini spopadi z mladimi razumniki in krščanskosocialističnimi delavci, ki so imeli svoje nazore in so se zbirali v križarskem gibanju (od 1924) in organizaciji Krekove mladine. Slovenski križarji so samobitno gibanje, ki je nastalo ob časopisu *Križ na gori* kot izraz odpora proti kapitalistični politiki klerikalne stranke in katoliške cerkvene hierarhije. Čeprav je bila njihova usmerjenost bolj versko-reformatorska kot politična, križarji v praksi niso stali zunaj političnega dogajanja. Razlagali so svoje poglede na državo, narod, socialna vprašanja in drugo ter se spuščali tudi v analizo jugoslovanske države in prek te kritike razlagali svoje poglede na novo slovensko družbo.³³

S svojimi nazori o »novi družbi«, »novem človeku«, svetli prihodnosti proletariata ipd. so križarji izražali ideale mladega slovenskega katoliškega razumništva, ki je tavallo med SLS, krščanskimi socialisti in Krekovo mladino in je v celoti prihajalo iz osnovnega zaledja slovenskega katoliškega gibanja. Krščanskosocialni časopis *Socialna misel* in križarski *Križ na gori* sta združevala elito te mladine, ki je razpravljala o veri, marksizmu, kapitalizmu, proletariatu, demokraciji in državi. Središči njenih akcij sta bila Maribor in Ljubljana. Neposreden spopad njihovih nazorov s konservativnimi poimovanji in kompromisno politiko vodstva SLS ob koncu 1927. in v začetku 1928. leta je označil sočasno tudi novo obdobje v razvoju gibanja krščanskih socialistov v Sloveniji. Od radikalnega krščanskega solidarizma, s katerim so začeli svojo dejavnost neposredno po nastanku jugoslovanske države, so ob koncu prvega desetletja njenega obstoja obvladali krščanskosocialno doktrino in jo tudi

³³ Tako je na primer B. Vodušek, ko je obravnaval slovensko narodnostno vprašanje, odločno nastopal proti unitarističnemu jugoslovanstvu, vendar pa tudi proti avtonomističnemu konceptu SLS. »Propagiranje jugoslovanstva s strani Slovencev med Slovenci je neetično, dokler s strani Srbov ne bo dana podlaga za enakopravnost. Samo ena pot bi bila etična: ne propagiranje med svojimi rojaki, temveč nasprotno med Srbi... Slovenski avtonomistični ideal je lastno politično, kulturno in gospodarsko življenje Slovencev, ohranitev posebnega mišljenja in čustvovanja in posebne tradicije. Ta ideal gradijo na krivicah in neenakopravnosti, ki jih trpijo, vendar jih ne pobija z ustreznim moralnim poudarkom. Mislim, da je v bistvu kompromisarski... Naša notranja neenakopravnost izvira iz dejstva, da mi Slovenci še nismo političen narod, da še nismo načeli najvišji politični ideal ki mu to ime pritiče... Lastna državna oblika je za narod enak ideal kot za posameznika osebna svoboda... V okviru sedanje države je edina rešitev v tem smislu federacija.« B. VODUŠEK, *Etika in politična misel Slovencev*, KRIŽ NA GORI, II, let. 1925/1926, št. 5-6; J. PRUNK, n.d., 85.

praktično uresničevali ter se tako uveljavili kot pomemben dejavnik med slovenskim delavskim razredom. Vendar pa ves čas tega obdobja niso mogli pomembneje vplivati na politiko Slovenske ljudske stranke. Njeno konservativno vodstvo je obdržalo odločilno vlogo pri uresničevanju politike katoliškega tabora v letih od 1918 do 1929.

Vrenje, do katerega je z nastopom krščanskih socialistov prišlo v SLS po 1918, je očitno odmevalo v njeni aktualni politiki, zlasti pa je vplivalo na njeno celotno idejno in programsko usmerjenost. Po eni in drugi plati se je slovenski katoliški tabor držal konservativne usmeritve in kompromisarske politike, kar je zbudilo nezadovoljstvo privržencev njegovega levega krila. Spopad katoliške mladine s konservativnim vodstvom SLS, ki se je napovedal v dvajsetih letih in se je kazal v nazorih in politiki krščanskih socialistov in podobnih ter bližnjih skupin, se je z radikalnejšo vsebino oblikoval šele po monarhodiktaturi leta 1929 in v času ekonomske krize leta 1931. Očitno je moralo priti do globlje politične in ekonomske krize, ki je v temeljih omajala konservativnost slovenskega katoliškega tabora. Iz te krize so krščanski socialisti prišli z izoblikovanimi idejnimi pogledi in političnimi zahtevami, ki so v osnovi vsebovali naslednje: a) jasno izražena socialistična in razredno-delavska idejna in družbenopolitična pojmovanja; b) v veliki meri sprejete marksistične nazore o družbenem življenju; in c) zvestobo krščanski etiki, njenim moralnim okvirom in splošnim nazorom o svetu. Z odlično organizacijo, disciplino in vztrajnim delom so kmalu razvili praktično delo na idejnem, kulturnem in političnem področju na osnovi teh načel.³⁴ Njihova dejavnost je zbujala pozornost.

Krščanski socialisti so v širše okvire slovenskega katoliškega gibanja zanesli radikalnega socialističnega duha in tako napovedali novo politično stališče, okrog katerega je prišlo kasneje do spopada in razcepa v gibanju in v katoliški stranki. Le desetletje je minilo od generacijske zamenjave v vodstvu slovenskega klerikalnega gibanja in že je prišlo do novega spora med »starimi« in »mladimi«. Medtem ko je v obračunu med konservativno Sušteršičevo in napredno Krek-Koroščevo strujo v začetku leta 1917 nastal razcep zaradi nesoglasij v pogledih na vodenje narodne politike in ob reševanju t. i. jugoslovenskega vprašanja, je spor v Sloveniji ob koncu dvajsetih let med mlado katoliško generacijo in katoliškim vodstvom izbruhnil predvsem zaradi nesoglasij pri reševanju socialnih vprašanj. Iz tega razloga je bil ta spopad

³⁴ J. Prunk, n.d., 28. O položaju krščanskih socialistov ob koncu dvajsetih let glej obširneje: str. 87—95. Med vsemi krščansko-socialnimi skupinami je bila najbolj aktivna Krekova mladina, zlasti po reorganizaciji leta 1928. Po raznih slovenskih krajih je prirejala socialno-politične tečaje, predavanja o socializmu, o boju delavskega razreda, mednarodnih delavskih organizacijah, odnosih med krščanstvom in socializmom itd. Krekova mladina je skrbela tudi za živahno kulturno-prosvetno dejavnost. Za širjenje vpliva te organizacije so bili posebno pomembni veliki tabori, ki so jih prirejali na odprtih prostorih. Na teh taborih so se množično zbirali in družili delavci in mladi katoliški razumniki. Krekova mladina je bila tesno povezana z JSZ in njeno glasilo OGENJ, ki je začelo izhajati januarja 1928, je zagovarjalo socializem in razredni boj, torej interese slovenskega delavskega razreda, ki jih je moč uresničiti le tako, da delavci postanejo lastniki proizvodjalnih sredstev, rudnikov, tovarn itd. »...Prav tako kot kmetje posedujejo svojo zemljo,« je poudarjala Krekova mladina v svoji propagandi. Zahtevala je razredni boj, stavke ipd., kar so voditelji SLS presojali kot »boljševistično orientacijo«. Zanimanje Krekove mladine za neposredne materialne in življenjske probleme družbe, jih je oddaljilo od Križarjev, ki so se ukvarjali bolj z duhovnimi problemi, kar prav tako ni ugajalo vodstvu SLS. Slovenski komunisti in socialdemokrati v dvajsetih letih niso zaupali krščanskim socialistom in so jih imeli za sestavni del SLS. Prav tam, 93—94.

tudi usoden za nadaljnji obstanek katoliške stranke in gibanja v Sloveniji. Ob koncu dvajsetih in v začetku tridesetih let se je ta spor naglo zaostril in kmalu dosegel kritično točko, razlog pa je bil v političnih odnosih v jugoslovanski državi po letu 1918 in v zamenjavi generacij v vodstvu slovenskega katoliškega gibanja. Začetek leta 1928 je napovedal prodor mladih iz vrst krščanskih socialistov in škof Jeglič navzlic vsem prizadevanjem ni mogel več nadzorovati njihovih nastopov. Priznati je moral, da so njihovi nazori vse bolj »boljševiški« in »razredno bojni« in da segajo tudi v druge katoliške organizacije na Slovenskem. Položaj katoliškega gibanja in stranke je bil takrat že tako razmajan, da je tudi Vatikan izražal zaskrbljenost zaradi dejavnosti krščanskih socialistov.³⁵

Jeseni 1928, ko se je kot predsednik vlade po atentatu na hrvatske poslance v Narodni skupščini znašel v vrtincu osebnih in političnih nevšečnosti in celo v sporu z Vatikanom, je moral A. Korošec voditi spravljivo politiko do opozicije znotraj slovenskega katoliškega tabora. Med razgovorom s škofom Jegličem v začetku novembra 1928 v Beogradu je Korošec sprejel škofov nasvet, da ne sme preganjati krščanskosocialnega gibanja v Sloveniji. Nasprotno — upoštevati ga je treba in usmerjati v interesu SLS. V tem smislu je poudaril tudi, da je treba materialno podpreti krekovce. Škof Jeglič je kmalu zatem poslal križarjem denar kot podporo za izdajanje njihovega novega lista *Rast*.³⁶

Vendar pa so krščanski socialisti omahovali le krajši čas, ko je šlo za podporo SLS, ki je bila takrat v vladi. Zdaleč bolj so bili zainteresirani za vstop v organizacijo katoliške akcije, in ko do tega ni prišlo zaradi odpora »starih« v vodstvu SLS, je izbruhnil odkrit spopad. V obdobju nove, poglobljene krize z vodstvom SLS so je razvnela posebno ostra polemika v zvezi z geslom »razredni boj«. Krščanski socialisti so sprejeli to geslo iz prepričanja, da brez njega ne morejo pritegniti delavstva, ki se je opredelilo za boj proti kapitalizmu, medtem ko so cerkveni krogi in voditelji SLS sodili, da je preveč levičarsko in nevarno, in v zamenjavo ponujali geslo »boj delavcev za svoje pravice«. ³⁷ Takšna očitno popustljiva usmerjenost klerikalnih voditeljev do radikalizacije v vrstah krščanskih socialistov pa ni mogla preprečiti, da se ne bi bili še bolj oddaljili od politike SLS. Krščanski socialisti so razširili svoj vpliv tudi na organizacijo Orel, ki je bila 6. decembra 1929 ukinjena. Trideseta leta so pripeljala do dokončnega razpleta tega spopada znotraj slovenskega katoliškega tabora.

2. Neizpolnjena pričakovanja liberalcev (JDS-SDS)

Poslednja akcija v sodelovanju med SLS in JDS (in tudi z JSDS) je bil poskus organiziranja protestnega zborovanja zaradi Koroške, sklicanega za 13. junij 1919. Vojaške oblasti v Sloveniji so zborovanje prepovedale, ker so se bale neredov.³⁸ Nadaljnje dogajanje v državni politiki, kriza centralne vlade, na-

³⁵ A. B. JEGLIČ, *Dnevnik*, 19. in 21. januarja, 2., 9. in 24. februarja, 19. marca in 13. julija 1928. Toda za položaj SLS v dvajsetih letih je bilo nedvomno zelo pomembno, da so krščanski socialisti ostali v okviru te stranke oziroma da se niso od nje ločili in se pridružili delavskemu gibanju, torej socialistom ali komunistom. Glej: GILBERT IN DER MAUR, *Der Weg zur Nation*, Jugoslawiens Innerpolitik 1918—1928, Berlin, Wien, Zürich, 1938, 140.

³⁶ A. B. JEGLIČ, *Dnevnik*, 8. in 10. novembra 1928.

³⁷ Isto, 1. marca 1928. Glej: J. PRUNK, *Dialog med komunisti in krščanskimi socialisti v Sloveniji med obema vojnama*, Internationales kulturhistorisches Symposium, Mogersdorf, No. 11, Eisenstadt, 1981, 265—284.

³⁸ SLOVENEK, SLOVENSKI NAROD, NAPREJ itd. — 14. junija 1919.

stopi socialističnih poslancev oziroma poverjenikov iz Deželne vlade Slovenije ter oster spopad med SLS in JDS v tej vladi³⁹ so kmalu povzročili dokončen razid teh strank, torej konec trdnejšega »nacionalnega« sodelovanja v okviru klasičnega slovenskega političnega trikotnika — liberalci, socialisti in klerikalci. To je sočasno napovedalo tudi njihovo notranjo delitev in osipanje.

Jugoslovanska demokratska stranka, po moči druga med slovenskimi političnimi organizacijami, je od vsega začetka vse svoje upe o politični nadvladi v Sloveniji vezala na nove odnose in nova politična zaveznitva v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Čeprav so bili slovenski liberalci znotraj svojih vrst dosti bolj heterogeni kot klerikalni tabor,⁴⁰ so jih njihovi idejni pogledi in ozki razredni interesi usmerjali k upostavljanju skupne in enotne politične strategije. Ta strategija je bila predvsem v zavesti, da je nujno treba zbrati vse sorodne politične stranke, skupine in struje, ki so se zavzemale za centralistično in unitaristično državno ureditev. Tako bi po njihovem mnenju z odpravo narodnostnih avtonomij in njihovih političnih zastopstev ustvarili novo politično ravnotežje v Sloveniji in po vsej državi. Tako kot nekatere druge politične stranke so slovenski liberalci v novi državi končno oblikovali svoje poglede na reševanje socialnih in narodnostnih problemov šele v zvezi z ustavnim vprašanjem. Bili so glavni pobudniki za ustanovitev splošne in enotne Demokratske stranke za vso državo, ki je imela svojo prvo (ustanovitveno) konferenco 15. in 16. februarja 1919 v Sarajevu. Izvršni odbor liberalne JDS v Ljubljani je s posebno resolucijo 2. marca 1919 odobril sklepe sarajevske konference. Poslanci strank in skupin, ki so se združile v Demokratski stranki, so ob otvoritvi Začasnega narodnega predstavništva (PNP) ustanovili Demokratski klub, v katerem se je zbralo presenetljivo veliko število 82 poslancev. Eden od ciljev ustanovitve DS je bila slabitev Narodne radikalne stranke, v Sloveniji pa je njen centralistični in monarhistični značaj pomenil odkrito grožnjo SLS in vsem drugim političnim skupinam, ki so nasprotovale liberalnemu »državnotvornemu« programu. Na osnovi sklepov političnega vodstva je JDS 6. februarja razglasila obnovitev »izvenstrankarske strokovne organizacije« — Narodno socialne zveze, ki naj bi kot tekmica klerikalne JSZ imela prav tako jugoslovanski značaj.⁴¹

Ustanovitev Demokratske stranke je pomenila za odnose med liberalci in klerikalci novo okoliščino, ki je odločilno vplivala na njihovo dokončno ločitev in ostro konfrontacijo. SLS je kot napad razumela tudi poskus ustanovitve posebne »Neodvisne kmečke stranke«. V Ljubljani so namreč 6. aprila 1919 upostavili njen ustanovni odbor. Glasilo SLS *Slovenec* je poskus ustanovitve te stranke (bodoče Samostojne kmetijske stranke — SKS) ocenil kot nov manever liberalnega tabora, ki si je prizadeval, da bi prodril na slovensko podeželje, temelj klerikalne moči.⁴² Skupna akcija SLS in JDS pri organiziranju protestnega zborovanja zaradi koroškega vprašanja, napovedanega za 13. junij 1919, ni bila resnejše znamenje izboljšanja odnosov, temveč predvsem prizadevanje obeh strank, da bi pred nezadovoljno slovensko javnostjo⁴³ opravičili nedejavnost in premajhno skrb za Koroško.

³⁹ Glej: M. ZEČEVIĆ, n.d., 317—319.

⁴⁰ O stanju v slovenskem liberalnem taboru, njegovih skupinah in strujah, o odnosu »mladih« in »starih«, delavskih in kmečkih skupin, torej o procesu vrenja v teh vrstah od 1918—1929 glej: V. MELIK, *Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje*, PRISPEVKI ZA ZGOD. DEL. GIB., 1-2, 1982, 21—23.

⁴¹ M. ZEČEVIĆ, n.d., 291—293; SLOVENSKI NAROD, 28. januarja, 21. februarja in 3. marca 1919.

⁴² SLOVENEK, 8. aprila 1919.

⁴³ Glej: M. ZEČEVIĆ, n.d., 297—298.

Razvoj odnosov znotraj slovenskega liberalnega tabora je bil že od ustanovitve enotne politične stranke za vso Slovenijo — Jugoslovanske demokratične stranke (29. in 30. junija 1918) — v znamenju spopada stare vodilne generacije z mladimi strankinimi voditelji, ki so nenehno krepili svoj položaj. Vpliv »mladih« se je močno povečal po ustanovitvi DS po zaslugi zveze s Hrvatsko-srbsko koalicijo in srbskimi demokrati. Predstavniki starejše generacije dr. I. Tavčar, predsednik JDS, dr. Ravnihar in dr. Triller (ki se je leta 1921 umaknil iz političnega življenja) so strankino politiko — zlasti v odnosih s središči državne moči v Beogradu — mimo svoje volje in moči prepuščali mlajšim strankinim voditeljem dr. G. Žerjavu, dr. A. Kramerju in A. Ribnikarju, ki so gradili svoje postojanke predvsem tako, da so se naslanjali na S. Pribičeviča. Takšna usmerjenost »mladih« je prinesla sodelovanje liberalcev v skoraj vseh vladah v letih 1919—1920 in 1921. Njihova stranka je to dejstvo izkoristila za krepitev svojega položaja v Sloveniji. Slovenski liberalci so v volilni propagandi kot svoja programska cilja poudarjali »državni centralizem« in »antiklerikalizem« in so s svojimi glasovi pomembno podprli sprejetje centralistične Vidovdanske ustave.

Pred marčnimi volitvami 1923 je prišlo do razcepa Ravniharjeve in Žerjavove struje v stranki. Že prej so »mladi« dokaj dolgo nasprotovali »starim«, ki so držali v svojih rokah ljubljanski magistrat, strankino glasilo *Slovenski narod* in *Narodno tiskarno*. Prav to dejstvo je bilo pglavitni razlog nestrpnosti »mladih«, ki so v obdobju Davidovičeve vlade, ko je bil G. Žerjav predsednik Deželne vlade za Slovenijo, A. Kramer pa minister za trgovino v zvezni vladi, dobili svojo tiskarno in začeli izdajati glasilo *Jutro* (24. avgusta 1920). Ta spopad je bil dejansko nadaljevanje procesa razpadanja slovenskega liberalnega tabora, ki se je po tej začetni delitvi kasneje razcepil na razne stranke, struje in skupine. Tako je prišlo do različnih kombinacij in mešanja konceptov in interesov.⁴⁴ Odkrita kriza je dosegla vrhunec ob koncu maja 1922 na zborovanju strankinih zaupnikov v Ljubljani, kjer so Žerjava, Kramerja in druge obtožili, da so v korist JDS poneverili večje vsote denarja iz propagandnega fonda za koroški plebiscit in fonda za ustanovitev ljubljanske univerze.⁴⁵ Januarja 1923 se je JDS razcepila v Ravniharjevo krilo, ki je spet povzelo ime Narodno napredna stranka in je obdržalo *Slovenski narod* kot svoje uradno glasilo, in »mlade«, ki so ostali JDS s svojim listom *Jutro*. Sporazum med voditelji NNS in JDS o skupni volilni listi v Ljubljani v okviru t. i. Naprednega bloka je bil sklenjen 19. februarja, vendar je veljal samo za to priložnost in je prinesel le en poslanski mandat.⁴⁶ Na kasnejših volitvah NNS ni več sodelovala z JDS.

Razcep v slovenskem liberalnem taboru je bil v veliki meri posledica spora med voditeljema Demokratične stranke S. Pribičevičem in Lj. Davidovičem. Spor se je razvnel že poprej, do izraza pa je prišel zlasti jeseni 1922, ko je

⁴⁴ V. MELIK, n.n., 21—22.

⁴⁵ V svojih pisnih pričevanjih s 5. januarja in 24. februarja 1920 G. Žerjav že takrat opisuje vso ostrino tega spopada: »Zanimivo je, kako sta se sedaj združila dva strupena osebna sovražnika Tavčar in Hribar, da ubijeta Žerjava. Hribar, servilno častihlepen... hoče zasluge prislužiti pri radikalih s tem, da ubije demokrate v Sloveniji. Pomaga mu pri tem najhujši osebni sovražnik njegov Triller, ki ga zaničuje kakor Tavčar, in pa plitki, brezinicativni častihlepnež Ravnihar... vidi se, da so H. in T. sporazumljeni za dvojno igro: v Ljubljani zajednica z revizijo ustave, izven nje radikali.« A-IZDG, Fond dr. A. Korošec, — dr. G. Žerjav, fasc. 314.

⁴⁶ M. MIKUŽ, n.d., 242—243; ZS, 634; M. PIVEC, n.d., 361—362; F. ERJAVEC, SLOVENCI, zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni gospodarski in socialni pregled, Znanstvena knjižnica, 6. zvezek, Ljubljana, 1923.

Davidović v začetku septembra sodeloval na kongresu javnih delavcev v Zagrebu. Pribičevićevo prizadevanje, da predstavniki DS ne bi smeli sodelovati na tem kongresu, ker so sklicatelji zahtevali revizijo ustave, je podpiral zlasti G. Žerjav. Po drugi strani pa je V. Ravničar podpiral Davidovića, ki je želel sodelovati na tem kongresu. Tako sta oba sodelovala na kongresu in Ravničar je bil izvoljen tudi v predsedstvo z J. Smodlako in B. Markovićem.⁴⁷ Navzlic poskusom, da bi ohranili enotnost DS, se je po zagrebškem kongresu poglobil spor med S. Pribičevićem in Lj. Davidovićem. Do dokončnega razcepa je prišlo v trenutku, ko je Davidovićevo krilo v glavnem odboru DS dalo stranki v javno obravnavo načrt o uvedbi široke samouprave v državi. Nanklonjene so mu bile tudi mnoge anticentralistične stranke in skupine, čeprav ga niso presojele kot dokončno rešitev. Med njimi je bila tudi SLS.⁴⁸ Predstavniki Federalističnega bloka, ki je nastal marca 1923 po sporazumu Hrvatske republikanske seljačke stranke, Jugoslovanske muslimanske organizacije in SLS, so z Davidovićevim krilom DS v začetku marca 1924 ustanovili t.i. Opozicijski blok. Izkoristiti so hoteli Davidovićevo pripravljenost za revizijo Vidovdanske ustave in tako zrušiti radikalno vlado. Ustanovitev Opozicijskega bloka kot sporazuma proti centralističnim silam v državi je privedla tudi do dokončnega razcepa v DS. Svetozar Pribičević in njegovi somišljeniki so zatem ustanovili Samostalno demokratsko stranko,⁴⁹ ki je imela svoja oporišča v glavnem v pokrajinah zunaj meja stare kraljevine Srbije. SDS je z N. Pašićem 27. marca 1924 sestavila novo vlado in S. Pribičević je ob tej priložnosti podpisal tajni politični sporazum z N. Pašićem.

Razcep, ki je segel v vrste DS, je bil predvsem izraz krize jugoslovanske unitaristične ideologije in centralistične državne ureditve, do katere je prišlo pod pritiskom okrepljenih nacionalnih gibanj v državi. Temeljna skrb jugoslovanske liberalne ideologije — narodnostno vprašanje — je s krepitvijo narodnostnih gibanj pripeljala DS do organizacijskega razsula pa tudi do načelnih programskih nasprotij. Slovenska liberalna buržoazija se je večinoma opredelila za politiko »mladih«, kar je v praksi pomenilo centralizem, unitarizem in monarhijo in seveda sodelovanje v vladi na obstoječih ustavnih osnovah.

JDS je svojo centralistično usmerjenost posebno poudarjala po veliki klerikalni manifestaciji na V. katoliškem shodu avgusta 1923 oziroma po sprejetju razčlenjenega socialnega in gospodarskega programa SLS na tem zborovanju. Povezovanje SLS s HSS in JMO v Federalistični blok je pomenilo nov razlog za strnjevanje liberalnih vrst in njihovo naslonitev na centralistične stranke, birokracijo in dvor. Napadi slovenskih liberalcev na klerikalni tabor zaradi tega političnega sodelovanja so dobili skrajno sovražne razsežnosti.⁵⁰ Poleg običajne protiklerikalne propagande v tisku in publicistiki so liberalci v boju proti SLS računali zlasti na načrt razvoja enotne šolske politike in programov v vsej državi in na ukinitvev zasebnih šol. To so zapisali tudi v svoje programe

⁴⁷ B. GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1970, 277—283.

⁴⁸ SLOVENEK, 29. decembra 1923; 5. februarja 1924.

⁴⁹ Glej obširneje: B. Gligorijević, n.d., 353—365.

⁵⁰ Medsebojne obtožbe in sovraštvo je posebej poudarjal strankarski tisk, kjer je bilo poleg idejnih bojev tudi polno političnih podtikanj, vsakdanje propagande in spletkarjenja. Ta propaganda je imela velik vpliv na množice, kajti listi so imeli za takratne razmere lepe naklade. Liberalno JUTRO je izhajalo na primer 1. 1924 v 18.000 do 20.000 primerkih, klerikalni SLOVENEK pa v 8500 primerkih. Toda klerikalni tisk je bil zdaleč močnejši, kajti poleg glavnega glasila SLS dnevnika SLOVENEK so izhajali še DOMOLJUB z 29.000 izvodi ter vrsta drugih listov in časopisov. A. B. JEGLIČ, *Dnevnik*, 21. januarja in 13. februarja 1924.

in se pogosto in dejavno zavzemali za njihovo vsebino.⁵¹ Spriči takšnega pritiska liberalizma, ki je resno ogrožal njegov položaj v Sloveniji, je katoliški tabor na prosvetnem področju poskušal okrepiti dejavnost t. i. »katoliške akcije« in je branil položaj katoliške cerkve v šolah.⁵²

Nadaljnji odnosi med »starimi«, zbranimi v NNS, in »mladimi« iz JDS so po razcepu tekli po ločenih poteh. Skupni pozivi ljubljanskega in mariborskega vodstva JDS, naj bi se stranki iz »načelnih in taktičnih razlogov« spet združili, so bili neuspešni, kajti načelstvo NNS se je pripravljalo na ukinitve svoje stranke in priključitev k slovenskim radikalom. Na seji vodstva NNS 24. decembra 1923 so že govorili o razpustitvi stranke in njeni priključitvi k Narodni radikalni stranki. V začetku 1924 so bili slovenski radikali že razcepljeni v dve struji. Prve (sekretariat Štefanoviča in Podbevška) centrala v Beogradu ni priznala, drugi (akcijski odbor N. Zupaniča) pa je dala mandat za nadaljnje vodenje radikalne stranke politike v Sloveniji. Vodja NNS Ravnihar je pristopil k skupini ob Akcijskem odboru in tako v kritičnem obdobju podprl prizadevanje NRS, da bi naredila red med svojimi slovenskimi somišljeniki. Tako je prepir med NNS in JDS, ki se je formalno sukal okoli ljubljanskega mandata, pripeljal do likvidacije NNS, njeno vodstvo pa je prestopilo v tabor glavnega »državnega« političnega tekmeca. Pred prvim majem 1924 so Zupanič, Ravnihar in Lukan v imenu novega vodstva slovenske Radikalne stranke objavili razglas o združitvi NNS in NRS, to pa je med drugim povzročilo tudi razpad opozicijske frakcije, zbrane ob t. i. Sekretariatu stranke slovenskih radikalov.⁵³

Obe načelstvi JDS sta kot osnovno načelo svojega programa poudarili »integralno zedinjenje jugoslovanskega naroda« in odobrili stališča Samostalnega demokratskega kluba v Narodni skupščini ter obsodili Davidovičevo zблиževanje s Federalističnim blokom, za katerega sta trdili, da hoče klerikalcem izročiti oblast v Sloveniji.⁵⁴ Opozicijski Federalistični blok je hotel s sodelovanjem svojih poslancev pri delu Narodne skupščine spodnesti drugo Pašič-Pribičevičevo vlado, toda to je preprečil kralj Aleksander, ki je s posebnim ukazom pooblastil vlado, naj 27. maja razpusti Skupščino. Stranke opozicijskega bloka so kmalu postavile Davidovičevo vlado, ki pa je bila na oblasti le od 27. julija do 6. novembra 1924, ko jo je spet zamenjala Pašič-Pribičevičeva vlada, v kateri je bil tudi G. Žerjav. Tudi njej ni bilo usojeno daljše vladanje. Kralj jo je pooblastil, da je spet razpustila Skupščino in razpisala volitve, ki naj bi bile 8. februarja 1925.

Za te volitve se je JDS hotela sporazumeti z vsemi »naprednimi« strankami v Sloveniji. Toda SKS in NRS nista hoteli takšne volilne koalicije. Samostojni so hoteli nastopati sami, radikali pa so sklenili volilno zvezo z Narodno socialistično stranko, kar je povzročilo ponoven razcep in ustanovitev dveh ljubljanskih mestnih odborov NRS. Prvi je bil Ravniharjev, ki se je z NSS povezal v t. i. Narodno skupnost oziroma s slovenskimi Davidovičevimi privrženci v Blok bratskega sporazuma, drugi pa Zupaničev, ki se je pojavil na volilni listi t. i. Narodnega bloka skupaj s SDS. V mariborski oblasti je ena od frakcij izbrala Ravniharjevo strujo, druga pa je nastopala samostojno.

⁵¹ JUTRO, 6. novembra 1920; 1. septembra 1923; 21. februarja 1929 itd.

⁵² Katoliška akcija v Sloveniji je združevala naslednje »prosvetne« organizacije: Orle, Orlice, Žensko zvezo, starešine, akademska društva, prosvetna društva in Marijine kongregacije. Vodil jih je poseben odbor, v katerem so bili delegati teh društev.

⁵³ Glej obširneje: M. MIKUŽ, n.d., 271—276.

⁵⁴ JUTRO, 2. aprila 1924.

Podobne kombinacije so nastajale tudi pri drugih slovenskih strankah in skupinah, tako da so volitve februarja 1925 jasno pokazale, kaj so povzročili razni vplivi na notranje politično dogajanje v Sloveniji. V boju za oblast so se pojavljale presenetljive koalicije in čudne politične kombinacije ter nove stranke in skupine, največkrat brez kakršnihkoli obetov za uspeh ali vpliv med širšimi ljudskimi množicami.

Koalicija med NRS in SDS, t. i. Narodni blok, je nastopila skupno na volitvah leta 1925 s programom, v katerem je poudarjala utrditev in centralizacijo države, torej državno enotnost, ki naj bi zagotovila miren gospodarski razvoj v deželi. Zavračala je kakršnokoli revizijo ustave in je v praksi z vrsto ukrepov izboljševala položaj uradnikov in učiteljev, ker je pričakovala, da ji bodo pomagali pri krepitvi njenega položaja. Vendar se to upanje slovenskih liberalcev ni uresničilo. Na februarskih volitvah 1925 so dobili le dva poslanska mandata.⁵⁵ Radikali in HSS so 18. julija 1925 postavili vlado, znano kot »vlada RR«, slovenski liberalci pa so s S. Pribičevićem odšli v opozicijo, kar je vplivalo na oblikovanje njihovih kasnejših programov.

Opozicijski položaj je terjal od slovenskega dela SDS iskanje novih partnerjev za politično sodelovanje, zlasti med volilnimi boji. Vendar za oblastne volitve 23. januarja 1927 niso našli takšnih partnerjev, izjema je bila le slabotna NSS. Zato so se v glavnem osamljeni, le slabotno upirali klerikalni prevladi. V ljubljanski oblasti je SLS dobila 40 odbornikov, SDS oziroma Napredni in Narodni blok pa le 6 odbornikov. V mariborski oblasti je bilo razmerje 42:6.⁵⁶ Odnose z Narodno socialistično stranko, temelječe na delnem sodelovanju že od konca leta 1926, so slovenski samostojni demokrati februarja 1928 uredili tako, da sta se stranki formalno združili. Ob tej priložnosti so poudarili, da imata NSS in SDS sorodne politične programe in iste cilje, ki se zrcalijo predvsem v zahtevah po demokraciji in socialni pravičnosti, medtem ko vidijo bodočnost Jugoslavije v unitaristični državni ureditvi. Ta združitev strank ob koncu dvajsetih let je pomenila koncentracijo liberalnih unitarističnih sil v slovenskem meščanskem taboru.⁵⁷ Čeprav se je zdelo, da so se vrste SDS okrepile, pa tudi na volitvah v Narodno skupščino septembra 1927 ni bilo pomembnejših rezultatov. Tudi tokrat je SLS pokazala moč in dobila 20 od 26 možnih poslanskih mest. SDS je ostala pri običajnem številu — štirih poslanskih mandatih. Tudi v Ljubljani, stari liberalni trdnjavi, je ob tej priložnosti prišlo do nenavadne oslavitve liberalnega položaja. Korošec je dobil 4581, A. Kramer pa 4604 glasov.⁵⁸

Liberalno-klerikalni spopad je dosegel vrhunec po atentatu na hrvatske poslance v Narodni skupščini, ko je *Jutro* 6. julija 1928 objavilo neokusno in neposredno obtožujočo karikaturu A. Korošca kot notranjega ministra v času atentata. SLS je organizirala pravo gonjo proti SSD v Sloveniji in jo obtožila zaradi protinarodne in protidržavne politike. Izid tega spopada je koristil SLS, kajti A. Korošec je z izvolitvijo za predsednika vlade 27. julija 1928 še bolj okrepil položaj svoje stranke — tudi v Sloveniji. SDS, ki je bila v opoziciji, navzlic prilivu somišljenikov iz vrst NSS in posameznikov iz SKS ni mogla spremeniti neugodnega razmerja sil v korist liberalnega bloka. SDS je s propagando o prilagoditvi svojega programa v duhu gospodarske in socialne reforme, decentralizacije in depolitizacije uprave ipd. poskušala pridobiti več privrženecv

⁵⁵ JUTRO, 9. februarja 1925.

⁵⁶ M. MIKUŽ, n.d., 349; ZS 649.

⁵⁷ JUTRO, 28. februarja 1928; J. PRUNK, *Meščanske koncepcije pri nacionalnem in socialnem vprašanju pri Slovencih v stari Jugoslaviji* (rokopis), str. 12—13.

⁵⁸ ZS, 651.

v Sloveniji, vendar brez pričakovanih rezultatov. SLS je do uvedbe monarho-diktature prevladovala kot zdaleč najmočnejša sila v celotnem slovenskem političnem in širšem družbenem življenju.

3. Samostojna kmetijska stranka

Tradicionalno »ravnotežje« med liberalno in klerikalno stranko v političnih odnosih slovenske meščanske družbe je prvič resno omajal nastop Samostojne kmetijske stranke. V ozračju novih političnih razmer in odnosov, ki jih je bilo v Sloveniji čutiti takoj po nastanku jugoslovanske države, so polmeščanski liberalni sloji, predvsem veleposestniki in bogatejši kmetje, poskušali ustvariti svoj politični vpliv na slovenskem podeželju, ki je bilo osnovno oporišče klerikalnega tabora. Ti sloji so v naglem širjenju kmečkih strank — zlasti v krepitvi HRSS na sosednjem Hrvaškem — videli priložnost za podobno zbiranje kmečkih množic v Sloveniji, ki so bile nezadovoljne s svojim gospodarskim in političnim položajem. Svoje načrte so hoteli uresničiti s sodobnim, liberalnim programom. Zdelo se je, da obstajajo realne osnove za pričakovanja, da bo del slovenskih kmetov sprejel programe in politiko, temelječe na protiklerikalizmu, torej nasprotne programom in politiki SLS.

Že v začetku leta 1919 so tudi v klerikalnem taboru vzniknile misli, da bi ustanovili posebno kmečko stranko zunaj SLS. Klerikalni voditelji so ta poskus spodrežali že pri koreninah,⁵⁹ vendar pa navzlic vsem prizadevanjem niso mogli preprečiti, da takšne akcije za ustanovitev kmečke stranke ne bi izpeljali liberalni krogi.⁶⁰ Na ustanovnem kongresu 1. julija 1919 v Ljubljani so organizirali SKS kot »neodvisno« kmečko stranko. Vse kaže, da so jo materialno in politično izdatno podprli slovenski liberalci, ki so želeli to stranko postaviti kot protiutež klerikalnemu vplivu na slovenski vasi.⁶¹ SKS so uradno registrirali 26. junija 1919 pri Deželni vladi in kmalu zatem je začela izdajati tudi svoje glasilo — *Kmetijski list*.

Trditve, da je SKS nastala pod pokroviteljstvom JDS kot njena izpostava za delovanje na vasi, popolnoma držijo, kar se tiče njene ustanovitve, vendar pa je zanesljivo dokazano, da je politika te stranke že od začetka zavila v povsem nepričakovano smer.⁶² Ko se je SKS po volitvah za Ustavodajno skupščino politično in organizacijsko utrdila, je začela uresničevati tudi lastno politiko. Njen nastop so sicer sprejeli z omalovaževanjem — tako klerikalni krogi, ki ji niso pripisovali nobene prihodnosti, saj so bili zaverovani v svoj trdni položaj

⁵⁹ SLOVENEK, 21. februarja 1919. Takšna prizadevanja so se pokazala zlasti na seji vodstva SLS, ki je bila 20. februarja 1919 v Ljubljani. Škof Jeglič je o dogodkih na tej seji napisal naslednje: »Obstajal je namen, da bi kmalu ustanovili posebno neodvisno kmečko stranko. Ustanoviti bi jo moral kmet Brodar iz Hrastja pri Kranju; imela bi svoj posebni list. Delavci (iz okvira SLS — M.Z.) bi tudi posebej nastopili in SLS bi bila razklana.« Dalje opisuje Jeglič, kako so preprečili ta poskus in ugotavlja, da bodo v okviru SLS delavci, kmetje in obrtniki imeli svoje posebne zveze, ki jih bo povezoval poseben sekretariat. A. B. JEGLIČ, *Dnevnik*, 22. februarja 1919.

⁶⁰ F. Erjavec opozarja, da so med volitvami še pred prvo svetovno vojno opazili poskuse postavljanja raznih »samostojnih« kandidatov, ki so pripadali bogatejšim kmečkim slojem iz liberalnega tabora. F. ERJAVEC, n.d., 95.

⁶¹ M. MIKUŽ, n.d., 132.

⁶² Že na začetku, leta 1920, je dr. G. Žerjav takole ocenil obnašanje SKS: »SKS, ustvarjena od nas, je z uprav kmetskim egoizmom ves čas zahrbtno razbijala demokratske vrste, potegnila z zajednico v Ljubljani... danes pa špekulira na nem. (nemške — M.Z.) glasove na deželi...« A-IZDG, Fond dr. A. Korošec — fasc. 314. Zapisek G. Žerjava 5. januarja 1920.

na slovenskem podeželju,⁶³ kot tudi JDS, ki je v javnosti očitno hotela prikriti svoje zakulisno botrovanje pri njenem nastanku.⁶⁴ Kmalu se je izkazalo, da so se liberalci in klerikalci zmotili v svojih ocenah glede vloge in pomena SKS.

Že od ustanovnega kongresa dalje je SKS prek *Kmetijskega lista* postopoma seznanjala javnost s svojimi programskimi načeli in v glavnem na takšen način zbirala svoje privržence. Stranka je zastopala izrazito razredno kmečko stališče in je po tej plati prevzela ideologijo stare liberalne stranke. Kmete je pozivala, naj si pomagajo sami z množičnim vključevanjem v svojo politično organizacijo, za cilje svojega boja pa je razglašala ustanavljanje šol, ki bodo prilagojene kmečkim potrebam, zatem izboljšanje prometa, trgovine in carinske politike v korist agrarnih proizvajalcev, zahtevala je ukinitvev agrarne reforme na veleposestvih, vendar pa se je sočasno zavzemala tudi za zaščito siromašnih kmečkih slojev s t. i. »kmečko ustavo«, torej s kmečkim stanovskim zastopništvom v Narodni skupščini. Želela je »pravično« izvajanje agrarne reforme, tako da bi zemljo delili le tistim, ki jo obdelujejo, zahtevala pa je tudi skrajšanje vojaškega roka za kmete in podobne ugodnosti.

Ta še vedno dokaj nejasna idejna gledišča voditeljev SKS so označevali v glavnem z načeli, da stranka ne sprejema niti diktata buržoazije niti delavskega razreda, da spoštuje vero, če je ne zlorablja v politične namene, da je za avtonomijo Slovenije, če ne škoduje enotnosti države, in da je za monarhistično ureditev pod pogojem, da bo kralj varoval interese kmetov.⁶⁵ SKS je že ob svoji ustanovitvi poskušala za svoj program in organizacijo najti zaveznike med agrarnimi strankami v Jugoslaviji in je že od začetka tesno sodelovala s srbsko Zemljoradniško stranko. V Beogradu je 1. in 2. avgusta 1920 sodelovala tudi na kongresu agrarnih strank Jugoslavije, vendar pa kongresnih sklepov o ustanovitvi enotne kmetijske stranke za vso državo niso uresničili.

Na osnovi takšnega »programa« je SKS na volitvah v Ustavodajno skupščino novembra 1920 dobila 21,2% glasov in 8 od skupno 38 poslanskih mest vseh slovenskih strank (SLS 14 poslancev, JDS 3, JSDS 6, KPJ 5, NSS 2) in postala tako nepričakovano najmočnejša neklerikalna stranka v Sloveniji. Na volitvah

⁶³ SLOVENEK, 3. junija 1919.

⁶⁴ Tako se je na primer liberalna DOMOVINA 6. junija 1919 čudila, ker so ustanovitelji SKS, ki so »... še pred tednom dni bili pristaši JDS, tako rekoč čez noč ustanovili samostojno politično stranko. To je tem manj razumljivo, ker je slovenska JDS nudila predstavnikom kmetov v stranki direktno odločilen vpliv...« itd.

⁶⁵ KMETIJSKI LIST, 17. in 21. julija 1919. in drugi; M. PIVEC, n.d., 363—364; M. MIKUŽ, n.d., 132; M. ZEČEVIČ, n.d., 306; ZS, 631.

A. Prepeluh navaja, da je SKS že na ustanovnem kongresu izdelala svoj krajši program, ki je imel 19 točk (A. PREPELUH, *Kmetijski pokret med Slovenci*, 8.) V rokopisu *Nastanek slovenskih političnih strank* je F. ERJAVEC, o ustanovitvi SKS med drugim zapisal: »Za delom izobraženstva, meščanstva in malomeščanstva, ki ga je zajela JUGOSLAVIJA, je mladoliberalna politika kmalu pridobila tudi ono plast močnejših kmetov in podeželskih obrtnikov, trgovcev in gostilničarjev, ki so v preteklosti prav tako stalno volili liberalno. Ti so začeli pred vojno nastopati pri raznih volitvah s „samostojnimi“ kandidaturami izven izrazito meščanske liberalne stranke in na Goriškem so si ustanovili l. 1907. celo svojo lastno liberalno „Kmečko stranko“. Eden izmed voditeljev te, Mrmolja, je začel že v prvi polovici l. 1919. propagirati tako liberalno kmečko stranko tudi v naši Sloveniji, češ da JDS kmete povsod zapostavlja. Pojavila se je že cela vrsta drugih bolj ali manj veljavnih kmečkih prvakov s podeželja (Drofenik, Pipan, Pucelj in drugi), katerim se je pridružilo tudi nekaj izobražencev — strokovnjakov s kmetijskega področja... Pred očmi so jim seveda lebdeli silni uspehi Radičevega kmečkega gibanja na Hrvatskem, vendar niso sledili njegovi destruktivni demagogiji, pač so pa začeli potem že naslednje leto iskati zvez s podobnim zemljoradniškim gibanjem v Srbiji.« F. ERJAVEC, n.d., 74—75.

v občinske odbore 1921. leta je SKS dobila 21 % vseh odborniških mest (SLS 61 %, JDS 2 %, JSDS 8 %, NSS 1 %, KPJ 2 %).⁶⁶ Voditelji SKS, ki je bila edina od pomembnejših slovenskih meščanskih strank brez negativne politične hipoteke iz preteklosti, so od SLS in JDS samozavestno zahtevali, naj bi porazdelili mandate z obeh volitev v Sloveniji v razmerju 80:20 v njihovo korist,⁶⁷ vendar jih je njihovo sodelovanje s centralističnimi strankami in opustitev »avtonomističnega programa« — kar se je zgodilo prav kmalu, čeprav so prav zavoljo njega zbrali večino privržencev, takoj prepričalo, da česa takšnega sploh ne morejo pričakovati.

Naglo in presenetljivo širjenje SKS je prenehalo že v trenutku, ko je njen vodja Ivan Pucelj 26. marca 1921 vstopil v koalicijsko vlado N. Pašića⁶⁸ z demokrati in Jugoslovansko muslimansko organizacijo, zlasti pa po glasovanju za Vidovdansko ustavo, kjer je SKS z liberalci zastopala »slovenski« nacionalni interes in se strinjala z uvedbo centralizma.⁶⁹ To svojo politiko in sodelovanje v centralističnih vladah, izstop iz Zemljoradniškega kluba in spor z Zemljoradniško stranko je vodstvo SKS opravičevalo v glavnem z doseženimi manjšimi uspehi pri obrambi interesov slovenske (in jugoslovanske) vasi — na primer z izboljšanjem izvoza in omejitvami pri uvozu, znižanjem izvoznih carin, oprostitvijo poslovnega davka za kmete in male obrtnike, ukinitvijo nekaterih zakonov, ki so škodovali kmetom, zagotovitvijo cenejše koruze za pasivne kraje, gradnjo mostu čez Muro pri Veržeju, otvoritvijo nove kmetijske šole v Mariboru itd.⁷⁰ Zato so voditelji SKS radi poudarjali, da je njihova stranka edina »gospodarska stranka« v Sloveniji.

Po zaslugi takšnih manjših uspehov in spričo sodelovanja v vladi oziroma oblasti SKS ni bilo dosti mar za zahtevo iz njenega »globalnega« političnega programa — na primer za revizijo ustave, rešitev hrvatskega vprašanja, dostop Slovenije do morja ipd. Zaradi osebnih ugodnosti in umetnega ohranjanja

⁶⁶ M. MIKUŽ, n.d., 195, 204. IVAN KREFT poudarja v knjigi SLOVENSKO LJUDSKO GIBANJE 1918—1941 (str. 17), da kmečke množice, ki so bile razočarane zaradi politike SLS, ni pridobila Komunistična partija, kot bi lahko pričakovali, temveč prav SKS s svojimi demagoškimi gesli o agrarni reformi ipd.

⁶⁷ M. PIVEC, n.d., 364.

⁶⁸ SKS je sodelovala z mnogimi kmečkimi (zemljoradniškimi) strankami in organizacijami v državi, še posebej s Savezom zemljoradnikov. Sodelovala je tudi na konferenci te zveze v Sarajevu 30. aprila 1924 in je bila članica Zemljoradniškega poslanskega kluba. KMETIJSKI LIST, 7. maja 1924.

⁶⁹ Eden od pripadnikov SKS v času njene ustanovitve je bil tudi književnik DR. ANTON NOVAČAN, ki je od 13. aprila 1921 delal v Ministrstvu za kmetijstvo in je skupaj s predstojnikom kabineta M. Štiblerjem pisal govore za ministra in voditelja SKS I. Puclja. V svojem DNEVNIKU je Novačan 6. septembra 1921 ob glasovanju za Vidovdansko ustavo zapisal naslednje: »Naši kmetijci so kupljeni glasovali za ustavo. Vošnjak je odšel v Prago (za poslanika kraljevstva SHS — M.Z.), Pucelj je minister (za kmetijstvo — M.Z.), drugi so se zredili in lepo oblekli. Moj cilj je bil, da pridem v zunanjo službo. Zato da bi živel v kakšnem kulturnem mestu in kulturni sredini. Delam na tem... zmanevrisal sem tako daleč, da sem prišel do Pašića. Sprejel me je. Jaz sem pripravil zanj... (nečitljiva beseda — M.Z.) ... laskavo frazo: Dozvolite mi pre svega gospodine predsedniče da vam izkažem mojo srečo što mogu iz lica u lice gledati čoveka koji je sa svojim talentom, sa svojim radom a najviše sa svojim silnim karakterom stvorio (nečitljivo, najbrž 'Jugoslavijo' — M.Z.)«. To Novačanovo laskanje N. Pašiću ni bilo brez rezultata: v začetku 1924 so ga poslali v poslaništvo Kraljevine SHS v Varšavi, kjer je ostal še leta 1925. Svoj delež je prispevalo vsekakor tudi Novačanovo zbliževanje s HRSS, ki so ga radikali hoteli prepričati. NUK, R.O., ANTON NOVAČAN, ZAPUŠČINA, *Dnevnik*, 13/63.

⁷⁰ A. PREPELUH, *Kmetijski pokret med Slovenci*, 17—18. Vodja Zemljoradniške stranke M. Avramović je zaradi takšne politike napadel SKS in govoril, da je — kot kaže — »buržoazna stranka«.

stranke na oblasti so njeni voditelji popuščali režimu v teh in drugih pomembnih vprašanjih — tako za Slovenijo kot vso državo — to pa je imelo negativen odmev med lastnimi somišljeniki in je škodovalo ugledu stranke. V Sloveniji so bile 18. marca 1923 skupščinske volitve, ki pa so SKS prinesle drugačne rezultate kot leta 1920. Stranka je dobila namreč en sam mandat. SKS je poskušala popraviti svoj položaj in se je znova sporazumela o združitvi s srbskimi zemljoradniki, ki so se z njo spopadli zdaj že v Sloveniji. Sporazum so sklenili 8. januarja 1924 v Zagrebu, vendar pa ni dosti pomagal samostojnim kmetijcem, ker sodelovanje med tema — še pred nedavnim sprtima — strankama ni imelo večjega pomena. Po neuspehu na volitvah 1923. leta je SKS sklenila krepiti predvsem zadružne organizacije v okviru Zveze slovenskih zadrug, kjer je imela prevladujoč vpliv, sočasno pa je delovala tudi prek Društva kmečkih fantov in deklet in njegovega mesečnika *Gruda*. Zgodilo se je tisto, kar se rado pripeti v kriznih situacijah: kmalu je prišlo do razcepa v vodstvu SKS. Njena vidna prvaka dr. B. Vošnjaka in J. Drofenika so 6. decembra 1924 izključili iz stranke.⁷¹

Volilnega boja leta 1925 se je SKS udeležila s svojo kandidatno listo. Njena izključena voditelja sta podprla liberalce iz SDS.⁷² Voditelji uradne SKS so se v svojih volilnih razglasih zavzemali za podporo kmetov, kmečkih obrtnikov, trgovcev, učiteljev, duhovnikov in industrijskih delavcev — vendar brez posebnega, pozitivnega programa, temveč le na osnovi kritike SLS. Na teh volitvah so dobili prav tako le en mandat, ki je pripadal voditelju stranke I. Pucelju, kasneje članu Uzunovičeve »vlade RR« od 29. aprila do 26. decembra 1926. In prav v okviru te radikalno-radičevske koalicije je prišlo do zблиžanja med SKS in HSS. Še poprej se je v začetku 1925. leta združila SKS s Prepeluhovim avtonomističnim republikanskim gibanjem v Zvezo slovenskega kmetskega ljudstva. Njeno glasilo je postal *Kmetski list*. Ta list je od leta 1926 po zgledu HSS izhajal kot glasilo SKS.⁷³

Na oblastnih volitvah v Sloveniji je SKS nastopala skupaj s HSS in ker tudi tokrat ni imela jasnega programa, je volilno agitacijo gradila na obljubah o bodočem uspehu svoje nove kmetske zveze, ki jo je imenovala »napredna fronta«, ker je pričakovala, da se ji bodo pridružile tudi druge neklerikalne stranke v Sloveniji. Na oblastnih volitvah 23. januarja 1927 je SKS dobila 8 poslanskih mest.⁷⁴ Na seji strankinega vodstva 20. V. 1927 v Ljubljani, pri

⁷¹ Za ilustracijo političnih razmer v Sloveniji v času marčnih volitev 1923 lahko služi pismo Josipa Drofenika ministru Ljubi Jovanoviću (20. marca 1923). Drofenik se pritožuje, ker ni več poslanec in pravi, da so morali prijatelji enotne države na vsej črti propasti zaradi demagoškega rovarjenja proti državni enotnosti, da SLS napada SKS, češ da je prodala interese Slovencev Beogradu in da skupaj s Srbi dela proti katoliški veri itd. »Z druge strani je prodiral Radić s svojimi demagoškimi frazami in osvajal zaslepljeno ljudstvo,« je zapisal Drofenik in zahteval od Jovanovića in od ministra za notranje zadeve, naj proti Radiću in Korošču uveljavijo Zakon o zaščiti države. Na koncu pisma je Drofenik poudaril, da je Radikalna stranka s kandidaturo M. Stojadinovića v Sloveniji neposredno okrepila SLS, ki je znala to spretno izkoristiti. DASSIP — Zbirka Vojislava Jovanovića, fasc. 23.

⁷² ZS, 643. V Mariborski oblasti je pred temi volitvami poleg lista KMETSKA MOČ SKS začela izdajati novo glasilo SEVERNA STRAŽA. Izhajalo je od 3. julija 1924 do 8. februarja 1925.

⁷³ A. B. Jeglič je zapisal v svojem DNEVNIKU, da sta A. Prepeluh in I. Pucelj zaprosila za dovoljenje, da bi se SKS pridružili tudi nekateri duhovniki, vendar ju je zavrnil. Pucelj si je posebej prizadeval, da bi pri Jegliču branil S. Radića kot vernega katoličana. A. B. JEGLIČ, *Dnevnik*, 2.—3. decembra 1926.

⁷⁴ M. PIVEC, n.d., 365; 372. Toliko je SKS dobila v koaliciji s HSS in SKRS, sicer pa je sama imela samo pet mandatov. M. MIKUŽ, n.d., 349. V svojem programu o »napredni fronti« je SKS poudarjala zahteve po najdoslednejši demokra-

kateri je bil navzoč tudi S. Radić, so ugotovili, da se SKS in HSS popolnoma strinjata v propagandnem in taktičnem glede na politični in gospodarski položaj v državi in želita, da bi se njenemu kmečkemu gibanju pridružilo tudi srbsko ljudstvo. Kritizirali so seveda predvsem SLS, ni se jim pa posrečil sporazum s SDS pred bližnjimi skupščinskimi volitvami.⁷⁵

Nov nered v politično neravnotežje v Sloveniji je zanesel znani Blejski sporazum med klerikalci in radikali 11. julija 1927, ko se je SLS čez noč znašla v taboru centralističnih strank. Na volitvah v Narodno skupščino, razpisanih za 11. september 1927, sta se SKS in HSS ponovno povezali. Poleg običajne protiklerikalne propagande in napadov na centralizem so bila v njihovih razglasih osrednja volilna gesla boj proti korupciji in nasilju SLS ter zahteva po izenačenju davkov.⁷⁶ Tako kot leta 1925 je stranka dobila samo en mandat, kar je pričalo, da se navzlic podpori S. Radića ni izklopala iz stagnacije, v katero je zabredla po glasovanju za Vidovdansko ustavo. Vodstvo stranke je slabo ocenilo svoje zavezništvo s HSS spričo tradicionalnega nasprotja med slovensko in hrvatsko buržoazijo, še posebej pa ob dejstvu, da se je HSS v tistem obdobju znašla v podobnem položaju. Tudi tokrat je kriza v SKS privedla do razcepa v njenem vodstvu. Kušar, Urek in Roškar so se s sekretarjem SDS G. Žerjavom dogovorili za skupen nastop in zaradi tega so jih izključili iz vodstva SKS. Ze 11. avgusta 1927 so začeli v Celju izdajati svoj list *Kmečki glasnik* in v njem napadli voditelje SKS, da so izdali neodvisnost stranke v prid S. Radića. G. Žerjav je te odpadnike iz SKS organiziral v okviru volilne liste, ki se je ponekod imenovala »Združena slovenska gospodarska lista«.⁷⁷

Koalicija med SLS in NRS pa je navzlic vsemu prisilila vse slabše partnerje iz opozicijskega tabora k združevanju. Zbliževati so se začeli demokrati ter zatem tudi S. Pribičević in Radić, ki sta 10. novembra 1927 ustanovila iz svojih strank Seljačko-demokratsko koalicijo (SDK), h kateri je pristopila tudi SKS. Od slovenskih politikov sta v glavni odbor SDK prišla G. Žerjav in I. Pucelj. Ob desetletnici nastanka jugoslovanske države je *Kmetiski list* z očitnim razočaranjem navajal bilanco te skupnosti. List je 28. oktobra 1928 objavil naslednje: »Teško bo popraviti razdejanje, ki ga je nam prineslo zadnje desetletje... je pa to razdejanje za nas silno dobra, čeprav neizmerno draga šola. Ta šola nas je izučila, da se ne smemo nikdar več zanašati niti na brata, ampak samo v svojo lastno slovensko moč.«

Po uvedbi monarhodiktature, ki jo je *Kmetiski list* 9. januarja 1929 označil za »novo dobo naše zgodovine«, je s številnimi manjšimi strankami, ki so kot samostojne organizacije izginile s političnega prizorišča, odšla tudi SKS. Z liberalno stranko je SKS ostala zapisana v zgodovini kot dejavnik, ki je v političnih odnosih v Jugoslovanski državi po njenem nastanku do 1929. negativno vplival na boj tistih sil, ki so se zavemale za uresničenje slovenskih narodnostnih interesov in teženj v smislu svobodnega razvoja in enakopravnega položaja v federativno urejeni jugoslovanski državi.

ciji, priznanje slovenskega naroda »vobče in v tej državi še posebej«, sodelovanje vseh slojev pri upravljanju države na osnovi enakopravnosti — in še zlasti kmetov in delavcev kot narodnega jedra in nosilcev vsega narodnega materialnega in duhovnega življenja. KMETSKI LIST, 18. maja 1927.

⁷⁵ Glej obširneje: M. MIKUŽ, n.d., 356—357.

⁷⁶ KMETSKI LIST, julij-avgust, september 1927.

⁷⁷ Prav tam, 27. julija 1927. M. MIKUŽ, n.d., 359. KMETSKI GLASNIK je izhajal v Celju od 11. avgusta do 6. septembra 1927, urejal pa ga je I. Urek.

4. Slovenski republikanci, zemljoradniki in radikali

Med novimi meščanskimi političnimi strankami in skupinami, ki so se pojavile v Sloveniji po zedinjenju, zbujata posebno pozornost slovenski izpostavi Radićeve HRSS in srbske Narodne radikalne stranke. Takoj je treba poudariti, da sta s svojim nastopom in dejavnostjo prispevali k poživitvi obstoječih vrenj v slovenskem družbenem in političnem življenju v dvajsetih letih. Pašičeva Radikalna stranka in Radićeva HRSS sta veljali za vodilni »nacionalni« politični organizaciji dveh najštevilnejših narodov v Kraljevini SHS — Srbov in Hrvatov. Glede na to, da so odnosi v državi, oblikovani v znamenju troimenega naroda Srbov, Hrvatov in Slovencev, formalno temeljili na dogovarjanju in sporazumevanju »političnih zastopnikov« ter narodov, so pričakovali, da bo medsebojno sodelovanje slonelo na njihovi enakopravnosti brez majorizacije večinskih narodov. Vendar v politični praksi nikoli niso uresničili teh načel. Igra z velikimi in majhnimi števili v podobi nacionalne hegemonije in pritiskov buržoazije večjih narodov je bila vsakdanja oblika politike. To se je izrazito pokazalo ob sprejetju prve ustave.

Vse tri vodilne »nacionalne« politične stranke iz formule »SHS« so poizkušale razširiti program svojega vpliva in osvojiti zase čim več jugoslovanskega prostora. Takšno politiko je posebej spodbudila ustanovitev DS z njeno jugoslovansko organizacijo in programom. Neuspeli pohod voditeljev klerikalne stranke v jugoslovanske pokrajine — proti Bosni in Hercegovini, Dalmaciji, Hrvatski in Vojvodini — se je končal pri koaliciji s Hrvatsko pučko stranko (HPS, torej Hrvatsko ljudsko stranko) in Bunjevsko-šokaško stranko v okviru Jugoslovanskega kluba. To je bil skromen rezultat akcije SLS, ki jo je z velikim interesom podpirala tudi katoliška cerkev.⁷⁸ Pri uresničevanju svojega vpliva zunaj ožjih nacionalnih okolij, kjer sta delovali, sta imeli zdaleč več uspeha HRSS in NRS,⁷⁹ vendar pa je najbolj presenetil njun prodor v slovenski politični prostor. Za te dve stranki, ki sta vsaka zase, zlasti HRSS,⁸⁰ imeli posebne razloge za širjenje svojih organizacij v Sloveniji, je bil skupen motiv tudi uresničenje »jugoslovanskega vpliva«. Dokazal naj bi širši »državotvorni« značaj programov, saj bi ju tako sprejeli tudi zunaj njunih ožjih narodnostnih okolij. V medsebojnem boju sta obe stranki praviloma spremljali akcije nasprotnikovega tabora in si prizadevali, da bi jih najpogosteje paralizirali z istimi sredstvi. Radikali in radićevci v Sloveniji dotlej niso imeli tradicionalnih oporišč, pri organiziranju obeh strank jim je najbolj koristilo notranje razslojevanje obstoječih političnih skupin, ki je najprej zajelo vodstva strank in se zatem razširilo tudi na celotne strankarske organizacije. V takšnem položaju političnega vrenja se je pojavilo za slovenske razmere nenavadno veliko število raznih strankarskih odpadnikov, ki so se hoteli opreti na močne stranke zunaj Slovenije, ker so v tem videli eno od poti za osvojitve oblasti. Pri tej opredelitvi jih je nedvomno spodbujala in podučila politika liberalnega tabora, še pomembnejša pa je bila verjetno okoliščina, da se je tudi znotraj tega tabora pojavila opozicija proti unitarizmu in centralizmu — vodilna skupina »mladih« liberalcev, zbranih ob listu *Jutro*.

⁷⁸ Glej: M. ZEČEVIĆ, n.d., 286—288; 296; 303—304; 307—308.

⁷⁹ Glej obširneje: T. IŠEK, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavodjenja diktature*, Sarajevo, 1981; poleg tega tudi razno literaturo; D. VUJOVIĆ, *Crnogorski federalisti 1918—1919*, Titograd, 1981; L. RAKIĆ, *Radikalna stranka u Vojvodini (od početka XX veka)*, Novi Sad, 1975, in drugo.

⁸⁰ Glej obširneje o slovensko-hrvatskih odnosih do 1918: J. PRUNK, *Slovenačko-hrvatski odnosi 1914—1918 i jugoslovensko ujedinjenje*, Stvaranje jugoslovenske države 1918, Beograd, 1983, 268—282, in posebej literaturo, navedeno na str. 268—269.

V razmerah, ko se je v dvajsetih letih tudi v jugoslovanskem prostoru širila posebna kmečka ideologija, sanjajoča o kmetu, ki bo rešil družbene probleme pred socialisti in liberalci,⁸¹ so v Sloveniji ob koncu 1921. in v začetku 1922. leta organizirali Zemljoradniško stranko dr. A. Novačana, usmerjeno k HRSS. Skupina politikov, zbrana okrog lista *Naša vas*, ki ga je izdajal A. Novačan, je namreč izstopila iz SKS in jo obtožila, da se ukvarja le z »visoko politiko« in ne s slovenskim kmetom. Zahtevala je, naj poslanci te stranke vrnejo svoje mandate in se pridružijo srbskemu Savezu zemljoradnikov. Ta skupina je imela oporišča v okolici Celja, Novega mesta, Brežic in Krškega, na Gorenjskem pa v okolici Senčurja pri Kranju, kjer je začela vzpostavljati svoje organizacije.⁸² Strankin program je poudarjal, da morajo biti Srbi, Hrvati in Slovenci enoten narod samo »na zunaj« in da stranka ni samo politično, temveč tudi sindikalno gibanje kmetov in delavcev, njen cilj pa je vzpostavitev združene države z gospodarskim parlamentom.⁸³

Ustanovitveni shod te stranke, imenovane Zemljoradniška stranka za Slovenijo, je bil 18. marca 1922 v Celju, udeležila pa sta se ga tudi dva delegata srbskega Saveza zemljoradnikov. Stranka je — z izjemo ene točke — v celoti sprejela program Saveza zemljoradnikov, vendar je že takrat, čeprav ustanovljena kot izpostava srbskih zemljoradnikov, kazala tudi simpatije do HRSS in srbskih republikancev in poudarjala, da se bo lahko sporazumela tudi s komunisti in socialisti, ker imajo tudi oni republikanske nazore. Vodstvo stranke se je kmalu — že 14. aprila 1922 — izreklo o svoji nadaljnji opredelitvi: poudarilo je, da ni sestavni del Saveza zemljoradnikov, češ da je ta stranka monarhistična. Na zborovanju na Pristavi ob Sotli je 23. aprila 1922 objavila, da stranka spreminja svoje ime v Slovensko republikansko stranko (SRS) in da se bo borila za konfederacijo narodov »SHS«, kamor bi vključili tudi Bolgare. Ob tej priložnosti so ponovno poudarili, da se stranka zavzema za ureditev države na zadružnih osnovah, da je proti delitvi Slovenije na dve oblasti in da se bo zavzemala za čim tesnejše sodelovanje s HRSS. Širjenje vpliva HRSS v Slovenijo je povzročalo vodstvu SLS hude skrbi in prizadevalo si je, da bi ga onemogočilo z vsemi sredstvi. A. Prepeluh je že takrat dobro ocenil osnovne razloge strahu SLS pred Radičevim gibanjem, »ki je bilo socialno-kmečko, politično, republikansko«, in je trdil, da so klerikalci za obrambo svojega položaja v Sloveniji »politično hitro izrabili misel avtonomije Slovenije kot agitatorično geslo, ki so mu primesili še versko nestrpnost in srbovstvo. To svoje novo politično geslo so v Sloveniji spretno izrabili proti naprednjakom,« zlasti pa proti SKS in SDS.⁸⁴

Zbliževanje SRS z Radičevo HRSS, ki je vzniknilo nedvomno iz trenutne politične potrebe, je tako prestrašilo vodstvo SLS, da je A. Korošec 9. maja 1922 poslal k S. Radiću svojega zastopnika z namenom, da bi ga odvrnil od sodelovanja z Novačanovimi republikanci. Radiću je obljubil, da se bo SLS kmalu razglasila za republikansko stranko in pristopila v blok s HRSS. To posredovanje je očitno spodletelo, kajti A. Novačan je že 12. maja sklenil sporazum s S. Radičem, ki je takoj zatem poslal Slovencem posebno sporočilo, v katerem svetuje, naj ustanovijo svojo samostojno republikansko stranko, ki bo temeljila

⁸¹ Glej: V. MELIK, *Kmečko vprašanje v evropskem in panonskem prostoru v času 1919—1929*. (Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij, Modinci, Maribor, 1981), 13. zvezek.

⁸² M. MIKUŽ, n.d., 224—225; J. Perovšek, n.n. 20—26.

⁸³ NAŠA VAS, 16. marca 1922; A. PREPELUH, *Kmetijski pokret med Slovenci*, 20—21.

⁸⁴ A. PREPELUH, n.d., 23.; D. KERMAUNER, ALBIN PREPELUH-ABDITUS, *NJEGOV IDEJNI RAZVOJ IN DELO*, Ljubljana, 1938, 549—551.

na enaki »človeški in kmečki osnovi« kot HRSS. Radićeva spomenica poudarja dalje, naj bi stranki imeli stalne stike in da bi se njihovi predstavniki udeleževali sej obeh vodstev, ko pa bi prišel čas, bi se Slovenci in Hrvati sporazumeli tudi s katero od sorodnih srbskih strank. Novačanovo gibanje se je zdelo nevarno tudi oblastem, ki so prepovedale izhajanje lista *Naša vas*. Toda Novačan je 2. decembra 1922 začel izdajati list *Republikanec*, v katerem je 7. decembra iste-ga leta predložil tudi celovito reformo slovenskega jezika po načelu »piši kot govoriš« (z majhnimi razlikami, na primer: veroval — verovao ipd.). Tako je ta list odtlej tudi pisal v tem čudnem žargonu.⁸⁵ Za občinske volitve v Ljubljani oktobra 1922 je NRS s SKS glasovala za listo Jugoslovanske zajednice, ki je dobila skupno 2.917 glasov in 8 odborniških mandatov.

Med predvolilno agitacijo za skupščinske volitve 18. marca 1923 je nepriča-kovano prišlo do spora med SRS in HRSS zaradi sestavljanja kandidatnih list. Namesto napovedanega S. Radića sta na shod slovenskih republikancev v Celju 7. januarja 1923 prišla dva njegova odposlanca, ki sta zahtevala skupno listo SRS in HRSS za Slovenijo.⁸⁶ Nosilec te liste za Štajersko je bil V. Maček, HRSS pa je brezpogojno zavrnila skupne slovensko-hrvatske liste na Hrvatskem. Vodstvo Radićeve stranke je s tem preočitim patronatskim obnašanjem raz-krilo izključni interes S. Radića, da bi svoj vpliv razširil na Slovenijo in pred-vsem na Štajersko.⁸⁷ Vodja SRS A. Novačan je ob tem ostro reagiral. Radićeva odposlanca sta praznih rok zapustila razgovore in A. Novačan je nastopil kot edini kandidat slovenskih republikancev.⁸⁸ V volilnem razglasu je SRS zahte-vala politično, kulturno in gospodarsko svobodo Slovencev in njihovo suvere-nost v zvezni republiki Jugoslaviji. V tem duhu je stranka zahtevala tudi re-vizijo Vidovdanske ustave.⁸⁹

Spor med SRS in HRSS je potrdil, da je pomenilo njuno kratkotrajno in ne-iskreno sodelovanje le boj za oblast, ki ni imel ničesar skupnega z idejo in in-teresi kakšnega enotnega slovensko-hrvatskega kmečkega gibanja. Da ni imelo nobene prihodnosti, je pokazala tudi samostojna kandidatna lista HRSS, ki jo je S. Radić za te volitve postavil na Štajerskem. Volilni rezultati so 18. marca 1923 potrdili dejstvo, da Radić navzlic vztrajnemu prizadevanju ni mogel pro-dreti med slovenske volivce, čeprav tudi drži, da so oblasti preprečevale njego-vo dejavnost v Sloveniji.⁹⁰ V Sloveniji je HRSS dobila 10.186 glasov ali 5,76 %

⁸⁵ M. MIKUŽ, n.d., 225—226.

⁸⁶ REPUBLIKANEC je 4. januarja 1923 na ves glas slavil prihod S. Radića: »Ko stopaš prvič na slovenska tla kot gost Slovenske republikanske stranke kmetov in delavcev, znaj, ti veliki graditelj in bojevnik za kmečke pravice, da ti trepče nasproti tisoč in tisoč src naših slovenskih kmetov brez razlike strank.«

⁸⁷ S. Radić je imel dokajšen vpliv tudi v mariborskem občinskem svetu — sam ali v zvezi z drugimi manjšimi strankami (NSS, SKS, SRS). O tem pričajo ZAPISNIKI SEJ MESTNEGA SVETA IN OBČINSKEGA SVETA 1921—1929 v Pokrajins-kem arhivu Maribora (PAM).

⁸⁸ A. NOVAČAN je v listu REPUBLIKANEC 1. marca 1923 takole obrazložil bistvo spora: »Jaz Radića visoko cenim, toda nočem, da bi bil Radić moj vladar, jaz pa njegov lakaj. Zvezo s Hrvati da in vedno, pod jarem pa nikdar in nikomur več, tudi pod hrvatski jarem ne!« M. Mikuz, n.d., 224.

⁸⁹ REPUBLIKANEC, 8. marca 1923. Ta list je prenehal izhajati pred volitvami, poslednja številka (16) je izšla 15. marca 1923.

⁹⁰ Na Hrvatskem in tudi drugod so oblasti spremljale in ovirale dejavnost S. Radića in njegove stranke vse do sporazuma z radikali leta 1925. Poverjeništvu za notranje zadeve Slovenije je v svojem poročilu za leto 1922 (št. 1109/22), poslanem Ministrstvu za notranje zadeve v Beogradu, napisalo v zvezi s S. Radićem nasled-nje: »Kar se tiče Radićeve propagande, se ne dopusti nobeden Radićev shod na slovenskem ozemlju in tudi nobeden drugi javni nastop Radićevih somišljenikov. Prihod Radićev v Slovenijo se najstrožje nadzira. Faktično je ostala Slovenija od

in dva poslanska mandata. SRS je dobila 1.461 glasov oziroma 0,8 %, ⁹¹ in ostala brez poslanskega mandata, kar je dokazovalo, da ji ni uspelo resneje razširiti svoje organizacije in vpliva.

Prepričljiva zmaga SLS na teh volitvah je omogočila A. Korošcu, da je uresničil svojo obljubo o zbližanju z republikanskim blokom. Že 22. marca je na pogajanja s SLS v Ljubljano prispel dr. Vlatko Maček, predstavnik HRSS. Sporazum so sklenili 27. marca 1923 v Zagrebu in ustnovili t. i. Federalistični blok (HRSS, SLS in JMO). Morda je A. Korošec s tem zbližanjem klerikalcev in radičevcev želel zavreti agresivno politiko HRSS v Sloveniji. Vendar pa je bil sklenjeni sporazum spričo zastavljenih ciljev le kratkotrajen. N. Pašić ga je kot neiskreno in zgolj taktično kombinacijo kmalu kompromitiral z znanim Markovim protokolom, ⁹² kar je politično močno škodovalo klerikalni stranki v Sloveniji — navzlic dejstvu, da je prav takrat, 17. avgusta 1923, demonstrirala svojo prevlado in avtonomistični program na proslavah v zvezi s 5. katoliškim kongresom v Ljubljani.

V začetku 1924. leta je okrepljeno avtonomistično slovensko gibanje, ki sta ga vodila A. Prepeluh in D. Lončar prek glasila *Avtonomist* in v okviru Združenja slovenskih avtonomistov, vse glasneje izražalo pravico Slovencev do samostojnega razvoja, ki ga lahko zagotovi le federativno in republikansko urejena država. ⁹³ Takšna usmerjenost je pripeljala do dogovora in sodelovanja slovenskih avtonomistov oziroma njihove nove stranke — Slovenske republikanske stranke kmetov in delavcev — s HRSS, pred bližnjimi skupščinskimi volitvami 1925 pa tudi do združitve s SRS. ⁹⁴ Njenega voditelja A. Novačana so odpravili kot politika s prizorišča tako, da so ga radikali in kralj Aleksander poslali v začetku leta 1924 na poslaništvo v Varšavo, kjer je ostal do leta 1925.

Omahovanje SRS v pogledih na republikanska načela in sodelovanje s HRSS sta zbujali nezadovoljstvo številnih privrženecv republikanske ureditve in tako se je v Sloveniji pred skupščinskimi volitvami 1925. leta pojavila še ena republikanska stranka. Pod vplivom znanega slovenskega komunističnega prvaka Lovra Klemenčiča, ki je 10. januarja 1924 začel v Novem mestu izdajati »nepristranski gospodarski list« *Dolenjske novice*, je kmet Josip Murn ustanovil v Kandiji v začetku januarja Kmečko republikansko stranko, za katero je pravil, da nasprotuje centralistični SKS, Prepeluhovi SRS in socialistom pod vodstvom A. Kristana. Voditeljem republikanskih strank je očital, da njihovo gibanje ni zraslo iz kmečkih slojev, temveč da je proizvod interesov drobne buržoazije. ⁹⁵ V resnici pa je bila ta nova republikanska stranka še en dokaz razbitosti in razcepljenosti republikanskega gibanja v Sloveniji oziroma neuspeha akcije za njegovo združitev in boljše organiziranje, za katero so se zavzemali Prepeluhovi avtonomisti v začetku leta 1924. ⁹⁶

Radičeve propagande popolnoma nedotaknjena. Simpatizirajo pa z njo nekateri nemški krogi v Mariboru, Ptujju in Rogatcu, katerih imena pa so znana.« Poverjenik za notranje zadeve vlade v Ljubljani očitno ni po resnici poročal svojim nadrejenim v Beogradu, ker se je najbrž bal za svoj uradni položaj.

⁹¹ SLOVENEK, 19. in 20. marca 1923. Glej: J. Perovšek, n.n. 20—24.

⁹² O zbliževanju med SLS in S. Radičem ter o Markovem protokolu glej obširneje: M. MIKUŽ, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, 253—258.

⁹³ AVTONOMIST, 22. marca 1924.

⁹⁴ To zbliževanje avtonomistov in Novačanovih »zemljoradnikov« je AVTONOMIST registriral že 12. aprila 1924 v članku »Slovenstvo in jugoslovanstvo«, kjer poudarja, da je do teh stikov prišlo pod vplivom avtonomistov. Glej obširneje: A. PREPELUH, n.d., 27—28.

⁹⁵ Prav tam, 301—302.

⁹⁶ AVTONOMIST je 30. maja 1924 v članku »Organizirajte se« poleg drugega napisal: »Slovenski republikanci pa kljub velikemu svojemu številu danes še ne

Ustanovitev Slovenske republikanske stranke kmetov in delavcev po skupnih konferencah Prepeluhovih avtonomistov in Novačanove SRS 12. oktobra 1924 v Ptujju in 20. oktobra v Ljubljani in razglasitev federativne zveze s HRSS⁹⁷ nista pomembneje okrepili slovenske republikanske vrste. Na konferenci SRS, ki je bila 30. novembra 1924 v Zidanem mostu, so v prisotnosti predstavnikov HRSS sklenili, »da nastopi SRS pri predstojećih volitvah v Sloveniji samostojno, glede cele države pa kot federiran (sestavni) del enotne konfederacije HRSS«. Sodelovanja s slovenskimi komunisti niso sprejeli.⁹⁸ V izjemni razdobljenosti raznih političnih strank in skupin, ki so nastopile na volitvah 8. februarja 1925 v Sloveniji,⁹⁹ slovenski republikanci niso dobili nobenega mandata. Spet se je z vso njihovo propagando praktično okoristila le HRSS, ki je na Štajerskem in v Prekmurju (dva hrvatska kandidata) dobila tri poslanska mesta.¹⁰⁰

Kapitulacija HRSS, njeno sodelovanje s Pašičevimi radikali in priznanje Vidovdanske ustave z izjavama 27. marca in 16. julija 1925 so povzročili novo preureditev slovenskih republikancev. Na osnovi sklepov občnega zbora SKS 9. in 10. marca ter 3. maja 1925 je prišlo do zblizanja te stranke s Prepeluhovo Slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev. Stranki sta strnili svoje vrste 24. junija 1925, vendar pa sta obdržali strankarsko samostojnost. Potem ko sta I. Pucelj in A. Prepeluh obiskala S. Radića v zagrebškem zaporu, sta stranki sklenili sporazum o ustanovitvi Zveze slovenskega kmečkega ljudstva. Po sklepu skupnega vodstva 19. julija 1925 v Zidanem mostu je *Slovenski republikanec* prenehal izhajati, ker se je združil s *Kmetiskim listom*.¹⁰¹ Radićevi »ministrski« govori v Ljubljani 21. septembra in 12.—13. decembra v Mariboru niso mogli preprečiti padca njegove priljubljenosti med slovenskimi kmečkimi republikanci, prav tako pa je usihala tudi Slovenska republikanska stranka.

pomenijo mnogo in ne predstavljajo takorekoč še nobene sile in moči... Zato ker smo še raztreseni in ker še nismo dovolj organizirani.« V članku poziva pisec vse, ki so za republikanski program, naj se organizirajo in svoje organizacije prijavijo upravi AVTONOMISTA v Ljubljani.

⁹⁷ AVTONOMIST je 24. oktobra 1924 objavil obširna poročila s teh sestankov in resolucijo ter program Slovenske republikanske stranke kmetov in delavcev. Ze novembra 1924 je ta list spremenil naslov in postal SLOVENSKI REPUBLIKANEC, glasilo nove SRSKD. A. Prepeluh je zapisal, da je SLS močno nasprotovala temu zblizavanju slovenskih republikancev in HRSS. A. PREPELUH, n.d., 29.

⁹⁸ SLOVENSKI REPUBLIKANEC, 5. in 12. decembra 1924; DELAVSKO-KMETSKI LIST, 4. decembra 1924; M. Mikuž, n.d., 300, 308.

⁹⁹ Na Štajerskem je bilo štirinajst volilnih list, na Kranjskem devet in v Ljubljani pet. Nastopale so naslednje stranke: na Štajerskem — SLS, HRSS (samostojno), lista prekmurskih malih posestnikov (Hartner), Narodni blok (SDS), lista Zagorski, SKS, Delavsko-kmečki republikanski blok (DELAVSKO KMEČKI LIST) ali NDSJ-NRPJ, Nemci, NRS, SSJ (Mariborčani, Korunovci), Kmečka agrarna zveza, SSJ (Bernot), Hrvatska stranka in Bratski sporazum; na Kranjskem — SLS, Narodni blok, SRS (Prepeluh), Delavsko-kmečki republikanski blok, Kmečka republikanska stranka (Murn), Bratski sporazum, SSJ (Mariborčani) in SSJ (Bernot); v Ljubljani — Narodni blok, Delavsko-kmečki republikanski blok, SSJ (Mariborčani), SLS in Narodna zajednica. M. MIKUŽ, n.d., 310.

¹⁰⁰ M. PIVEC, n.d., 365, 372. V knjigi BOJ ZA OBSTOJ IN SVOBODO SLOVENIJE, ki jo je v Ljubljani 1924. izdal Sekretariat SLS, so Prepeluhovi republikanci ocenjeni kot »hrvatska agentura v Sloveniji«. V tej zvezi navaja knjiga tole: »Radićeve posle v Sloveniji opravlja g. Prepeluh. To ni Slovenska stranka, če se prav naziva, ampak samo politična ekspozitura Hrvatov pri nas. To se je nadvse jasno pokazalo na shodu zaupnikov Prepeluhovcev v Zidanem mostu 30. novembra 1924. Tam je Prepeluh Slovenijo Hrvatom kar ponujal, in že pokazal Zagreb za sedež nove federalistične države. Bolj jasen nego g. Prepeluh je bil na imenovanem shodu dr. Krnjević, tajnik Radićeve stranke. Izjavil je, da je SRS (Prepeluhovci) samo del Radićeve stranke in njegovega gibanja.« (Str. 60).

¹⁰¹ M. MIKUŽ, n.d., 315.

V krizi, ki je zajela slovenske republikance leta 1926, so iskali izhod tudi v novi reorganizaciji stranke. V Celju je bil 2. maja 1926 občni zbor Zveze slovenskega kmetijskega ljudstva, na katerem se je stranka po zgledu HSS odrekla svojega republikanstva. Po referatih A. Prepeluha in I. Puclja, takratnega ministra za kmetijstvo, se je občni zbor spremenil v ustanovni kongres nove Slovenske kmetijske stranke, ki je nastala z združitvijo SKS in Slovenske republikanske stranke kmetov in delavcev. Glavni govornik na tem zborovanju je bil S. Radić. Nova stranka je sprejela »novi program«, v katerem je ohranila nekatera stara načela. Najpomembnejša novost je bilo poudarjanje strankine želje po samostojnem nacionalnem razvoju Slovencev, medtem ko je glede notranje ureditve države »samoupravni način državne organizacije« zamenjal prejšnje stališče o republiki.¹⁰² Trditev ustanoviteljev nove stranke, da z njo nastopa tudi »nova doba« v slovenskem kmečkem gibanju, je to dokazovala le s tem, da je bilo njeno ime podobno nazivu HSS.

Na oblastnih in skupščinskih volitvah v Sloveniji januarja in septembra 1927 poleg omenjenega sodelovanja nove Slovenske kmetijske stranke in HSS S. Radić ni mogel ponoviti nekdanjih uspehov v teh krajih. Poslednji uspeh — en mandat v ljubljanski in deset mandatov v mariborski oblastni skupščini — je dosegel predvsem z glasovi iz krajev, ki so mejili na Hrvaško. S postopnim odhodom S. Radića s slovenskega političnega prizorišča so izginjale tudi slovenske republikanske stranke, kar je potrjevalo, da so bile odvisne od položaja in politike HRSS (HSS). Slovenska kmetijska stranka je pod pritiskom radikalno-klerikalnega režima vezala svojo usodo na Kmečko-demokratsko koalicijo. Na občnem zboru SKS 11. decembra 1927 je vse potekalo v znamenju neobgljenosti te stranke spričo napadov klerikalne dominacije. Eden od sklepov tega zbora je bil tale: če bi hotelo osvojiti večino, bi morale kmečko gibanje v Sloveniji na strani SKS najprej premagati hegemonijo SLS.

Privrženci srbske Narodne radikalne stranke v Sloveniji so se pojavili najprej v Kočevju in okolici, »ob Rinži in Kolpi«, kjer je odvetnik Ivan Sajovic 25. oktobra 1921 začel izdajati »gospodarski, političen in kulturni organ« — *Radikal*. Dejansko pa je za zbiranje radikalnih privržencev poskrbel dr. Niko Zupanič kot poverjenik Glavnega odbora Narodne radikalne stranke. V Kočevju je imel 4. avgusta 1921 sestanek s 25 somišljeniki in jih ob tej priložnosti »sprejel« v vrste NRS. Za predsednika začasnega odbora stranke so izvolili dr. I. Sajovca. O ustanovitvi Radikalne stranke v Sloveniji je poročala beograjska radikalna *Samouprava* 5. septembra 1921. Razglas v naglici ustanovljenega okrajnega odbora Narodne radikalne stranke v Kočevju, objavljen v prvi številki lista *Radikal*, poudarja, da si SLS, SKS, JDS, NSS, socialisti in komunisti v Sloveniji nasprotujejo ter ne morejo zastopati slovenskega ljudstva. Zato je bila ustanovljena slovenska NRS, s katero se bodo Slovenci pridružili »najmočnejši in našim razmeram najbolj odgovarjajoči politični organizaciji naše države«. V referatu na ustanovnem kongresu slovenske NRS je dr. Sajovic dejal: »Potrebujemo novo stranko, ki naj politično razcepljenost našega ljudstva odstrani, strankarsko pestrost reducira na potrebno mero in da našim krajem tako za parlament, kot za zunanji svet imponirajočo strukturo in zastopstvo.« Posebej so poudarili, da so na konferenci Narodne radikalne stranke v Beogradu od 25. do 28. septembra 1921 sklenili, da je treba njen vpliv razširiti na vso državo in da naj bi se imenovala odtlej Radikalna stranka Srbov, Hrvatov in Slovencev, o tem pa bi sklepali na naslednjem strankinem kongresu. Objav-

¹⁰² A. PREPELUH, n.d., 34—37.

vili so tudi, da so ustanovili poverjeništvo Radikalne stranke za Slovenijo v Ljubljani na čelu s poverjenikom dr. Nikom Zupaničem.¹⁰³

V začetku novembra 1921 je glavni odbor NRS poslal Slovincem razglas, v katerem jih je pozval, naj se pridružijo tej stranki kot »njen integralni del«.¹⁰⁴ Na kongresu stranke, ki je bil v Beogradu 11. in 12. decembra 1921, je sodelovala tudi delegacija slovenskih radikalov, ki jo je vodil dr. I. Sajovic. Na kongresu so ga imenovali za enega od šestih podpredsednikov v izvoljenem delovnem predsedstvu. Poročevalca slovenske delegacije na kongresu sta bila dr. N. Zupanič iz Ljubljane in dr. Leopold Lenard iz Maribora. Slovenska poročevalca sta govorila o razvoju NRS v Sloveniji in zahtevala od kongresa, naj se stranka zavzame za izboljšanje ekonomskih in socialnih razmer v Podravju, Slovenskih goricah in Prekmurju ter za povezavo Slovenije z morjem prek Kočevja. V imenu glavnega odbora je podpredsednik J. Jovanović prepričeval slovenske radikale, da bo NRS storila vse za uresničenje njihovih zahtev. To obljubo so obenem s hvalospevi »jugoslovanskemu značaju« Radikalne stranke slovenski radikali objavili tudi v svojem listu.¹⁰⁵

Za pristop Slovencev v »veliko državno« Radikalno stranko se je zavzemal zlasti dr. Leopold Lenard, znani pisec memoranduma srbski vladi iz leta 1914,¹⁰⁶ ki je kot odpadnik iz klerikalnih vrst in prepričan monarhist in centralist živel po letu 1919 v Beogradu in tam pisal Slovincem in o Slovincih ter služil predvsem interesom srbskih radikalov. Njegovi pozivi in vsa propaganda slovenskih radikalov so bili deležni silovitega odpora liberalne in klerikalne stranke, sočasno pa večinoma slabega odmeva pri slovenskih volivcih. Nasprotniki so slovenskim radikalom očitali tisto, kar so sicer poudarjali tudi sami — da bo namreč končni cilj njihovega gibanja v Sloveniji »razcepitev naprednih in državi zvestih sil in s tem oslabitev državne ideje v Sloveniji«.¹⁰⁷ Slovenskemu radikal-skemu vodstvu se ni posrečilo razširiti svojega vpliva in strankine organizacije in zato je svoj obstoj razglašalo v glavnem s pozdravi N. Pašiću in glavnemu odboru NRS v Beogradu ter se sočasno pritoževalo, da se kljub januarskemu pozivu »organiziranje stranke po ostali Sloveniji navzlic poverjeništvu v Ljubljani ne vrši«. Kočevski radikali so zahtevali od glavnega odbora stranke, naj namesto poverjenikov v Ljubljani postavijo kolegijsko strankino vodstvo, in trdili, da bi takšna stranka lahko okrepila svoje vrste.¹⁰⁸ Dejansko pa je to pomenilo znamenje, da so se tudi med voditelji slovenskih radikalov razvneli notranji spopadi in trenja v boju za oblast v strankinem vodstvu.

Slovenskim radikalom se ni posrečilo zbrati privržencev v vrstah starejših generacij, ki so bile v glavnem pod vplivom treh tradicionalnih strank — SLS, JDS in JSDS — zato so svoje upanje vezali na mladino. Zaradi tega so začeli izdajati nov radikalni list. V Gornji Radgoni je kot glasilo narodno-radikalne mladine izšla 14. junija 1922 *Samouprava*. Uvodnik za prvo številko je napisal znani radikalni prvak dr. Lazar Marković. V prvih številkah tega lista so

¹⁰³ RADIKAL (Kočevje), od 25. oktobra 1921 do 3. decembra 1922 (št. 26). Na Kočevskem je bilo dosti Nemcev in NRS je računala nanje, zato je od 3. novembra 1921 začel v Kočevju izhajati RADIKAL tudi v nemškem jeziku. Beograjska SAMOUPRAVA je 30. oktobra 1921 poročala, da je začel izhajati RADIKAL in je poudarila, da je list »strankarsko zelo dobro urejen«.

¹⁰⁴ RADIKAL (Kočevje), 19. novembra 1921.

¹⁰⁵ Prav tam, 17. decembra 1921.

¹⁰⁶ V spomenici, poslani Ministrstvu za zunanje zadeve Kraljevine Srbije 9. oktobra 1914, je L. Lenard skupaj z A. Munihom zagovarjal združitev Slovencev, Hrvatov in Srbov. D. JANKOVIĆ, *Niška deklaracija 1914*, 70–71; D. ŠEPIĆ, *Slovinci in tajni Londonski pakt*, PRIMORSKI DNEVNIK, 16. maja 1965.

¹⁰⁷ RADIKAL (Kočevje), 28. januarja 1922.

¹⁰⁸ Prav tam, 20. maja 1922.

največ prostora namenili propagandi strankinega programa, preračunani na širjenje vpliva NRS v Sloveniji pred bližnjimi skupščinskimi volitvami. Tako je razumeti tudi imenovanje dr. N. Zupaniča za ministra (brez listnice) v Pašičevi homogeni radikalni vladi, sestavljeni 16. decembra 1922, kar so razlagali kot priznanje slovenskim radikalom za njihovo vdanost »nacionalni radikalski ideji«, stranki in dinastiji Karadjordjevičev. Sočasno so ljubljansko poverjenišvo Radikalne stranke povzdignili v glavni akcijski odbor NRS za Slovenijo,¹⁰⁹ ki je začel izdajati nov radikalski list — *Jutranje novosti* s prilogom *Radikalski glasnik*.¹¹⁰ Na čelu tega akcijskega odbora je bil N. Zupanič, ki je 2. februarja 1923 ustanovil oblastni odbor NRS v Mariboru, 23. februarja pa mestni odbor NRS v Ljubljani, ki naj bi prevzel dolžnosti akcijskega odbora. Zupanič je kmalu zatem, 6. aprila, ustanovil še oblastni odbor v Ljubljani in pojasnil, da sodi to v priprave na volitve. Slovenski radikali so iluzornost vseh svojih prizadevanj pokazali na skupščinskih volitvah 18. marca 1923, ko so s 3.482 glasovi ostali brez poslanskega mandata.¹¹¹

Po neuspehu NRS v Sloveniji na teh volitvah je javnost oktobra istega leta zvedela za afero o sporu med voditelji Narodne radikalne stranke. Na eni strani je bil t. i. akcijski odbor NRS z dr. N. Zupaničem, dr. Lukanom, dr. Sajovcem in dr. Ažmanom z glasilom *Jutranje novosti*, ki so delovali pod patronatom Jadranske banke, na drugi pa glavni sekretariat stranke, ki je že po izidu druge številke prevzel list *Radikal*. Ta list je začel izhajati v Ljubljani 6. decembra 1923 kot politično glasilo »delovnega ljudstva«. Frakcija, zbrana ob glavnem sekretariatu, je imela 21. oktobra kongres slovenske NRS za ljubljansko oblast in je za sekretarja novega odbora izvolila Emila Štefanoviča — s pesnikom Podbevškom, ki ga je akcijski odbor predtem izključil iz stranke in ga odstavil s položaja sekretarja glavnega odbora. Poleg resolucije, v kateri so v glavnem napadali SLS in slavili NRS, so sprejeli tudi resolucijo o organizaciji, v kateri so na prvem mestu poudarili, da je bila NRS za Slovenijo ustanovljena 21. oktobra 1923 — prvič demokratično na ustanovnem kongresu ob sodelovanju izvoljenih predstavnikov vseh njenih slovenskih organizacij. Sklenili so,

¹⁰⁹ SAMOUPRAVA (G. Radgona), 3. februarja 1923. Ta list sta izdajala L. Leonard in S. Cividini od 14. junija 1922 do 17. marca 1923. (Št. 10). Poleg tega lista je izhajala še SAMOUPRAVA v Ljubljani kot glasilo NRS za ljubljansko oblast, izdajali pa so ga N. Zupanič in njegovi sodelavci. Izhajal je od 1. januarja do 1. februarja 1925 (št. 1 do 6) in od 17. januarja do 12. februarja 1927 (št. 7 do 9). NOVA SAMOUPRAVA, glasilo NSR (I. Sajovic) je izhajala v Kočevju od 25. avgusta 1927 do 15. maja 1929.

¹¹⁰ JUTRANJE NOVOSTI, narodno-radikalski dnevnik, L. I, Ljubljana, od 30. januarja 1923 do 30. decembra 1923. (Št. 277). RADIKALSKI GLASNIK, organ NSR za Slovenijo, je izhajal občasno. L. I-II, od 25. oktobra 1923 do 3. januarja 1925; od 17. septembra 1924 do 3. januarja 1925 ni izhajal. Za ilustracijo, kaj je za voditelje slovenskih manjših strank in skupin pomenila opora pri večjih strankah, lahko preberemo zapisek G. Žerjava 5. januarja 1920, ki govori o ministru N. Zupaniču: »Iz Beograda se je vrnil novopečeni minister Zupanič z nalogo, sebi osigurati mandat. On psuje in zaničuje namestnika Hribarja in namiguje, da je na razpolago. Psuje na narodne socialce in zajedničarjek. Žerjav trdi, da je N. Zupanič zahteval in dobil denar od Narodne banke za njegov JUTRANJI LIST in za druge potrebe Radikalne stranke v Sloveniji. A.-IZDG, Fond A. Korošec — G. Žerjav, pr. 314.

¹¹¹ V predvolilni kampanji na Kranjskem se je za NRS zavzel minister dr. Niko Zupanič z omenjenim časnikom JUTRANJE NOVOSTI. Akcijski odbor NRS v Beogradu je za nosilca radikalske liste na Stajerskem postavil dr. Milana Stojadinoviča, finančnega ministra, za ljubljansko volilno okrožje pa dr. N. Zupaniča. Volilni proglas NRS je zahteval uresničevanje ustave, mir s sosednjimi državami, močno armado, mir in red v državi, ohranitev narodnostnih posebnosti tujih narodnih manjšin v državi, versko svobodo, pravilno razporeditev finančnih obveznosti, boj proti korupciji in birokraciji, enotno državo ipd. M. MIKUŽ, n.d., 245, 251.

naj bi stranko vodil v prihodnje ožji in širši centralni odbor ter pododborna v Ljubljani in Mariboru.

Zaradi spora v strankinih vrstah so sklenili, da bo E. Štefanovič odpotoval v Beograd in poročal glavnemu odboru NRS.¹¹² Glavni odbor ni takoj reagiral na obtožbe, ki jih je Štefanovič obrazložil N. Pašiću in drugim radikalskim voditeljem in sta jih objavila tudi radikalski glasili *Tribuna* in *Balkan*. Naperjene so bile predvsem proti akcijskemu odboru in zlasti proti velikemu županu dr. Lukanu in Jadranski banki. Šele sredi decembra 1923, ko je NNS na čelu z dr. Ravniharjem po napovedih v aprilu in maju 1923, slednjič sklenila, da bo pristopila k radikalom, se je glavni odbor NRS odločil za nepričakovano rešitev. NNS se je namreč dogovorila z JDS, da bo njen poslanec Reisner po volitvah svoj mandat za narodno skupščino prepustil vodji NNS Ravniharju. Vendar pa se JDS ni držala dogovora in zato je načelstvo NNS na seji 24. decembra 1923 sklenilo, da bo razpustilo stranko in priporočilo članom, naj pristopijo k radikalom. Ravnihar je odpotoval v Beograd, kjer so ga zelo priščno sprejeli »merodajni faktorji« NRS. Ob tej priložnosti so mu ponudili, naj prevzame vodstvo Radikalne stranke v Sloveniji, kar je sprejel s pripombo, da bi to izpeljali postopoma. Zaradi tega je bila NNS formalno nekaj časa »v likvidaciji« in je delovala kot izpostava NRS v Sloveniji.¹¹³ Tako je Ravnihar v začetku 1924. leta postal od centrale v Beogradu »pooblaščen« vodja slovenskih radikalov, čeprav sta takrat obstajala dva nasprotujoča si radikalska foruma — akcijski odbor (Zupanič) in glavni sekretariat (Štefanovič-Podbevšek).

V boju proti akcijskemu odboru je Štefanovičeva frakcija januarja 1924 kot svojega novega voditelja angažirala znanega koroškega borca Franca Grafenauerja in z njim ustanovila glavni odbor NRS za ljubljanski okraj. Štefanovičevi privrženci niso želeli sprejeti dr. Ravniharja za predsednika vseh radikalov v Sloveniji in so se tako pregrešili proti »partijski disciplini« in s tem poglobili že tako slabe odnose z glavnim odborom NRS v Beogradu.¹¹⁴ To njihovo stališče do radikalnega vodstva v Beogradu pa ni moglo spremeniti njihovih dokaj sprejemljivih zahtev, naj bi v Sloveniji proti SLS sestavili blok manjših strank in skupin, ki bi služil interesom NRS. Glavni odbor v Beogradu je prek V. Janjića podprl akcijski odbor oziroma njegovo voljo, da bi sodeloval z dr. Ravniharjem v koaliciji s SKS in NSS, ko se je še enkrat odločno izrekel proti radikalski frakciji E. Štefanoviča.¹¹⁵ Frakcija je kot odgovor objavila 25. februarja 1924 v ljubljanskem *Radikalu* razglas »Slovenskemu delovnemu ljudstvu«, v katerem je obrazložila svoj akcijski program in poudarila, da stopa slovenska NRS »v drugo dobo svojega poroda«. Toda njen t. i. glavni odbor je kmalu spoznal, da se zaman upira centrali v Beogradu in je na seji 28. februarja sklenil, naj se njegovi voditelji sporazumejo z N. Pašićem. Že 3. marca je E. Štefanovič napovedal kapitulacijo svoje frakcije, kar se je kmalu uresničilo. *Radikal* je objavil njegov uvodnik »Strahovita napaka«, v katerem je poudaril: »Mi smo se razcepili, da se bomo kasneje, ko se bodo prilike v naši Radikalni stranki v Sloveniji izkristalizirale, zopet ujediniili.«

Prav takrat, v začetku marca, sta se F. Grafenauer in E. Štefanovič v Beogradu z N. Pašićem in J. Jovanovićem pogovarjala o razmerah med slovenskimi radikali. Beograjski radikalski list *Tribuna* je 4. marca 1924 objavil intervju s F. Grafenauerjem, ki je poudaril, da je Radikalna stranka edina rešitev za

¹¹² RADIKAL (Ljubljana), 6. decembra 1923; M. MIKUŽ, n.d., 272.

¹¹³ M. MIKUŽ, prav tam, 271, 273—274.

¹¹⁴ RADIKAL (Ljubljana), 1. januarja 1924.

¹¹⁵ Isto, 21. in 28. januarja 1924.

ozdravljenje političnega življenja v Sloveniji. Napovedal je likvidacijo spora med radikali v ljubljanski oblasti.¹¹⁶ Po sestanku vodstva frakcije 13. marca, ostrih napadih E. Štefanoviča na klerikalni tabor v *Radikal*, in pohvalah, ki jih je beograjska *Samouprava* namenila F. Grafenauerju, so 24. marca objavili privolitev sprtih strank krog *Radikala* in *Radikalskega glasila* v Ljubljani, da se bosta pomirili in združili. Po pojasnilu v *Radikal* spora niso zagrešile osebnosti, temveč nesoglasja ob tolmačenju strankinega programa.¹¹⁷ Na skupni seji dveh dotlej sprtih vodstev so se 29. marca dogovorili, da bodo objavili skupno resolucijo. Vendar pa spet ni prišlo do pričakovane emotnosti. *Radikal* resolucije ni hotel objaviti, enotnost v slovenskih radikalskih vrstah, za katero so se dogovorili v Beogradu, pa so dosegli tako, da je *Radikalski glasnik* 21. maja prenehal izhajati. Z njim se je utrnil tudi ta nenavadni pojav v slovenskem političnem življenju.¹¹⁸ Kazalo je, da bo »mandatar« glavnega odbora NRS tako lahko organiziral enotno vodstvo slovenske Radikalne stranke, vendar pa doseženi uspeh ni dolgo trajal.

Po daljšem zatišju so se slovenski radikali politično razživelci šele pred naslednjimi skupščinskimi volitvami, napovedanimi za 8. februar 1925. Na poziv liberalcev so se 15. novembra 1924 začela pogajanja o skupnem nastopu. Ko pa so pogajanja zabredla v krizo, je N. Pašič razsodil tako, da je svojim slovenskim privržencem sporočil, naj se pomirijo s SDS. Položaj slovenske NRS in odnosi v njenih vrstah so se spet zapletli, ko so narodni socialisti (NSS) ponudili ljubljanski NRS volilno koalicijo, v kateri bi radikali postavili samostojnega kandidata, NSS pa samo njegovega namestnika. Na seji vodstva 28. decembra so s 76 proti 23 glasovi sprejeli Ravniharjevo kandidaturo, kar je povzročilo ponoven razcep v ljubljanski organizaciji Radikalne stranke. Opozicija je imenovala nov mestni odbor NRS, tako da sta pred volitvami praktično delovala dva odbora: prvemu je načeloval Ravnihar, ki se je pred volitvami povezal z NSS v t. i. Narodno zajednico, drugega pa je vodil »upornik« N. Zupanič, ki se je pred volitvami združil s SDS v Narodnem bloku. V ljubljanski oblasti je Ravnihar zatem svojo koalicijo z NSS razširil še z Davidovičevimi privrženci v t. i. Bloku bratskega sporazuma. To so dosegli tudi v mariborski oblasti, kjer je radikalna opozicija nastopila samostojno, ker se ji ni posrečilo doseči koalicije s SDS.¹¹⁹ Slovenski radikali so se po pričakovanju znašli med tistimi strankami, ki niso dobile nobenega poslanskega mandata. Pomoč njihove »glavnine«, ki jo je vodil Ravnihar, ni zalegla, da bi bili lahko liberalci preprečili izvolitev A. Korošca v Ljubljani.

Naslednjo zmešnjavo v slovenskem radikalskem taboru je povzročilo sodelovanje N. Pašiča s S. Radičem, ki mu je sledil spopad s SDS. Nebogljenost slovenske NRS se je pokazala tudi na volitvah v oblastne skupščine, predvsem v Ljubljani, kjer ni bilo konca sporov med radikalskimi voditelji. Na dan volitev, 27. januarja 1927, je NRS dobila v Ljubljani samo 510 glasov in je ostala brez svojega odbornika, medtem ko se ji je v mariborski oblasti posrečilo prioriti

¹¹⁶ Ta intervju je povzel tudi ljubljanski RADIKAL 10. marca 1924 in v svojem komentarju poudaril »zelo živahno zanimanje« N. Pašiča za razmere v Sloveniji.

¹¹⁷ RADIKAL (Ljubljana), 24. marca 1924.

¹¹⁸ Glej: M. MIKUŽ, n.d., 275–276. Razcepljenost slovenskih radikalcev na razne struje dokazuje tudi njihov strankarski tisk. Poleg omenjenih listov RADIKAL (Kočevje), RADIKAL (Ljubljana), SAMOUPRAVA (G. Radgona), SAMOUPRAVA (Ljubljana), NOVA SAMOUPRAVA (Kočevje), JUTRANJE NOVOSTI (Ljubljana) in RADIKALSKI GLASNIK (Ljubljana), je na Štajerskem izhajal tudi NARODNI GOSPODAR kot organ NRS za Mariborsko oblast in sicer od 3. julija 1924 do 8. februarja 1925 (št. 6a).

¹¹⁹ Isto, 299–300.

dva odborniška mandata. V bojih, ki so pred skupščinskimi volitvami (11. septembra 1927) zajeli Slovenijo, so lahko radikali postavili svojo listo samo na Štajerskem, vendar so se tudi tam znova znašli med tistimi strankami, ki niso imele resnejšega vpliva in nobenega mandata.

Z zблиževanjem klerikalne SLS in Radikalne stranke — začeni s skupnim sodelovanjem v vladi (t. i. šesta Uzunovičeva vlada, sestavljena 1. februarja) pa do znanega Blejskega sporazuma (11. julija 1927) — so slovenski radikali izgubljali razloge za svoj obstoj. Svojo organizacijo so gradili predvsem na opoziciji proti klerikalni in avtonomistični SLS in tod je temeljil tudi »jugoslovanski«¹²⁰ interes NRS za Slovenijo. Ko pa je bilo vzpostavljeno prijateljstvo med SLS in NRS, ki je bilo v tistem trenutku izraz življenjskih interesov obeh strank, so odpravili vse ovire, med njimi tudi »tujo«¹²⁰ in zdaj zavezniško stranko na oblasti — slovensko NRS. Formalno je izginila po uvedbi monarhodiktature in ukinitvi političnih strank. Njen obstoj je pomenil zanimiv odsev novih odnosov in vpliva srbskega parlamentarnega in političnega življenja, ki ga je zaznamoval boj raznolikih političnih strank, strančic in skupin.

Po drugi strani so se pod pritiskom novih idej in tokov v domovini in svetu ter spričo novega položaja poudarjene demokratizacije odnosov na domačih tleh pojavila prizadevanja, da bi razširili in preseglj klasične okvire in vsebino političnega življenja v Sloveniji. V obstoječih okoliščinah dominacije klerikalnega tabora so domače sile s takšnimi hotenji in interesi iskale zunanjo podporo. Eno od teh oporišč so našle tudi v NRS. Navzlic dejstvu, da je bil temeljni motiv slovenskih radikalskih voditeljev boj za oblast, torej zbiranje privržencev v Sloveniji, ki bi jim omogočili vzpon v vrhove oblasti, pa je treba omeniti, da je bilo pomembno tudi njihovo dejansko protiklerikalno, centralistično in monarhistično stališče.

5. Narodno socialistična stranka (NSS)

V bloku slovenskih meščanskih strank sredi leta 1919 se je kot nova politična skupina pojavila tudi Narodno socialistična stranka. Zanimiva je bila bolj zaradi svojega idejnega stališča kot pa zaradi organizacijskega pomena in vpliva. Nastala je po češkem zgledu takšne organizacije in idej. Pojavila se je med Slovenci v Trstu pred prvo svetovno vojno. Njen program je temeljil na nazorih meščansko liberalne levice in desnih socialistov. Zaradi tega so jo kot »mejno«¹²⁰ uvrščali pogosto v meščanski in tudi v socialistični tabor.¹²⁰ Vodstvo in privrženci NSS so prišli v glavnem iz liberalnih vrst in so se spočetka zbirali okrog dnevnika *Jugoslavija*. Sodili so, da je liberalna stranka preveč konservativna, socialistična pa neumerjeno revolucionarna. Voditelji NSS (dr. O. Rybař, I. Deržič in A. Brandner) so privržence takšnih nazorov novačili v glavnem v malo-meščanskih krogih, v vrstah starih liberalcev, nižjih uradnikov, malih obrtnikov in manjšega kroga delavcev. Strankin list *Nova pravda* je začel izhajati 3. aprila 1920 in v njem so pred skupščinskimi volitvami obrazložili naslednja programska stališča: zahtevo po boju proti diktaturi velekapitalizma in militarizma, socialno in politično enakopravnost, zedinjenje vseh Slovencev, uvedbo najširše samouprave v pokrajinah in enotno državo, predlagali pa so tudi racionalizacijo oziroma socializacijo najpomembnejših industrijskih panog, rudnikov, veleposestev itd.

¹²⁰ JUGOSLAVIJA, dnevnik, urednik Anton Pesek, l. I—V, od 15. decembra 1918 do 31. decembra 1922. (Št. 299).

Kot stranka s »čisto preteklostjo«, kar je bilo sicer priljubljeno geslo vseh novih slovenskih strank, je zavračala sodelovanje z vsemi »kompromitiranimi«, torej starimi strankami, še posebej pa s socialisti in komunisti. Svojo pot v socializmu je videla namreč v razvoju in ne v revoluciji. Zavzemala se je za osemurni delavnik in izboljšanje položaja delavskega razreda, nižjih javnih in zasebnih uradnikov, za socialno zavarovanje, agrarno reformo itd.¹²¹ V razmerju do konkretnih razmer so zdaleč zanimivejše širše idejne osnove programa NSS, ki jih je *Nova pravda* objavila 8. maja 1920. Stranka je izjavljala, da je socialistična, in opozarjala, da je njen cilj »socialistični družbeni red, zmaga izkoriščenega razreda nad razredom gospodarskega kapitalizma... Pri nas hočemo jugoslovanski socializem, ne pa slabih kopij moskovskih, berlinskih, dunajskih ali drugih gospodarskih despotov. Ustvariti hočemo nekaj samoniklega, lastnega in našim prilikam odgovarjajočega. Zato naj bo bogastvo last tistih, ki ga ustvarjajo... Današnja kapitalistična gospodarska organizacija se mora spremeniti v socialistično, današnje mezdno razmerje pa v solastniško. Sredstvo za doseg tega cilja naj bo vsestransko pripravljena socializacija kapitalističnih podjetij.«

Ob takšnem programu je NSS zbrala somišljenike predvsem v mestih in je ob startu dosegla nepričakovan uspeh: na volitvah v Ustavodajno skupščino leta 1920 je dobila 6.187 glasov in dva poslanska mandata (I. Deržič in A. Brandner). Na občinskih volitvah 1921 pa je NSS dobila le 1 % glasov, kar je že napovedalo njen padec.¹²² Z geslom »enakopravnost narodov in enakopravnost v narodu« sta poslanca NSS dala v Ustavodajni skupščini posebno izjavo, v kateri sta ostro kritizirala politiko meščanskih strank po letu 1918. »Posledice tega vladanja« — je poudarjala izjava NSS — »so se pokazale pri volitvah v ustavotvorno skupščino. Najkonservativnejši del naroda, naše jugoslovansko kmetijsko ljudstvo, je trumoma odšlo h komunistom in Radiću.« Poslanca NSS I. Deržič in A. Brandner sta obsodila nasilje vladajočih strank v Ustavodajni skupščini in zapostavljanje reševanja socialnih ukrepov v korist delovnega ljudstva ter glasovala proti Vidovdanski ustavi. Izjavila sta, da je centralistična in da omogoča hegemonijo »enega plemena«.¹²³

Ta svoj nastop pa sta kmalu demantirala, ko sta glasovala za Zakon o zaščiti države. Navzlic neuspehu na občinskih volitvah v Sloveniji se je NSS znašla v središču političnih spopadov med SLS in JDS v ljubljanski občini. Dobila je namreč osem odborniških mest in postala tretja najmočnejša stranka. Prek koalicijske Zveze delovnega ljudstva je prišlo do že omenjenega sodelovanja

¹²¹ M. PIVEC, n.d., 366. Voditelji NSS so ocenjevali svojo stranko na tale način: »Socijalistična politična stranka ni navadna politična stranka, kakor so to druge politične stranke. Socijalistična politična stranka je stranka svetovnih političnih načel, stranka novega gospodarskega reda... Ako nam obeta Krščanska cerkev pravico šele na drugem svetu, nam dokazuje nauk o socializmu, da je mogoče doseči pravice tudi že na tem svetu...« (NOVA PRAVDA, 7. aprila 1923). O nastanku NSS je F. Erjavec zapisal naslednje: »Obenem s kmeti je začelo zapuščati izrazito meščansko JDS tudi nacionalno delavstvo z delom malomeščanstva... ta element že pred vojno samostojno organiziral v Trstu v ‚Narodno delavsko organizacijo‘ in da je bil tudi v Ljubljani izvršen podoben poskus ustanovitve ‚Narodne socialne stranke‘ po češkem vzorcu. Nekake tradicije tržaške organizacije je že takoj po vojni prevzela razmeroma močna ‚Zveza jugoslovanskih železničarjev‘ (vodil jo je Iv. Deržič), a zasebni uradnik Iv. Tavčar je začel že 1. V. 1919. izdajati tednik NARODNI SOCIALIST. Obe gibanji sta se že v drugi polovici l. 1919. združili in ustanovili ‚Narodno socialistično stranko‘...« Erjavec poudarja dalje, da je imela NSS največ pristašev v Ljubljani in Mariboru — predvsem slovenskih beguncev s Primorske. F. ERJAVEC, *Nastanek slovenskih političnih strank*, 75.

¹²² M. PIVEC, n.d., 372.

¹²³ NOVA PRAVDA, 9. in 30. julija 1921.

starih liberalcev iz NNS, komunistov, frakcije »zarjanov« iz Socialistične stranke in klerikalcev (JSZ). Slednjič se jim je posrečilo, da so v takšni povezavi iztrgali ljubljansko občino iz liberalnih rok in za ljubljanskega župana izvolili Lj. Periča, kandidata ZDL. Koalicija ZDL je pomenila nepričakovano dejanje v odnosih med političnimi strankami v Sloveniji, toda za NSS je bila to poslednja priložnost za pomembnejši nastop v slovenskem političnem življenju.¹²⁴

Narodno socialistična stranka je vse od svoje ustanovitve poudarjala predvsem lastno »državotvornost« in je s takšne pozicije izražala svoja nasprotovanja do klerikalcev, HRSS, demokratov in radikalov in jih obtoževala, da z medsebojnimi spopadi v boju za oblast rahljajo državne temelje. Voditelji NSS niso videli državne enotnosti v centralizmu ali republikanstvu, temveč v avtonomijah pokrajin, zavračali pa so tudi delitev Slovenije na dve oblasti.¹²⁵ Navzlic poudarjenemu zanimanju za obliko državne ureditve pa so se ukvarjali predvsem s socialno politiko. Trdili so, da jo je mogoče reševati zaradi trdnega državnega okvira in stabilnega notranjega položaja. V zavzemanju za uresničenje takšnih razmer so voditelji NSS videli »državotvornost« svojega programa in politike, čeprav so vsi ti njihovi nastopi imeli v glavnem deklarativni značaj.

V pričakovanju ugodnejših rezultatov spričo takšne usmerjenosti je NSS na skupščinskih volitvah leta 1923 nastopila samostojno, ker so na izrednem občnem zboru stranke 28. januarja 1923 povedali, da pogajanja o volilnih koalicijah s socialističnimi strankami in z JDS niso uspela. V predvolilnem agitiranju so se narodni socialisti v svojem volilnem programu zavzemali za ustanovitev enotne fronte intelektualnih in ročnih delavcev, ki se bo postavila po robu »praznim obljubam« komunistov, in opozarjali, da so le-ti razbili enotno fronto delovnega ljudstva. Vse internacionale so propadle — so poudarjali voditelji NSS — in ustvariti jih je mogoče le s podporo širokih ljudskih množic. Stranka je zahtevala revizijo Vidovdanske ustave, pravičnejšo socialno politiko in postopno socializacijo z izvajanjem agrarne reforme, zvišanje uslužbenških plač itd.¹²⁶ Na volitvah leta 1923 je NSS dobila 3898 glasov (1920 jih je imela še 6187) in je ostala brez poslanskega mandata. To je stranko porinilo v okvire ožje slovenske notranje politike, iz katere se ni nikoli več izklopala. Pomagale ji niso niti občasne koalicije z močnejšimi partnerji, npr. povezava z Davidovičevim Blokom bratskega sporazuma oziroma z Ravniharjevo NRS v Narodni zajednici na skupščinskih volitvah 1925, ko je v prid teh koalicij, natančneje NRS, ostro napadala svojega bodočega part-

¹²⁴ O sodelovanju NSS v Zvezi delovnega ljudstva glej obširneje: J. PRUNK, ZDL (*Savez radnog naroda*) za opštinske izbore u Ljubljani 1922, Prilozi za istoriju socijalizma, knj. 8, BGD., 1971, 175—212; M. MIKUŽ, n.d., 203—204; 235—241.

¹²⁵ V enem od redkih arhivskih dokumentov o NSS vidimo, da se je J. Jovanović pred kongresom intelektualcev v Zagrebu (8. septembra 1922) pogovarjal z I. Deržičem o pogojih sodelovanja NSS na tem kongresu. Jovanović je zapisal naslednje: »Deržič za Slovenijo slaba administracija (zlasti v Trbovljah med delavci). Nihče ni zadovoljen, a vsi Slovenci in nemški agenti, da je 'Srbija' kriva — Republika ni važna, Slovenija avtonomija delu Slovenije. Ako plebiscit bi bilo 95 % za avtonomijo. A vseh 100 % za državno enotnost«. (AJ, Zbirka J. Jovanovića-Pižona, pr. 44, dok. 80-44-844). Svoj avtonomistični program so voditelji NSS videli v enakopravnosti treh plemen, vendar ne v smislu zavračanja integralnega jugoslovanstva. V tem so se razlikovali od SLS in nekaterih drugih slovenskih strank. Takšno pojmovanje avtonomije je NSS izrazila na svojem občnem zboru, ki je bil 25. in 26. marca 1922 v Ljubljani. Ob tej priložnosti je obrazložila tudi svoje poglede o zunanji politiki države. M. MIKUŽ, n.d., 224.

¹²⁶ NOVA PRAVDA, 24. februarja 1923. Druge socialistične skupine so zavračale predlog NSS o ustanovitvi enotne fronte proletariata in se sklicevale prav na dejstvo, da je NSS glasovala za Zakon o zaščiti države.

nerja — Pribičevićevo SDS in njene slovenske privrženice.¹²⁷ Na pogajanjih z drugimi socialističnimi strankami NSS ni hotela upustiti monarhističnega stališča in sprejeti republikanske ureditve, in prav to jo je največkrat oviralo, da se ni mogla dogovoriti za sodelovanje z drugimi partnerji. Vendar pa je to ni oviralo, da ne bi sklenila koalicije s SDS, ko so njeni voditelji nastopili skupaj s to stranko v okviru Naprednega bloka na volitvah za oblastni skupščini (23. februarja 1927) in na skupščinskih volitvah 11. septembra 1927. Napredni narodni blok je dosegel delni uspeh le na volitvah v oblastni skupščini, kjer je dobil 10 odborniških sedežev, medtem ko je na volitvah v Narodno skupščino 1925. in 1927. leta zaradi slabega količnika ostal brez poslanskih mandatov.¹²⁸

Po 28. marcu 1926 je prišlo do združitve sindikalnih organizacij NSS in SDS. Občni zbor, na katerem naj bi se formalno združili v Narodno strokovno zvezo, so sklicali za 6. marec 1927.¹²⁹ Svoja osnovna programska gesla je NSS ob koncu svojega obstoja strnila le v boj proti novi centralistični usmeritvi SLS in zahtevo, naj bi z uvedbo oblastnih skupščin v Sloveniji vpeljali tudi načelo ljudske samouprave: »Princip ljudskega samovladanja v obeh smereh: v smeri zakonodajne moči in v smeri izvršujoče moči ... to sta dve sredstvi, ki sta edini sposobni ozdraviti našo krizo na gospodarskem in socialnem polju. Zato uvedbo administrativne samopomoči prav toplo in najiskreneje pozdravljamo in vidimo njeno realizacijo v oblastnih in sreskih skupščinah.¹³⁰

Dominacija SLS v oblastnih skupščinah in njeno sodelovanje v vladi sta prav kmalu spodnesli »samoupravna« pričakovanja v NSS. *Nova pravda* je 26. februarja 1927 zapisala, da so z oblastnimi skupščinami klerikalci najpomembnejši del oblastne samouprave prepustili centralizmu in da bo to namesto olajšav prineslo Slovincem nova davčna bremena. Po drugi strani pa je NSS v koaliciji s SDS menila, da je edina pot slovenskega naroda v prihodnost v najtesnejši povezavi s Srbi in Hrvati v unitarni državi.¹³¹ Vsa prizadevanja narodnih socialistov, da bi s svojo dokaj neizdelano in zmedeno programsko in idejno propagando zajeli širši prostor v Sloveniji, niso prinesla večjih rezultatov — razen v začetku, ko je bil njihov program prej izzivalen kot jasen.

Zaradi tega je NSS zanimiva bolj zaradi svojega idejnega kot organizacijskega pomena. Nacionalni socializem, kakršnega je ponujala, je bil posledica tujega vpliva in v Sloveniji ni padel na plodna tla. Programske ideje te stranke o samobitnem, nacionalno prenapetem in izključnem socializmu so bile le v trenutku, ko so se pojavile, po zaslugi notranjega vrenja v delavskih in socialističnih vrstah deležne odmeva med »malomeščanskim« proletariatom, predvsem med uradništvom. Slovenski proletariat je zavrnil zoženo socialistično opredelitev, ki ga je razglašala ta stranka. Čim jasnejša sta postajala program in politika NSS, tem bolj so odpadali njeni privrženici — tudi med nižjimi in srednjimi uradniškimi sloji, ki jih je hotela v glavnem pridobiti s svojimi obljubami. V obdobju, ko je NSS v Sloveniji ugašala, so bile nacional-

¹²⁷ NOVA PRAVDA, 26. aprila 1924., itd.

¹²⁸ M. PIVEC, n.d., 367, 372.

¹²⁹ SOCIALNA MISEL, 1926, str. 118. Pod naslovom KONEC STRANKE NARODNIH SOCIALISTOV piše, da so strokovne organizacije SDS in NSS po številu članstva skoraj nepomembne, vendar pa ta zveza navzlic temu pomeni veliko presenečenje. Predvsem zaradi tega, ker je NSS nekoč nastala prav v boju proti politiki SDS oziroma slovenskih liberalcev, ki jih je vodil G. Žerjav.

¹³⁰ NOVA PRAVDA, 8. januarja 1927.

¹³¹ JUTRO, 28. februarja 1928.

socialistične stranke v evropskih deželah — predvsem v Nemčiji — v močnem vzponu. Zanimiva primerjava spričo pomena te stranke v Sloveniji v obdobju 1918—1929, torej od njenega nastanka do konca.

6. Narodna ljudska stranka (NLS)

Največje vznemirjenje med slovenskimi meščanskimi politikami in njihovimi strankami, zlasti v klerikalnem taboru, je zbudilo ponovno politično delovanje dr. Ivana Šušteršiča, nekdanjega načelnika SLS. Iz Avstrije se je 11. decembra 1922 vrnil na razburkano slovensko politično prizorišče in je svoj nastop napovedal z znano brošuro »Moj odgovor«, namenjeno proti novemu vodstvu SLS. V Sloveniji je le malokdo verjel, da bo nova država, proti kateri se je tako vztrajno bojeval, dovolila Šušteršiču vrnitev v domovino in še posebej v njeno politično življenje. Vendar pa se je to zgodilo. N. Pašić je računal, da bo na ta način prestrašil vodstvo SLS, ki je bilo prav tedaj v hudi opoziciji do radikalnega centralističnega režima. Zato je privolil v vrnitev I. Šušteršiča in mu pomagal, da je začel s politično dejavnostjo. Tako je Šušteršič, tokrat prek Beograda, spet vznemiril vrste SLS. »Kakor je poprej dr. Šušteršič opiral južnoslovanstvo na katoliško-dinastično misel, tako ga sedaj opira na pravoslavno-dinastično, ker precenjuje današnjo državotvornost dinastij na škodo primarnima faktorjema: zemlji in ljudstvu.«¹³²

Pred marčnimi volitvami leta 1923 je Šušteršič razglasil ustanovitev Narodne ljudske stranke (NLS) in jo oznanil kot »pravo« naslednico 22. novembra 1917 razcepljene SLS. Zbral je le nekaj somišljenikov, večinoma duhovnikov, znanih desničarjev šušteršičevcev iz vrst SLS.¹³³ Kot strankino glasilo je začel najprej izdajati *Ljudski dnevnik* (od 1. februarja do 20. marca 1923), po popolnem neuspehu na volitvah 18. marca 1923 pa je namesto tega lista od 31. maja 1923 izdajal *Ljudski tednik*. V programu svoje stranke je Šušteršič poudarjal, da stoji na načelu »pozitivnega krščanstva«, kar je pomenilo, da je proti zlorabljanju cerkve in vere v politične namene. S tem je želel sočasno

¹³² NOVI ZAPISKI, št. 6, junija 1922, 130. Klerikalni DOMOLJUB je v številki, ki je izšla 10. januarja 1923, zapisal v zvezi s Šušteršičevo vrnitvijo, da bi »Pašić vse dal, če bi mogel razbiti tudi SLS, kot je razbil demokrate, zemljaradnike in vse svoje nasprotnike«. ORJUNA pa je 12. decembra 1922 opozarjala: »Z ozirom na dejstvo, da se nahajajo v naši državi še večji izdajalci, vas puščamo v miru, pač pa bomo bdeli nad vsakim vašim korakom.«

¹³³ V svojem DNEVNIKU je škof Jeglič že 17. aprila 1922. zapisal: »Čutilo se je, da se »starini« nekako zbirajo zoper SLS in da bo v ta namen dr. Šušteršič izdal grozno brošuro. Naši so se pripravili na najhujši odpor. Preračunali so, da bi nekako dvajset duhovnikov pristalo na to novo stranko, ostali bi bili složni. Pri shodih so se verniki in duhovniki na napad pripravljali in zdelo se nam je, da novo stranko vsi obsojajo. Pred nekoliko dnevi je brošura izšla. Je pa tako pisana, da je vse iznenadila. Tudi starine. Dr. Šušteršič zatajuje temelje prejšnjega življenjskega delovanja in se povsod v osredje postavlja. Ker sem to že o novem letu čutil, sem za konferenco 99 dekanov (v sredo 19. IV) določil temo: o raznih strujah pri duhovnikih glede na politično vprašanje.« Jeglič v DNEVNIKU spremlja nadaljnje delovanje I. Šušteršiča, ne da bi omenjal njegove stike z radikali, in dokaj mirno v duhu sklepov vodstva SLS, ki je izbralo taktiko, da bo ob Šušteršičevi akciji ostalo popolnoma mirno (DNEVNIK, 21. novembra 1922). Jeglič se je najbolj bal, da k Šušteršiču ne bi prestopili razumniki in študentje. Vendar pa se Šušteršiču ni posrečilo, da bi ustanovil akademsko društvo (DNEVNIK, 9. februarja 1923). Jeglič se je oddahnil šele po marčnih volitvah l. 1923, ko je ugotovil: »Šušteršič je izredno osramočen: lista njegova je dobila v Ljubljani nekako 137 in v oblasti po deželi nekaj nad 700. Žal mi je za par župnikov, ki so zanj delovali. Strašno so se ljudstvu zamerili!« (DNEVNIK, 29. marca 1923).

pokazati na klerikalni značaj »nove« SLS. Program je vseboval tudi zahtevo po samoupravi, ki pa ni nujna za vso državo in ne sme omajati državne enotnosti. V programu ni bilo zahteve po reviziji ustave, kajti to je »dolgotrajno delo« itd.¹³⁴ I. Šušteršič si je s programom in delovanjem prizadeval, da ne bi kakorkoli prizadel interesov svojih novih gospodarjev — Radikalne stranke — in prav to je bil glavni razlog, da je NLS izginila že po prvih volitvah. Stranka je dobila le 875 glasov oziroma 0,4 %. Radikali niso dosegli tistega, kar so pričakovali, nekaj vpliva je imelo le kompromitiranje vodilne SLS v slovenski javnosti na straneh Šušteršičevih listov. *Ljudski tednik* je največji del svojega prostora namenil stalnim napadom na klerikalne voditelje, omalovaževal je program njihove stranke, njeno delovanje in politiko, opozarjal na razloge »zaslepljenosti« slovenskih množic, ki verujejo »demagogiji« A. Korošca in drugih klerikalnih voditeljev itd. Včasih je napadal tudi slovenske liberalce iz SDS, kar je bilo v glavnem odvisno od njihovega odnosa z radikali.¹³⁵

Na volitvah 8. februarja 1925 se Šušteršičeva stranka ni več pojavila s svojo listo in ko je prišlo do zблиžanja HRSS in radikalov v marcu 1925, je Šušteršič s svojo »stranko« dokončno izginil iz političnega življenja. Tudi to je bil dokaz, da je Pašić računal na Šušteršiča kot razbijača politike zблиževanja SLS z blokom demokratov, radičevcev in muslimanov v začetku leta 1923.

7. Avtonomistično gibanje — Združenje slovenskih avtonomistov

Spričo svojega programa in vpliva na javno mnenje v Sloveniji je bilo avtonomistično gibanje po pomenu daleč pred mnogimi majhnimi političnimi strankami in skupinami. To gibanje je nastalo po objavi znane »Avtonomistične izjave« februarja 1921,¹³⁶ vodila pa sta ga ugledna socialdemokratska politika D. Lončar in A. Prepeluh. V avtonomističnih vrstah so se zbrali pripadniki slovenskih razumniških in političnih slojev, ki so bili nezadovoljni s centralistično državno ureditvijo, politiko demokratov in radikalov ter z omahljivim in kompromisnim odnosom SLS do vprašanja notranje ureditve države. Avtonomistična izjava je označila »pravi začetek« avtonomističnega gibanja v Sloveniji, ki je do uvedbe šestojanuarske diktature, v »določenem obsegu« pa vse do zloma jugoslovanske države 1941 pomenilo »nekakšno dominantno« celotnega slovenskega političnega življenja.¹³⁷

V trenutku, ko se je pojavila, je Avtonomistična izjava pomenila močno podporo avtonomističnemu gibanju SLS in pripomogla k njenemu uspehu na občinskih volitvah v Sloveniji v aprilu 1921. V prvi številki lista *Avtonomist*, ki je izšla 11. aprila 1921, je A. Prepeluh v programskem uvodniku »Kaj hočemo in kdo smo?« poleg drugega opisal značaj tega gibanja in poudaril: »kot list ne zastopamo nobene stranke, ne obsojamo nobene kot take. Borili se bomo za avtonomijo Slovenije, za njeno enotnost in nedeljivost.« V posebni prilogi te številke piše v članku »Mi in Srbi«, da so obtožbe, ki se širijo po Sloveniji, češ da so vseh narodnih nesreč krivi Srbi, neutemeljene, prav tako pa tudi mnenje v Srbiji, da so Slovenci in Hrvati vir nestabilnosti skupne države.

¹³⁴ LJUDSKI DNEVNIK, 1., in 2. in 7. februarja 1923.

¹³⁵ Na primer: LJUDSKI TEDNIK, 26. aprila 1923, 10. januarja 1924, 19. junija 1924 in dr.

¹³⁶ Glej obširneje: M. ZEČEVIĆ, n.d., 430—431; D. KERMAUNER, n.d., 531—547.

¹³⁷ F. ERJAVEC, *Avtonomistična izjava slov. kulturnih delavcev leta 1921. (iz spominov)*, ZGODOVINSKI ZBORNIK, Buenos Aires, 1959, 169.

»Klika, ki vlada v Beogradu, ni srbski narod,« poudarja dalje pisec tega članka in navaja, da odpor proti njej raste tudi v Srbiji. »Mi in Srbi smo res zrastle iz ene jugoslovanske korenine in tvorimo s Hrvati in Bolgari tako celoto, kakor jo predstavlja drevo... Živeli smo pa tisoč let razdvojeno, pod tujimi vplivi in razvijali smo vsak svojo individualnost. Ali ta individualnost je že tako daleč razvita, da smo postali trije narodi... da se nas ne da vladati vseh po enem kopitu in na eno komando... Najlepše in najboljše se da rešiti naš državni problem z avtonomijo onih edinic naše države, ki tvorijo za sebe neke organske celote.«

V duhu zahtev po »samoavtonomiji nepodeljene Slovenije« se je razvijala proticentralistična dejavnost avtonomističnega gibanja tudi v začetku leta 1922. Vse močnejše so poudarjali tudi ekonomske razloge, torej trditev o izkoriščanju Slovenije in Hrvatske »s strani Beograda«, ker se »krasno razvija na račun provinc« itd.¹³⁸ Toda že v aprilu istega leta je *Avtonomist* začel širiti republikansko in federalistično misel in sočasno zahteval revizijo Vidovdanske ustave.¹³⁹ V tistem obdobju so se avtonomisti začeli zблиževati tudi s srbskimi zemljiaradniki in se zanimati za dogajanje v HRSS.

Na seji vodstva 28. junija 1922 so avtonomisti svoje gibanje organizirali kot Združenje slovenskih avtonomistov. V *Avtonomistu* je dr. D. Lončar 8., 15. in 22. julija 1922 nadrobno obrazložil »novi« program gibanja, ki je bil strnjen v geslu: »Nazaj k prvemu decembru 1918. leta za revizijo Vidovdanske ustave v smislu avtonomije Slovenije v federaciji s Hrvati in Srbi«. V uvodniku »Avtonomija in avtonomija«, objavljenem 8. julija 1922, opozarja *Avtonomist* na različna pojmovanja o značaju avtonomije v slovenskih političnih krogih. Poudarjeni so trije prevladujoči koncepti: 1. »dekoncentracijska ali decentralizacijska avtonomija« med privrženci mladih v liberalnem taboru (G. Žerjav, V. Kukovec idr.), ki jo predstavlja osebnost velikega župana; 2. avtonomija, kakršno so uživale bivše kronovine v Avstro-Ogrski; in 3. avtonomija na osnovi narodnega predstavnštva, ki deli pristojnosti s centralno vlado in jo potrjuje kralj. Takšno avtonomijo je v bistvu zagovarjala tudi SLS. Po izraženih pojmovanjih je avtonomistično gibanje zastopalo svoj model »avtonomije suverenosti ljudstva«, po katerem bi ljudstvo volilo svoje zastopnike, ki bi upravljali Slovenijo tako, da »čisto samostojno in svobodno odstopijo centralnemu parlamentu tiste zadeve, ki naj se upravljajo skupno. Katere so te zadeve, o tem odloča avtonomno zastopstvo. In to avtonomno zastopstvo si izvoli svojega predsednika, ki ne rabi prav nobene potrditve: kajti volja naroda je suverena — in suvereni ne rabijo — potrditev«.

V praktičnem političnem življenju je takšen program slovenske avtonomiste vodil v republikanstvo. Njihovi socialdemokratski simpatizerji (frakcija Prepeluh-Lončar) so se ločili od že razcepljene JSDS in poskušali najti zaveznike v republikanskih in »delavsko-kmečkih« strankah, da bi se lažje borili za »nove politične in socialne reforme«.¹⁴⁰ Ob četrti obletnici ustanovitve Države Slovencev, Hrvatov in Srbov so avtonomisti nastopili javno z zahtevo, da je treba jugoslovansko skupnost postaviti v njena izhodišča, in poudarjali, da je za vse »resne naše politične stranke« pravi narodni praznik 28. oktober (sic!), ne pa 1. december leta 1918.¹⁴¹

¹³⁸ AVTONOMIST, 14. januarja 1922.

¹³⁹ Prav tam, 8. in 29. aprila 1922. O avtonomističnem programu skupine ob listu AVTONOMIST glej obširneje: K. GANTAR, *Naše politično časopisje, SLOVENCİ V DESETLETJU 1918—1928*, 670—671.

¹⁴⁰ AVTONOMIST, 2. septembra 1922.

¹⁴¹ Prav tam, 4. novembra 1922.

Avtonomisti so poveljevali Državo SHS kot skupnost, ustvarjeno po narodni volji in na demokratičen način, ter poudarjali njen model organizacije kot sprejemljivo obliko praktične uveljavitve svojega programa,¹⁴² čeprav so ob tem pozabili na številne spore med Deželno vlado v Ljubljani in Narodnim vijećem SHS v Zagrebu v oktobru in novembru 1918, ko Hrvatsko-srbska koalicija in druge hrvatske stranke niso dovolj upoštevale slovenskih interesov.¹⁴³ Pred marćnimi volitvami 1923 so avtonomisti svetovali slovenskim volilcem, naj glasujejo samo za tiste, ki priznavajo Slovence kot samostojen narod.¹⁴⁴ Zaradi odkrite naklonjenosti do HRSS je slovenski liberalni tisk obtoževal avtonomiste, da neposredno sodelujejo s S. Radićem in da so postali del njegove stranke. Po organizacijski plati to še ni bila resnica, toda v politiki in programskih načelih, ki so se izražala v zahtevah po federativni republiki, so se avtonomisti vse moćneje istovetili s programom in politiko HRSS.¹⁴⁵

Leta 1924 so slovenski avtonomisti dosegli najvećji razmah svoje dejavnosti. Kot glavno nalogo gibanja so poudarjali širjenje zavesti, da so Slovenci samostojen narod z enakimi pravicami do lastnega razvoja kot drugi narodi. V takratnih okolišćinah so trdili, da je te pravice mogoće najbolje uresnićiti v federativni in republikansko urejeni državi. *Avtonomist* je 10. marca 1924 zapisal, da dosledno in neomajno koraka k svojemu cilju — federativni jugoslovanski republiki, v kateri bo Slovenec gospodar na svoji zemlji, tako kot bodo na svoji tudi Srbi, Hrvati in Bolgari. Ta misel — kot poudarja M. Mikuš — je popeljala slovenske avtonomiste v zavezništvo s HRSS. Ko so namreć v nekaterih slovenskih krajih začeli ustanavljati organizacije slovenskih republikancev, so avtonomisti takoj pokazali voljo, da so pripravljene z njimi sodelovati. Radićev *Slobodni dom* je 30. aprila 1924 poroćal, da je bil urednik *Avtonomista* A. Prepeluh dva dni na Dunaju, kjer sta se s S. Radićem sporazumela o skupnem nastopu na bližnjih parlamentarnih volitvah.¹⁴⁶

Nadaljnja usoda slovenskega avtonomistićnega gibanja je bila vse bolj odvisna od političnih kompromisov S. Radića in njegove stranke v državni politiki in — kot smo že opisali v zvezi s Slovensko republikansko stranko — od raznih koalicij leta 1925 in 1927, v katere so vstopali pod posrednim ali neposrednim vplivom HRSS (HSS).¹⁴⁷ Tako je avtonomistićno gibanje v Sloveniji kot zanimiv in napreden pojav v obdobju svojega samostojnega delovanja in odpora proti centralistićni Vidovdanski ustavi ob koncu doživelo organizacijski propad prav v trenutku, ko so ga njegovi voditelji poskušali spremeniti v politično stranko in njeno usodo vezati na politične sile zunaj Slovenije. Organizacijski razpad avtonomistićnega gibanja pa ni izbrisal poudarjene in uveljavljene avtonomistićne misli v zavesti slovenskih množic — misel, ki je bila v naziranju slovenskih avtonomistov bližja zgodovinskemu nacionalnemu interesu tistega obdobja kot pa »taktizirajoći« avtonomistićni

¹⁴² Prav tam, 24. februarja 1923.

¹⁴³ Glej M. ZEĆEVIĆ, n.d., 137—161.

¹⁴⁴ AVTONOMIST, 10. februarja 1923; M. MIKUŻ, n.d., 250.

¹⁴⁵ AVTONOMIST, 8. decembra 1923.

¹⁴⁶ M. MIKUŻ, n.d., 279. Svoje neposredno sodelovanje s HRSS je AVTONOMIST napovedal že 12. aprila 1924, ko je v uvodniku »Prava politična smernica za Slovence« pisal o dveh konceptih slovenske politike v jugoslovanski državi: 1. da bi Slovenci začeli služit srbski politiki in bi skupaj s Srbi zvladali po vsej državi, tudi nad Hrvati, kar avtonomisti zavraćajo; in 2. da bi se zblížali s sosednjimi Hrvati in bi se skupaj z njimi na republikanskem in federativnem načelu, torej na principu »vsakomur tisto, kar je njegovo«, postavili po robu velikosrbski hegemoniji. »To je edini pravi koncept slovenske politike v bodoćnosti, s katerim želimo boljše od preteklosti,« je zapisal AVTONOMIST.

¹⁴⁷ Glej str. 157, op. 57. ipd.

program, kakršnega je zastopal klerikalni tabor in je v minimalni in deformirani obliki zaživel leta 1927 z uvedbo oblastnih skupščin.

V okviru delovanja raznih političnih strank, skupin in struj v Sloveniji 1918—1929 je treba omeniti tudi vpliv, ki ga je imel dnevnik *Jugoslavija*. Kot neodvisno glasilo ga je 15. decembra 1918 začel izdajati kasnejši ljubljanski župan A. Pesek. Po nazorih je bil soroden programu narodnih socialistov, vendar pa je kot nov, sodoben list, ki je s svojo vsebino ustrezal zanimanju takratnega slovenskega bralca, presegel številna druga znana slovenska glasila, za katerimi so stale večje stranke. Z imenom in programom, za katerega se je zavzemal, je list uveljavljal zahteve po jugoslovanski državi, ki »bo obvladala Balkan in njegovo morje«. Njeno notranjo ureditev je zagovarjal na osnovah demokracije, socialne pravičnosti in avtonomij in se tako približal slovenskemu avtonomističnemu gibanju.¹⁴⁸ F. Erjavec poudarja, da je bil pojav tako velikega novega političnega dnevnika za slovensko javno življenje tem pomembnejši, ker je prekinil dominacijo, torej monopol strankarskega tiska v Sloveniji. Velik uspeh in vpliv, ki ga je imel, sta bila najboljši dokaz, da je Slovenija potrebovala neodvisen tisk. Zaradi kakovostne vsebine, pisane v naprednem, slovenskem avtonomističnem duhu, se je kmalu spopadel z mladoliberalci, kajti sprejeli so ga tisti bralci — v glavnem razumniki — ki so dotlej pomenili tradicionalno jedro slovenskih liberalnih volivcev.¹⁴⁹ *Jugoslavija* je izhajala več kot štiri leta, vendar pa je 31. decembra 1922 ugasnila, ker se ni mogla meriti s konkurenco in pritiskom tiska, za katerim so stale močne strankarske organizacije.

8. Slovenska Orjuna

Pregled raznih političnih organizacij v okviru slovenskega meščanskega bloka bi bil nepopoln, če ne bi omenili delovanja Organizacije jugoslovanskih nacionalistov (Orjuna) v Sloveniji, znane zaradi svojega nasilja nad vsemi proticentralističnimi silami v Jugoslaviji. Fronta meščanskih strank, ki so branile politični sistem, utemeljen z Vidovdansko ustavo, se je vedno bolj ožila in zato so morale iskati podporo tudi med nacionalističnimi organizacijami. Le-te so postajale militantne in falangistične skupine za obrambo obstoječe unitaristične in centralistične ureditve in so branile njene ozke nacionalne in razredne interese. Tako so iz lokalne mladinske organizacije na pobudo vodstva Demokratske stranke v Splitu 23. marca 1921 ustanovili Orjuno. Poleg omenjene naloge in prizadevanj, da bi osvojila oblast v državi, je hotela Orjuna postati tudi predhodnica jugoslovanskega meščanskega razreda v nacionalnih aspiracijah do drugih držav.¹⁵⁰

Mnenje, da je imela ta organizacija profašistični značaj in »elemente fašističnega gibanja«, ne bo držalo, čeprav so nekatere podobne organizacije, ki so se pojavile kot »trenutna moda« v povojni Evropi, zabredle prav v fašizem. Nasilje in teoretične metode delovanja Orjune so bili glavni razlog, da so jo uvrstili med profašistične organizacije, medtem ko so neutemeljeno dajali preveč poudarka njeni prvenstveni nalogi obračunavanja s KPJ in naprednim

¹⁴⁸ Glej K. Gantar, n.d., 669.

¹⁴⁹ F. ERJAVEC, *Nastanek slovenskih političnih strank*, 74.

¹⁵⁰ O ustanovitvi in značaju Orjune glej obširneje: B. GLIGORIJEVIĆ, *Organizacija jugoslovanskih nacionalista (Orjuna)*, ISTORIJA XX VEKA, Zbornik radova 5, Beograd, 1963, 315—396.

delavskim gibanjem.¹⁵¹ Zgodovinski resnici bi nedvomno bolj ustrezala ocena, da so Orjuno, ustanovljeno prvotno s ciljem, da bi branila ogrožene kraje pred italijanskimi aspiracijami, kmalu po njeni ustanovitvi zlorabile centralistične in unitaristične sile in jo spremenile v teroristično organizacijo, ki je zatem stala na čelu teh sil v boju proti vsem njihovim nacionalnim in razrednim sovražnikom. To so bili predvsem radikalno opozicijska gibanja in stranke, kot npr. hrvatsko kmečko gibanje S. Radića (HRSS), slovensko klerikalno gibanje A. Korošca, revolucionarno gibanje na čelu s KPJ itd. Stopnja angažiranja Orjune in glavni cilji napadov so bili torej odvisni od nasprotnikovih sil in zato je razumljivo, da so bile v ospredju HRSS, SLS in JMO kot glavne opozicijske sile. Toda prav zaradi moči teh organizacij je bil obračun s njimi za orjunaše zdaleč težji kot pa nasilje nad razbitim in »nezakonitim« delavskim gibanjem in njegovimi organizacijami.

Prva akcija Orjune takoj po ustanovitvi je bil požig *Hrvatskega lista*, organa Hrvatske zajednice,¹⁵² do prvega napada na klerikalce pa je prišlo prav tako v Dalmaciji in zato je A. Korošec 27. maja 1922 ostro protestiral pri ministru za notranje zadeve.¹⁵³ Po atentatu na ministra M. Draškovića v Delnicah so oblasti spodbujale Orjuno, naj se loti tudi delavskega gibanja. Julija 1921 so orjunaši priredili vrsto protikomunističnih demonstracij in napadov na delavske domove. Zatem je Orjuna začela širiti svojo organizacijo tudi po drugih krajih države. V Sloveniji pa tudi na Hrvatskem in v Srbiji je Orjuna poskušala prodreti v delavske sindikate in njeni slovenski voditelji so poudarjali, da so ustanovili »delavske Orjune«, v rudarskih krajih Trbovljah, Hrastniku in Zagorju.¹⁵⁴

Med veliko rudarsko stavko 1923 v Sloveniji so orjunaši odigrali vlogo stavko-kazov, njihovo nasilje pa je doseglo vrhunec v znanih dogodkih 1. junija 1924 v Trbovljah, ko so zažgali delavski dom in v spopadu z delavci v Trbovljah zagešili prelivanje krvi. Orjuna je bila zaradi dogodkov v Trbovljah deležna ostre obsodbe in odpora slovenske javnosti ter vseh strank in skupin z izjemo slovenskih liberalcev, radikalov in nacionalnih socialistov.¹⁵⁵ Pod pritiskom javnosti se je Orjuna v Sloveniji in po vsej državi znašla v defenzivi in je začela razpadati. Na letni skupščini Orjune Slovenije je leta 1925 njen vodja Marko Kranjec z obžalovanjem ugotovil, da organizacija ni več tako agresivna in dejavna kot v prvih letih.¹⁵⁶ Pri zlomu Orjune v Sloveniji sta imela poleg

¹⁵¹ B. GLIGORIJEVIĆ, n.d., in isti avtor: *Profašistička organizacija »Orjuna« i revolucionarni radnički pokret Jugoslavije*, REVOLUCIONARNO DELAVSKO GIBANJE V SLOVENIJI V LETIH 1921—1924, Ljubljana, 1975, 125—126; B. ZIHERL, *Fašizem in revolucionarno delavsko gibanje* (v istem Zborniku), 14—15.

¹⁵² Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine, 1920—1921, I, 21.

¹⁵³ M. MIKUŽ navaja, da KOROŠEC ob koncu svojega govora poudarja: »Če se državne oblasti ne bodo zganile in nadaljevale s pasivno resistenco in omogočale proste roke za zločinske napade, bo potrebno oborožiti narod, ki ne pripada fašistični organizaciji.« Korošec je iz svojih opozicijskih razlogov ostro napadal vlado in dejal, da je Orjuna fašistična organizacija. — M. Mikuz piše: »Ta je bila daleč od tega, vendar je dajala opoziciji dovolj razlogov za napade na vlado... Ne bi bilo torej povsem pravilno trditi, da je Orjuna nastala zgolj zaradi preganjanja komunizma.« M. MIKUŽ, n.d., 223.

¹⁵⁴ ORJUNA, 1. julija 1924. in 18. marca 1927; B. GLIGORIJEVIĆ, n.d., 127.

¹⁵⁵ Glej obširneje: M. MIKUŽ, n.d., 290—293; F. FILIPIČ, n.d., 169—176; I. Kreft v svoji knjigi »Slovensko ljudsko gibanje 1918—1941« piše na str. 30—32, da so orjunaši v Sloveniji svoje preganjanje komunistov (kot prvenstveno nalogo — M.Z.) povezali s »staro liberalno gonjo proti klerikalcem, ko so se le-ti pridružili Zvezi delovnega ljudstva«. To je — navaja dalje Kreft — omogočilo klerikalcem, da so stopili na čelo »protiorjunaškega narodnega gibanja«.

¹⁵⁶ ORJUNA, 5. decembra 1925.

SLS veliko zaslug tudi KPJ in SKOJ. Orjuna je bila razširjena predvsem v Sloveniji in Dalmaciji, ker sta bili ti dve deželi najbolj ogroženi zaradi italijanskih imperialističnih pretenzij. Ideološko pa se je ta organizacija v Sloveniji neposredno naslanjala na tradicijo in aktualno politiko slovenske liberalne buržoazije, na protiklerikalizem in protikomunizem, ki ga je v začetku dvajsetih let posebej spodbujala skupina »mladih« liberalcev v obrambi interesov slovenskega finančnega kapitala.¹⁵⁷ Odločilni udarec Orjuni v Sloveniji je zadala sama vlada Kraljevine SHS, ko je ob koncu julija 1926 razpustila orjunaške organizacije v ljubljanski oblasti.¹⁵⁸

V razmeroma kratkotrajnem delovanju Orjune v Sloveniji se je pokazalo, da se njena ideologija, zasnovana na unitarizmu in centralizmu, ter zlasti njene teroristične metode niso mogle globlje zakoreniniti v slovenski družbi, ki je bila prav takrat sredi boja za določanje strateških nacionalnih interesov na temelju demokratičnih svoboščin in za enakopravni položaj v jugoslovanski državi. Zato lahko Orjuno v Sloveniji presojamo kot ideološki uvoz, ki ni imel nobenih vzorov in oporišč v preteklosti slovenske družbe. Orjuna je v tistem obdobju zbrala del jugoslovansko usmerjenih sil, ki pa so po trboveljskih dogodkih večinoma spoznale, da je boj te organizacije usmerjen tudi proti narodnostnim interesom Slovencev in njihovem položaju v jugoslovanski državni skupnosti.

* * *

Ta strnjeni pregled političnih strank, skupin in struj ter njihovih medsebojnih odnosov v okviru meščanskega tabora v Sloveniji bi bil nepopoln, če ne bi omenili razvoja političnih odnosov v Prekmurju 1918—1929 in položaja madžarske narodnostne manjšine. Potem ko je jugoslovanska vojska 12. avgusta 1919 po sklepu vrhovnega sveta mirovne konference v Parizu zasedla Prekmurje in je ta pokrajina po podpisu mirovne pogodbe med Kraljevino SHS in Madžarsko v Trianonu 4. junija in po ratifikaciji julija 1920 pripadla jugoslovanski državi, so na tem ozemlju našli 74.383 Slovencev in 14.064 Madžarov. Med radikalno politiko slovenizacije, ki so jo od uprave do prosvete začeli uresničevati leta 1919 po Sloveniji, je madžarska narodnostna manjšina kmalu ostala brez svojega razumnštva, tako da je bilo njeno pretežno agrarno prebivalstvo politično neoglajeno in v neenakopravnem položaju do slovenske večine. Zakonodaja o agrarni reformi je pripeljala madžarsko prebivalstvo tudi v zelo neugoden ekonomski položaj. Vse to je z jezikovnimi, prosvetnimi in političnimi problemi vred zbudilo veliko socialno in politično nezadovoljstvo.¹⁵⁹ To nezadovoljstvo je poskušala izkoristiti Narodna stranka katoliškega duhovnika in kasnejšega poslanca SLS J. Klekla in si utrditi položaj med madžarskim prebivalstvom. J. Klekl je začel izdajati list *Novine* kot glasilo Slovenske krajine, v katerem je zastopal gospodarske interese madžarske narodnostne manjšine. Spričo močne madžarske iredentistične protijugoslovanske propagande v Prekmurju po letu 1918 in slovenske nacionalne evforije na drugi strani je J. Klekl stopil na čelo konservativnih katoliških sil, ki so v enem trenutku zastopale avtonomistično politiko z namenom, da bi Prek-

¹⁵⁷ B. ZIHERL, n.d., 15.

¹⁵⁸ B. GLIGORIJEVIČ, *Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)*, 353; RADNIČKE NOVINE, 4. avgusta 1926, v članku RASPUŠTANJE LJUBLJANSKE ORJUNE.

¹⁵⁹ ALBINA NEČAK-LUK, *Oris položaja madžarske narodne manjšine v Prekmurju v obdobju od 1918. do 1945*, Z.Č., l. 35, št. 3, Ljubljana, 1981, 279—280.

murje priključili k madžarski državi.¹⁶⁰ Težave pri stabilizaciji razmer v Prekmurju so prihajale tudi s hrvaške strani, kajti najprej so poskušali dolnjelendovski predel priključiti k Hrvaški, kasneje pa razširiti vpliv HRSS.¹⁶¹

V takšnih okoliščinah je vladalo med Madžari v Prekmurju iredentistično razpoloženje, čeprav so njihovi meščanski in polfevdalni krogi iskali sodelovanje z vladajočimi vrhovi jugoslovanske države. Madžarska manjšina v takšnem položaju ni poskušala razvijati politično ali kulturno dejavnost in se je v glavnem vezala na cerkveno organizacijo in njeno delo. Pod videzom praktično neobstoječe »Stranke drobnih zemljiških posestnikov« je izhajal list *Szabadsag*, ki ga je izdajal promadžarsko usmerjeni veleposestnik in bankir Hartner. Januarja 1923 je začel posestnik S. Kuhar izdajati dvojezični časopis *Murska Krajina* v okviru novoustanovljene Združene prekmurske stranke. V začetku leta 1926 je Kleklova Katoliška stranka, ki je bila dejansko izpostava SLS, začela izdajati tednik *Nepujsag* »s ciljem, da zavedeno madžarsko prebivalstvo pripelje v krščanski tabor«. Toda glavni urednik lista je kmalu prestopil v vrste nove Neodvisne prekmurske stranke, ustanovljene 16. maja 1926 v Lendavi pod pokroviteljstvom grofice Zichy. Njen program je bil usmerjen proti agrarni reformi. Ta stranka je začela izdajati list *Neplap* v madžarskem jeziku.¹⁶²

Na območju Prekmurja do 1929. leta politični tokovi niso močneje prestopili okvirov »strankarskih« spopadov na socialnem, verskem in narodnostnem področju, kar je pomenilo, da so bili brez opredeljenih programov in pomembnih organizacij. Zaradi tega je ta opis dogajanja v Prekmurju v smislu političnega strankarskega vrenja znatno več kot zgolj ilustracija križanja raznih nacionalnih, velikodržavnih in socialnih interesov, po drugi strani pa služi za primer, da niso obstajale samo velike in majhne stranke, temveč da se je politično življenje v Sloveniji v obdobju 1918—1929 razvijalo deloma tudi mimo njih, torej v zapletenih okoliščinah.

Po drugi strani je treba poudariti, da so urejanje položaja Madžarov v Prekmurju in problem nemške narodnostne manjšine, ki je živela predvsem na Štajerskem in v glavnem v Mariboru, vodilni slovenski politični vrhovi poskušali obdržati v okviru slovenskih meja in posebnih metod pri njihovem »reševanju«. Obdobje narodnostnega preporoda od 1918 do 1929 ni bilo nedotak-

¹⁶⁰ PAM, memoarski spis J. KLEKLA *Odgovor na obtožbo* (neregistrirano), str. 10—14 in 24. J. Klekl piše, da je bilo v Prekmurju l. 1919 izrazito jugoslovansko razpoloženje, vendar ne za zedinjenje s Srbijo, ker so se bali njene »kulturneostalosti«. Se vedno so bili sveži spomini na srbsko bojišče, kjer so padli mnogi ljudje iz teh krajev, prebivalstvo pa se je tudi balo pravoslavne majorizacije. Klekl navaja dalje: »Duhovništvo Slovenske Krajine je na konferenci 14. januarja 1919. razpravljalo o rešitvi jugoslovanskega vprašanja na osnovah avtonomije, ki jo je predlagala madžarska vlada, vendar v sestavku madžarske države in z njenim pristankom. Tudi madžarska propaganda je vplivala, da se je del prebivalstva opredelil za Madžarsko, dočim je bila mladina v glavnem za priključitev k novi jugoslovanski državi.«

¹⁶¹ MURSKA STRAŽA (Glasilo obmejnih Slovencev), Radgona, 30. avgusta 1919, 27. marca 1920; o slovensko-hrvatskem sporu zaradi Prekmurja glej obširneje: L. BOGATAJ, *Uprava v Sloveniji od prevrata 1918. do izvršitve Vidovanske ustave*, SLOVENC V DESETLETJU 1918—1929, 376—377; F. KOVAČIČ, *Prekmursko vprašanje*, SLOVENEC, 26. avgusta 1919; J. Klekl, n.d.

¹⁶² A. NEČAK-LÜK, n.d., 279—281; R. ČAČINOVIČ, *Politični in socialni razvoj Prekmurja med obema vojnama*, PREKMURSKI SLOVENC V ZGODOVINI, Zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja, M. Sobota, 1961, 118—122. O položaju madžarske narodnostne manjšine v Kraljevini SHS glej obširneje: Š. MESAROŠ, *Položaj Madjara v Vojvodini 1918—1929*; V. VINAVER, *Jugoslavija i Madjarska 1918—1933*, Beograd, 1971; B. GLIGORIJEVIČ, *O nastavi na jezicima narodnosti u Vojvodini 1919—1929*, Matica srpska, ZBORNIK ZA ISTORIJU, sv. 45/1972 in dr.

ljivo za nacionalistično evforijo, ki je v Sloveniji najbolj prizadela prav nemško in madžarsko manjšino. Znašli sta se namreč na nekakšnem obrobju glavnih tokov urejanja teh vprašanj v celotnem okviru jugoslovanske države, torej njenih mednarodnih pogodb o zaščiti manjšin, uresničevanja in zagotovil njihovih pravic v državi itd. Vsa ta vprašanja v zgodovinopisju še niso natančno preučena, čeprav bi bila takšna dognanja nedvomno zelo pomembna za razumevanje nacionalnih odnosov in vzdušja v Sloveniji neposredno po letu 1918.

Idejni spopadi in delitve v slovenskem delavskem gibanju

1. Slovensko socialdemokratsko gibanje in stranke 1918—1929

Nesporazumi zaradi jugoslovanske politike, narodnostnih in razredno-socialnih vprašanj znotraj edine slovenske delavske stranke — Jugoslovanske socialdemokratske stranke (JSDS) — spričo različnih nazorov »mladih« in »starih« voditeljev in aktivistov v stranki so postali očitnejši že leta 1917. V nasprotju s staro vodilno garnituro v stranki, ki se je zvesto oklepala avstromarksizma, so »mladi« svoja nova pojmovanja pokazali že na 10. kongresu JSDS decembra 1917. v Ljubljani, ko so pozdravili Majniško deklaracijo in zmago oktobrske revolucije in zahtevali republikansko združevanje narodov in držav na Balkanu. Kritizirali so kongres, ker se ni odločno zavzel za samoodločbo narodov in je ostal pri avstromarksizmu, ki je pričakoval rešitev samo v vladnih reformah. »Mladi« so v posebni poslanici zahtevali, naj se kongres zavzame za sodobno slovensko narodno državo z najširšo samoupravo, za federacijo slovenskih, hrvatskih in srbskih pokrajin v Avstro-Ogrski, demokratizacijo državnega in družbenega življenja, versko strpnost, ločitev cerkve od šole in države itd. Vztrajanje pri takšnih zahtevah, ki so bile v razmerju do tedanje socialdemokratske ideologije izrazito heretične, je odprlo proces diferenciacije v JSDS. Pod vplivom t.im. »socialistične mladine« je stranka že ob koncu julija 1918 sprejela nekatera gesla oktobrske revolucije — na primer zahtevo po sklenitvi miru brez aneksij in kontribucij ter reševanje vprašanj meja na načelih proletarskega internacionalizma.¹

Poglabljanje začetega spopada v strankinih vrstah se je nadaljevalo leta 1918 ob vprašanju sodelovanja s klerikalno in liberalno buržoazijo zaradi ustanovitve in delovanja Narodne vlade in Narodnega sveta SHS v Ljubljani, Narodnega vijeća SHS v Zagrebu ter pogledov na način in metodo zedinjenja jugoslovanske države 1. decembra 1918.² Ta proces se je zatem nadaljeval med bojem za uvajanje centralistične državne ureditve in unitarističnega koncepta reševanja narodnostnega vprašanja. Tod je večina članov JSDS zastopala stališča o avtonomiji, nacionalnem združevanju in samostojnosti Slovencev, sorodna programu SLS.

Sodelovanje z meščanskimi strankami v boju za severno mejo in ohranitev neodvisnega, avtonomnega položaja Slovenije je odprlo proces notranje idejno-politične diferenciacije v vrstah socialdemokratske stranke, ki je trajal vse do odločitve o koroškem plebiscitu sredi junija 1920. S porazom na ple-

¹ Z.S., 601—603; o nastanku in razvoju »Socialistične mladine« glej obširneje: D. KERMAUNER, *Poseg Ivana Cankarja v slovensko politiko leta 1918*, Ljubljana, 1968; H. TUMA, *Iz mojega življenja*, Ljubljana, 1937; zlasti »Urednikove dopolnitve« D. Kermaunerja, str. 419—473.

² Glej obširneje: M. ZEČEVIC, n.d., 134, 142—144, 158—159, 192—212.

biscitu in izgubo Koroške so prenehali pravi motivi in razlogi za strankino sodelovanje na širšem nacionalnem področju, to pa je bilo znamenje za novo zaostritev prejšnjih in novih nasprotij v socialdemokratski stranki.³ Ključno vprašanje, ob katerem je prišlo do razcepa v JSDS in slabljenje njenega vpliva v slovenski družbi, je bilo prav sodelovanje socialdemokratskega vodstva z buržoazijo. JSDS se je prilagajala novim razmeram parlamentarne demokracije in zato je takšno sodelovanje zapeljalo stranko z naprednega položaja v malomeščanske vode in razvilo v njenih vrstah oportunistem in reformizem. Posledica je bila, da so meščanske sile izkoristile glavne rezultate revolucionarnega narodnostnega preroda Slovencev 1917—1918.

Kot močna organizacija, ki je neposredno po prvi svetovni vojni zbrala v svojih vrstah največji del slovenskega delavskega razreda in tudi del kmetov (v stranki, sindikalnih organizacijah, prosvetnemu društvu »Svoboda«, konzumskih delavskih zadrugah itd.), je JSDS zaradi ministerializma svojih voditeljev in nesamostojne politike, ki je služila buržoaznim interesom, prav kmalu izgubila zaupanje pri velikem številu svojih privržencev. V takšni ministerialni politiki, ki so jo vodile tudi druge socialdemokratske stranke v Jugoslaviji, so voditelji JSDS bredli z raznimi kompromisi v vse globlje sodelovanje s klerikalno in liberalno buržoazijo v Sloveniji ter z drugimi meščanskimi strankami v državi. V boju za oblast, ki je zanosno prevzel vse politične strukture v državi pred volitvami za Ustavodajno skupščino, sta se aktivno angažirala tudi prvaka JSDS Anton Kristan in Albin Prepeluh. Cena, s katero sta plačala osebni vzpon na oblast, je bila prevelika za stranko, ki sta jo vodila: 10. maja 1919 so voditelji JSDS podpisali z liberalci in klerikalci znani sporazum o strankarski spravi, praktično o »razredni spravi« v imenu »narodnostnih« interesov. Že 11. maja pa so privolili tudi v uvedbo naglega sodišča pri Deželni vladi. Njihova nadaljnja politika je postajala podobna kapitulaciji pred diktatom buržoazije in tako je JSDS zabredla v položaj, ki ni bil daleč od ocene, da je »zdrknila objektivno na protidelavsko pot in s tem zanikala svoj obstoj... Mogočno revolucionarno energijo ljudskih množic, ki je prekipevala v posameznih spopadih in stavkah, energijo, katere je bilo dovolj za popolno zmago nad starim redom, je ravnodušno prezrla ali kvečjemu plašila z njo svoje partnerje, ko je v ozkostrankarske namere z zakulisno taktiko trgovala za delež pri oblasti ali za drobtine z miz kapitalističnih oblastnikov. Izdala je interese in cilje delavskega razreda in slovenskega ljudstva sploh.«⁴

Takšno ministerialno politiko so zastopali predvsem »stari« socialdemokratski voditelji. Po robu so se jim postavljali »mladi« v JSDS, ki so kmalu pod vplivom podobnih tokov v drugih jugoslovanskih socialdemokratskih strankah in spričo krepitve revolucionarnih idej in gibanj v Evropi ustanovili levo krilo v stranki. Na izredni konferenci vodstva JSDS 13. aprila 1919 v Ljubljani je levica nastopila z usmeritvijo proti centralni vladi in zahtevala odpoklic socialdemokratskih zastopnikov iz ljubljanske vlade. Takšno stališče, ki sta ga A. Kristan in A. Prepeluh odločno zavrnila, je poglabilo razcep med slovenskimi socialisti na desno in levo krilo. Oba tokova sta začela iskati zaveznike na svojih straneh: levica v revolucionarnem krilu jugoslovanskega komunističnega gibanja, ostali pa pri reformističnih smereh socialističnih strank in skupin.

³ Prav tam, 247—275.

⁴ F. KLOPČIČ, *Velika razmejitev*, Ljubljana, 1969, 13—26; Razvoj odnosov JSDS do narodnostnega vprašanja, glej obširneje: F. ROZMAN, n.d., 5—17. G. VLAJČIČ, *Jugoslavenska revolucija i nacionalno pitanje 1919—1927*, Zagreb, 1984, 20—26.

Glavni dogodek, ki je usodno vplival na nadaljnjo opredelitev teh dveh organizacij v slovenski socialni demokraciji, je bil kongres združitve Socialističnega delavskega gibanja Jugoslavije (komunistov) v Beogradu 20. aprila 1919. Slovenski socialdemokrati niso sodelovali v delu tega kongresa in niso vstopili v vrste SRPJ(k).⁵ Glasilo JSDS *Naprej* je 4. junija 1919 odkrito priznalo naslednje dejstvo kot razlog tega nesodelovanja: »Na ta kongres so bile povabljene samo tiste sekcije, ki stoje na stališču antiministerializma. Mi smo takrat sedeli še v deželni vladi in se zato nismo mogli udeležiti kongresa.« A. Kristan je kot narodni poslanec na seji Začasnega narodnega predstavništva 27. maja trdil, da v Sloveniji »boljševizma ni bilo in da ga še ni«, vendar pa ni nikjer omenil, da je bila razlog takšnega stanja tudi izolacija JSDS, ki ni hotela sodelovati pri akciji revolucionarnega jugoslovanskega proletariata, oziroma reformistična politika vodstva te stranke, ki je služila prizadevanjem buržoazije, da bi razcepila in razbila napredno delavsko gibanje v državi.⁶

Opozicija proti ministerialističnim socialdemokratskim voditeljem v Sloveniji je naraščala vzporedno s krepitvijo in širjenjem revolucionarnih akcij slovenskega in jugoslovanskega proletariata. Okrepila jo je posebej znana generalna stavka 20. in 21. julija 1919. Njeno levo usmerjenost sta označila tudi prvo slovensko komunistično glasilo *Baklja*, ki je začelo izhajati 26. julija 1919, in list *Vstajenje* (prva številka je izšla 11. oktobra 1919).⁷ Do trdnejšega oblikovanja in zbiranja opozicije v JSDS je prišlo po avgustu 1919, ko je A. Kristan s hrvatskima socialdemokratoma V. Koračem in V. Bukšegom stopil v vlado Lj. Davidovića. Ta dogodek je opozicijske vrste odločno usmeril h komunističnemu gibanju.

Aktivisti JSDS najrazličnejših usmeritev so začeli pristopati k revolucionarnemu komunističnemu programu, tako da se je opozicija začela širiti in je kazalo, da bo stranko kmalu pripojila k SRPJ(k). Toda sledil je odpor A. Kristana, ki je kot minister v vladi in zelo vplivna osebnost v stranki dosegel, da so N. Furlana in D. Gustinčiča izključili iz stranke, preložili strankin kongres na november 1919 in tako odložili tudi dokončen obračun. Levo krilo v stranki je 20. oktobra 1919 izdalo razglas s podpisom L. Klemenčiča, s katerim je zahtevalo zedinjenje JSDS in njenih sindikatov s SRPJ(k) in centralnim sindikalnim svetom ter odločno zavrnilo ministerializem. To je bil minimalni program leveice, ki ga je desnica izkoristila, da bi s pomočjo režima oziroma liberalcev, s katerimi je sodelovala v vladi, neusmiljeno obračunala z njegovimi nosilci. Ministerialni voditelji so ohromili levico z odstranitvijo njenih najvidnejših aktivistov (A. Štebi, L. Klemenčič in D. Gustinčič) in tako je 11. kongres JSDS od 1. do 2. novembra 1919 minil v znamenju nerešenega izida v spopadu med strankinimi privrženci. Kongres ni obračunal z ministerializmom in reformizmom in njegovi sklepi niso rešili načelnih in taktičnih spornih vprašanj, ki so razcepila stranko.⁸

⁵ Z.S., 621.

⁶ F. KLOPČIČ daje zanimivo oceno o tem, kako so desničarski socialdemokratski voditelji vodili politiko izolacije slovenskih delavcev od delavskega razreda drugih jugoslovanskih narodov. K. sodi, da so bili to »sledeči ideološki prijemi: ponašanja z razvito industrijo v Sloveniji; hvalisanje z zgrajenimi delavskimi organizacijami, ki razpolagajo z bogatimi tradicijami in z blagajniškimi fondi; omalovaževanje delavskega gibanja v Srbiji, Bosni in drugod; zagovarjanje federalizma in avtonomije v sindikatih in delavskih organizacijah nasploh, vtem ko so delavske organizacije drugih pokrajin zagovarjale enotnost in centralizem.« F. KLOPČIČ, n.d., 30—31.

⁷ Prav tam, 33; Z.S., 622; M. MIKUŽ, n.d., 154.

⁸ Glej obširneje: F. KLOPČIČ, n.d., 35—43; M. MIKUŽ, n.d., 155—157.

Po tem kongresu je med delavci ktilo nezadovoljstvo zaradi ministerialistične politike vodstva JSDS in posebej zavoljo ministrskega položaja A. Kristana v demokratsko-socialistični vladi. Odpor proti oportunističnemu vodstvu stranke, ki se je razraščal v vrstah JSDS, je najočitneje izrazila ljubljanska organizacija s svojim pismom, ki ga je 2. februarja 1920 poslala sekretariatu izvršnega odbora JSDS. V njem je zahtevala združitev vsega jugoslovanskega proletariata in konec sodelovanja z meščanskimi strankami. Do razpeta nekaterih nasprotij v stranki je prišlo v drugi polovici februarja — po padcu Davidovičeve vlade, vrnitvi A. Kristana v Ljubljano in objavi njegovih pogledov na ministerializem in odnos JSDS do združitve jugoslovanskega delavskega gibanja v listu *Naprej* (20. in 21. februarja 1920). Pod Kristanovim pritiskom je poskušal izvršni odbor JSDS 22. februarja samovoljno razveljaviti sklepe 11. strankinega kongresa in sprejeti nove, s katerimi bi opravičil dotedanjo oportunistično politiko. Na takšno neposredno izzivanje je levica odgovorila tako, da je ljubljanska organizacija izstopila iz JSDS in se pridružila novi Delavski socialistični stranki za Slovenijo, ustanovljeni 2. marca 1920. Dan po ustanovitvi je ta nova delavska stranka v Sloveniji objavila »Manifest na slovensko delavstvo«, vendar pa je bila s svojim glasilom *Ujedinjenje*, ki je začelo izhajati 20. marca, le prehodni pojav od socialne demokracije h komunistični stranki, ki je bila končno ustanovljena 11. aprila 1920 na kongresu v Ljubljani.⁹

Sledili so znani dogodki, ki so privedli do tega, da je nova stranka pristopila k SRPJ(k). Na sejah vodstva SRPJ(k) 23. in 24. maja 1920 v Beogradu so sklenili priznati sekretariat Socialistične delavske stranke (komunistov) v Ljubljani za organ SRPJ(k), njegov list *Rdeči prapor* (izhajal je od 5. maja do 31. decembra 1920) pa za glasilo SRPJ(k). Sekretariat so tudi pooblastili, naj izvoli organizacije iz Slovenije za sodelovanje na Vukovarskem kongresu, sklicanem za 20. junij 1920. Medtem je prišlo do velike železničarske stavke, ki je rezultirala v krvavem obračunu režima z delavci 24. aprila na Zaloški cesti v Ljubljani. Ta dogodek pa ni delavske množice v Sloveniji odločno usmeril v vrste komunistične leveice. Ob tej priložnosti je glasilo JSDS *Naprej* 26. aprila ostro napadlo komuniste in se od njih javno ogradilo. Razcep v JSDS je tako dosegel skrajno kritično mejo. Slovenski komunisti so 11. aprila pristopili k SRPJ(k) in se udeležili kongresa v Vukovarju 20.—24. junija in tako je bila začrtana osnovna mejna črta med socialnimi reformisti in revolucionarnim krilom v delavskem gibanju Slovenije. To se je prav kmalu zrcalilo tudi v odnosih in stanju v sindikalnem gibanju.

Slovenska buržoazija je s strahom in zaskrbljeno spremljala slabljenje slovenske socialne demokracije v prid komunistov. Liberalni prvak V. Kukovec je poudarjal: »Naš interes je, da socialna demokracija vzdrži v boju s svojim levim krilom, ki je nam vsem danes edina resna nevarnost.«¹⁰ Dr. Korošec pa

⁹ F. KLOPČIČ, n.d., 43—51. V Sloveniji sta bila 11. aprila 1920 dva kongresa. V ljubljanskemu Tivoliju je bil omenjeni komunistični kongres »ujedinjenega proletariata«, na katerem je 54 delegatov zastopalo 12.000 članov. Istega dne je bil v Mariboru izredni kongres JSDS, ki je prav tako izvolil poseben odbor za združitev z jugoslovanskim proletariatom. Na tem kongresu so poudarili, da ni razlike med programom Komunistične stranke in JSDS, da kongres zastopa razredno stališče in zagovarja socialistično revolucijo, vendar ne misli, da bi jo morali sočasno izpeljati po vsem svetu itd. JSDS je izstopila iz Druge internacionale. Z.S., 622; F. KLOPČIČ, n.d., 62—68; M. MIKUŽ, n.d., 164—165. Glej tudi posebno izčrpen prispevek F. FILIPIČA, *Filip Filipovič in začetki uveljavljanja komunističnega gibanja v Sloveniji*, POGlavJA IZ REVOLUCIONARNEGA BOJA JUGOSLOVANSKIH KOMUNISTOV 1919—1939, Ljubljana, 1981, 13—53.

¹⁰ SLOVENSKI NAROD, 18. decembra 1920.

je na zborovanju SLS ob koncu aprila 1920 opozarjal na socialdemokrate in liberalce kot sovražnike svoje stranke in dejal: »Za edinega resnega nasprotnika ... smatramo s svojega stališča edino komunistično stranko. Boj prihodnosti, boj, ki se bo bojeval med strankami, je samo boj med krščanskim socializmom in komunizmom.«¹¹ Po prvotni zaskrbljenosti in opozorilih je slovenska buržuacija začela z odkritimi nastopi proti komunistom šele julija in avgusta 1920, torej v času, ko je bila v Sloveniji velika komunistična agitacija in ko je prišlo do množičnega pritoka delavcev v vrste KPJ. Njen odpor do revolucionarne usmeritve proletariata v Sloveniji je olajševalo dejstvo, da je bilo slovensko delavsko gibanje vse bolj raztrgano. Njegove temeljne sile — komunisti — so imeli večji vpliv na Gorenjskem, v Ljubljani in v trboveljskih rudarskih revirjih, medtem ko so imeli socialdemokrati glavno oporišče na Štajerskem.¹²

Katero pot je neposredno pred vukovarskim kongresom in po njem ubrala desnica v JSDS in kdo ji je sledil do leta 1929?

Že med pogajanji zastopnikov ljubljanskega in mariborskega kongresa, do katerih je prišlo 13. aprila 1920 v Ljubljani v prisotnosti odposlanca SRPJ(k) F. Filipoviča in M. Radoševića, so kot predhodni sklep o združitvi JSDS s SRPJ(k) sprejeli odločitev, da »bivša socialdemokratska stranka za Slovenijo preneha v celoti«. V skupnem dokumentu so ugotovili, da za pristop k SRPJ(k) ni nobenega pogoja »principielnega ali taktičnega značaja«, in potem ustanovili novo strankino vodstvo ter sklenili, da bo list *Naprej* zamenjalo novo glasilo *Rdeči prapor* kot organ SRPJ(k)¹³. Politične platforme, ustvarjene s temi sklepi, niso mogli v celoti uresničiti iz več razlogov. Eden od pomembnejših je bil poraz velike aprilske stavke, po katerem je prišlo do napada buržoaznega režima na komuniste in prebujene dejavnosti socialdemokratskih voditeljev.

Socialdemokrati so poskušali obuditi staro stranko in njena stara načela in se zbirali okrog lista *Naprej*, ki je bil odtlej spet protikomunistično usmerjen. A. Kristan je hotel onemogočiti združitev z jugoslovanskimi komunisti in je napadel celo srbske komuniste s sektaških in nacionalno šovinističnih stališč.¹⁴ Socialreformisti so navidezno nihali med levico in desnico, v resnici pa so vse odkriteje napadali komuniste in dosegli, da je sporazum, sklenjen 13. aprila, propadel, še preden je prav zaživel. V pismu, poslanem centralnemu partijskemu svetu SRPJ(k) s sestanka 16. maja v zvezi z udeležbo na vukovarskem kongresu, so socialreformistični voditelji JSDS kot pogoj za svoj vstop v SRPJ(k) postavili zahtevo, da stranka ne more sprejeti komunističnega imena, da računa s parlamentarizmom kot pomembnim sredstvom proletarskega boja, da ne želi spremembe imena glavnega strankinega glasila in da

¹¹ M. MIKUŽ, n.d., 161.

¹² O posebnostih razvoja delavskega gibanja v Mariboru glej: F. FILIPIČ, n.d., 36—39. Tudi F. Klopčič poudarja, da je socialdemokratska organizacija na Štajerskem organizacijsko vse do avgusta in septembra 1918 pripadala avstrijski socialdemokratski stranki in ta vpliv je bil močan tudi v novi jugoslovanski državi. Do štajerskih socialdemokratov niso segali ostri spopadi med levico in desnico kot v Ljubljani ali v rudarskih revirjih, proces politične diferenciacije pa je potekal dokaj počasneje kot v osrednji in primorski Sloveniji. F. KLOPČIČ, n.d., 62—63.

¹³ Faksimile dokumenta v zborniku FOTOGRAFSKI DOKUMENTI O BOJU KOMUNISTIČNE PARTIJE SLOVENIJE, I. del, zv. 1, Ljubljana, 1964, 202; F. KLOPČIČ, n.d., 64—66.

¹⁴ Na seji »Začasnega načelstva JSDS« 16. maja 1920, je A. Kristan izjavil: »Ne s Srbi! Ti ne marajo čevljev za delavce, ne marajo konzumov, ker delajo le z 'revnimi': što gore, to bolje.« F. KLOPČIČ, n.d., 85. Podobne izjave proti srbskemu delavskemu gibanju je dajal tudi A. Prepeluh v listu *NAPREJ* 5. in 11. junija 1920.

bi morali v primeru združitve z JSDS zagotoviti prehodno »avtonomno periodo«. ¹⁵ SRPJ(k) je v svojem odgovoru zavrnila vsa ta izsiljevanja socialreformistov in — kot smo že omenili — dala pooblastila ljubljanski organizaciji. Tako je bila jasno razkrinkana oportunistična politika slovenskih socialreformistov in vodstvo SRPJ(k) je s svojim stališčem omogočilo hitrejši proces diferenciacije v slovenskem delavskem gibanju ter s tem ustvarilo možnosti za krepitev njegovega revolucionarnega komunističnega krila.

Analiza vzrokov reformizma v slovenski socialni demokraciji kaže, da jih je treba iskati v ideološkem vplivu avstrijske socialdemokratske stranke, zatem masarikovcev, v predhodnem obdobju mirnega razvoja kapitalizma in delovanju parlamentarizma ter v velikem pomanjkanju marksistične literature in misli v slovenskem družbenem življenju. V družbi, kjer so tudi liberalne ideje in avstromarksizem težko prebijali prevlado katoliške dogme ter njen kulturni in socialni vpliv, ni bilo presenetljivo, da so naprednejši pogledi ostali zunaj teh treh osnovnih krogov idejnih vplivov. Svoj delež je vsekakor prispevalo tudi dejstvo, da je bil delavski razred razmeroma maloštevilen, kmetje v Sloveniji kot osnovna družbena sila in redke malomeščanske vrste pa niso bili ugodno okolje za uveljavljanje naprednejših nazorov in gibanj. V delavskem gibanju je kot vodilna sila prevladovala birokracija, ki je imela v svojih rokah socialdemokratska konzumna društva, delavsko združništvo, kreditne ustanove, obrtniške zadruge ipd. ter je uresničevala v njih tudi svoje materialne interese. Socialdemokratska birokracija se je v tem povezala z bančnim in delniškim kapitalom liberalne buržoazije in tod so tudi razlogi skupnih političnih akcij JSDS in JDS — tako v Sloveniji kot v državni politiki.

S takšnih stališč so socialdemokrati vodili »buržoazno delavsko politiko«, bredli v korupcijo, afere in razne druge materialne špekulacije, kjer je bil posebno znan »minister« A. Kristan¹⁶. S takšnimi odnosi in politiko je naravna pot vodila prvake JSDS v ministerializem, stranka pa se je tako izneverila interesom delavskega razreda, saj se je vedno bolj zbliževala in priklanjala meščanski družbi. Posebnost takšnega razvoja odnosov v delavskem gibanju Slovenije je bilo superiorno obnašanje in mišljenje socialreformistov, ki so tradiciji svoje organizacije dajali prednost pred razvitejšo teoretično in idejno osnovo delavskih strank v drugih jugoslovanskih pokrajinah. Po drugi strani pa se centrumaštvo, ki je bilo močno v nekaterih socialdemokratskih strankah v jugoslovanskih pokrajinah, zlasti na Hrvaškem, v Sloveniji ni moglo globlje zakoreniniti in je bilo le kratkotrajno. Slovensko centrumaštvo je idejno-politično temeljilo na upanju v obnovitev Druge internacionale, na vrnitvi k »čistemu razrednemu boju« in zagovarjanju Erfurtskega programa, predvsem pa je bilo odraz omahovanja med socialreformizmom in komunistično ideologijo. Ni se mu posrečilo, da bi izdelalo svojo platformo, torej program in organizacijo, temveč se je pokazalo kot razvojna stopnja v preseganju socialreformizma na poti k levim komunističnim idejam. Večina slovenskih centrumašev je odšla v vrste komunistične stranke, kar je bila tudi posebnost, ki je izvirala iz dotedanega idejnega in političnega razvoja slovenskega delavskega gibanja.¹⁷

¹⁵ NAPREJ, 9. junija 1920.

¹⁶ F. KLOPČIČ, n.d., 99—103.

¹⁷ I. CANKAR, *Očiščenje in pomlajenje*, predavanje 20. aprila 1918. v Trstu, Zgodovinski arhiv KPJ, V, Beograd, 1951; A. PREPELUH, *Pripombe k naši prekratni dobi*, Ljubljana, 1938; F. KLOPČIČ, n. d., 160—167.

Ob koncu leta 1920, po ustanovitvi KPJ, sta v jugoslovanskem prostoru delovali dve socialdemokratski stranki: slovenska JSDS in Socialdemokratska stranka Jugoslavije (SDSJ), ki je imela privrženca na Hrvaškem, v Sloveniji, Bosni in Hercegovini ter Vojvodini. Velik del delavstva je odšel v vrste KPJ in vstopil v revolucionarne sindikate, zato sta socialdemokratski stranki našli oporo v glavnem med kmeti, kar se je pokazalo zlasti v Vojvodini. Po porazu na vukovarskem kongresu so centrumaši v socialdemokratskem gibanju, ki so bili najštevilnejši v Srbiji in Bosni, nastopili sredi oktobra 1920 z znanim Manifestom opozicije, s katerim so napadli odločitev vukovarskega kongresa, vodstvo KPJ in »enaindvajseti pogoj« drugega kongresa Komunistične internacionale. Na tej osnovi so poskušali centrumaši zbrati čimveč delavcev in ustanoviti svoje organizacije. Pri tem so jim v veliki meri pomagale represalije režima (Obznana) proti revolucionarnemu delavskemu gibanju. V drugi polovici februarja 1921 so predstavniki beograjskih, sarajevskih in zagrebških centrumašev ter delegati JSDS sodelovali na ustanovni konferenci Dunajske internacionale in prevzeli obveznost, da bodo na osnovi njenega programa zbirali delavce v Jugoslaviji. Konec marca 1921 so v Beogradu centrumaši ustanovili Socialistično delavsko partijo Jugoslavije (SRPJ), v katero pa niso pristopili hrvaški centrumaši in JSDS, ker so želeli, da bi v okvir nove stranke prišla tudi SDSJ. Zagrebški centrumaši so pristopili v SRPJ konec maja 1921, medtem ko je JSDS še dalje ostala zunaj te stranke. Pri tem ji je pomagala okoliščina, da v Sloveniji ni imela konkurence v SRPJ in SDSJ, ki sta se borili v drugih krajih države. V takšnem položaju, brez praktičnih možnosti za zmago katerekoli od teh organizacij, je med socialreformisti, ki so bili sicer združeni v skupnem parlamentarnem klubu, vse bolj prevladovalo mnenje o nujnosti združitve vseh strank in struj v enotno jugoslovansko socialistično stranko.¹⁸

V začetku leta 1921 je vodja SDSJ Vitomir Korać poskušal uresničiti pobudo o združitvi svoje stranke z JSDS. Voditelji JSDS so zavrnili Koraćevo ponudbo, ker so ljubosumno varovali svojo samostojnost in se bali hrvatske prevlade ter tako posnemali podobno politiko slovenskih meščanskih strank. Tako je grozila nevarnost, da se utegne SDSJ v primeru, da bi se JSDS in centrumaši zblížali, znajti v izolaciji. Proti Koraćevi volji je JSDS sodelovala na internacionalni socialistični konferenci na Dunaju, ki so se je udeležili tudi predstavniki jugoslovanskih centrumašev. Po vrnitvi z Dunaja so voditelji JSDS poskušali vplivati na zblížanje med SRPJ in SDSJ, da bi v državi nastala enotna socialistična stranka,¹⁹ pri tem pa so računali tudi, da bi odpravili obstoječo konfrontacijo znotraj same JSDS. Takrat namreč tudi v slovenskih socialreformističnih vrstah ni bilo enotnosti, kajti ena struja, ki je bila posebno močna na Štajerskem in jo je vodil R. Golouh, je želela sodelovanje s centrumaši iz SRPJ, medtem ko je druga, na čelu z E. Kristanom in usmerjena bolj v desno, sodila, da bi bilo bolje, če bi se naslonila na SDSJ. V praktičnem delovanju, na pogajanjih za združitve s centrumaši in SDSJ v aprilu ali maju 1921, so se predstavniki JSDS nagibali bolj k centrumašem, ker so z njimi vred trdno zastopali sklepe Dunajske konference in platformo Dunajske internacionale. Šele v začetku julija 1921 so voditelji JSDS določili svoje zastopnike za pogajanja o združitvi s SDSJ in SRPJ. O dejavnosti za

¹⁸ T. MILENKOVIC, *Socialistička partija Jugoslavije*, Beograd, 1974, 25—31.

¹⁹ Na zborovanju pristašev JSDS v Mariboru 3. marca 1921 so poudarili, da si bo stranka prizadevala, da bi na temelju sklepov Mednarodne socialistične konference na Dunaju prišlo do združitve jugoslovanskega proletariata, ki ne pripada Drugi in Tretji internacionali. ENAKOST, Maribor, 12. marca 1921.

združitve socialističnih strank je slovensko javnost 28. julija 1921 obvestila *Enakost*. Po dolgotrajnih pogajanjih so se po pozivu vodstva JSDS v Beogradu 1. avgusta 1921 sestali predstavniki vseh treh strank in ustanovili Socialistično zajednico Jugoslavije (SZJ) kot prehodno organizacijo, dokler se ne bi dokončno združili. Temeljne smernice nadaljnjega skupnega dela so sprejeli v »protokolu sporazuma socialističnih strank«.²⁰

Druga polovica leta 1921 je minila v boju za združevanje socialističnih strank, skupin in struj v državi na osnovi programa Protokola sporazuma, kar se je dogajalo v senci Zakona o zaščiti države in preganjanja KPJ. Te okoliščine so koristile socialreformistom in jih prisiljevale, da so združevali sile. V tem obdobju se je socialistično gibanje v Sloveniji razvijalo na poseben način, drugačen kot v drugih jugoslovanskih pokrajinah. V vodstvu JSDS je bilo dosti nesoglasij in spopadov in stranka se je drugače razvijala na Kranjskem kot na Štajerskem. *Naprej* je 13. julija 1921 ostro obsodil »teroristične metode komunistov« in se zavzel za politiko socialnih reform. Voditelji JSDS na Kranjskem so z lojalnim stališčem do režima omogočili svojim organizacijam nemoteno delo in njegov cilj je bilo predvsem nabiranje članstva iz vrst prepovedane KPJ. Na Štajerskem je bil proces popolnoma drugačen, kajti Obznana in Zakon o zaščiti države sta zaustavila osipanje članstva iz JSDS in onemogočila njegovo jasnejšo diferenciacijo na komuniste in socialreformiste.

V nasprotju z razmerami na Kranjskem je to omogočilo hitrejše sporazumevanje levih in desnih socialističnih organizacij, kar so formalno uresničili 6. oktobra 1921 na skupnem sestanku v Mariboru. Ob tej priložnosti so se sporazumeli o združitvi vseh socialističnih strank v Kraljevini SHS na osnovah programa SRPJ oziroma dokumentov Dunajske konference in Dunajske internacionale.²¹ Okrožna socialistična konferenca je 4. decembra 1921 v Mariboru odobrila nastop delegatov JSDS na Internacionalni socialistični konferenci na Dunaju in sprejela sklep o uradnem pristopu k Dunajski internacionali. V zvezi z združitvijo jugoslovanskih socialističnih strank so v glavnem ponovili pogoje s sestanka, ki je bil 6. oktobra 1921.²² Zakasneli pristop k Dunajski internacionali in vztrajanje pri njenem programu kot platformi združitve jugoslovanskih socialistov »nam kaže, da je med centralnim vodstvom JSDS in okrožnim odborom v Mariboru obstojala določena razlika v gledanju na nekatera osnovna vprašanja gibanja«. Medtem ko je bil izvršni odbor JSDS pripravljen na različne kompromise s SDSJ in tudi na to, da bi se odrekel načelom Dunajske socialistične konference, je stal mariborski okrožni odbor bolj levo in je bil bližji bosenskim in srbskim centrumašem kot Koračevi SDSJ.²³

²⁰ Glej obširneje: T. MILENKOVIĆ, n.d., 33—45. V protokolu sporazuma so določili skupen program, ki je predvidel enoten parlamentarni klub, zatem skupne manifestacije in akcije, vzajemno obveščanje strank o vseh pomembnih odločitvah in ustanovitev stalnega odbora SZJ z dvanajstimi člani, ki bo koordiniral delovanje vodstev vseh treh strank in pripravil dokumente za Kongres združitve (statut, program itd.).

²¹ Glej obširneje: D. KERMAUNER, *O pozabljeni, »socialistični levici« v mariborskem volilnem okrožju l. 1920*, JIČ, 3-4, 967, 267—271; T. Milenković, n.d., 66—69.

²² Del resolucije — »K vprašanju ujedinjenja« — poudarja naslednje: »Prvi korak k zedinjenju delavstva v Jugoslaviji je bil izvršen z ustanovitvijo odbora ujedinjenja. Odobravajoč delo tega odbora, izjavljajo delegati mariborskega okrožja, da je treba sedaj iz vseh treh bratskih strank, ki so zastopane v omenjenem odboru, osnovati enotno socialistično stranko Jugoslavije.« ENOTNOST, 7. decembra 1921.

²³ T. MILENKOVIĆ, n.d., 69.

JSDS je aktivno pomagala socialreformistom, ko so poskušali izkoristiti ugodnosti, ki jim jih je ponujal režim za ustanovitev enotne politične in sindikalne organizacije. V spopadu med centrušaši in SDSJ so se slovenski socialisti obnašali kot »jeziček na tehtnici«, podobno kot slovenski klerikalci s svojo politiko do nacionalnih konfrontacij srbske in hrvatske buržoazije. Toda medtem ko so meščanske stranke po sprejetju ustave bredle vse globlje v medsebojne obračune, so socialreformisti le našli skupen jezik in se optimalno okoristili s spopadom med nacionalnimi buržoazijami in njihovo politiko do revolucionarnega delavskega gibanja. V Beogradu so na skupni konferenci JSDS, SRPJ in SDSJ 18. decembra 1921 izdali manifest in z njim seznanili jugoslovansko javnost, da so ustanovili Socialistično partijo Jugoslavije (SPJ). Ta vest je zbudila dokajšnje presenečenje, ker javnost ni vedela ničesar o pripravah za združitev SRPJ in SDSJ, in to ne le v Sloveniji. Konferenca je sprejela tri osnovne dokumente za delo nove stranke: manifest in sklepe o združitvi, program in statut SPJ. Slovenski socialisti so imeli že 26. in 27. decembra 1921 kongres JSDS v Trbovljah v prisotnosti dveh novih vodij SPJ — D. Lapčevića in V. Bukšega. Ta kongres, ki so ga poprej napovedali kot rednega, je bil po ustanovitvi SPJ razglašen za oblastni kongres te stranke za Slovenijo. V glavnem referatu kongresa (M. Korun) so bila posebej poudarjena vprašanja razvoja in položaja socialističnega gibanja v Sloveniji in Jugoslaviji ter odnos SPJ do internacional. Kongres je sprejel »Organizacijski pravilnik«, ki se je močno razlikoval od statuta SPJ, se odločil za priključitev Kmečko-delavske zveze k novi stranki in sklenil ukiniti lista *Enakost* in *Ljudski glas* (Organ KDZ). Ostala sta le časopisa *Naprej* in *Volksstimme*. Kongres je izvolil tudi novo vodstvo.²⁴

Po sprejetih ustanovnih dokumentih so bile osnovne značilnosti SPJ v naslednjem: njen program je bil posodobljena različica Erfurtskega programa, izdelana na nov in izviren način; SPJ ni pristopila k nobeni od treh obstoječih internacional, temveč se je izrekla za enotnost »svetovnega proletariata« in ustanovitev samo ene internacionale; v »minimalnem programu« si je stranka prizadevala, da ne bi zaostrovala odnosov z buržoaznim režimom, tako, da se je izogibala revolucionarnim frazam in nalogam; svoj namen, da bi pridobila kmete, si je stranka zamislila tako, da je v program vnesla agrarno reformo in druga »kmečka« vprašanja; ustanovitev SPJ je pomenila krepitev protikomunistične fronte v vrstah jugoslovanskega delavskega razreda; v stranki so prevladovalе ideje V. Koraća, medtem ko je vodstvo JSDS stalo po njeni ustanovitvi bolj ob strani. V glavnem je skrbelo za razvoj socialističnega gibanja v Sloveniji in svoje mednarodne zveze z Dunajsko internacionalo, h kateri je pristopilo februarja 1921, čeprav Centralno vodstvo ni odobrilo tega pristopa.²⁵

²⁴ Glej: T. MILENKOVIĆ, n.d., 73—74; 96—98; M. MIKUŽ, n.d., 217—218. O tem kongresu obširno pišejo: NAPREJ, 29. decembra 1921; VOLKSSTIMME, 19. januarja 1922; NAŠI ZAPISKI, 1-2, 1922, 20—22 in dr. ENAKOST, ki je navzlic sklepu o ukinitvi izhajala tudi l. 1922, piše 30. decembra 1921. tudi o naslednjih pričakovanih: »Vsi znaki kažejo, da pride v kratkem do popolnega zedinjenja tudi z onimi sodrugji, ki so svoj čas prešli v bivšo jugoslovansko komunistično stranko. Mi bomo delali z vsemi močmi za to.« Sicer pa so v načelstvo OOSPJ za Slovenijo izvolili od vidnejših socialistov Bernota, Korena in Čobala, medtem ko so v Glavni odbor SPJ delegirali E. Kristana, Koruna, R. Golouha, Kopača in Kajserja.

²⁵ T. Milenković, n.d., 74—86. Zanimivo je, da so predstavniki JSDS, izvoljeni v GOSPJ — E. Kristan, R. Golouh, M. Korun, I. Kopač in Z. Bernot — bili poslanci tedaj že bivše svoje stranke in da niso bili zainteresirani, da bi jih izvolili na kakšne pomembnejše položaje v vodstvu SPJ.

V začetku januarja 1922 je SPJ ustanovila tudi svoje sindikate — Glavni radniški savez. KPJ je odgovorila z ustanovitvijo Centralnega sindikalnega radniškega sveta Jugoslavije. V obdobju 1922—1925, ko so voditelji SPJ poskušali ustvariti močno stranko, ki bi imela večji pomen v političnem življenju države, je socialreformistično gibanje v Sloveniji zabredlo v stagnacijo in krizo. Poleg osipanja članstva je prišlo tudi do izstopanja celih organizacij iz SPJ, kot se je zgodilo z mestno organizacijo v Ljubljani. Razlog za spopade članstva in organizacij z vodstvom SPJ v Sloveniji je bila visoka članarina, določena s posebnim organizacijskim pravilnikom, ki ni bil v soglasju s statutom SPJ. Višino članarine v SPJ so določali po dohodku članov, kar je prizadelo posebno poslance stranke. Toda bistvo spora je bilo v različnih pogledih na organizacijo in disciplino članstva v stranki. Na eni strani je bil Z. Bernot in njegovi privrženci »stroge« smeri, na drugi pa M. Korun, R. Golouh in njuni privrženci, ki so zastopali »demokratsko« linijo. Rezultat tega spopada je bil takšen, da so iz SPJ izključili mestno organizacijo v Ljubljani, ki je 3. junija 1922 začela izdajati svoj list *Zarja*.²⁶ Kmalu zatem je mariborska organizacija SPJ ponovno začela izdajati list *Enakost* (4. avgusta 1922) in si prizadevala, da bi se osamosvojila od oblastnega odbora SPJ v Ljubljani.²⁷ Oblastni odbor SPJ v Ljubljani je medtem izključil iz stranke okrožno in mestno organizacijo SPJ in KDZ v Mariboru. Zaradi tega sta imeli 15. oktobra konferenco, na kateri sta z ljubljansko organizacijo zahtevali, naj bi razčistili spor, do katerega je prišlo v Sloveniji v stranki. Sočasno sta povsem nepričakovano izvolili nov oblastni odbor.²⁸ Slovenski avtonomisti, ki so se že prej odcepili od socialistov, so že sredi leta 1922 ocenjevali, da so »delavske stranke razbite in politično neorientirane«.²⁹ V resnici je bil po spopadu »starih« in »mladih«, levice in desnice, avtonomistični izstop četrto pomembnejše vrenje in osipanje med slovenskimi socialisti. Tako je bilo ob koncu leta 1922 delavsko gibanje v Sloveniji razbito na tri socialistične frakcije: Bernotovo ob listu *Naprej*, ki je predstavljala uradno vodstvo slovenske SPJ, Peričevo ob listu *Zarja* in mariborsko z *Edinostjo*, ki jo je vodil odvetnik dr. M. Korun. Njihovi ostri medsebojni spopadi, ki so potekali v obdobju tarifnega gibanja med trboveljskimi rudarji, velike stavke v avgustu 1922 in boja za ljubljansko občino ob koncu 1922 in v začetku 1923. leta, so močno oslabili vpliv SPJ v Sloveniji. Takšno stanje je poslabšal še E. Kristan, ki je zapustil SPJ in svoj ugledni in vplivni položaj v socialističnih vrstah »žrtvoval« za uradniški položaj vladnega komisarja za izseljenska vprašanja v New Yorku.³⁰

Priprave slovenskih socialistov na volitve v Narodno skupščino 18. marca 1923 so minile v znamenju novega spopada, ki je vplival tudi na delo in sklepe 14. rednega socialističnega kongresa za Slovenijo 6. in 7. januarja 1923 v Celju. Prizadevanje vodstva SPJ, da bi pred volitvami uredilo strankine vrste v Sloveniji, kar so sklenili tudi na državni konferenci SPJ, ki je bila 20.—21. januarja 1923 v Beogradu, niso obrodila pričakovanih sadov. Nasprotno, razcep v socialističnih organizacijah v Sloveniji se je še poglobil, ko so komu-

²⁶ ZARJA je izhajala kot »socialistično glasilo« od 3. junija 1922. do 10. novembra 1923. List je urejal Lj. Perič.

²⁷ ENAKOST, 6. in 13. oktobra 1922.

²⁸ Prav tam, 20. oktobra 1922.

²⁹ AVTONOMIST, 26. avgusta 1922.

³⁰ O tem spopadu med socialisti v Sloveniji glej obširneje: M. MIKUŽ, n.d., 227—239; T. MILENKOVIČ, n.d., 107—109, 135—136; J. PRUNK, *Zveza delovnega ljudstva (Savez radnog naroda) za opštinske izbore u Ljubljani decembra 1922*. PRILOZI ZA ISTORIJU SOCIJALIZMA, knj. 8, Beograd, 1981, 175—196.

nisti, zbrani okrog lista *Delavske novice*³¹ in zarjani v Ljubljani (27. januarja) ustanovili Socialistično stranko delovnega ljudstva (SSDLJ). Kmalu se jim je pridružila tudi mariborska socialistična frakcija z glasilom *Enakost* in *Volksstimme*. Po tej združitvi ljubljanske in mariborske frakcije s komunisti je nastala še močnejša opozicija proti Bernotu, praktična posledica pa je bila velika disperzija socialističnih glasov v Sloveniji in njihovo odtekanje v vrste SLS. Obe socialistični struji sta dobili skupno 17.165 glasov (SSDLJ 11.442 ali 6%, SSJ pa 5723 ali 3% vseh oddanih glasov) in sta ostali brez poslanskega mandata.³² Za predvolilni boj je bila v odnosu do SPJ značilna težnja uradnega oblastnega odbora SPJ za Slovenijo, da bi zagotovila slovenskemu delu stranke avtonomen položaj, kar je pomenilo, da bi si prilastila edino pravico za reševanje »slovenskih vprašanj« v stranki in zunaj nje. Takšno prizadevanje so vnesli tudi v novi organizacijski pravilnik, sprejet na 14. kongresu v Celju. Prvi člen določa, da oblastna socialistična organizacija v Sloveniji v odnosu do SPJ »posluje kot omejeni samoupravni del te stranke«.³³

Trganje socialističnih vrst se je nadaljevalo tudi po omenjenih volitvah, predtem pa so iz oblastnega odbora SPJ izstopili vidni socialistični voditelji (M. Korun, F. Svetek, M. Čobal, F. Uratnik idr.), ki so že 27. februarja ustanovili novo oblastno organizacijo za Kranjsko. Povezali so se z mariborsko frakcijo in začel izdajati list *Rdeči prapor*. Na njihovo pobudo je bila v Celju 8. aprila 1923 konferenca vseh socialističnih skupin v Sloveniji, kjer je v imenu glavnega odbora SPJ posredoval njegov delegat N. Divac. Zastavljeni cilj združitve zaradi nesoglasja skupine okrog lista *Naprej* ni bil uresničen, toda Mariborčani in socialisti okrog *Rdečega prapora* so se dogovorili, da bodo v prihodnje izdajali skupen list z imenom *Enakost (Rdeči prapor)*. Do novih pogajanj o združitvi je prišlo 22. aprila 1923 v Zidanem mostu, vendar tudi tokrat brez rezultata. Takrat je GO SPJ sklenil, da bo s svojim posredovanjem poskušal napraviti red med slovenskimi organizacijami, in je zavoljo tega sklical izredni kongres za Slovenijo, ki bi naj bil 12. avgusta 1923 v Celju. Kongresa so se udeležile vse skupine z izjemo »naprejevcev«. Sklenili so, da bodo v bodoče izdajali samo glasilo »*Socialist*«, v nemškem jeziku pa *Volksstimme*. Izvolili so novo vodstvo (J. Petejan, P. Koren, K. Felicijan in I. Štraus), ki je postalo uradno predstavništvo SPJ v Sloveniji. Zarjani so še vedno formalno ostali v okviru Zveze delovnega ljudstva, vendar so dejansko sprejeli novo socialistično vodstvo. S sklepom kongresa so kot posebno organizacijo ukinili Kmečko-delavsko zvezo (KDZ) in jo priključili SPJ.

Celjski kongres je pomenil preobrat v socialističnem gibanju Slovenije na idejno-taktičnem in organizacijskem področju. Glavni odbor SPJ je ob podpori opozicije praktično utrdil vrste slovenske organizacije in jo postavil pod svoje nadzorstvo, kar se mu ni posrečilo le pri Bernotovih »avtonomistih«. Glavni odbor SPJ pa se je boril za slehernega člana svoje maloštevilne stran-

³¹ DELAVSKÉ NOVICE, Ljubljana 1921—1924, tednik, ki je izhajal od 28. X. 1921. kot prvi slovenski legalni organ KP po Obznani in Zakonu o zaščiti države. Politično ga je vodil L. Klemenčič, urejala pa sta ga najprej C. Štukelj in potem V. Fabjančič.

³² M. MIKUŽ, n.d., 246—253; T. MILENKOVIČ, n.d., 163—167, 172—182; Z.S., 636—637: pri iskanju koalicijskega partnerja za volitve je prišlo do poskusov sodelovanja zarjanov z NSS in z novo frakcijo SPJ, t.i. Šišensko organizacijo. O sodelovanju slovenskih delavskih strank v volilnih bojih glej obširneje: V. MELIK, *Delavske stranke na volitvah 1920—1927*, REVOLUCIONARNO DELAVSKO GIBANJE V SLOVENIJI V LETIH 1921—1924, Ljubljana, 1975, 111—121.

³³ NAPREJ, 13. in 14. februarja 1923.

ke in ker ni želel izgubiti Bernotove skupine. V Mariboru je začelo izhajati novo glasilo SPJ — *Socialist*. Sedež organizacije so preselili v Celje. Nekoč najmočnejša skupina ob listu *Naprej* je zdaj postala manjšina in je doživela neuspeh pri poskusu, da bi se legalizirala kot samostojna stranka.³⁴

Na prvem kongresu SPJ, ki je bil v Beogradu od 21. do 23. septembra 1923, so bili štirje delegati novega oblastnega odbora SPJ za Slovenijo in kot gosta dva predstavnika socialistične skupine okrog lista *Naprej*. V glavnem referatu so slovensko socialistično gibanje označili za drugo po moči, takoj za vojvodinskim. Socialistični kongres je zavrnil sleherno plemensko in federalistično delitev države in je zahteval enotno zakonodajo in popolno samoupravo občin. Kongres se je izjavil za pristop k Socialistični delavski internacionali. Na kongresu so sprejeli resolucijo »O slovenskem vprašanju«, v kateri so obrazložili stanje gibanja v Sloveniji. Zarjani so pozdravili kongres in 25. oktobra sklenili, da bodo pristopili k SPJ. *Zarja* je prenehala izhajati in tako je *Socialist* zmagal tudi v boju s tem tekmecom.³⁵

Po beograjskem kongresu SPJ je bilo dejavnost socialistov čutiti najbolj v Sloveniji, kar je bila tudi zasluga nove organizacije na čelu s pokrajinskim odborom SPJ, ki je imel sedež v Celju. Glavni odbor SPJ je leta 1924 že popolnoma obvladal slovensko organizacijo, ki jo je podpiral in spodbujal v boju za ljubljansko in mariborsko občino, vendar pa tudi v boju proti komunistom. Naprejevci so imeli ob koncu leta 1923 878 članov in 2. in 3. februarja 1924 so imeli svoj kongres v Trbovljah. Ob koncu leta se jim je pridružil tudi Lovro Klemenčič po svoji neuspehi akciji z listom *Delavske novice*, in ta organizacija je doživela majhen vzpon, ki se je izrazil tudi v povečanju števila članov na 1107.³⁶ Marca in maja 1924 so bili poskusi za združitev uradnega pokrajinskega vodstva SPJ z naprejevci, vendar navzlic posredovanju glavne strankine uprave SPJ spet niso imeli uspeha.

Zapletene odnose v slovenskih socialističnih vrstah je še bolj zapletla posebna socialistična skupina, ki jo je leta 1923 ustanovil A. Kristan in je delovala v močnem socialističnem konzumnem gibanju. A. Kristan je zbral številne stare in odprl nove proizvodne in trgovske zadruge, delavske domove itd., ustanovil zatem Zadružno banko Jugoslavije in začel izdajati svoj mesečnik *Konzument*, leta 1924 pa tudi časopis *Pod lipo*. Uradno vodstvo SPJ v Sloveniji in posebno naprejevci so bili proti Kristanovi dejavnosti iz preprostega razloga: njihove člane je speljal v svoje vrste. Na kongresu slovenske SPJ v Mariboru 5. oktobra 1924 so našli nekaj več članov, kot so jih imeli naprejevci: samo 1065.³⁷

Poskus skupnega nastopa vseh socialističnih skupin v Sloveniji na volitvah v Narodno skupščino leta 1925 se ni posrečil. Naprejevci iz stvarnih razlogov niso podprli pokrajinskega odbora SPJ, temveč so nastopili s samostojnimi listami. Zanimivo je, da socialistične volilne agitacije v Sloveniji niso ovirale oblasti, temveč samo konkurenčne stranke, zlasti radičevci v okolici Ptuja in Celja — večkrat tudi s fizičnimi napadi.³⁸ Na volitvah 8. februarja 1925 je dobila SPJ v Sloveniji 5470, bernetovci pa 1769 glasov, kar je pomenilo usihanje njihovega vpliva — zlasti na slovenskem podeželju, kjer sta jim volivce pobrali SLS in HRSS. V praksi se je pokazalo, da so se zmotili, ko so leta 1923 ukinili Kmečko-delavsko zvezo.

³⁴ Z.S., 638; T. MILENKOVIČ, n.d., 194—200; M. MIKUŽ, n.d., 258—261.

³⁵ Z.S., 638; ZARJA, 8. novembra 1923; SOCIALIST, 15. novembra 1923.

³⁶ SOCIALIST, 4. novembra 1924.

³⁷ Prav tam, 10. oktobra 1924.

³⁸ Prav tam, 30. januarja 1925.

Parlamentarne volitve leta 1925 so temeljito zamešale odnose v SPJ, kajti stranka je v vsej državi izgubila več kot polovico glasov in razmerju do prejšnjih volitev leta 1923 in je ostala brez poslanskih mandatov. Socialisti v Sloveniji so pritegnili v svoje vrste nekaj Bernotovih organizacij (Trbovlje, Brežice, Šoštanj, Črna)³⁹ in tako so bili sredi občega razpadanja socialistične organizacije v državi edini, ki se jim je 1925. leta posrečilo, da so nadzorovali svojo celotno organizacijo. V nasprotju z navodili vodstva SPJ je Mestna ljubljanska socialistična organizacija pred občinskimi volitvami februarja 1925 sklenila koalicijo s SLS, SKS, NSS ter privrženci dr. V. Ravniharja in Lj. Davidovića, usmerjeno proti SDS. Z izgubljenimi poslanskimi mesti SPJ je usihalo tudi zanimanje socialistov za dogajanje v stranki in vodstvu SPJ v Beogradu. Na pokrajinskem kongresu, ki je bil 20. decembra 1925 v Celju, so ugotovili, da organizacija slabi. Sprejeli so materialno pomoč Kristanovega konzumnega gibanja za izdajanje neodvisnega občedelavskega političnega dnevnika *Delavska politika* pod uredniškim vodstvom R. Golouha, ki je 1923 postal sodelavec A. Kristana. Na drugem kongresu SPJ, ki je bil 17. in 18. januarja 1926 v Beogradu, je bil iz Slovenije le en delegat (iz Maribora), kar priča tudi o stanju v slovenski organizaciji ter o njenem stališču do SPJ.⁴⁰

Leta 1926 se je slovensko socialistično gibanje znašlo v posebnem položaju do SPJ, kar je bila tudi posledica razvoja odnosov v sindikalnem gibanju. Prizadevanja, da bi v Sloveniji ustanovili enotno sindikalno gibanje, so naletela na številne težave, kajti sindikalne organizacije so bile zelo razvite in raznovrstne. Poleg legalne sindikalne centrale Glavne delavske zveze Jugoslavije, zatem Centralnega delavskega sindikalnega odbora Jugoslavije, ki so ga ilegalno vodili komunisti, in Zveze grafičnih delavcev Jugoslavije so v Sloveniji delovali tudi sindikati Hrvatske delavske zveze (zlasti na Štajerskem), dokaj močna krščansko-socialistična JSZ, liberalna Unija in druge sindikalne organizacije meščanskih strank. Pobudo za združitev sindikatov so dali komunisti okrog *Delavsko-kmečkoga lista*, t. i. dekalisti, ki so 13. februarja 1926 poslali reformistični Strokovni komisiji poseben poziv. Sindikalne organizacije so se začele pogajati in tako so se v Sloveniji združili rudarji in železničarji, kar je v praksi pomenilo, da so se Neodvisni sindikati priključili k reformističnim sindikatom, to pa je bilo osipanje revolucionarnega delavskega gibanja. Zaradi popuščanja socialistični stranki Jugoslavije so konec leta 1925 izključili iz KPJ ugledne aktiviste (Štuklja, Makuca, Sedeja). Ta skupina je po izključitvi 1. novembra 1926 začela izdajati list *Delo* kot glasilo Neodvisne delavsko-kmetijske skupine »Zedinjenje« — podobno kot skupina »Ujedinjenje« (Ž. Milojković) v Beogradu. Za razvoj socialističnega gibanja v Sloveniji so bili pomembni sklepi pokrajinskega kongresa SPJ, ki je bil 19. septembra 1926 v Celju. Kongres je glede na novo ozemeljsko razdelitev Slovenije razdelil tudi organizacijo po oblasteh — torej na mariborsko in ljubljansko pod skupnim vodstvom pokrajinskega odbora SPJ za Slovenijo. Kongres je želel svojo organizacijo čim bolj osamosvojiti glede na vodstvo SPJ v Beogradu in sklenil, da je Slovenija enotno etnografsko, kulturno in gospodarsko območje, zaradi tega pa je treba ohraniti tudi enotno socialistično pokrajinsko organizacijo.⁴¹

³⁹ Prav tam, 19. decembra 1924; 3. februarja 1925.

⁴⁰ Glej obširneje: T. MILENKOVIĆ, n.d., 279—288; Z.S., 647—648; M. MIKUŽ, n.d., 344—345.

⁴¹ Z.S., 647—648; T. MILENKOVIĆ, n.d., 318—324; o razcepu med dekalisti v sindikalnem gibanju glej: M. MIKUŽ, n.d., 323—330, 343—347; DELAVSKA POLITIKA, 22. septembra 1926. Ta list kot glasilo SSJ ali — kot so takrat govorili — »ofici-

Volitve v oblastni skupščini, razpisane za 23. januar 1927, so pomenile novo veliko preizkušnjo za enoten nastop delavskega gibanja v Sloveniji. Za te volitve je SPJ kot volilni program postavila svojo socialistično samoupravo v nasprotju z buržoazno. Med vsemi socialističnimi organizacijami v jugoslovanskih pokrajinah so se za volitve najbolje pripravile slovenske. Na pobudo dekalistov so dosegli sporazum med vsemi delavskimi strankami in skupinami — socialisti, skupino Zedinjenje, dekalisti in bernetovci, ki so se v začetku leta 1926 razglasili za JSDS — kar dokazuje, da so pripisovali velik pomen sodelovanju v oblastnih in lokalnih organih oblasti, pač spričo tega, da niso imeli več vpliva v visoki državni politiki. Navzlic kasnejšemu izstopu bernetovcev iz te koalicije je bilo tudi tokratno sodelovanje med socialisti in komunisti slovenska posebnost. Toda »Program SPJ za oblastne samouprave«, ki ga je decembra objavil pokrajinski odbor SPJ za Slovenijo, se zaradi tega sodelovanja ni bistveno spremenil.⁴² Združene sile delavskih strank, organizacij in skupin v Sloveniji, ki so bile pred volitvami sprte, so zabeležile velike agitacijske uspehe na številnih zborovanjih in v svojem tisku. *Enotnost* je 9. decembra 1926 posebej poudarila, da so skupen nastop na teh volitvah zahtevala delavske množice. Združevanje so dosegli predvsem pri volilnih geslih proti centralizmu, za samoodločbo s pravico do odcepitve, za samostojno in zedinjeno Slovenijo itd., kar opozarja, da so širši nacionalni interesi prevladovali nad socialnimi. Takšna opredelitev je bila tem manj razumljiva, ker se je prav takrat poglobila gospodarska kriza v vsej državi. Toda volilni rezultati so pokazali upravičenost takšne usmeritve SPJ. V ljubljanski oblasti je Zveza delavskih strank — tako se je imenovala socialistično-komunistična volilna koalicija — dobila 8.260 glasov in en poslanski mandat, v mariborski pa 7.040 glasov in tri poslanske mandate. V primerjavi z letom 1925, ko so socialisti dobili na volitvah v Narodno skupščino 12.562 glasov, je sedanjih 15.300 glasov, ki jih je dobila Zveza delavskih strank, pomenilo lep uspeh v primerjavi z meščanskimi strankami.⁴³ Po volitvah je Lovro Klemenčič napadel »Gustinčičevo skupino«, oziroma KPJ, češ da je onemogočila skupen nastop proletariata na oblastnih volitvah in da se je ob upoštevanju obstoječih frakcij in raznih mnenj v delavskem gibanju treba združiti v »federativno stranko dela« v Sloveniji.⁴⁴ Socialisti so prek *Delavske politike* zagovarjali »enotno politično razredno bojveno delavsko-kmečko stranko«, dekalisti pa so se v *Enotnosti* zavzemali za »enotno fronto«, kar je socialistično-komunistično koalicijo kmalu privedlo na stara stališča in do medsebojnih nasprotij.

Združevalna dejavnost je spet oživila v zvezi s pozivom Akcijskega odbora delavske združitve (ki sta ga 26. decembra 1926 ustanovila Ž. Milojković in D. Lapčević), poslanem SPJ, bernetovcem oziroma JSDS in neodvisnim delavcem — komunistom. Glavni cilj so bile tudi tokrat prihodnje volitve v Narodno skupščino, razpisane za 11. september 1927. Slovenski socialisti in komunisti so ob tej priložnosti začeli zapletena pogajanja, ki pa niso bila uspešna. Bernetova JSDS in dekalisti so se namreč sporazumeli, da bodo na volitvah nastopili skupaj v okviru Delavsko-kmečkega republikanskega bloka (DKRB), medtem ko je SSJ šla na volitve s posebno listo skupaj s skupino

jelnih socialistov«, je začel izdajati R. Golouh v Ljubljani 1. januarja 1926, izhajal pa je do I. 1941.

⁴² DELAVSKA POLITIKA, 4., 8. in 11. decembra 1926; ENOTNOST, 9. decembra 1926.

⁴³ SLOVENEK, 24. in 26. januarja 1927.

⁴⁴ NAPREJ, 5. februarja 1927.

»Zedinjenje«. ⁴⁵ Socialisti in privrženci »Zedinjenja« so napadali komuniste in bernotovce, češ da so razbili skupen nastop slovenskega proletariata na teh volitvah, ⁴⁶ na katerih so (socialisti in skup. »Zedinjenje«) dobili v Sloveniji skupno 8.886 glasov. Po zaslugi velikega števila glasov v mariborskem volilnem okrožju (6.630) je nosilec socialistične liste J. Petejan dobil poslanski mandat. DKRB je dobil skupno večje število glasov (9.102), vendar je ostal brez poslanskega mandata zaradi enakomerne porazdelitve glasov po vsej Sloveniji. V drugi polovici 1927. leta so objavili tudi občinske volitve. Po mnogih krajih Slovenije so socialisti najpogosteje nastopali skupaj s skupino »Zedinjenje«, ki se je počutila kot njihov sestavni del, ne pa tudi s komunisti in klerikalci kot poprej v Ljubljani. Na teh volitvah so imeli lepe uspehe in so dobili večje število odborniških mest kot komunisti in bernotovci. ⁴⁷

Volilni uspehi so opogumili slovenske socialiste, ki so začeli obnavljati in širiti svoje organizacije. Ponekod so ustanovili tudi nove. V tihi izolaciji, ko so se ukvarjali predvsem s slovenskimi problemi in s krepitvijo svoje organizacije, so slovenski socialisti imeli 6. januarja 1928 svoj kongres v Trbovljah. *Delavska politika* je obljubljala, da bo to »zgodovinski kongres«, toda socialisti so se ukvarjali s povsem praktičnimi vprašanji vsakdanje politike, torej s položajem stranke v državi ter v oblastnih, okrajnih in občinskih samoupravah. Ta skrb za sodelovanje strankinih predstavnikov na oblasti je prinesla tudi volitve novega strankinega vodstva. Na tretjem (poslednjem) kongresu SPJ, ki je bil 15. in 16. aprila 1928 v Beogradu, je slovenska socialistična delegacija štela 28 članov. V spopadu med desnico in centrumaši, ki se je spet razvnel na kongresu, so bili Slovenci ponovno »jeziček na tehtnici«, ki je odločal o večini. Med glasovanjem so se opredelili za centrumaše, vendar pa tega niso pokazali med razpravo, ker se niso hoteli spreti z eno ali drugo stranko. Po kongresu je bila 20. maja 1928 oblastna konferenca SPJ v Ljubljani, ki je sprejela sklepe tretjega kongresa stranke in izvolila nov oblastni odbor. Udeleženci niso prikrivali zadovoljstva zaradi velikega ugleda slovenskih zastopnikov v izvršnem odboru SPJ, kjer so Eržena izvolili za člana, J. Petejana pa za sekretarja. ⁴⁸

Po atentatu na zastopnike HSS v Narodni skupščini je pokrajinsko načelstvo SSJ 24. junija zasedalo v Celju in obsodilo ta dogodek. Ob tej priložnosti so sklenili, da poslanec J. Petejan ne bo odšel v parlament, dokler ne bo ustanovljena nova vlada. *Delavska politika* je 29. septembra 1928 zavrnila sodelovanje SSJ s kmečko-demokratsko koalicijo S. Radića in S. Pribičevića iz »načelnih razlogov«, upoštevajoč dejstvo, da tem strankam ni bilo do demokracije, kadar so bile na oblasti. Opozicija (V. Korać, N. Divac) je zahtevala takšno sodelovanje in zaradi tega je prišlo do razcepa v celotni SSJ. Oblastni organizaciji SPJ v Sloveniji sta imeli novembra svoji konferenci (mariborska 11., ljubljanska pa 18. novembra 1928), na katerih so reševali notranja organizacijska vprašanja in izvolili novi oblastni vodstvi. Obe slovenski oblastni organizaciji, ki sta konec leta 1928 šteli okrog 1500 članov, sta v sporu podprli izvršni odbor SPJ. V takšnem stanju se je SPJ znašla ob uvedbi monarhodiktature 6. januarja 1929, ko so stranko razpustili. Sporočilo pokrajinskega odbora SPJ za Slovenijo, namenjeno vsem privržencem, pa je optimistično in izraža upanje, da navzlic »težkim dnevom« in propadanju

⁴⁵ Glej obširneje: M. Mikuž, n.d., 360—363.

⁴⁶ DELAVSKA POLITIKA, 27. julija 1927.

⁴⁷ Prav tam, 14. decembra 1927.

⁴⁸ Prav tam, 30. maja 1928.

»ljudskih svoboščin« socializem ne bo prenehal živeti, »ako ostanejo zvesti svojim lepim socialističnim idealom«. ⁴⁹

SPJ je poleg strankarske in sindikalne organizacije razvila tudi druge opornike za svojo dejavnost in vpliv — predvsem v mladinskih in ženskih organizacijah, kulturno-prosvetnih in športnih društvih, študentskih klubih itd. Mnoge od teh organizacij formalno niso bile vezane na SPJ, čeprav so bile pod njenim vplivom — najpogosteje po zaslugi socialistov, ki so v njih delovali. Mladinsko organizacijo, imenovano »Savez socijalističke omladine Jugoslavije (SSOJ), so ustanovili januarja 1923 v Zagrebu, vendar pa se je njen vpliv na druge jugoslovanske pokrajine širil dokaj neenakomerno.⁵⁰ Mladinska organizacija je najtežje prodirala v Slovenijo, kjer je bilo težko podreti ravnotežje močnih tradicionalnih kulturno-prosvetnih, zabavnih in športnih mladinskih združenj, kjer je v glavnem prevladovala SLS. Prva organizacija SSOJ je bila ustanovljena šele 14. decembra 1925 v Ljubljani. Pred prvim in edinim kongresom SSOJ, ki je bil 17. aprila 1928 v Beogradu, so v Sloveniji ustanovili še celjsko organizacijo. Organizacijo v Mariboru so ustanovili šele po tem kongresu.⁵¹ Dejavnost socialistične mladine v Sloveniji je bila skoraj neopazna in kot razlog za takšno stanje so navajali tudi pomanjkanje večjega zanimanja slovenskih socialistov za socialistično mladino. Posledica je bila, da se mladina ni tako kot v drugih krajih Jugoslavije vključevala v dejavnosti SPJ.⁵²

V Sloveniji se je svojevrstno razvijalo tudi žensko socialistično gibanje v primerjavi z razvojem v drugih jugoslovanskih pokrajinah. Do konca leta 1920 se ni utrdila nobena slovenska organizacija socialistk ali komunistk. Ženske, ki so bile vključene v delavsko gibanje, so delale v glavnem v strankinih, združnih, sindikalnih, kulturno-prosvetnih in drugih organizacijah. Izjema je bila delno le Štajerska, kjer so bile ženske socialistke združene v posebnih organizacijah, ki so imele v začetku maja 1921 okrog 300 članic. Velik vpliv katoliškega gibanja, cerkve in njenih organizacij, ki so množično zbirale ženske, razcep v socialističnem gibanju in drugi podobni razlogi so vplivali na slab razvoj in položaj ženskih socialističnih organizacij v Sloveniji. Šele poleti 1924 so ustanovili strankarsko neodvisno Zvezo delavskih žena in deklet (ZDŽD), ki je združevala večinoma ženske, ki so bile pripadnice in simpatizerke socialističnega in komunističnega gibanja. ZDŽD je želela hišne pomočnice kot močno kategorijo ženskih delavk v Sloveniji odvrniti od vpliva klerikalnih organizacij in je zato ustanovila Društvo hišnih pomočnic. Medtem je ZDŽD razširila svoj vpliv v Sloveniji in je imela 5. septembra 1926 svoj prvi kongres v Ljubljani. Po tem kongresu je čutili približevanje te organizacije SPJ. Po kongresu SPJ v Celju 19. septembra 1928 je ZDŽD tudi formalno pristopila k tej stranki. Zaradi tega so iz njenih vrst izključili ali pa so same izstopile ženske, ki so bile idejno povezane s komunističnim gibanjem. Ob koncu leta 1928 je bilo v Sloveniji okrog 300 pripadnic SPJ.⁵³ V celoti pa v Sloveniji in v drugih krajih države ženske organizacije SPJ niso postale pomembnejši dejavnik v socialističnem delavskem gibanju.

Prizadevanja SPJ in SSOJ, da bi svoj vpliv razširili na srednješolsko in študentsko mladino, prav tako niso imela večjega uspeha. Nekaj društev,

⁴⁹ M. MIKUŽ, n.d., 381—382.

⁵⁰ Glej: S. CVETKOVIČ, *Savez socijalističke omladine Jugoslavije (SSOJ)*, ISTORIJA RADNIČKOG POKRETA, Zbornik radova IV, Beograd, 1967, 181—191.

⁵¹ Prav tam, 194; DELAVSKA POLITIKA, 20. maja 1928.

⁵² DELAVSKA POLITIKA, 26. maja 1928.

⁵³ T. MILENKOVIČ, n.d., 506—511, 516.

ustanovljenih v glavnem v večjih središčih v Beogradu, Sarajevu in Zagrebu z namenom, da bi širila idejo »znanstvenega socializma«, je delovalo s spremljivimi uspehi, največ pa so dosegla pri širjenju in prevajanju socialistične in marksistične literature. Slovenija je bila tudi tod največja izjema, kajti v tej deželi je delovala obnovljena Zveza kulturno-prosvetnih organizacij »Svoboda« s številnimi sekcijami v raznih krajih, predvsem v industrijskih in delavskih središčih. Ta zveza je bila občedelavska organizacija, v kateri so skupno delovali socialisti in komunisti raznih opredelitev in struj — tudi po razcepu v slovenskem delavskem gibanju leta 1920. Občasne krize, ki so zaradi idejnih spopadov komunistov in socialistov zajele tudi »Svobodo«, so uspešno premagovali, tako da je bila ta organizacija s svojimi raznovrstnimi kulturnimi, prosvetnimi in športnimi dejavnostmi skupno in pomembno oporišče slovenskega delavskega razreda, kajpada zunaj vseh podobnih buržoaznih organizacij.

Do leta 1925 je »Svoboda« za svojo dejavnost koristila sindikalni list *Delavec*, potem je vnovič začela izdajati svoje glasilo *Svoboda*, ki je izhajalo vsak mesec v 6000 primerkih. V času svojega tretjega kongresa v Ljubljani 15. novembra 1925 je imela »Svoboda« 1657 rednih članov in še znatno večje število tistih, ki so sodelovali v delu tega društva. Na tem kongresu so sprejeli sklep, da bo »Svoboda« postala vsejugoslovansko kulturno društvo. Sklenili so, naj bi se odslej imenovala centrala Zveze delavskih kulturnih društev Jugoslavije. Toda »Svobodi« tega ni uspelo uresničiti, vendar pa je svoje delovanje v Sloveniji postavila na osnovi široko zasnovanega splošno izobraževalnega programa delavcev z raznih področij, v tem pa jim socialisti zunaj Slovenije navzlic dobrim namenom niso mogli slediti in jih niso dosegli pri organizaciji in v odnosu do vsebine njihove kulturno-prosvetne dejavnosti. Svoj tradicionalni smisel in interes za organizirano dejavnost so dokazali tudi slovenski delavci in uslužbenci, živeči v Beogradu, ki so 24. septembra 1927 ustanovili Kulturno-prosvetno društvo slovenskih delavcev »Cankar«. V okviru »Svobode« so bila najbolj razširjena in množična delavska športna društva.⁵⁴

Posebnost razvoja socialističnega gibanja v Sloveniji v obdobju 1918—1929 v razmerju do drugih jugoslovanskih pokrajin je očitna tudi v narodnostni sestavi njegovega članstva. Medtem ko je bilo članstvo SPJ v Srbiji, Hrvatski, Bosni in Hercegovini ustrezno nacionalni sestavi prebivalstva, so v Sloveniji Nemci kot narodnostna manjšina sestavljali večino v socialističnih vrstah. K temu je pripomoglo tudi dejstvo, da so se Nemci v Sloveniji, ki jih je bilo največ v Mariboru, čutili ogrožene spričo slovenskega narodnega preroda po ustanovitvi jugoslovanske države in so zaščito iskali tudi v vrstah SPJ, ker jih druge nacionalno obarvane meščanske stranke niso hotele sprejeti. Njihovi večini v tej stranki so dali svoj delež tudi ponemčeni Slovenci, t.i. »nemškutarji«, ki so leta 1918 nihali med nemško in slovensko narodno pripadnostjo.⁵⁵ Posebnost slovenskih socialistov je tudi njihova socialna sestava, ki je bila prav tako drugačna kot drugod po Jugoslaviji. Po letu 1921 je velik del kmetov, ki so bili prej med socialisti, zapustil njihove vrste in pristopil v SLS in druge kmečke stranke. Zato se je SPJ leta 1923 tudi odrekla imenu Kmetško-delavska zveza. Odtlej je socialistična stranka v Sloveniji

⁵⁴ O dejavnosti Svobode glej obširneje: prav tam, 522—525, 528, 541—546.

⁵⁵ D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933—1941*, Ljubljana, 1966, 14—25; T. MILENKOVIĆ, n.d., 553—556. Kot prispevek k trditvi o nemški večini v SPJ v Sloveniji navaja Milenković tudi podatek, da je socialistični list VOLKSSTIMME imel večjo naklado od socialističnih listov v slovenskem jeziku.

po svoji sestavi postala najbolj zastopana organizacija industrijskega proletariata v vsej državi.⁵⁶ Druga posebnost slovenske socialne demokracije v okviru SPJ je tudi največja stopnja strpnosti do komunistov. Slovenski socialisti so pohvalno, pogosto pa umerjeno in strpno pisali o marksizmu, oktobrski revoluciji in boljševiskih, nasprotovali kontrarevolucionarni intervenciji v Sovjetski Rusiji ipd. To je bil eden od poglobitnih razlogov, da je slovenska socialistična organizacija najdlje med vsemi socialdemokratskimi strankami ohranila svojo organizacijsko enotnost. Takšno stališče je ohranila vse do 1929. leta, čeprav je SPJ občasno zaostrovala svojo nestrpnost do KPJ.⁵⁷ Slovenska SPJ v svojem odnosu do KPJ, proti kateri se je sicer načelno borila, po letu 1921 ni »prestopila določene meje korektnosti in se spustila na raven nebrzdanosti kot v drugih jugoslovanskih pokrajinah.«

Po zaslugi takšne politike in spretnega izmikavanja, pri katerih niso hoteli slediti radikalni protikomunistični usmerjenosti glavnega vodstva SPJ, so slovenski socialisti onemogočili skrajno polarizacijo slovenskega proletariata in njegovo razvrstitev v dva nasprotna tabora, ki bi bila brez medsebojnih stikov in sodelovanja. Svojo načelno strpnost in voljo do sodelovanja s komunisti so slovenski komunisti zastopali tudi v okviru svoje stranke v jugoslovanskem okviru — na ravni stranke, v sindikalnem gibanju in v pogledih na položaj v mednarodnem delavskem gibanju. Če k vsem navedenim posebnostim slovenskih socialistov pristavimo še zavračanje stroge centralistične ureditve jugoslovanske države in unitarističnega jugoslovanstva, lahko sklepamo, da so bili socialisti v Sloveniji v obdobju 1918—1929 poseben ideološki in nacionalni pojav. S svojim delovanjem pa so bili vendarle v soglasju z obćim dogajanjem v slovenski družbi v obdobju pomembnih usmeritev v procesu boja za narodno uveljavljanje. Toda njihov širši vpliv na slovenske družbene razmere je bil utesnjen med dvema moćnima strankama, liberalno in klerikalno, ter tudi med vrsto drugih idejnih in strankarskih struj, med katerimi je po svoji napredni idejni konkurenćni moći izstopala KPJ.

Če bi torej lahko govorili o pozitivnih rezultatih obstoja in delovanja SPJ v slovenski narodnostni politiki 1921—1929, je treba predvsem poudariti, da je s svojim odnosom do komunističnega gibanja ta stranka ohranila del slovenskega delavskega razreda za prihodnost tega gibanja. Po svoje je torej prispevala, da so se komunisti lažje postavili po robu velikemu idejnemu in političnemu pritisku slovenske klerikalne in liberalne buržoazije ter njunim moćnim ustanovam in organizacijam v tistem času. Pomemben je bil tudi delež strankine in sindikalne politike SSJ pri izboljšanju materialnega in socialno-političnega položaja slovenskega delavskega razreda,⁵⁸ pri čemer je navzlic odporu in neenakomernem razvoju v obdobju 1919—1929 dosegla doloćen uspeh.

⁵⁶ T. MILENKOVIĆ, n.d., 559—560.

⁵⁷ NAPREJ je v nekaj številkah iz l. 1920 objavil članke, ki so bili naklonjeni oktobrski revoluciji in Sovjetski Rusiji. Listi SPJ v Sloveniji so tudi v naslednjih letih pisali v glavnem strpno o komunistični ideji, gibanju in sovjetski državi, leta 1928, ob proslavi desetletnice oktobrske revolucije iz l. 1927, pa so z afirmativnim člankom zabeležili ta dogodek v glasilu DELAVSKA POLITIKA (29. oktobra 1928).

⁵⁸ Glej obširneje: F. KRESAL, *Socialnopolitični in materialni položaj delavstva v Sloveniji 1921—1925*, REVOLUCIONARNO DELAVSKO GIBANJE V SLOVENIJI V LETIH 1921—1924, Ljubljana, 1975, 57—79; *Nastanek in razvoj socialne politike na Slovenskem do 1941*, PRISPEVKI ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA, 1-2, 1982, 101—116, in druga avtorjeva dela in literatura, ki jo je uporabljal.

2. Komunisti v delavskem gibanju Slovenije 1920—1929

Slovenska komunistična levica je svoje prve organizacijske oblike dobila v začetku marca 1920, ko je zaradi nesoglasij z reformistično politiko vodstva JSDS izstopila ljubljanska okrožna organizacija iz stranke in se razglasila za sestavni del nove Delavske socialistične stranke za Slovenijo (DSSS). Na sestanku svojih somišljenikov 14. marca 1920 je DSSS sklicala svoj prvi shod 11. aprila 1920. Na njem so sprejeli resolucijo o združitvi in sklepe o takojšnjem pristopu k Socialistični delavski partiji Jugoslavije (komunistov). Zato velja ta shod za prvi slovenski »komunistični kongres« oziroma za začetek delovanja pokrajinske organizacije KPJ za Slovenijo. Razvoj slovenskega komunističnega gibanja do 1929. leta je izčrpno obdelan v obstoječi literaturi,⁵⁹ zato bomo v tem pregledu organizacijskih, idejnih in političnih vrenj med slovenskimi komunisti opozorili samo na tiste pojave in dogodke, ki ilustrirajo njihove osnovne opredelitve v zvezi s celotnim razvojem slovenskega nacionalnega in političnega življenja v tistem obdobju.

Razvoj komunistične partijske organizacije v Sloveniji po Vukovarskem kongresu⁶⁰ je v glavnem sledil občemu procesu razvoja in položaja KPJ. Vendar pa so socialdemokratska dediščina in razmere, v katerih je nastajalo komunistično gibanje v Sloveniji, le vplivale na poseben položaj slovenskih komunistov. Centralno vodstvo KPJ je to v začetku tudi posebej upoštevalo. Tako na primer od slovenskih komunistov niso zahtevali, naj bi se na Vukovarskem kongresu neposredno odločili o programih revolucionarne večine ali centrumaške manjšine, temveč so jim prepustili, naj to vprašanje prej razčistijo v svojih partijskih organizacijah. Tako so se na številnih shodih v juliju in avgustu 1920 slovenski komunisti z referendumom večinoma odločili za revolucionarni program KPJ. Ob tej priložnosti so sprejeli tudi statut KPJ, ki je predvidel strogo centralizacijo, torej organizacijski koncept, ki je nasprotoval anticentralističnim težnjam in razpoloženju v vrstah slovenskih komunistov in tudi določilom njihovega pokrajinskega statuta, sprejetega 11. aprila 1920. Z novim pokrajinskim vodstvom v Sloveniji⁶¹ je KPJ stopila v kratko obdobje svojega legalnega delovanja, za katero je bil zlasti po prvi seji tega vodstva (5. septembra) in jeseni 1920 značilen boj za pridobitev slovenskega delavskega razreda, ki ga je bilo treba pritegniti predvsem iz vrst socialdemokratske stranke in zlasti njenih sindikatov. Ta boj je bil posebno aktualen

⁵⁹ O razvoju KPJ v Sloveniji 1920—1929 glej obširneje: F. KLOPČIČ, *Velika razmejitev*, Ljubljana, 1969; M. MIKUŽ, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, Ljubljana, 1965; F. FILIPIČ, *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919—1939*, knj. 1, Ljubljana, 1981 (zlasti poglavja v tej knjigi: FILIP FILIPOVIČ IN ZAČETKI UVELJAVLJANJA KOMUNISTIČNEGA GIBANJA V SLOVENIJI (15—53); *Družbenopolitične razmere ob ustanovitvi komunistične stranke na Slovenskem* (54—69); *O razvoju in delovanju KPJ v Sloveniji med leti 1920—1924* (70—180) in drugo. *Zbornik ob štiridesetletnici Ustanovnega kongresa KPS*, Ljubljana, 1977; M. STIPLOVŠEK, *Razmah strokovnega sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918—1922. Pregled razvoja in delovanja strokovnih organizacij v jugoslovanskem delu Slovenije od prevrata 1918 do ponovne utrditve revolucionarnih strokovnih organizacij konec 1922*, Ljubljana, 1979; S. CVETKOVIČ, *Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1928*, Beograd, 1966; S. KREMENŠEK, *Slovensko študentsko gibanje 1919—1941*; J. PRUNK, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto: Zgodovina Slovencev*, Ljubljana, 1979, ter številna dela in prispevki J. Pleterskega, T. Zorna, J. Liške, F. Klopčiča, F. Kresala, F. Sajeta in drugih.

⁶⁰ O sodelovanju slovenskih komunistov na Vukovarskem kongresu, njihovih stališčih in drugem glej obširneje: F. KLOPČIČ, n.d., 126—160; F. FILIPIČ, n.d., 72—75 in dr.

⁶¹ Glej F. KLOPČIČ, n.d., 167.

na Štajerskem, kjer je prevladoval vpliv JSDS v delavskih vrstah. V teh svojih prizadevanjih so slovenski komunisti dosegli vidnejši uspeh že na volitvah v Ustavodajno skupščino, ko so na Štajerskem sodelovali z levimi socialisti,⁶² osvojili po številu glasov četrto mesto med slovenskimi strankami (16.292) in dobili pet, odnosno šest poslanskih mandatov.⁶³ Prednost JSDS na teh volitvah s 29.542 glasovi in petimi poslanskimi mandati ni bila več tako izrazita kot poprej in če lahko verjamemo podatkom iz poročila CK KPJ, poslanega njenemu predstavniku v Kominterni I. Milkiću, je bilo v Sloveniji sredi leta 1920 11.790 članov KPJ, kar je bilo glede na število prebivalstva največje poprečje v vsej državi.⁶⁴

Ustanavljanje organizacije žena komunistk v Sloveniji je bilo težavno in kakršenkoli uspeh je preprečilo sprejetje Obznane. Slovenska organizacija SKOJ (ustanovljen je bil na konferenci 10. in 11. oktobra v Zagrebu) je živela z zamudo, šele pomladi 1920. Društvo študentov komunistov so ustanovili 7. marca 1920 v Ljubljani, konec aprila istega leta pa so ustanovili tudi prvo mestno organizacijo SKOJ v Sloveniji. Do konca leta 1920 so ustanovili še nekaj skojevskih organizacij v rudarskih krajih Slovenije, medtem pa je Društvo študentov komunistov spremenilo svoj naziv in se je imenovalo odtlej »Akademsko društvo Vstajanje«.⁶⁵

Močan polet v razvoju slovenske organizacije KPJ ob koncu 1920. leta, njegovi rezultati so se zrcalili tudi v veliki decembrski stavki trboveljskih rudarjev, je režim nasilno prekinil 29. novembra 1920 s razglasitvijo Obznane, s katero je KPJ potisnil v ilegalno. To je bil dogodek, ki je slovenskim komunistom in celotni KPJ vsilil težavne okoliščine boja, in to je imelo negativne posledice za delovanje in vpliv komunistov med širšimi družbenimi sloji. Partija se je znašla v položaju, ko je morala iskati nove poti in oblike svoje dejavnosti ter je morala uporabljati najrazličnejše oblike pollegalnega in ilegalnega političnega organiziranja. Tako se ji je na primer v ilegalnih razmerah po Obznani posrečilo vključiti v volilni boj pred občinskimi volitvami »avtonomnih mest« v Sloveniji (Ljubljana, Maribor, Celje in Ptuj) v aprilu, v maju 1921 pa za ostale občine, kjer je dobila 2⁰/₁₀₀ izvoljenih odbornikov.⁶⁶

Tako kot v drugih krajih države je bilo režimsko nasilje nad komunističnimi strankami in sindikalnimi organizacijami, njihovim članstvom in imetjem zelo ostro tudi v Sloveniji. Zborovanja so bila prepovedana, delavske domove so zaprli, aretirali komuniste in njihove sindikalne aktiviste, zaplenili arhive in imetje, eden od prvih ukrepov pa je bil, da so prepovedali izhajanje *Rdečega prapora*, organa pokrajinske KPJ za Slovenijo. Priložnost, da bi partija svojo dejavnost obnovila prek organizacije revolucionarnih sindikatov, ki je začela delovati ponovno spomladi 1921, je kmalu splahnela, kajti režim je po atentatu na ministra M. Draškovića 20. julija 1921 spet prepovedal njihovo

⁶² RDEČI PRAPOR je 15. decembra 1920 zapisal, da je bila 12. decembra 1920 v Mariboru konferenca predstavnikov komunistov in levih socialistov in da so se sporazumeli o popolni združitvi, kar pa dejansko ni bilo uresničeno zaradi Obznane.

⁶³ V. MELIK, *Izid volitev v konstituanto leta 1920*, PRISPEVKI ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA, št. 1, 1962; F. KLOPČIČ, *Još o broju komunističkih poslanika, izabranih u konstituenti 1920. godine*, JIČ, br. 3, 1965, 91—93; *KPJ pripalo je 1920. godine 95 poslanika a ne 58*, JIČ, br. 3-4, 1966, 123—126; D. Kermauner, O POZABLJENI »SOCIALISTIČNI LEVICI« V MARIBORSKEM VOLILNEM OKROŽJU, l. 1920, JIČ, 1-4, 1967, 267—271.

⁶⁴ F. FILIPIČ, n.d., 80.

⁶⁵ S. CVETKOVIČ, n.d., 59—109; S. KREMENŠEK, n.d., 64—66; glej tudi prispevke I. Mrvič, M. Kacin-Wohinz, F. Kresala in J. Prunka in knjigi NAPREDNO MLADINSKO GIBANJE NA SLOVENSKEM, Ljubljana, 1982.

⁶⁶ Komunisti so na teh volitvah v Sloveniji nastopili kot Kmečko-delavska republikanska skupina ali kot Delavska skupina v Mariboru, M. MIKUŽ, n.d., 203.

delo. V letih 1921 in 1922 so komunisti v Sloveniji delovali v glavnem prek raznih »neodvisnih«⁶⁷ sindikalnih organizacij in zvez, ki jim je režim občasno dovolil delovanje. To je trajalo vse do 12. julija 1924, ko so spet prepovedali njihovo dejavnost. Vzporedno s poskusi legalnega delovanja pa so izgrajevali tudi ilegalno organizacijo KPJ.

Po obdobju sredi leta 1921, ko so bile pretrgane vse vezi med centralnim vodstvom KPJ in pokrajinsko organizacijo v Sloveniji, so septembra istega leta na Dunaju ustanovili t.i.m. izvršni odbor KPJ v emigraciji, ki je obnovil tudi pokrajinski sekretariat v Ljubljani. Lovro Klemenčič, ki je spet vodil slovensko organizacijo KPJ, je pretrgal vse stike z nadomestnim (zameničkim) izvršnim odborom v državi in je svojo organizacijo navezal izključno na novo centralo na Dunaju. Tako se je praktično slovenska partijska organizacija v času svoje izredne konference decembra 1921 znašla med dvema vodstvom KPJ. Zaradi tega je bila še v posebno težavnem položaju in prišlo je do osipanja članstva. Takšno stanje je povzročilo to, da se je slovenska pokrajinska organizacija KPJ skoraj dve leti po Obznani znašla prepuščena sama sebi v iskanju lastnih poti. Novo vodstvo pokrajinske organizacije, predvsem L. Klemenčič in V. Fabjančič, ki je v nasprotju z direktivami izvršnega odbora KPJ na Dunaju vztrajalo predvsem pri legalnih oblikah boja, je privedlo organizacijo v spor s politiko KPJ in Kominterne. Klemenčičeva hipoteza o enotni fronti ljudstva, ki bi si lahko priborilo revizijo ustave v smislu federativne samouprave, v tej zvezi pa tudi zahteva o federaciji KPJ, je zanesla dezorientacijo v slovenske partijske vrste. Na I. državni konferenci KPJ julija 1922 so ostro obsodili takšno usmerjenost L. Klemenčiča in njegovega legalnega lista *Delavske novice*.

Spor vodstva slovenskih komunistov z vodstvom KPJ v državi je vplival tudi na poslabšanje njihovih odnosov s pokrajinsko organizacijo SKOJ. Klemenčičeve in Fabjančičeve zamisli o delovanju slovenske organizacije KPJ prek legalne delavske stranke, ki naj bi jo organizirali v Sloveniji brez upoštevanja drugih jugoslovanskih pokrajin, so se pokazale posebej na Drugi pokrajinski konferenci KPJ, ki je bila 7. maja 1922 v Ljubljani.⁶⁷ Ta usmerjenost, ki je ločevala slovenski proletarijat od drugih delov države, je pričala o močni prisotnosti nacionalnih čustev in interesov, ki so slovenske komuniste v začetnem obdobju zapeljali v bližino programa avtonomističnega koncepta meščanskih sil. Splošno ozračje boja za nacionalno osamosvojitve, ki je po 1918 zajelo slovensko družbo, je očitno zajelo tudi njene najnaprednejše sile, ki jim je njihova stranka zastavljala čisto drugačne idejne in politične naloge. Natančneje: slovenski komunisti se spričo svojega ilegalnega položaja in med bojem meščanskih sil za oblast, niso mogli postaviti zunaj okoliščin zgodovinskega položaja in širokih interesov slojev svojega naroda. V tem smislu je treba razumeti tudi njihovo sodelovanje s slovenskimi socialisti, narodnimi in krščanskimi socialisti ob proslavi 1. maja 1922 in v znani Zvezi delovnega ljudstva za občinske volitve v Ljubljani. Takšna orientacija pokrajinskega vodstva KPJ za Slovenijo oziroma politična linija Klemenčič-Fabjančič je trajala vse do obsodbe taktike pri ustanovitvi Socialistične stranke delovnega ljudstva kot oportunistične in reformistične organizacije, torej do takrat, ko je izvršni komite Kominterne 1. septembra 1923⁶⁸ razveljavil izvolitev L. Kle-

⁶⁷ Glej obširneje: F. FILIPIČ, *Poglavje iz revolucionarnega boja...*, 92–99.

⁶⁸ Klemenčič in Fabjančič sta po izključitvi iz KPJ ustanovila posebno Zvezo komunistov SHS, ki je 1. in 2. marca 1924. na svoji konferenci v Ljubljani napravila zelo obširen program in obnovila DELAVSKE NOVICE. F. FILIPIČ, n.d., 131, op. 256.

menčiča v vodstvo KPJ. Politika Klemenčičevega pokrajinskega vodstva, oprta na S. Markoviča in desnico v KPJ, je bila izraz želje po legalnem sodelovanju na oblasti v boju z meščanskimi strankami — z njimi ali proti njim — v odporu proti nacionalističnemu unitarizmu in državnemu centralizmu, pri čemer bi se opirala v glavnem na razne zaveznike iz vrst slovenskega delavskega razreda. Politiki zavezništva slovenskih komunistov s klerikalno stranko v Zvezi delovnega ljudstva v Sloveniji je ostro nasprotovala skojevska organizacija.

Proticentralistično usmerjenost so zastopale tudi obnovljene slovenske neodvisne sindikalne organizacije, ki so svoj položaj močno okrepile z ustanovitvijo Zveze neodvisnih strokovnih organizacij za Slovenijo 10. decembra 1922. Ta organizacija je bila kmalu skoraj tako močna kot socialdemokratska Strokovna komisija. Na konferenci neodvisnih sindikatov Jugoslavije v Beogradu 27.—29. januarja 1923 so predstavniki slovenskih neodvisnih sindikatov ostro nasprotovali centralizaciji sindikalnih organizacij. KPJ je ostro obsodila to »avtonomizacijo slovenskega gibanja«. ⁶⁹ Po ljubljanskih občinskih volitvah decembra 1922 in zmagi koalicije Zveze delovnega ljudstva sta vodstvi KPJ in SKOJ obsodili slovenske komuniste, ker niso spoštovali partijske direktive in so baje privolili v zahteve klerikalne stranke, ki je želela avtonomni položaj Slovenije. ⁷⁰

Toda navzlic vsem kritikam in ocenam o »zlom« in »uničenju« KPJ v Sloveniji je bila njena avtonomistična usmerjenost zelo močna tudi v času ustanovitve Neodvisne delavske partije Jugoslavije (NRPJ) na konferenci, ki je bila 13. in 14. januarja v Beogradu in je pomenila legalno obliko delovanja KPJ pred bližnjimi skupščinskimi volitvami. Do spremembe avtonomistične usmerjenosti je prišlo šele po sklepu Socialistične stranke delovnega ljudstva sredi aprila 1923, da bo pristopila k NRPJ (temu sta nasprotovala le L. Klemenčič in V. Fabjančič) in da bodo namesto bivšega lista *Delavske novice* začeli izdajati *Glas svobode* kot organ slovenskega dela NRPJ. ⁷¹ To preurejanje slovenskih komunistov je pomagalo pri delnem vzponu revolucionarnega delavskega gibanja v Sloveniji, ki se je dvigalo iz krize in se vse tesneje povezovalo z jugoslovanskim in mednarodnim revolucionarnim delavskim gibanjem.

Na drugi državni konferenci KPJ na Dunaju 9.—12. maja 1923 so nadrobno analizirali politične in organizacijske razmere KPJ v Sloveniji in zelo optimistično ocenili nadaljnji razvoj njene ilegalne organizacije. Ocenili so tudi, da je slovenska organizacija SKOJ najmočnejša v vsej državi in da je v nasprotju s partijsko organizacijo disciplinirano zastopala revolucionarno usmeritev par-

⁶⁹ Prav tam, 105—107. O razvoju slovenskega sindikalnega gibanja 1918—1929 glej obširneje: M. STIPLOVŠEK, *Razvoj neodvisnih strokovnih organizacij na Slovenskem 1921—1924*, REVOLUCIONARNO DELAVSKO GIBANJE V SLOVENIJI 1921—1924, Ljubljana, 1974, 81—110; *Razcepljenost strokovnega sindikalnega gibanja na Slovenskem od 1918 do 1929 in prva prizadevanja partije za enotno delavsko fronto*, POT SLOVENSKEGA DELAVSTVA V DELAVSKO ENOTNOST (M. Ivanič, F. Kresal, J. Prunk, M. Stiplovšek), Ljubljana, 1982, 7—34 in dr.

⁷⁰ M. MIKUŽ, n.d., 240—241; F. FILIPIČ, n.d., 108—110, in dr.

⁷¹ GLAS SVOBODE, št. 1, 21. aprila 1923. V poročilu s konference SSDL, ki je bila 15. aprila 1923, objavlja list uvodni referat Marsela Žorge in diskusijo Djuke Cvijića, ki sta obsodila dotedanjo avtonomistično politiko Klemenčičevega pokrajinskega vodstva KPJ v Sloveniji in njegov koncept »enotne fronte proletariata«. Sredi 1923 je D. Gustinčič pod psevdonimom Dragotin Anin objavil brošuro ENOTNA FRONTA PROLETARIJATA V SLOVENIJI, v kateri je poskušal analizirati zgodovinske in družbene pogoje avtonomističnega koncepta slovenskih komunistov. F. FILIPIČ, n.d., 116.

tije in njene direktive. Poudariti je treba, da so slovenski delegati na tej konferenci aktivno sodelovali v razpravi o narodnostnem vprašanju, organizacijskih problemih partije, avtonomiji itd., kar je prispevalo k razčiščenju razmer v KPJ leta 1923, ko so priznali nacionalne posebnosti največjega dela jugoslovanskih narodov. Na konferenci so namreč poleg politične resolucije, v kateri je bilo osrednje vprašanje boj proti fašizmu, sprejeli tudi resolucijo o narodnostnem vprašanju v Jugoslaviji, kjer je med nalogami slovenskih komunistov med drugim poudarjena nujnost boja proti klerikalizmu in ustanovitve enotne fronte proti velikosrbski hegemoniji.⁷² V resoluciji o vprašanju zadnjih dogodkov v delavskem gibanju v Sloveniji so posebej opozorili na ekonomske, politične in kulturne posebnosti Slovenije in ob tem poudarili nujnost njene avtonomije: »Glede na ekonomske, kulturne in jezikovne potrebe je neizogibno nujna avtonomizacija Jugoslavije. To avtonomijo potrebuje Slovenija bolj kot druge pokrajine in to potrebo je — čeprav iz različnih razlogov — močno čutiti pri vseh slojih Slovenije.« Vendar pa bi partija morala poudariti svoj avtonomistični program, ki mora biti dosti širši in demokratičnejši in mora zajeti vse pokrajine Jugoslavije — »Srbijo, Makedonijo, Kosovo z Metohijo, Črno goro s Hercegovino, Vojvodino, Bosno, Hrvatsko, Dalmacijo in Slovenijo«, vendar ne v smislu narodnostnega ločevanja, temveč bolj »glede ekonomskih in socioloških razlik«, kjer so pri takšni delitvi »zgodovinske meje postranska zadeva«. Po določenih nalogah KPJ o narodnostnem vprašanju so sklenili, da mora partija posvetiti »posebno pozornost narodnostnemu vprašanju in propagandi ter agitaciji gesla pravice narodov glede samoodločbe o odcepitvi in da razkrinkuje laži buržoazne politike«.⁷³

V okviru NRPJ je bila leta 1923 široka razprava o narodnostnem vprašanju, v kateri so viden delež — čeprav z rahlo zakasnitvijo — prispevali slovenski komunisti. Začela se je 31. maja 1923 z uvodnikom v partijskem glasilu Radnik-Delavec in odgovorom Pavla Pavlovića 24. in 28. junija 1923 v istem listu. Slovenska partijska organizacija je želela razčistiti to vprašanje v KPJ in je o tem razpravljala 22. julija 1923. Ob tej priložnosti so kritizirali osrednje vodstvo KPJ in NRPJ, ker ne skrbita za pokrajinske organizacije. Resolucija s tega posvetovanja poudarja, da je osrednje vodstvo s svojimi nejasnimi stališči povzročilo, da je prišlo do različnih pogledov na narodnostno vprašanje v Sloveniji in Hrvatski glede na razmerje do Srbije. Spričo buržoaznega režima, ki vlada v Jugoslaviji, je jugoslovansko (narodnostno) vprašanje moč rešiti le z ustanovitvijo podonavsko-balkanske federacije, v kateri bi bile poleg Srbije in »drugih pokrajin« tudi Slovenija, Hrvatska, Bosna in Hercegovina, Črna gora in Makedonija. »Danes se štiri plemena počutijo kot samostojni narodi: Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci,« pravi resolucija in zahteva, da mora biti »to njihovo prepričanje« odločilno pri določanju stališč KPJ o narodnostnem vprašanju. Zato zavrača vse zgodovinske in državno pravne programe Velike Srbije in Velike Hrvatske, ki nasprotujejo željam vseh južnoslovanskih narodov. Resolucija posebej poudarja, da je treba ustvariti enotno fronto za boj proti fašizmu, šovinizmu, militarizmu itd. Za-

⁷² Glej obširneje: J. PLETERSKI, *Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ-KPS, ŠTUDIJE O SLOVENSKI ZGODOVINI IN NARODNEM VPRAŠANJU*, Maribor, 1981, 298—299. F. FILIPIČ, n.d., 121; V. STRUGAR, *Komunistična partija in rešitev nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji*, PREGLED ZGODOVINE ZKJ, Ljubljana, 1959, 220—225. G. VLAJČIČ, n.d., 91—98, 115—121 in dr.

⁷³ Glej D. LUKAČ, *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje*, Beograd, 1972, 103—105.

radi tega je bila ta resolucija zelo pomembna za nadaljnji razvoj pogledov na narodnostno vprašanje v KPJ.⁷⁴

V nadaljevanju razprave o narodnostnem vprašanju (o kateri je pisal v glavnem list *Radnik-Delavec*) so se poleg prispevkov iz Srbije pojavila tudi mnenja iz Hrvatske in Slovenije, objavljena v zagrebški *Borbi* in *Glasu svobode*. D. Gustinčič je v članku »K problemu narodnega vprašanja v Jugoslaviji« odločno zavračal integralno jugoslovanstvo in zastopal mnenje, da so Slovenci, Hrvati, Srbi in Makedonci posebni narodi. V obširni analizi razlogov nacionalnih spopadov v Jugoslaviji in na Balkanu je Gustinčič v osrednje pozornosti postavil ekonomska nasprotja in poudarjal, da je nova razvrstitev sil v tem prostoru po prvi svetovni vojni pripeljala do postavitve heterogenih in razbitih državnih in narodnostnih celot. Ustanovili so večje število območij s pomembnimi kulturnimi in gospodarskimi tradicijami, kar je privedlo do tega, da so v Jugoslaviji posamezne pokrajine, ki so zunaj balkanskega gospodarskega območja in so usmerjene bolj k Srednji Evropi (Slovenija, Hrvatska in Vojvodina) ter neprimerne za federacijo balkanskih držav. Zaradi tega je treba iskati rešitev v federaciji podonavsko-balkanskih držav (Avstrija, Češkoslovaška, Madžarska, Romunija, Jugoslavija, Bolgarija, Grčija, Albanija in evropski del Turčije). V tako ustvarjeno državno tvorbo bi jugoslovanske pokrajine prišle kot naslednje posebne celote: Slovenija, Hrvatska, Vojvodina, Bosna, Srbija iz obdobja pred balkanskimi vojnami, Črna gora — eventualno s Hercegovino, Makedonijo ter Kosovo in Metohija z Albanijo.⁷⁵

Zanimivo je, da z zgodovinskega gledišča iracionalne teze o balkansko-podonavski federaciji, ki jih je najbolj razvil D. Gustinčič, niso bile preveč oddaljene od podobnih razmišljanj v klerikalnem taboru in pri drugih avtonomiističnih in federalističnih silah v Sloveniji. Ta izrazito razredni koncept ho-

⁷⁴ Prav tam, 129—137. J. Pleterski poudarja, da je resolucija slovenskih komunistov jasno postavila nacionalno vprašanje kot pot za združevanje množic v revolucionarnem boju brez kakršnegakoli omahovanja glede na narodnostne posebnosti v Jugoslaviji. Teh stališč ni jasno potrdila niti Tretja državna konferenca, vendar jih je dosti kasneje potrdila zgodovina, piše Pleterski. J. PLETERSKI, n.d., 301. Glej tudi: F. FILIPIČ, n.d., 133; D. LUKAČ, 136—137; L. PEROVIČ, *Debata o nacionalnom pitanju u Nezavisnoj radničkoj partiji Jugoslavije 1923. godine*, (rokopis doktorske disertacije v Univerzitetni biblioteki »Sv. Marković« v Beogradu), 285—294.

⁷⁵ GLAS SVOBODE, 26. julija in 17. avgusta 1923. Podobno stališče o federativni ureditvi Jugoslavije na osnovah decentralizacije oblasti po pokrajinah, ki bi združevala gospodarsko in socialno podobne elemente po veroizpovedi, tradicijah in »intelektualnih sorodnostih«, kjer bi Slovenija z Istro pomenila celoto — je D. Gustinčič zastopal v listu YOUGOSLAVIE, ki ga je z J. Smodlako izdajal l. 1917 v Švici.

V svojem predavanju, ki ga je imel v Jugoslovanskem marksističnem »Dijaškem klubu« na Dunaju junija 1923, ki so mu prisostvovali Kosta Novaković, Pavle Pavlovič in drugi vidni komunisti, je Gustinčič obrazložil tezo, da so Slovenci, Hrvati in Srbi posebni narodi — prav tako kot Nemci, Madžari, Romuni, Albanci in drugi narodi v Jugoslaviji. Na odločen odpor je zadela Gustinčičeva razlaga o nujnosti (s stališča Slovencev in nasploh zahodnih predelov Jugoslavije ter tudi zaradi gospodarskih in kulturnih interesov balkanskih narodov), da bi morali geslo o balkanski federaciji razširiti v smislu balkansko-podonavske federacije, ki bi zajela tudi Češkoslovaško, Avstrijo in Madžarsko. Glavni poudarek v tej Gustinčičevi razlagi je bila trditev, da bi lahko Slovenci sprejeli izključno Balkansko federacijo samo kot poslednji izhod in da bi morala ostati brez njih, »...ako bi se le osnovala v centralni Evropi kaka druga socialistična federacija«. To predavanje je objavil Gustinčič kot članek z že omenjenim naslovom »K problemu narodnega vprašanja v Jugoslaviji« v GLASU SVOBODE 26. julija 1923, J. PLETERSKI, n.d., 295—302. O stališčih D. Gustinčiča glej tudi pri F. FILIPIČU, n.d., 136—138; D. PEŠIČ, *Jugoslovanski komunisti i nacionalno pitanje 1919—1935*, Beograd, 1983, 95—97; 144—149.

tenj mlade slovenske buržoazije je v prizadevanjih, da bi našel ustrezno ekonomsko oporo, izražal predvsem njene ozke interese. Tudi Gustinčičeva stališča o ravnotežju med jugoslovanskimi pokrajinami so izražala prizadevanje, da ne bi dopustili pretirane krepitve Hrvatske in Srbije, in so bila spričo tega zelo sorodna podobnim pojmovanjem SLS o notranji postavitvi več avtonomnih celot v jugoslovanski državi — pač spričo želje, da bi preprečili srbsko in hrvatsko hegemonijo v razmerju do Slovenije. V razpravi, ki se je razvnela ob izidu knjige S. Markovića »Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma« oktobra in novembra 1923 ter zatem še ob brošuri »Ustavno pitanje i radnička klasa«, objavljeni novembra istega leta, slovenski komunisti niso sprejeli Markovićeve avtonomistične rešitve ustavnega oziroma narodnostnega vprašanja, temveč so se izrekli za federalizem.⁷⁶ D. Gustinčič je v zvezi z neopredeljenim mnenjem glede makedonskega naroda kritiziral »srbske tovariše«, da se izogibajo »celotne makedonske narodnosti«, pri čemer je imel v mislih vsekakor predvsem S. Markovića in S. Novakovića, ki se jima ni posrečilo znebiti stare formule o »makedonskem prebivalstvu«. ⁷⁷ Sele stališča, ki jih je KPJ sprejela o narodnostnem vprašanju na Tretji državni konferenci, ki je bila v Beogradu od 1. do 4. januarja 1924,⁷⁸ so postavila narodnostno stališče v teoriji KPJ na povsem nove temelje. D. Pešić poudarja, da sta »krepitev zavesti o nacionalni neenakopravnosti in zatiranju zlasti pod vplivom odpora predvsem nacionalnih buržoazij in nacionalnih strank; zatem teoretični rezultati jugoslovanskih marksistov (predvsem Sime Markovića) in zlasti prepričanja slovenskih komunistov, med prvimi v državi, da so Srbi, Hrvati, Slovenci in Makedonci posebne nacije (prepričanje, ki je temeljilo na upoštevanju občutka nacionalne posebnosti in je bilo lahko motivirano tudi s spoznanjem, da so številne narodnostne skupine najboljši jez pred unitarizmom in hegemonijo srbske buržoazije), prispevali, da so opustili zamisel o nacionalni enotnosti Srbov, Hrvatov in Slovencev, vendar pa še ne k sprejetju gledišča o narodnostni posebnosti Makedoncev«. ⁷⁹

Z resolucijo Tretje državne konference KPJ, v kateri je bilo poudarjeno, »da se države Srbov, Hrvatov in Slovencev ne more smatrati kot homogeno nacionalno državo z nekaj narodnostnimi manjšinami«, ker so Srbi, Hrvati in Slovenci trije narodi s pravico do samoodločbe in odcepitve itd.,⁸⁰ so jugoslovanski komunisti napravili zgodovinski korak k zmagi revolucionarnega pojmovanja narodnostnega vprašanja. Vprašanje posebnosti makedonskega naroda, pri katerem so posebno vztrajali slovenski komunisti (pa tudi slovenski klerikalci in nasploh avtonomistično-federalistične politične strukture), je za KPJ ostalo še dalje nerešeno v obliki nevtralne kvalifikacije »makedonsko prebivalstvo«. O tem je obširneje pisal K. Novaković v svoji znani brošuri »Makedonija Makedoncem! Zemlja kmetom!«, objavljeni leta 1925 v Beogra-

⁷⁶ RADNIK-DELAVEC, 1. novembra 1923. V GLASU SVOBODE (27. decembra 1923) je D. Gustinčič Markovičev predlog o avtonomiji Srbov, Hrvatov in Slovencev ostro obsodil kot pot »... novega velikosrbstva in novega velikohrvatstva«. Glej tudi: D. LUKAČ, n.d., 156—184; D. PEŠIĆ, n.d., 242—301.

⁷⁷ GLAS SVOBODE, 27. novembra 1923.

⁷⁸ O Tretji državni konferenci KPJ obstoja zelo bogata literatura, začenši s PREGLEDOM ISTORIJE SKJ do omenjenih del D. Lukača, J. Pleterskega, F. Klopčiča, D. Pešiča, G. Vlačiča in dr.

⁷⁹ D. PEŠIĆ, n.d., 98—99.

⁸⁰ ZGODOVINSKI ARHIV KPJ, knj. II, str. 67. ipd.; GLAS SVOBODE, 24. januarja 1924; glej obširneje: D. LUKAČ, n.d., 185—190; J. PLETERSKI, n.d., 303 in dr.; G. VLAJČIĆ, n.d., 157—165.

du.⁸¹ Vse do IV. kongresa KPJ 1928 se pojmovanje o narodnostni posebnosti Makedoncev v besednjaku jugoslovanskih komunistov ni premaknilo od uporabe izraza »makedonski narod« vzhodno s pojmom »makedonsko prebivalstvo«.

V tem obdobju idejnega vrenja v Sloveniji so se načela o narodnostnem vprašanju, za katera so se zavzemali slovenski komunisti in predvsem D. Gustinčič (če lahko trdimo, da je zastopal večino), v marsičem ujemala s politično strategijo slovenske vodilne klerikalne buržoazije, ki se je v obdobju 1918—1929 oklepala političnega prepričanja, da lahko le z vzpostavitvijo čim večjega števila avtonomno-federalnih enot, torej z rastjo subjektov narodno-političnega odločanja v jugoslovanskem prostoru, prepreči politično hegemonijo srbske in hrvatske buržoazije. Bojazen pred centralizacijo in nacionalnim unitarizmom v novi državi je spodbujala klerikalne voditelje k »realni politiki«, ki je bila za slovenske nacionalne interese racionalna že od časov dolgotrajnih in neugodnih izkušenj v okvirih tuje avstrijske države.

Vztrajanje pri pomenu ekonomskega dejavnika za razvoj in narodnostni napredek Slovencev ni bilo daleč od prepričanja, da je zlasti v tej usmeritvi v jugoslovanski državi eden od temeljnih interesov nacije. Vse druge domisleke in nerealno zaletavost D. Gustinčiča v obdobju razprave o narodnostnem vprašanju v KPJ 1923—24 lahko razlagamo le kot konglomerat socialdemokratskih, meščanskih in dogmatskih idej — ako jih ne pojmujejo kot nekakšen inštrument revolucionarne strategije. Očitno so bili prej plod njegove mladostne revolucionarne domišljije kot pa objektivnih zgodovinskih in dialektičnih ocen. Drugače ni moč razumeti Gustinčičevih pogledov o smotnosti navezovanja Slovencev na Srednjo Evropo in to prav iz ekonomskih in nacionalnih razlogov, zatem njegove vizije o t. im. balkansko-podonavski ali srednjeevropski socialistični federaciji itd., pa tudi njegove skrajno negativne, čustvene in napačne ocene, da bi Slovenci in Hrvati bili tudi v »proletarski federaciji samo vaše žrtve (v mislih ima srbske komuniste — M. Z.), tako kot smo danes žrtve radikalne Jugoslavije in bi morali ekonomsko in kulturno zaostati, tako kot se dogaja danes...«⁸² Glede ujemanja z nekaterimi pogledi na rešitev narodnostnega vprašanja in na državno ureditev v Jugoslaviji slovenski komunisti v času nastanka komunistične ideje in organizacije niso bili nobena izjema v jugoslovanskem delavskem gibanju v smislu vplivanja meščanske ideologije in aktualne politike. Ta vpliv je bil zlasti v zvezi z narodnostnim vprašanjem kot socialnodemokratska dediščina Druge internacionale prisoten tudi na Hrvatskem in zlasti med srbskimi komunisti, kar je zaviralo razvoj revolucionarnega pojmovanja tega vprašanja, ki je bilo za KPJ izredno pomembno.⁸³

Medtem ko je avtonomistični koncept v jugoslovanski državi kot prehodna oblika za njegovega glavnega zastopnika v vrstah KPJ S. Markovića bil le obdobje v procesu osvobajanja narodov, odmerjeno po zgodovinski in politični realnosti buržoazne države, je za levico po letu 1920, ko je Kominternina razglasila geslo federalizma in svetovne revolucije, federacija postala edina dokončna oblika rešitve narodnostnega vprašanja.⁸⁴ Toda čeprav se je odnos

⁸¹ K. Novaković je trdil, da razume pod Makedonci celotno prebivalstvo Makedonije, torej Srbe, Bolgare, Grke, Vlahe, Turke in Makedonce, vendar ne kot osnovni, temveč kot eden od nacionalnih elementov med ostalimi narodi. K. NOVAKOVIĆ, n.d., 19, 33, 37; D. PEŠIĆ, n.d., 161, čl. 55.

⁸² GLAS SVOBODE, 27. decembra 1923.

⁸³ O stališčih hrvatskih, srbskih in drugih komunistov glej navedena dela D. Lukača, J. Pleterskega, D. Pešića in dr.

⁸⁴ D. Pešić, n.d., 174—175.

KPJ do narodnostnega vprašanja že od Tretje državne konference razvijal v napredni, revolucionarni smeri, je vprašanje ocene o zgodovinski upravičenosti zedinjenja jugoslovanskih narodov doživljalo občasne vzpone in padce, ki so bili najpogosteje vezani na aktualni politični položaj v državi in v sami KPJ. Za obdobje 1918—1929 je pomembna ugotovitev, da je Tretja državna konferenca navzlic nekaterim omejitvam in pridržkom vendarle ugodno ocenila jugoslovansko zedinjenje z naslednjim sklepom: »Zedinjenje srbskega, hrvatskega in slovenskega naroda v skupno državo leži v smeri zgodovinskega napredka in interesov razrednega boja proletariata.«⁸⁵ To je bil izhodiščni temelj jugoslovanske opredelitve KPJ, na katerem so jugoslovanski komunisti — ki so v glavnem delovali po direktivah iz tujine — po številnih iskanjih in nasprotujočih si stališčih našli osnovno oporišče v jugoslovanski družbi.

Toda preizkušnje, ki jih je v zvezi z jugoslovansko državo in narodnostnim vprašanjem po Tretji državni konferenci KPJ preživelo jugoslovansko komunistično gibanje, niso bile enostavne in lahke. Že julija 1924 je V. kongres Komunistične internacionale v svoji resoluciji o narodnostnem vprašanju v Jugoslaviji zahteval, naj se jugoslovanski komunisti namesto boja za federacijo jugoslovanske države zavzemajo za njeno razbitje in za vzpostavitev »neodvisnih republik« Makedonije, Slovenije in Hrvatske.⁸⁶ Ta nepričakovana direktiva Kominterne o razbitju Jugoslavije ni imela zagovornikov v vrstah KPJ — razen D. Gustinčiča pri vprašanju »proletarske revolucije«,⁸⁷ in zgodovinopisje doslej še ni razjasnilo, kakšni motivi in interesi so vodili sovjetsko Rusijo v tej njeni politiki. Najverjetneje je želela Jugoslavijo razbiti, razmajaati in zapeljati v notranje socialne in nacionalne spopade, tako da ne bi mogla služiti kot zbirališče mednarodne kontrarevolucije, usmerjene proti sovjetski državi.

V znanem »sporu v partiji«, ki je zaradi nasprotij med »levico« in »desnico« o pogledih na način in možnosti reševanja narodnostnega vprašanja v buržoazni državi trajal v letih 1924 in 1925, so aktivno sodelovali tudi slovenski komunisti. Na referendumu, ki so ga zaradi nesoglasij med »levico« in »desnico« o sprejetju resolucije Tretje državne konference KPJ izpeljali v NRPJ januarja, februarja in marca 1924 po vsej državi, so se slovenski komunisti z 69 proti enemu glasom izrekli za sprejetje resolucije.⁸⁸ Poročila pokrajinskega vodstva KPJ za Slovenijo so aprila 1924 še vedno govorila o osipanju partijskega članstva, tako da je število komunistov padlo na 57, članov NRPJ pa je bilo okrog 450. Posebno huda kriza je bila v sindikalnem gibanju, kjer je svojo vlogo odigrala tudi skupina L. Klemenčiča. Na konferenci pokrajinske NRPJ (NDSJ) 4. maja v Ljubljani so sprejeli sklepe o reorganizaciji stranke, ki naj bi se bolj približala množicam, in sprejeli geslo o taktiki enotne fronte. Izvolili so tudi novo vodstvo.⁸⁹ V takšnih okoliščinah je prišlo do znanega spopada revolucionarnega slovenskega delavstva z nacionalistično Orjuno 1. junija 1924 v Trbovljah. Nov udarec za KPJ in slovensko revolucionarno delavsko gibanje nasploh je pomenila t.i.m. »mala Obznana« Pašić-Pribičevičevega režima 12. julija 1924, s katero so ukiniti NRPJ in Neodvisne sindikate. Toda maloštevilna, vendar močna ilegalna partijska orga-

⁸⁵ ISTORIJSKI ARHIV KPJ, tom II, 71.

⁸⁶ Prav tam, 421; glej obširneje: G. Vlačjić, n.d., 133—156.

⁸⁷ D. PEŠIČ, n.d., 196.

⁸⁸ GLAS SVOBODE, 7. februarja, 6. in 13. marca 1924; RADNIK-DELAVEC, 8. marca 1924; D. LUKAČ, n.d., 192.

⁸⁹ Glej F. FILIPIČ, n.d., 164—166; M. MIKUŽ, n.d., 280.

nizacija slovenskih komunistov je svoje novo legalno delovanje zasnovala v *Delavsko-kmetskem listu*, ki je začel izhajati 21. avgusta 1924.⁹⁰

Razvoj KPJ v Sloveniji od leta 1925 do uvedbe monarhodiktature v začetku januarja 1929 je v literaturi obširno obdelan,⁹¹ zato bomo na kratko omenili le še nekatera vprašanja, ki so pomembna za razumevanje izjemne organizacijske in idejne razgibanosti slovenskega političnega življenja v obdobju 1918—1929.

Delavsko-kmečki republikanski blok (DKRP), ki ga je ustanovila frakcija komunistov (t.im. dekalistov) pred februarскими volitvami 1925, v katerega so želeli pritegniti tudi Prepeluhove republikance, ni izpolnil pričakovanj. Delavske stranke, razbite na številne frakcije in skupine, niso dobile niti enega od šestindvajsetih slovenskih mandatov. Po volitvah so nadaljevali združitevno akcijo, ki je dala nekaj rezultatov samo na sindikalnem področju. Komunistični in socialistični rudarski sindikati so se združili v enotno organizacijo po kongresu v Celju 22. marca 1925 in sprejeli pravila Zveze rudarjev Jugoslavije (Saveza rudara Jugoslavije). Številne sindikalne centrale v Jugoslaviji so negativno vplivale tudi na stanje v slovenskem delavskem gibanju, svoj delež pa je prispeval tudi različen odnos delavskih strank do ciljev in nalog sindikalnega gibanja. Na kongresu sindikalnega zedinjenja v Beogradu 10.—12. oktobra 1925 so Glavni radnički savez preimenovali v Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije (URSSJ), h kateremu je decembra 1925 pristopila tudi Strokovna komisija za Slovenijo. Dekalisti in bertonovci so imeli negativno stališče do URSSJ.⁹² Sredi januarja 1926 je sledil razcep med slovenskimi komunisti, zatem pa priprave za oblastne in skupščinske volitve 1927, o katerih smo govorili že v prejšnjem poglavju.⁹³

Od resolucije predsedstva IK KI o jugoslovanskem vprašanju v aprilu 1925 do odprtega pisma IK KI članom KPJ maja 1928 je bilo narodnostno vprašanje ves čas prevladujoča tema v partiji. Najpomembnejši jugoslovanski partijski zbor, ki je po V. razširjenem plenumu KI razpravljaval o narodnostnem vprašanju, je bil tretji kongres KPJ, ki je bil maja 1926 na Dunaju.⁹⁴ Četrti kongres jugoslovanskih komunistov, ki je bil novembra 1928 v Dresdnu, je zasedal v obdobju močno zaostrenega političnega položaja v domovini, ki je nastal po atentatu na poslance HSS. Vendar pa so se takrat odnosi v KPJ po likvidaciji frakcijskih bojov dokaj utrdili. Čeprav ta kongres ni sprejel posebne resolucije o narodnostnem vprašanju, so v resoluciji o gospodarskem in političnem položaju Jugoslavije poudarili, da se bliža »začetek novega obdobja povečanih nacionalnih spopadov in zaostrene državne krize, obdobja, v katerem zatirani narodi Jugoslavije odkrito zastavljajo vprašanje svojega boja za narodnostno neodvisnost, za odcepitev«. Kongres se je na osnovi sklepov V. kongresa KI odločil za ustanovitev neodvisnih držav Hrvatske, Slovenije, Makedonije in Črne gore ter neodvisne in združene Albanije (sku-

⁹⁰ M. Mikuž, n.d., 306.

⁹¹ Glej na primer: M. MIKUŽ, n.d., 299—384; Z.S., 647—654; F. FILIPIČ, n.d., 319—360, in literaturo, ki jo navajata ta dva avtorja, zlasti delo F. FILIPIČA *Povezava nacionalnega in socialnega v dokumentih pokrajinskih konferenc komunistične partije v Sloveniji med leti 1920—1941*, PRISPEVKI ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA, 1-2, 1982, 85—90.

⁹² Z.S., 647—648; glej tudi prejšnji odstavek o socialistih in op. 39.

⁹³ Obširno pričevanje o stanju v slovenskem delavskem gibanju v tem obdobju predstavlja okrožnica Pokrajinskega komiteja KPJ za Slovenijo (junij—julij 1926) »Nove pregrupacije v delavskem razredu in naša taktika«, ki je bila objavljena v knjigi F. Klopčiča *NERAVNODUŠNI DRŽAVLJAN*, Ljubljana, 1974, 55—77.

⁹⁴ O tretjem kongresu KPJ glej obširneje: G. VLAJČIČ n.d., 194—208.

paj z jugoslovanskimi Albanci — M. Z.) ter priznal madžarski narodni manjšini v severni Vojvodini pravico do odcepitve.⁹⁵

Slovenski komunisti so imeli 31. julija 1927 V. pokrajinsko konferenco svoje organizacije sredi globoke krize in frakcijske razdrobljenosti pokrajinskega vodstva, do katere je prišlo že konec leta 1925, ko so iz KPJ izključili skupino Štukelj, Makuc in Sedej. Na parlamentarne volitve so šli slovenski komunisti v okviru DKRB skupaj z Bernotovo skupino in geslom enotne fronte. Omenili smo že, da pogajanja s SSJ niso uspela. Pomen V. pokrajinske konference je bil predvsem v tem, da je odločno odpravila frakcijske boje med slovenskimi komunisti in poudarila potrebo njihovega večjega angažiranja in organiziranja dela z množicami. Na IV. plenumu CK KPJ konec novembra in v začetku decembra 1927 je Valjin (D. Kermavner) ocenil, da so bili slovenski komunisti v razmerju do partijskega centra v »takšnem položaju, kot da je Slovensko gibanje del stranke, zgrajene na federativni osnovi« in da se je frakcijska kriza, ki je onemogočala delo in zajela samo partijski center v Srbiji, kazala tudi v drugih pokrajinah.⁹⁶

Veliki dogodki v političnem življenju države — paktiranje SLS z radikali, sklenjeno na Blejskem sporazumu 10. julija 1927, in združevanje HSS s SDS — so neposredno vplivali tudi na politiko slovenskih komunistov. Izstop SLS iz opozicije, opuščanje programa avtonomne Slovenije, vstop dr. A. Korošca v vlado ter zbliževanje slovenskega liberalnega tabora iz Pribičevičeve SDS radičevcem so prav kmalu spremenili odnose na slovenskem političnem prizorišču in prisilili vse njene subjekte k novim opredelitvam. Na VI. pokrajinski konferenci slovenske organizacije KPJ, ki je bila 7. in 8. januarja 1928, so ocenili, da je v novih razmerah med vsemi obstoječimi slovenskimi strankami ostala le KPJ, »ki more zbrati okrog sebe široke mase delovnega ljudstva Slovenije, tako v boju za neposredne interese kot za nacionalno samostojnost«. Načelna obsodba slovenskih »buržoaznih« strank in obeh delavskih strank, ki so jo izrekli slovenski komunisti v resoluciji s te konference, je v praksi prinesla zožitev manevrskega prostora KPJ v Sloveniji, kar je neugodno vplivalo na položaj pokrajinske organizacije v letu 1928 in je v njenem vodstvu zbudilo različna mnenja o sodelovanju z buržoaznimi strankami pri mnogih aktualnih političnih vprašanjih boja za slovensko nacionalno neodvisnost.⁹⁷

Aktualizacija slovenskega narodnostnega vprašanja v slovenski širši javnosti, zlasti v vrstah levo usmerjene intelektualne mladine (zbrane v Klubu študentov marksistov, okrog časopisa *Svobodna mladina*, ki je pričel izhajati januarja 1928 namesto prejšnje *Mladine* idr.), je v središče pozornosti postavila program »Zedinjene Slovenije« — kot sintezo stališč KPJ o pravici narodov do samoodločbe. Geslo o »Zedinjeni Sloveniji« se je v programu KPJ pojavilo v zvezi z razpravo o nettunskih konvencijah in njihovi ratifikaciji, ko je slovensko pokrajinsko partijsko vodstvo po direktivi ZK KPJ izdalo

⁹⁵ ISTORIJSKI ARHIV KPJ, tom II, str. 146, 163; D. Pešić komentira ta sklep z besedami: »Položaj Srbije in njene pravice niso, kot tudi dotlej, definirani, razen dolžnosti KPJ v Srbiji, da se bori za pravice do odcepitve tlačenih narodov in tako se ponovno vsiljuje misel o neki izkrivljeni ideji o Veliki Srbiji«. D. PEŠIĆ, n.d., 410. J. PLETERSKI v svoji študiji NACIONALNO VPRAŠANJE V JUGOSLAVIJI V TEORIJI IN POLITIKI KPJ-KPS ocenjuje te sklepe IV. kongresa KPJ z besedami: »Takšna stališča in gesla v sklepih IV. kongresa so bila del široko zamišljenega revolucionarnega koncepta, ki je računal na razvoj revolucije v najbližji prihodnosti.« (Str. 305.)

⁹⁶ F. FILIPIČ, n.d., 320—324; F.KLOPČIČ, »Nove pregrupacije v delavskem razredu in naša taktika«, NERAVNODUŠNI DRŽAVLJAN, 57—77.

⁹⁷ F. FILIPIČ, n.d., 327—328.

1. julija 1926 poseben letak, ki je v zaključnem delu pozival: »Za pravice do samostojne države vsakemu narodu na Balkanu! Za zedinjeno Slovenijo v svobodno Slovenijo!« Del tega programa je bila tudi Koroška.⁹⁸ V svojem legalnem glasilu *Enotnost* je KPJ 31. decembra 1927 objavila izjavo, v kateri je zahtevala uresničenje zedinjene in samostojne Slovenije v federaciji s sosednjimi narodi. Toda tako kot je bila jasna zahteva obuditve starega slovenskega nacionalnega gesla »Zedinjene Slovenije« z vso njegovo novo, sodobnejšo vsebino, so bili po drugi strani megleni odgovori slovenskih komunistov na vprašanje, kaj bo s Slovenijo, če bi prišlo do njene samostojnosti in združitve. Že od navedenih pojmovanj, da Slovenci sodijo v Srednjo Evropo in da njihova nacionalna rešitev ni v balkanski, temveč v podonavsko-balkanski federaciji, ker Slovenija zgodovinsko, gospodarsko in kulturno spada bolj v Podonavje, čeprav so jo sodobne politične okoliščine vezale na usodo balkanskih držav, pa do trditev, da je za Slovence dober tudi jugoslovanski državni okvir z več enakopravnosti in demokracije itd.,⁹⁹ je bilo v vrstah slovenskih komunistov čutiti pomen narodnostnega vprašanja, sočasno pa tudi nemoč, da bi v tedanjih idejnih vrenjih ter političnih in družbenih razmerah lahko kaj rešili s silami, ki so jim bile na voljo. Vpliv meščanske ideologije v širših družbenih slojih je bil še vedno prevladujoč, direktive Kominterne toge in nerealne, teoretična osnova v KPJ neizdelana, položaj partije v celoti pa zelo otežen spričo ilegalnega delovanja. Prizadevanja pokrajinskega vodstva KPJ za Slovenijo, da bi prek svojih poslancev v oblastnih in občinskih skupščinah izkoristilo javno tribuno za širjenje svojih idej v letu 1928, so bila deležna celo močnega odpora v vrstah partije.¹⁰⁰

Neugodne okoliščine za razvoj slovenskega komunističnega gibanja, njegove očitne posebnosti v odnosu do razvoja revolucionarnega delavskega gibanja v drugih jugoslovanskih pokrajinah ter »izolacija« do dogajanja v osrednjem partijskem aparatu, mladinskih in sindikalnih centralah KPJ itd., so dajale slovenskemu delu partije nekakšen poseben federativen položaj. Razlike v idejnih in teoretičnih pogledih so sledile večkrat tudi različnim nazorom o praktičnih političnih vprašanjih, kar je veljalo za politiko slovenskih komunistov v celoti. Ta politika se je zrcalila zlasti v taktiki enotne fronte kot posebnega fenomena v slovenskem revolucionarnem delavskem gibanju. Občasno paktiranje z idejno in politično različnimi strankami, strujami in skupinami je bilo odraz in nujnost družbenozgodovinskih razmer, v katerih je delovalo slovensko komunistično delavsko gibanje in je pomenilo torej realno pot v boju za osvajanje oblasti. Ko je na primer leta 1926 pred volitvami za oblastne skupščine spet grozila delitev Slovenije, je KPJ pozvala slovenske socialiste, naj se s skupnimi silami postavijo po robu napadu centralizma na slovensko ozemeljsko in narodnostno nedotakljivost.

⁹⁸ J. PLETERSKI, n.d., 307; F. FILIPIČ, n.d., 329. V 20. pogl. opozarja na članek Jožeta Dolenca »Pravica samoodločbe do odcepitve«, objavljen v SVOBODNI MLADINI, št. 1-2, 1928, v katerem je zahteva po svobodni in zedinjeni Sloveniji in to zunaj jugoslovanske države. »Ker nam Slovincem kot narodu v nobeni izmed držav, na katere smo razkosani, niso priznane temeljne narodne pravice, enakopravnost in suverenost, upravičeno trdimo, da smo Slovenci v celoti nesvoboden narod, iz česar izhaja, da je predvsem nesmiselno vezati slovenski problem na katerokoli teh držav ali ga iz nje ven reševati.« S takšno formulacijo izraža Dolenc stališče KPJ — sklepa F. Filipič. J. Pleterski ocenjuje, da je J. Dolenc sistematično marksistično pojasnil pravico do samoopredelitve in povedal povsem realno, kaj pomeni za Slovence. J. PLETERSKI, n.d., 308.

⁹⁹ Glej obširneje: J. PLETERSKI, n.d., 308.

¹⁰⁰ Glej: F. Filipič, n.d., 335—339.

Podobno so ravnali slovenski komunisti tudi leta 1927 pred skupščinskimi volitvami ter tako objektivno širili svoj vpliv med ljudskimi množicami in postajali realna sila v boju Slovencev za enakopravnost in samostojen razvoj. Ta svoj položaj je KPJ v Sloveniji še okrepila po Blejskem sporazumu 1927, ko je program samostojne in zedinjene Slovenije kot najprivlačnejšega gesla za slovenske množice ostal v glavnem na njenih transparentih. Lojze Ude je na večer pred monarhodiktaturo zapisal tole: »... prva poprevratna faza borbe za samostojno združeno Slovenijo, v kateri je bila vodnica SLS, je torej končana. Druge, revolucionarne sile morajo nastopiti. Boj za samostojno, združeno Slovenijo ne sme biti nikdar več prekinjen!«¹⁰¹

Pokrajinsko vodstvo KPJ za Slovenijo je svojo VII. in VIII. pokrajinsko konferenco 13. oktobra ter 25. in 26. decembra 1928 izpeljalo v zelo težavnih okoliščinah preganjanja in nasilja v obdobju režima dr. A. Korošca, ki je bil takrat notranji minister v vladi V. Vukičevića. V času VII. pokrajinske konference je KPJ v Sloveniji imela 196 članov, 36 kandidatov in 96 mladincev, organiziranih v štirih okrožnih in šestih mestnih komitejih s skupno 29 partijskimi celicami. Ta dva poslednja shoda slovenskih komunistov pred začetkom 1929 sta napovedovala novo obdobje v zgodovini slovenske partije.¹⁰² Združevanje naprednih sil slovenske družbe v boju za narodnostne interese v okviru jasnih in konkretnih zahtev, ki so zrasle v slovenskih razmerah in okoliščinah, se je odtlej razvijalo vse bolj okrog KPJ. Diktatura je s svojim nasiljem nad naprednimi zgodovinskimi tokovi samo odložila uresničenje realnega koncepta boja revolucionarnega delavskega gibanja za narodnostne interese slovenskega naroda. Temelji takšnega političnega programa so začrtani prav v okoliščinah nastanka jugoslovanske komunistične ideje in organizacije.

Idejni in politični tokovi med slovenskimi strankami so se kazali tudi v stanju sindikalne organizacije v Sloveniji in o tem obstaja prav tako malce bogatejša zgodovinopisna literatura.¹⁰³ Za razumevanje vrenja v celotnem slovenskem političnem življenju v obdobju 1918—1929, in še posebej v delavskem gibanju, je treba upoštevati že poudarjeno dejstvo, da organizacijske strukture in dejavnosti sindikalnega gibanja v Sloveniji ni moč gledati le prek pripadnosti sindikatov izključno delavskim strankam oziroma samo socialističnemu in komunističnemu gibanju ter tako tudi skupnim jugoslovanskim sindikalnim centralam. Sindikalne in polsindikalne organizacije ter njihova združenja in ustanove so bili v Sloveniji idejno-programsko bolj razcepljeni kot v drugih jugoslovanskih pokrajinah, kajti poleg razrednih sin-

¹⁰¹ L. UDE, *Značilnost zadnjega volilnega boja in današnji notranjepolitični položaj v svitu borbe za samostojno združeno Slovenijo*, MLADINA, 1927—1928, v knjigi: SLOVENCI IN JUGOSLOVANSKA SKUPNOST, Maribor, 1982, 219.

¹⁰² Glej obširneje: F. FILIPIČ, n.d., 354—360. O znanem Odprtem pismu Kominterne članom KPJ, IV. kongresu KPJ v Dresdenu v začetku novembra 1928, dejavnosti zagrebške partijske organizacije in drugih pomembnih dogodkih l. 1928, ob katerih so slovenski komunisti imeli svoja stališča, glej obširneje: M. MIKUŽ, n.d., 380—384.

¹⁰³ O slovenskem sindikalnem gibanju so poleg podatkov v Z.S. in knjigi M. Mikuža ORIS ZGODOVINE SLOVENCEV V STARI JUGOSLAVIJI ter omenjenih del F. Filipiča in F. Klopčiča obširneje pisali zlasti F. Kresal v svojih delih in posebno v knjigi TEKSTILNA INDUSTRIJA V SLOVENIJI, Ljubljana, 1976, in M. Stiplovšek, RAZMAH STROKOVNEGA SINDIKALNEGA GIBANJA NA SLOVENSKEM 1918—1922, Pregled razvoja in delovanja strokovnih organizacij v jugoslovanskem delu Slovenije od prevrata 1918. do ponovne utrditve revolucionarnih strokovnih organizacij 1922, Ljubljana, 1979; zatem M. Ivanič, F. Kresal, J. Prunk, M. Stiplovšek, POT SLOVENSKEGA DELAVSTVA V DELAVSKO ENOTNOST, Ljubljana, 1982. Glej tudi drugo literaturo, navedeno v tej publikaciji.

dikalnih organizacij so obstajale tudi tiste, ki so se po tradiciji naslanjale na klerikalni in liberalni meščanski tabor. Te »buržoazne« sindikalne centrale, klerikalna Jugoslovanska strokovna zveza, liberalna Narodno socialna zveza in Zveza jugoslovanskih železničarjev, so se z razrednimi sindikati stalno borile za vpliv med slovenskim delavstvom in tako je že v začetku prišlo do razmeroma močne diferenciacije. Proletariat iz industrije in rudarstva je bil organiziran večinoma v socialističnih reformističnih sindikatih. Poleg teh sindikalnih organizacij so se po letu 1918 razvila zlasti mnoga sindikalna združenja javnih in privatnih uslužbencev.

O pomenu celovitega obravnavanja razvoja sindikalnega gibanja v jugoslovanskem delu Slovenije govorijo tudi podatki, da je npr. JSZ bila po moči druga sindikalna centrala, v kateri je bilo novembra 1919 okrog 5000 članov iz več kot 40 poklicev oziroma strok, sredi 1920 okrog 9000, medtem ko je konec istega leta štela že 11.000 članov. V primerjavi s stanjem pred nastankom jugoslovanske države je šlo torej za velik porast. V začetku leta 1920 je Narodno-socialna zveza imela okrog 4000, Zveza jugoslovanskih železničarjev pa sredi istega leta 5.500 članov.¹⁰⁴ Prav takšno stanje v razmeroma močnem, vendar močno razcepljenem slovenskem sindikalnem gibanju je vplivalo na obstoječe vrenje v delavskih strankah in je pomenilo razlog za počasnejšo razmejitev med revolucionarnim in socialnoreformističnim krikom.¹⁰⁵ Dominantna sindikalna socialistična osnova slovenske socialne demokracije, izrazita fluktuacija v vrstah raznih sindikalnih central in njihovih patronatskih političnih strank, globoke korenine tradicionalnih političnih strank ter njihov odnos do sindikalnega gibanja in sočasno pogosti represivni ukrepi režima so ovirali večjo usmeritev delavskega razreda Slovenije v vrste revolucionarnih sindikatov in KPJ v obdobju 1918—1929. Uspehi, ki jih je slovenski del KPJ dosegel pri združevanju slovenskega delavstva v svoje politične in sindikalne organizacije ter njihova dejavnost so napovedovali, da bo navzlic hudemu odporu kmalu prišlo do spremembe odnosov v slovenskem delavskem gibanju, ki bodo temeljili na novem narodnostnem in jugoslovanskem programu.

¹⁰⁴ M. STIPLOVŠEK, *Razcepljenost strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem od 1918. do 1929. in prva prizadevanja Partije za enotno delavsko fronto*, n.d., 13—14.

¹⁰⁵ Sindikalni tisk v Sloveniji, ki je v obdobju 1918—1929 doživel velik vzpon, slikovito kaže idejno, organizacijsko in politično razcepljenost slovenskega delavskega gibanja. Glasila razrednih sindikalnih organizacij NAPREJ (1917—1929), LJUDSKI GLAS (1919—1929), ENAKOST (1920—1923), SOCIALIST (1923—1925), ZARJA (1922—1923), RDEČI PRAPOR (1923), DELAVSKA POLITIKA (1926—1941), UJEDINJENJE (1920), RDEČI PRAPOR (1920), DELAVSKE NOVICE (1921—1924), GLAS SVOBODE (1923—1924), DELAVSKO-KMETSKE LIST (1924—1926), ENOTNOST (1926—1929), DELAVEC, ŽELEZNIČAR, ORGANIZIRANI ŽELEZNIČAR in drugi manjši in pomembni listi so imeli izjemno veliko propagandno moč. Podobno je bilo tudi z glasili krščansko-socialnih sindikalnih organizacij: NAŠA MOČ (do srede 1919 in zatem 1921—1922), VEČERNI LIST (1919—1920), NOVI ČAS (1921—1922), PRAVICA (1922—1928), DELAVSKA PRAVICA (1928—1941), ŽELEZNIČARSKI VESTNIK (1926—1927) in dr. Glasila narodno-socialnih in demokratičnih (liberalnih) sindikalnih organizacij niso izhajala posebej — razen listov JUGOSLOVANSKI ŽELEZNIČAR (1919—1941) in DELAVSKI LIST (1922—1923). Sindikalne rubrike teh organizacij so imeli v glavnem listi JUGOSLAVIJA, NARODNI SOCIALIST, MARIBORSKI DELAVEC, SLOVENSKI NAROD, JUTRO, NOVA PRAVDA itd. Poleg omenjenih glasil je obstajala tudi cela vrsta sindikalnih listov poklicnih organizacij, javnih in zasebnih uslužbencev, torej njihovih združenj. Glej obsirneje: M. STIPLOVŠEK, M. IVANIČ, *SLOVENSKO STROKOVNO-SINDIKALNO ČASOPISJE OD KONCA 19. STOLETJA DO DELAVSKE ENOTNOSTI, POT SLOVENSKEGA DELAVSTVA V DELAVSKO ENOTNOST*, Ljubljana, 1982, 87—107.

Idejno in politično vrenje v Sloveniji v prvem desetletju jugoslovanske države, katerega glavni nosilci so bile politične stranke in tudi njihove sindikalne organizacije, se je kazalo v celotnem družbenem življenju. Spopadi konservativnih in naprednih idej in ideologij ter tradicionalnih razmer z novimi pojavi — kar je sicer veljalo tudi za evropske razmere po koncu prve svetovne vojne — so močno odmevali tudi v celotnem slovenskem prostoru, zlasti matičnem v mejah jugoslovanske države. V veliki meri so prispevale svoj delež tudi nove jugoslovanske državne in družbenopolitične razmere, ki so spričo svojih rešitev in vsebine skoraj od prvega dne izzivale medsebojne konfrontacije raznih nacionalnih in socialnih subjektov. Emancipacijske poteze slovenske nacionalne politike z jugoslovansko usmerjenostjo so vsebovale iskanje tistih rešitev, ki bi zagotavljale svoboden in samostojen razvoj, ohranitev doseženih civilizacijskih pridobitev in njihovo prilagajanje novim razmeram in novemu času. Politični boji, ki so se po 1. decembru 1918 odigrali na slovenskih in jugoslovanskih tleh, so prinesli številne nove pojave in spreminjali vsebino političnega življenja ter povzročili prodore novih ideologij in njihovo medsebojno mešanje in spopadanje. Meščanski konservativizem v jugoslovanskih pokrajinah se je soočil z agresivnim nastopom levih liberalnih idej in gibanj, zlasti v imenu kmečkih množic, medtem ko je ideja komunističnega internacionalizma pripeljala do velikega osipanja v vrstah socialdemokratskih delavskih strank.

Slovensko strankarsko življenje je imelo še eno tradicionalno posebnost glede na razmere v drugih jugoslovanskih pokrajinah: večinoma se je opiralo na številne organizacije in ustanove, predvsem na zadružno gibanje, na razna kulturna in prosvetna društva itd. Skoraj vse politične stranke so poskušale zagotoviti vpliv na množice s širjenjem raznih družbenih organizacij, predvsem po zgledu slovenskega katoliškega gibanja, pač v prepričanju, da je to prava pot za osvojitve oblasti v slovenskih razmerah. Stranke in strančice, ki so se pojavile po letu 1918, so poskušale posnemati strukturo katoliških, liberalnih in socialdemokratskih organizacij, ki so se po velikem upadu med prvo svetovno vojno začele obnavljati in uspešno vračati na položaje, ki so pomenili skora; celotno družbeno življenje v Sloveniji. V nekaj prvih letih po 1918 so obnavljali v glavnem stara društva, potem so se pa nove generacije in nove politične sile lotile globoke reforme celotnega predvojnega družbenega življenja: nekatera stara društva so opustili, druga preoblikovali in jim dali novo usmeritev, ustanovili pa tudi mnoga nova. Stare in nove politične stranke so tekmovalle med seboj v intenzivnosti družbenega delovanja, pojavilo pa se je tudi dokajšnje število zunajstrankarskih politično nevtralnih organizacij.

Osnovna delitev družbenih organizacij je temeljila predvsem na idejnih in razrednih nazorih, njihova skupna značilnost pa je bilo vsakodnevno vztrajno delo, ki je v razmeroma kratkem obdobju prineslo pozitivne rezultate na področju kulture, prosvete in gospodarstva — tudi v širših nacionalnih okvirih. Dejavnost je segala od prvotnih organizacij — čitalnic — do prevladujočih ljudskoprosvetnih društev. V okviru katoliškega tabora je delovala tradicionalna Slovenska krščansko socialna zveza (mariborska in ljubljanska), ki se je v jugoslovanski državi združila v Prosvetno zvezo z raznimi združenji, sekcijami itd. V mariborskem in ljubljanskem delu Prosvetne zveze je bilo npr. leta 1927 okrog 382 raznih društev z več kot 26.000 člani, ki so priredili večje število različnih kulturnih manifestacij. Prosvetna zveza je imela svoj tisk, številne knjižnice itd. Leta 1928 je vzela v zakup celo Radio Ljubljana, tako da je imela največje propagandne možnosti in spričo tega tudi odločilen vpliv

na slovensko javno mnenje. Nova organizacija podobnega značaja je bila po letu 1918 tudi Krekova mladina, ki jo je ustanovilo krščansko-socialno delavstvo. Mariborsko-ljubljansko Katoliško tiskovno društvo je imelo prav tako velik vpliv v slovenskem javnem življenju.¹⁰⁶

V liberalnem taboru je delovala Zveza kulturnih društev v Ljubljani in Mariboru. V ljubljanski, ustanovljeni 1920, je bilo leta 1927 241 društev s 37.000 člani, mariborska ZKD pa je štela 186 društev s skupno 11.000 člani. Razne socialistične frakcije so ustanovile prosvetno organizacijo »Svoboda«, ki je imela leta 1928 36 podružnic z 2000 člani in 18 knjižnicami. Samostojna kmetijska stranka je imela svojo Zvezo društev kmetijskih fantov in deklet, Narodno socialistična stranka društvo »Bratstvo« itd. Katoliška Družba sv. Mohorja, liberalna Vodnikova družba in neodvisna Slovenska matica so imele prav tako velik ugled in vpliv.¹⁰⁷ Številna književna, znanstvena, prosvetna in športna združenja in organizacije ter razna stanovska društva, dobrodelne, ženske, gospodarske, šolske, verske in številne druge organizacije so bile sestavni del skupnih idejnih tokov in političnih bojov v Sloveniji, čeprav so imele predvsem kulturno-prosvetne naloge in cilje, ki so jih uspešno uresničevale.¹⁰⁸

Celotna dejavnost političnih strank, raznih društev, združenj in organizacij na področju kulture, prosvete, znanosti itd. se je najočitneje razodevala v izjemno povečani proizvodnji knjig, časopisov in drugega tiska ter v ustanovitvi velikega števila kulturno-prosvetnih ustanov in organizacij posebnega nacionalnega pomena. O tem bomo govorili obširneje v poglavju o razvoju znanosti, prosvete in kulture v Sloveniji; tukaj to pomembno področje družbenega življenja omenjamo le kot opozorilo bralcu, da bo upošteval njegov izjemni pomen za razumevanje vseh odnosov v obdobju idejnega in političnega vrenja v letih 1918—1929.¹⁰⁹

Pregled najpomembnejših idejnih in političnih značilnosti slovenskih strank v prvem desetletju življenja v skupni jugoslovanski državi, njihovih osnovnih programskih in organizacijskih vrenj ne bi bil popoln, če ne bi poleg poudarjenih razlik in nasprotij, ki so se kazale v boju za osvajanje oblasti, opozorili tudi na pomembno skupno črto, pogojeno z zgodovinskim razvojem slovenskega naroda, njegovim geopolitičnim položajem in jasno opredeljenimi strateškimi nacionalnimi interesi v slovenski politični misli 20. stoletja. Ne glede na številne in različne idejne in ideološke polarizacije med slovenskimi strankami po letu 1918, začenši s katoliško doktrino, meščanskim liberalizmom in avstromarksizmom pa vse do strateške opredelitve boljševiske komunistične ideologije ter navzlic ostrim medsebojnim političnim bojem pogledi na reševanje slovenskega narodnostnega vprašanja niso prestopili okvira uresničene jugoslovanske države. Le v tej smeri je obstajala trajna in odločna opredelitev v programih in politiki vseh starih in novih političnih strank v Sloveniji, tako da občasnih posameznih odstopanj od takšne usmeritve (primer v

¹⁰⁶ F. ERJAVEC, *Naše društveno življenje. SLOVENCİ V DESETLETJU 1918—1928*, 744—748.

¹⁰⁷ Prav tam, 748—749.

¹⁰⁸ Prav tam, 749—758.

¹⁰⁹ Glej obširneje: F. LUKMAN, *SLOVENSKA ZNANSTVENA LITERATURA; F. KOBLAR, SLOVENSKA KNJIŽEVNOST V ZADNJIH DESETIH LETIH; K. GANTAR, NAŠE POLITIČNO ČASOPISJE; F. KOBLAR, NARODNO GLEDALIŠČE; M. MAROLT, LIKOVNA UMETNOST PRI SLOVENCİH OD L. 1918 DO L. 1928*, ter druge prispevke iz kulturnega in prosvetnega razvoja Slovenije v zborniku *Slovenci v desetletju 1918—1928*, 633—744. Glej tudi: M. MIKUŽ, n.d., 223—224, 642; Z.S., DRUŽBA, KULTURA, ZNANOST, NEKATERI DOGODKI MED DVEMA VOJNAMA, 702—703 in dr.

KPJ okrog balkanske federacije in podobno), ne moremo vzročno povezovati z dolgoročno politiko katerekoli obstoječe stranke ali skupine. Obstaja veliko število deklarativnih in praktičnih pričevanj za takšno oceno, prav tako pa tudi številni komentarji in analize za takšno opredelitev. Za primer bomo navedli eno od izjemno ilustrativnih pričevanj, ki se zdi posebno značilno. V poročilu slovenskega poverjeništvu za notranje zadeve za leto 1922 ministrstvu notranjih zadev (oddelek za državno zaščito) v Beogradu je o slovenskih strankah med drugim zapisano tole: »Vesti, ki obdolžujejo gotove politične stranke in grupe v Sloveniji delovanja za vzpostavitev habzburškega režima, so v kolikor se je zamoglo do sedaj ugotoviti, brez podlage. Vse slovenske politične stranke zavzemajo, čeprav so nekatere v kritiki centralistične uprave dokaj ekstremne, vseskozi jugoslovansko stališče.«¹¹⁰ O vrednosti te ocene se bo bralec lahko prepričal na številnih straneh te knjige in druge ustrezne literature.

Za preučevanje novih pojavov in vrenj v slovenskem političnem življenju po letu 1918 je treba predvsem upoštevati, da je tradicionalno razvitejše strankarsko življenje v Srbiji močno in neposredno vplivalo na politične razmere v vseh jugoslovanskih pokrajinah, ki so prišle v okvir nove države. Toda navzlic navideznim podobnostim v organizacijskih oblikah in metodah političnega boja je v nasprotju z drobnjakarskim strankarskim življenjem v Srbiji, kjer je prevladoval predvsem boj za oblast, v Sloveniji (in na Hrvaškem) kot politično najbolj razvitih jugoslovanskih deželah iz nekdanje monarhije v obdobju 1918—1929 največji del strank poudarjal kot poglobitni politični cilj socialne programe in nacionalno afirmacijo, torej programe ekonomskega in kulturnega razvoja in prek njih krepitev narodnostne zavesti in nacionalne integritete. Takšni programi so bili pogosto predmet strankarskih sporov pa tudi strateška osnova skupnega odpora proti hegemoniji srbske buržoazije.

¹¹⁰ AS, PNZ, poročilo št. 1109/1922.

DRUGI DEL

Ustavno vprašanje in slovenska pokrajinska avtonomija

1. Pogledi na ureditev jugoslovanske države zunaj Slovenije

Z ustanovitvijo Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev 1. decembra 1918 so v ospredje političnih spopadov nacionalnih buržoazij v boju za prevzem oblasti stopila nasprotja glede načina določanja in oblike državne ureditve. Zaradi ustavnega vprašanja so se že med prvo svetovno vojno, kot so pokazala tudi pogajanja — predvsem med srbsko vlado in Jugoslovanskim odborom — spopadali zapleteni in različni interesi jugoslovanskih narodov, ki so želeli enakovrno skupnost in iskali poti za njeno uresničenje. Njeno konstituiranje so ovirala številna nerešena vprašanja, s katerimi se je soočala nova država, začeniši z neurejenim mednarodnim položajem pa vse do notranjih političnih, gospodarskih in socialnih težav. Vendar je že od začetka nad vsemi temi problemi kot temeljni izvir spopadov in nesporazumov na notranjem področju, stalo ustavno vprašanje.

V obdobju boja za temeljno upostavitev jugoslovanske države od 1918 do razglasitve monarhodiktature in ukinitve parlamentarizma v januarju leta 1929 je bilo ustavno vprašanje tesno povezano z narodnostnimi vprašanji, torej z zaključnimi procesi narodnostnega konstituiranja pri večini jugoslovanskih narodov. Številni odpori proti težnjam za upostavitev skupne države na enakopravnih in demokratičnih osnovah, ki so se pokazali že v obdobju širjenja jugoslovanske misli, so se posebno okrepili po njenem nastanku leta 1918. Po njihovi zaslugi je ustavno vprašanje kot skrajno zaostrena polarizacija nacionalnih sil glede vprašanja centralistične ali federalistične ureditve postalo eden od osnovnih razlogov nestabilnosti jugoslovanske države med vojnama. Različne tendence, ki so jih pokazali posamezni nacionalni udeleženci pri zedinjenju 1918, tako ožje politične strukture kot širše množice, so izražale največkrat ne dovolj jasno določene in oblikovane narodnostne interese, torej programe, o katerih bi lahko dejali, da so bili v osnovnih potezah izraz želja po federativni državi.¹

¹ »Narodnostna vprašanja posameznih narodov Jugoslavije so do prve svetovne vojne predstavljala kompleks, ki je zahteval rešitve, kakršne dotlej zgodovinski razvoj v zahodni Evropi ni poznal. VES ČAS JE TA KOMPLEKS ZELO JASNO OPOZARJAL NA FEDERACIJO. (Poud. M.Z.) Federativnih jugoslovanskih programov je bilo malo, toda federativna tendenca je ves čas obstojala v dejanskih procesih in imela osnovo tudi v obstoju samih narodov in v dejstvu pluralizma središč politične akcije.« J. PLETERSKI, *Napomene o uvažavanju općeg i posebnog s gledišta jugoslavensko-nacionalno (republičko i pokrajinsko)*, ČASOPIS ZA SUVREMENO POVIJEST, II, 1981, 67. O tradicijah pri jugoslovanskih narodih, ki so bile pogoj za spopad centralističnih in federalističnih pojmovanj glej obširneje: F. ČULINOVIĆ, *Razvitak Jugoslavenskog federalizma*, Zagreb 1952, 1—92.

Pogledi dveh najmočnejših meščanskih skupin — srbske in hrvatske — na državno in politično ureditev skupne države so imeli dolgo predzgodovino in so se glede na okoliščine premikali od scrodnih do zelo različnih in večkrat tudi rasprotujočih si vsebin in pojmovanj, ki so temeljile predvsem na idealistično-romantičnih osnovah. Zamisli ilirskega gibanja, ki so prevladovala v začetku, zlasti sredi 19. stoletja, to pomeni v letih 1848—49, so svoje zgodovinsko poslanstvo opravile v glavnem tako, da je pod njihovim vplivom nastala sodobna hrvatska narodnostna ideologija. Ideje, izražene v ilirizmu, so postale temelj nove hrvatske družbe in prave korenine vseh bodočih sprememb in gibanj hrvatskega naroda. Toda ilirizem v svoji politični misli ni imel jasne predstave, kakšno jugoslovansko državno skupnost želi ustvariti.

Po drugi strani pa so se srbski narodnostni programi iz tistih časov, predvsem Garašaninovo »Načertanije« iz leta 1844, pletli krog ustanovitve velike jugoslovanske države, v kateri bi bila temelj Srbija. V njej bi ustvarili skupen jugoslovanski jezik in jugoslovanski narod. Toda takšnim zamislim so nasprotovale številne ovire, ki so bile močnejše od sanj in zamisli najnaprednejših ljudi tistega časa. M. Ekmedžić poudarja takole: »Vera je ostala razvodnica narodov na srbsko-hrvatskem območju, učeni jezikoslovci in celotna kultura pa so bili preslabi, da bi prestopili to staro mejo.«² Vero v smislu te ocene je treba vsekakor razumeti v njenem najširšem kulturno-civilizacijskem pomenu, kajti le tako je moč pojasniti dejstvo, da sta prav iz takšnih rudimentarnih nacionalnih pogledov na jugoslovansko idejo sčasoma nastala dva prevladujoča jugoslovanska programa: srbski in hrvatski. Poleg njiju in z njima so se razvijali tudi drugi jugoslovanski programi ostalih narodnostnih okolij, ki so se konkretnije in stvarneje oblikovali postopoma z nastajanjem nujnih družbenozgodovinskih razmer za njihov razvoj pred prvo svetovno vojno, v obdobju njenega trajanja in neposredno po njenem koncu.

Različni programi o notranji državni ureditvi jugoslovanske države so bili po svojem nastanku in značaju v vzročni povezavi s konkretnimi jugoslovanskimi programi, ki so vzniknili kot plod prvih dogovorov med nacionalnimi buržoazijami — predvsem srbske in hrvatske. Nazore o državni ureditvi kot ožji sestavini obćih pojmovanj glede obsega in vsebine jugoslovanske ideje so pogojevala tri osnovna vprašanja: 1. realne možnosti za združevanje vseh južnih Slovanov ali zgolj njihovih delov v eno državno skupnost, 2. močnejši vplivi državnopravne tradicije, ki se je različno razvijala pri slehernem narodu; 3. stopnja razvoja ideologije in političnih programov kot vplivnih dejavnikov za oblikovanje narodnostne zavesti, torej posebnih narodnostnih interesov. Vsi ti dejavniki so se s številnimi drugimi vprašanji ob političnih nazorih o državni ureditvi prav kmalu osredotočili v dva osnovna državnopravna koncepta, ki sta ob medsebojnem soočenju izražala skrajno nespravljivost. Šlo je za pojmovanja o federalistični oziroma centralistični državni ureditvi, za katerimi so stali posebni interesi posameznih nacionalnih buržoazij, ki so svoje neposredne zahteve postavljale tem ostreje, čim resničnejša je postajala gotovost, da bo prišlo do zedinjenja.

Že v času pred ustanovitvijo jugoslovanske države in še dolgo po zedinjenju so ta dva politična in državnopravna programa ocenjevali kot težko spravljivi dejstvi in vrstili so se glasni spopadi glede njune prevlade. Polarizacija meščan-

² I. BOŽIĆ, S. ČIRKOVIĆ, M. EKMEDŽIĆ, V. DEDIJER, *Istorija Jugoslavije* (DALJE: ISTORIJA JUGOSLAVIJE), BEOGRAD 1972, 241—243; M. EKMEDŽIĆ, *Sudbine jugoslovenske ideje do 1914, Politički život Jugoslavije 1914—1945*, ZBORNIK RADOVA, TREĆI PROGRAM RADIO BEOGRADA, BEOGRAD 1978, 23—24; 33—34.

skih sil ter delavskega gibanja in KPJ glede njihovih vsebin je trajala ves čas obstoja jugoslovanske države med dvema svetovnjima vojnama. Za meščanski tabor je treba poudariti, da so bile nosilke prve in druge zamisli večinske skupine posameznih nacionalnih buržoazij, torej njihove politične stranke. Toda kot nacionalne meščanske sile niso v nobenem okolju pomenile enotnega bloka, tako v idejnem kot v političnem smislu pa vse do različnih nazorov o oblikah organizacije strank. Zaradi tega je njihove idejne in politične nazore o oblikah državne ureditve le težko istovetiti z »nacionalnimi koncepti« in gledati na razvoj celotnega boja za rešitev ustavnega vprašanja zgolj s tega stališča.³

V času, ko se je začel boj za organizacijo jugoslovanske države v vseh »nacionalnih okoljih« (torej ne tudi pri nacijah, saj se vse še niso oblikovale), so obstajali različni ekonomski, socialni, idejni in politični interesi znotraj posameznih družbenih razredov in slojev in zaradi tega ni lahko določiti, katere sile so v raznih vprašanjih v določenem trenutku izražale širše zgodovinske interese in voljo posameznih narodov. Ob upoštevanju kasnejših zgodovinskih izkušenj lahko le približno spoznamo sile, ki so bile blizu narodnostnim ciljem in ljudski volji, akoravno bi bilo tvegano, če bi jih morda skrajno absolutizirali in posploševali. V tem smislu so vsebino in značaj dveh nasprotujočih si konceptov meščanskih sil o državni ureditvi — federalističnega in centralističnega — ocenjevali tudi v času njihovih prvih spopadov kot izraz nacionalističnih in kapitalistično-malomeščanskih pojmovanj, torej idej, ki so »bile popolnoma iste in je šlo le za dvojne različnih tekmecev«, ki sta bila »enako reakcionarna«.⁴ Kasnejše zgodovinske izkušnje so pokazale, da je bila takšna kritika kratkovidna in nerealna.

Centralistični koncept državne ureditve je temeljil na ideologiji o obstoju enotnega naroda Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki naj bi postal temeljni pogoj državne enotnosti. Še pred tem naj bi prišlo do popolne ukinitve nekdanjih »plemenskih« držav ali pokrajin. Zamisel o enotni nacionalni državi je nasprotovala vsem oblikam izražanja »plemenskih«, torej narodnostnih posebnosti, ki — kot so poudarjali — na ozemlju Avstro-Ogrske »niso bile posledica narodnostnega zbiranja, temveč so bile rezultat tuje politike, ki je hotela razdruževati narode. Te pokrajine bi morali uničiti kot ognjišče separatizma in namesto njih ustanoviti nove samoupravne oblasti, ki ne smejo biti tako velike, da bi v njih lahko prišlo do 'plemenskega' nacionalnega grupiranja... Enakopravnost Srbov, Hrvatov in Slovencev v tako centralizirani državi bo dosežena z demokratičnim, parlamentarnim sistemom, v katerem bodo vsa tri plemena deležna istih pravic«.⁵ Takšno unitaristično in centralistično stališče je zastopala predvsem liberalna buržoazija iz vseh jugoslovanskih narodnostnih območij in srbska radikalna buržoazija kot nosilka zamisli o osvoboditvi in zedinjenju Jugoslovancev iz Avstro-Ogrske. Medtem ko je srbska radikalna buržoazija videla v centralizmu možnost za širjenje svoje hegemonije v novi državi in krepitev svojega položaja, zlasti v območju oblasti, so imele pobude za sprejetje centralistično-unitarističnega programa med pripadniki liberalne buržoazije vseh narodnostnih barv malce drugačno vsebino.

Liberalna buržoazija si je v pretežno agrarnih jugoslovanskih pokrajinah le počasi osvajala položaj v družbi, pač zaradi zaostalosti v razmerju do Evrope, zaradi odpora konservativnih sil do njene ideologije in predvsem zaradi omejenih možnosti pri uporabi njenega osnovnega orožja — finančnega kapitala.

³ Glej B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919—1929*, Beograd 1983, 279—290; F. ČULINOVIĆ, naved. delo 92—102.

⁴ *Dve koncepcije*, NOVA EVROPA, št. 2, 11. julij 1923, 49—51.

⁵ B. GLIGORIJEVIĆ, n.d., 279—280.

To so bili poglobitni razlogi, ki so liberalno buržoazijo v večjem delu jugoslovanskih dežel ovirali, da bi lahko premostila mejo drugorazredne politične sile. Zato je nenehno iskala priložnosti, da bi preseгла ta podrejeni položaj. Ko je zamisel jugoslovanskega zedinjenja postala državna, torej politična in ekonomska stvarnost — prav zaradi odločne akcije liberalnih sil — so se le-te naglo strnile in zbrale v enotni politični stranki — Demokratski stranki, ki je stopila na čelo boja za unitaristično-centralistično državo. Liberalna buržoazija je pričakovala, da bi ji morala takšna organizacija države zagotoviti prevzem oblasti — tako v posameznih nacionalnih okoljih kot v državnih vrhovih, centralizirana država pa bi bila tudi ugodno področje za njeno ekonomsko krepitev. Na podlagi teh svojih interesov je bila jugoslovanska liberalna buržoazija najodločnejša nasprotnica federativne ureditve. V njenih vrstah je bilo ustaljeno prepričanje, da je spričo zgodovinske preteklosti jugoslovanskih narodov centralistična ureditev nove jugoslovanske države edina realna osnova.⁶

O srbski buržoaziji, zbrani večinoma v vladajoči Radikalni stranki, vlada v zgodovinopisju še vedno mnenje, da je bila poglobitna nosilka boja za uvedbo centralistične in unitaristične državne ureditve.⁷ Vendar pa je pri ugotavljanju stališča radikalov do ureditve jugoslovanske države treba ugotoviti predvsem dve obdobji pri razvoju tega vprašanja v njihovih vrstah: prvo, ki sega do spora vodilnih osebnosti v stranki N. Pašića in S. Protića prav glede ustavnega koncepta, in drugo po tem dogodku. Znani spopad med Pašićem in Protićem je izbruhnil avgusta leta 1920, ko je na zahtevo regenta Aleksandra prišlo do sodelovanja med demokrati in radikali in so zaradi sprejetja centralistične ustave ustanovili vlado Milenka Vesnića.

Radikalna stranka je imela dotlej malce drugačne nazore o državni ureditvi kot v stališču, ki ga je zastopala po teh dogodkih. Najprej je treba povedati, da je bila tradicija Radikalne stranke dokaj dolgo v znamenju boja za krepitev in širjenje lokalne samouprave. Ta svoj program je poudarjala zlasti v obdobju

⁶ Eden od najplodnejših slovenskih publicistov med obema vojnama, FRAN ERJAVEC, ki se je dolgo ukvarjal z vprašanjem nastajanja Jugoslavije, je — deloma v rokopisu — zapustil večje število prispevkov k temu vprašanju. V rokopisu »Iz bojev za slovensko avtonomijo — prispevek k politični zgodovini prve Jugoslavije«, ki ga je napisal v petdesetih letih v emigraciji, kjer je bil predstojnik tako imen. »Jugoslovanske akademije«, zastopa F. Erjavec gledišče, da nosilci »centralističnega unitarizma niso bili Srbijanci, temveč srbsko-hrvatsko-slovenski-prečanški demokrati...«. Te sile, združene z dvorom, birokracijo in vojaškimi krogi, so bile prvi nosilci centralizma in Erjavec poudarja, da so se jim šele po sprejetju Vidovdanske ustave pridružili srbski radikali na čelu z N. Pašićem. Op. cit. 5-6. — Podobno je bilo tudi mnenje SLOBODANA JOVANOVIĆA, ki je v svojem predavanju v Srbskem kulturnem klubu 4. decembra 1939. med drugim dejal: »Srbski centralizem je temeljil na ideologiji, ki ni bila proizvod srbskih strank in srbskih politikov, temveč tako imen. Jugoslovanov«. Jovanoviću pomeni »jugoslovanska hegemonija« sinonim za »velikosrbsko hegemonijo«, ker ne smemo pozabiti — kot pravi — »...da so v tem boju proti federaciji Jugoslavlani (v mislih ima demokrate — M.Z.) vodili, Srbi pa stopali za njimi«; da je obstojal »jugoslovanski centralizem« (torej ne srbski!), ki ga je sprejel največji del srbskih politikov, prepričanih, da je federalizem nevaren za mlado državo in njeno enotnost. SL. JOVANOVIĆ, *Jugoslovanska misao u prošlosti i budućnosti*, BEOGRAD 1939, 2—5.

⁷ V že omenjeni monografiji B. GLIGORIJEVIĆA *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919—1929* poskuša avtor s številnimi argumenti dokazati glavno in vodilno vlogo N. Pašića in Radikalne stranke pri uvedbi centralizma v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, pri čemer nazore večjega dela radikalne buržoazije o ustavnem vprašanju in nazore liberalne buržoazije obravnava skupaj kot »srbsko gledišče« (n.d. 280—284) v nasprotju s »hrvatskim« in »slovenskim« stališčem. O jugoslovanskih ustavno-pravnih rešitvah v Srbiji do prve svetovne vojne, zlasti o nazorih Radikalne stranke o tem vprašanju glej: F. ČULINOVIĆ, n.d., 27—33.

vzpona radikalov do prevzema oblasti, ni pa ga zanemarjala tudi kasneje, ko je prevzela oblast v Kraljevini Srbiji.

Sočasno s prvimi razmišljanji o nujnosti in možnostih za nastanek jugoslovanske države, ki so se pojavila v Radikalni stranki jeseni leta 1914, zlasti v času, ko je bila srbska vlada v Nišu, je prišlo tudi do prvih pomislekov o obsegu in obliki njene upostavitve. Na sestanku radikalov in samostojnih radikalov N. Pašića in B. Markovića z dr. N. Stojanovićem in D. Vasiljevićem v Nišu 27. oktobra 1914, torej pred sprejetjem znane Niške deklaracije, so med razpravljanjem o »ustanovitvi enotne jugoslovanske, eventualno srbsko-hrvatske države« in spričo nujnosti ustanovitve odbora, v katerem so bili Hrvati, Slovenci in Srbi iz Avstro-Ogrske in ki bi deloval za njeno uresničenje, glede »načina nastanka« zastopali naslednje stališče: »Ker s Čr. Goro že potekajo razgovori o realni uniji (vojska, zunanja politika, trgovina in komunikacije, finance), je zagotovljena enotnost srbskega plemena. Hrvatom bi lahko dali koncesije, ki ne kazijo enotnost države in ki ne otežujejo dokončne kristalizacije enotne nacije, npr. (:): a) v naslovu države naj bi omenili Hrvatsko, in po potrebi kronanje s hrvatsko krono. b) v emblemih naj bi izražali zgodovinsko individualnost Hrvatske (grb in pomorska zastava). v) verska enakopravnost, ki bo po potrebi izražena v položaju cerkvenih poglavarjev. g) enakopravnost pisave. d) popolna državljanska enakopravnost. Ustava se takoj razširi na vse kraje. Volitve poslancev bodo najprej za Veliko N. Skupščino, ki bo sprejela novo ustavno ureditev. Do ustavne spremembe zakona ostane sedanja zakonodaja in ureditev, kolikor ni v nasprotju s cilji enotne države. Sposobnemu in dobremu uradništvu so zagotovljene vse dosežene pravice. Pri centralni oblasti bodo zastopane tudi nove dežele. V skrajnem primeru je moč začeti razgovore o posebnem hrvatskem pokrajinskem saboru. Slovencem je moč dati podobne koncesije s posebnim zagotovilom njihovega sedanjega jezika. Vse koncesije morajo biti zagotovljene z ustavo.«^{7a}

Ti sklepi z niškega sestanka 27. oktobra 1914 so potrjeni tudi v pismu, ki ga je Boža Marković 30. oktobra 1914 poslal Ljubi Stojanoviću. Vsebina pisma priča tudi o tem, da radikali niso imeli popolnoma jasnih stališč o ureditvi bodoče države. Razmišljanja N. Pašića in radikalnih politikov iz njegovega kroga so se takrat sukala okrog ne dovolj jasnih in celo nasprotujočih si pojmovanj, od takšnih, »da bi nastala preprosta in neodvisna jugoslovanska država, v katero bi vstopili tako Hrvatska kot Slovenija brez kakršnihkoli posebnih državnopravnih avtonomij«, pa do omenjanja Hrvatske v imenu države in v drugih državnih oznakah, ter tudi o možnosti drugih podobnih »koncesij«. V tem duhu poudarja B. Marković: »Tukaj si mnogo obetajo od tega, da bi tudi Hrvati stopili v eno državo z nami in da bi verjetno šli še dalje s koncesijami. Ne vemo, kako si ta trojica (v mislih ima Trumbića, Supilo in Ninkovića — M. Z.) zamišlja bodočo eno (!) državo, in smo zaradi tega razpravljali o vseh tistih vprašanjih, ki bi jih utegnili zastaviti.«^{7b}

Tudi na Krfski konferenci leta 1917 o državni ureditvi bodoče jugoslovanske skupnosti radikali na čelu z N. Pašićem še vedno niso imeli povsem razčiščenega stališča. Pašićevi nazoru o tem vprašanju so izražali omahovanje med unitarno, centralistično urejeno državo in federativno ureditvijo, ki ne bi temeljila na osnovah dotedanjih zgodovinskih dežel v Avstro-Ogrski, torej na »zgodovinskem pravu«, temveč na narodnostnem združevanju. Takšno pojmovanje je kot pogoj postavljalo združitev vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev v posebne fede-

^{7a} AJ — JJP — 80 — 4 — 574. Zapisnik s sestanka z dne 27. X. 1914.

^{7b} A — SANU — 13887/1. Pismo B. Markovića Lj. Stojanoviću, Niš, 30. oktobra 1914.

ralne enote.⁸ Zaradi težav v zvezi s tako zasnovanim »razmejevanjem«, je bil Pašić v času Krfske deklaracije vendarle bolj naklonjen unitarni državi, vendar ni pretirano vztrajal pri tem vprašanju, da ne bi tako oviral sklenitev sporazuma s predstavniki Jugoslovanskega odbora pri sprejetju skupnega programa zedinjenja. Njegovih kasnejših izjav (1923, 1926) o nazorih, ki jih je imel o državni ureditvi leta 1917, ne moremo sprejeti kot popolnoma verodostojna tolmačenja, ker so bile dane po uvedbi centralizma z Vidovdansko ustavo in so služile predvsem obrambi in opravičevanju obstoječega sistema.⁹

Naslednji pomembnejši dogodek, v katerem so se pokazali nazori N. Pašića in radikalov o organizaciji bodoče države, je bila Ženevska konferenca od 6. do 9. novembra leta 1918. S predsednikom Jugoslovanskega odbora A. Trumbićem in predsednikom Narodnega vijeća SHS A. Korošcem se je Pašić v imenu vlade Kraljevine Srbije sporazumel, da Srbija priznava Narodno vijeće SHS kot legitimno vlado Jugoslovanov na ozemlju Avstro-Ogrske, jugoslovanske dobrovoljce pa za vojskujočo se stranko in da se bo za takšno priznanje zavzel tudi pri zavezniških in nevtralnih državah. S priznanjem Narodnega vijeća SHS je Pašić proti svoji volji in namenu de facto posredno priznal tudi Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov, razglašeno 29. oktobra 1918 (upoštevati je seveda treba, da tega ni storila srbska vlada!), s sklepom konference o upostavitvi skupnega ministrstva oziroma dvanajstčlanske vlade, ki bi jo imenovala srbska vlada in Narodno vijeće, da bi vodila najpomembnejše državne zadeve ter s priznanjem Narodnemu vijeću, da lahko vodi samostojne notranje zadeve v Državi SHS ipd., pa je Pašić tudi pokazal voljo, da v procesu odrejanja poti za zedinjenje ne vztraja brezpogojno pri centralističnem in unitarističnem konceptu državne ureditve. O takšnem Pašićevem razpoloženju priča tudi Ženevska deklaracija, ki je poudarjala načelo pravice narodov do samoodločbe in ni vnaprej odrejala bodoče ureditve skupne države. Ta vprašanje naj bi uredili z ustavo, ki jo bo sprejela »velika narodna skupščina« (konstituenta, torej ustavodajna skupščina), izvoljena s »splošnim, enakim, neposrednim in tajnim glasovanjem vseh državljanov«.¹⁰

Znano je, da dogovor, sklenjen v Ženevi med N. Pašićem, A. Trumbićem in A. Korošcem, ni bil všeč regentu Aleksandru, srbskim vojaškim krogom in vladni opoziciji in je zaradi tega kmalu propadel. Razlog takšnega zavračanja je bila upostavitev stikov med regentom Aleksandrom in podpredsednikom Narodnega vijeća SHS Svetozarjem Pribičevićem, kajti po tej poti so določili način zedinjenja, ki je bil ugodnejši za velikosrbske interese. Podpisnikom Ženevske deklaracije so takšno zavrnitev sporazuma pojasnili z odločnim stališčem, da o dveh vprašanjih — monarhiji in dinastiji Karadjordjevičev — ne more biti nobenih razgovorov in negotovosti. Tudi ob tej priložnosti niso zastavili vpra-

⁸ F. ČULINOVIĆ, n.d., 42—60; D. JANKOVIĆ, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917 godine*, Beograd, 1967, 221—263; Dj. Stanković, *Neuspeh Stojana Protića u okupljanju političkih snaga radi rešavanja hrvatskog pitanja 1921*. ISTORIJSKI GLASNIK, I. 1971, 21.

⁹ Pri obravnavanju stališča N. Pašića do državne ureditve na Krfu 1917. se B. Gligorijević sklicuje prav na te njegove kasnejše izjave: *Stenografske beleške Narodne skupštine* (dalje: S.B.NS 1923, I. 397; *Zapisnik šireg Glavnog odbora Radikalne stranke od 25. i 26. aprila 1926.*, B. GLIGORIJEVIĆ, n.d., 281.

¹⁰ Glej obširneje: D. JANKOVIĆ, *Ženevska konferencija o stvaranju jugoslovenske zajednice 1918. godine*, ISTORIJA 20. VEKA, ZBORNIK RADOVA, V, Beograd 1963; *Još o ženevskoj konferenciji o stvaranju jugoslovenske zajednice 1918*, ZBORNIK RADOVA PRAVNOG FAKULTETA u Novom Sadu, Novi Sad 1966; B. KRIZMAN, *Jugoslovenski odbor i ženevska konferencija o ujedinjenju 1918. god.*; *Historijski institut Slavonije*, Zbornik VII—VIII, Slavonski Brod 1970; M. Zečević, n.d., 162—184. in dr.

šanja o centralizmu oziroma federalizmu,¹¹ temveč so ga formalno prepustili ustavodajni skupščini, ki naj bi o njem odločila.

Razveljavljenje Ženevskega sporazuma in mnenja, da je N. Pašić v Ženevi taktiziral, vodil neiskreno politiko ipd., v bistvu ne morejo spremeniti dejstva, da je vodja Radikalne stranke podpisal zgodovinski dokument, s katerim je priznal prehodno obliko konfederativne ureditve prve jugoslovanske države, vprašanje njene dokončne državne ureditve pa je prepustil bodoči skupni ustavi.

Za nadaljnji razvoj stališč v Radikalni stranki do državne ureditve je bilo značilno tudi, da centralizem in unitarizem nista bili izključni izhodišči N. Pašića na ženevskih pogajanjih niti njihov dokončni rezultat. Na neposrednih razgovorih s predstavniki Jugoslovanov iz monarhije je bil Pašić bolj zadržan in jasnejši v svojih nazorih o zedinjenju kot npr. septembra in oktobra leta 1918, ko je v Londonu dal nekaj zelo nejasnih in nasprotujočih si izjav. Takrat je namreč v izjavah agenciji Reuter in listom »Daily Chronicle«, »Times«, »Morning-Post«, »Manchester Guardian« in drugim zagotavljal po eni strani Slovincem in Hrvatom popolno pravico do samoodločbe (»ko jih bo Srbija osvobodila«), po drugi strani pa je sočasno zagovarjal stališče, da bodo — tako »osvobojeni« — skupaj s Srbi ustvarili »velikosrbsko državo«.

V teh Pašićevih izjavah sta prevladovali njegovo stališče o zavračanju federativne ureditve in prizadevanje, »... da bi sprejeli idejo o enotni Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki bi — ustrezno Krfski deklaraciji — temeljila na široki podlagi lokalne avtonomije (local Selfgovernment)«.¹² N. Pašić je tudi na razgovorih 8. oktobra 1918 v Londonu prepričeval W. Steeda, da bodo Jugoslovani iz Avstro-Ogrske potem ko jih bo Srbija osvobodila, »lahko počeli, kar bodo hoteli, s pogojem, da ohranijo njene pravice«.¹³ Tudi v teh izjavah in med ženevskimi pogajanjmi se je N. Pašić glede vprašanja zedinjenja skliceval na osnovne sklepe Krfske deklaracije. V glavnem se jih je tudi držal. Podobne nazore o vprašanju nastanka jugoslovanske države so imeli tudi drugi vodilni politiki v Radikalni stranki. Nasprotja med njimi so se pokazala predvsem v obdobju neposrednega ukvarjanja z ustavnim vprašanjem v že nastali skupni državi.

V nadaljnji analizi stališča Radikalne stranke do ureditve nove države je pomembno opozoriti, da so priprave za sklicanje Ustavodajne skupščine in delo pri sestavljanju ustave v 1919. in prvi polovici 1920. leta opravljali brez sodelovanja N. Pašića, ki se je v tistem obdobju posvetil le nalogam jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci v Parizu. Pašić je bil vodja te delegacije. To je praktično pomenilo, da je bil Pašić skoraj dve leti zunaj neposrednega političnega dogajanja v državi. V tem času so ugledni radikali tudi javno izražali svoje nazore o možnostih in potrebah uvedbe modificirane oblike federativne ureditve, ki ne bi ogrožala zamisli »narodne enotnosti« in državne celote.¹⁴

¹¹ Glej obširneje: M. ZEČEVIĆ, n.d., 181—184.

¹² D. JANKOVIĆ, B. KRIZMAN, *Gradja*, Beograd 1964. Izjava N. Pašića listu »Morning Post«, 366; 349; 357—359; 365—366; 367.

¹³ Prav tam, Zapisek W. Steeda o razgovoru z N. Pašićem, London, 8. 10. 1918, 346.

¹⁴ L. MARKOVIĆ, *Dva pravca ili dve ideje*, NOVI ŽIVOT, BEOGRAD 1920, I, 1, 5; O nemogućnosti centralizma u administraciji, NOVI ŽIVOT, Beograd 1920, I, 11, 322; B. GLIGORIJEVIĆ, n.d., 282; 404.

Najnovjša raziskovanja kažejo, da so že med vso prvo svetovno vojno med srbskimi politiki, znanstveniki in javnimi delavci obstajali nazori o ureditvi bodoče jugoslovanske države na federalističnem načelu. Takšni sta bili tudi stališči J. Cvijića in zlasti Ljubomira Stojanovića, znanstvenika, filologa in politika. Tudi oktobra 1918. se je izjasnil za federacijo, pogoj zanjo pa bi bila ukinitve monarhije. Tudi sam Cvijić je o bodoči jugoslovanski državi dejal: »United States of Yugoslavia«. Glej obširneje: LJ. TRGOVČEVIĆ, *Za federativnu državo*, POLITIKA, 3. JANU-

Takšna mnenja v Radikalni stranki, ki se očitno niso oklepala centralističnih in unitarističnih pojmovanj, je najbolje izrazil Stojan Protić, ki je bil tiste čase poleg N. Pašića najuglednejša politična osebnost. Ko je 19. februarja 1920 sestavil svojo drugo vlado in prevzel resor ministra za konstituantno in poenotenje zakonov, je S. Protić ustanovil komisijo strokovnjakov in jim zastavil nalogo, naj pripravijo načrt ustave, ki bi se zgledovala pri belgijski ustavi.¹⁵ Ta komisija je za osnovo sprejela ustavo Kraljevine Srbije, ki je bila sicer napisana po zgledu belgijske ustave in je 14. aprila 1920 predložila S. Protiću načrt ustave. Na podlagi tega načrta je S. Protić pripravil svoj ustavni predlog, ki je na področju občinske in oblastne (pokrajinske) samouprave presegel belgijske zakone, za katere je menil, da so nezadovoljivi, torej preozki. Zato se je oprl bolj na širše samoupravne rešitve v nizozemski in angleški ustavi. Ta predlog ustave je Protić objavil po padcu svoje vlade v avgustu 1920¹⁶ in tako javno izrazil nesoglasje glede ustavnega vprašanja s Pašićevimi somišljeniki v Radikalni stranki, ki so pod vplivom regenta Aleksandra in zaradi pritiska Demokratske stranke stopali vse pogosteje na stran tistih sil, ki so izhod iz nestabilnega notranje- in zunanje-političnega položaja videli v uvedbi centralizma in izvajanja unitarističnega koncepta. Po svoje so se N. Pašić in njegovi somišljeniki maščevali Protiću, ker mu niso odpustili, da je sprejel ultimatum regenta Aleksandra Radikalni stranki v decembru 1918, ko je S. Protić postal predsednik prve jugoslovanske vlade namesto Pašića, ki ga je regent odrinil. Toga glavni razlog, da so radikali na čelu z N. Pašićem podprli centralistično ustavo, je bila nevarnost, ki jo je za utrditev in obstoj skupne države pomenila Hrvatska republikanska seljačka stranka, torej politika Stjepana Radića, ki je ob podpori političnih množic na Hrvatskem gradil svojo moč prav na njihovem odporu do centralizma in unitarizma.¹⁷ Radikalna stranka je spoznala, da bi avtonomistični

ARJA 1981; Jovan Cvijić o ujedinjenju Jugoslovena 1914—1915, NAUČNO DELO JOVANA CVIJIĆA, Naučni skupovi Srpske akademije nauka i umetnosti, knj. 11, Beograd 1982, 457—463; *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914—1920*, doktorska disertacija. Rokopis v Univerzitetni biblioteki »Sv. Marković« v Beogradu; M. EKMEDŽIĆ, n.d., 44, in dr.

¹⁵ V komisiji so bili: Slobodan Jovanović, dr. Ladislav Polić, dr. Kosta Kumarnudi, dr. Bogumil Vošnjak in dr. Lazar Marković. Glej: L. MARKOVIĆ, *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje (1914—1929)*, Beograd 1935, 209—211.

¹⁶ *Načrt ustava po predlogu Stojana M. Protića; Načrt ustava izradjen od Ustavne komisije*, Beograd 1920, 127. V svojem načrtu ustave je S. Protić zastopal decentralizacijo državne uprave, ki bi nastala z razdelitvijo države na devet pokrajin, le-te pa bi imele v glavnem tako imen. »zgodovinske meje«. Pokrajine ne bi imele značaj državnih enot, temveč bi zadržale le administrativne pristojnosti, medtem ko bi zakonodajno oblast omejevala centralna državna oblast s svojim nadzorstvom. To bi pomenilo, da bi pokrajine namesto izvirne, suverene oblasti imele le tako imen. delegirano oblast. S. Protić je nasprotoval strogemu centralizmu znotraj pokrajin, vendar pa se ni zavzemal tudi za popolnoma federativno ureditev iz prepričanja, da ne ustreza razvoju samouprave. Za razliko od centralističnih pojmovanj je mislil, da bi z decentralizacijo upravne in zakonodajne oblasti v veliki meri lahko ustregli željam po avtonomnem razvoju sleherne posamezne pokrajine, ki jih je vseboval njegov ustavni načrt (1. Srbija, 2. Stara Srbija z Makedonijo, 3. Hrvatska in Slavonija z Reko, Istro in Medjimurjem, 4. Bosna, 5. Črna gora s Hercegovino, Boko in Primorjem, 6. Dalmacija, 7. Srem z Bačko, 8. Banat, 9. Slovenija s Prekmurjem). Kot osnovo za oblikovanje ustavnega načrta S. Protića bi lahko razumeli željo po stabilizaciji nove države in srbske narodnostne interese. Glej obširneje: S. PROTIĆ, n.d., V—VIII; J. HOHNJEC, *O ustavi naše države*, SLOVENCII V DESETLETJU 1918—1928, Ljubljana, 1928, 305—307; SL. JOVANOVIĆ, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1924, 43—52; F. ČULINOVIĆ, *Razvitak jugoslavenskog federalizma*, Zagreb, 1952, 96—102, in dr.

¹⁷ F. Erjavac vidi v politiki HRSS odločilno dejstvo za združitev demokratov in radikalov ob ustavnem vprašanju. Takole poudarja: »Vidovdansko ustavo so vsilili prečanski srbsko-hrvatsko-slovenski unitaristi (Jugoslovanska demokratska stran-

ustavni koncept S. Protića, ki ga je le-ta branil tudi s praktičnimi razlogi (češ da je administrativni aparat v Beogradu preslaboten, da bi deloval v razmerah, ko v državi obstaja pet različnih upravnih in davčnih sistemov ipd.), ustrezal Radićevi federalistični politiki, ki je ogrožala tudi monarhično obliko vladavine in »zmagovito« dinastijo Karadjordjevićev, in je zato žrtvovala Protića in od druge polovice 1920. leta začela vse bolj poudarjati centralistično-unitaristično rešitev, ki so jo že od prvih dni zedinjenja vsiljevali liberalna buržoazija, dvorni in vojaški krogi. V okviru takšne usmerjenosti so se zagovorniki srbske hegemonije krepili in postajali vse glasnejši.

Po sprejetju centralistične ustave junija 1921. leta je prav Radikalna stranka postala njena trajna in neomajna zagovornica pred vsemi drugimi političnimi strankami. V tej luči je treba razumeti kasnejše izjave N. Pašića 1923. in 1926. leta o pogledih radikalov na državno ureditev jugoslovanske države od Krfске deklaracije do Vidovdanske ustave. Očitno je, da ti nazori niso bili enotni in enaki niti znotraj srbske buržoazije in same Radikalne stranke v vsem tem obdobju. V tistem obdobju je bilo med liberalno in radikalno buržoazijo še manj soglasja in skladnosti o teh nazorih in je zato t. im. »srbsko gledišče« o vprašanih državne ureditve težko razlagati s preprostim seštevkom centralističnih in unitarističnih pojmovanj obeh taborov.

Srbski nacionalni interesi so bili nedvomno osnovna gibalna sila, ki je v Radikalni stranki širila razpoloženje za uvedbo centralistične državne ureditve. Ko je skupna jugoslovanska država postala stvarnost, so tudi radikali pokazali zanimanje za ohranitev meja te nove države. Vendar zveni preveč enostransko trditev, da so »isti razlogi, ki so določili stališče Radikalne stranke — varovanje srbskih narodnostnih interesov — opredelili tudi Demokrasko stranko za centralistično državno ureditev.«¹⁸ V nasprotju z Radikalno stranko je tudi Demo-

ka), a poglavitni vzrok, da so se končno odločili zanjo tudi Srbijanci, je bila destruktivna demagogija na Hrvatskem pod vodstvom Stjepana Radića... Ravno Protićev ustavni načrt nam dokazuje, da so bili Srbijanci voljni upoštevati upravičene zahteve Slovencev in umerjenih Hrvatov (Starčevićancev), toda vse njihovo razpoloženje je morala uničiti brezvestna demagogija Radića«. F. Erjavec v svoji tezi o krivdi HRSS trdi dalje, da centralizem ni prebudil hrvatsko »destruktivnost«, temveč da se je začela na Hrvatskem že v prvih dneh decembra 1918. kot protidržavno in ne zgolj kot proticentralistično gibanje, kar opisuje takole: »... še preden je bila sploh sestavljena centralna vlada in še preden je stopil na hrvatska tla en sam „srbski žandar“... Centralizem je začel nastopati šele v začetku leta 1919. in tedaj je Radić stopil na čelo tega protidržavnega gibanja ter ga z nezaslišano demagogijo razširil in potenciral do pravega veleizdajstva«. F. ERJAVEC, n.d., 6. L. Marković pa poudarja, da je S. Protić napravil napako, ker ni upostavil stike s parlamentarnimi dejavniki in strujami. Protić je razjezil radikalce, ker se je baje preveč zavzemal za interese Hrvatov, Slovence in Hrvatov pa zaradi tega, ker je po njihovem mnenju premalo mislil nanje. L. MARKOVIĆ, n.d., 209—211.

¹⁸ B. GLIGORIJEVIĆ, n.d., 283. O stališču Demokraskе stranke do državne ureditve glej obširneje str. 283—284. Spor krog ustavnega vprašanja v Radikalni stranki je dokaj objektivno objasnili tudi sam S. Protić v člankih »G. Pašićeve ideje!«, ki jih je objavil v svojem listu RADIKAL 19., 20., 21. in 22. februarja 1923. Protić med drugim poudarja tudi naslednje: »Politiko glasovanja in preglasovanja je ustvaril N. Pašić z g. Svetozarjem Pribičevićem šele v Ustavodajni skupščini 1921. leta.« (RADIKAL, 20. februarja 1923). Za razliko od Pribičevića in Pašića se je S. Protić v glavnem držal »zgodovinskih« pokrajin in predvideval, naj bi jih ohranili v glavnem po ustaljeni tradiciji, kjer je obstojala. To svojo zamisel je zagovarjal prav s slovenskim primerom: »Zakaj bi napr. razdvajali in delili Slovenijo na dvoje oblasti, ki so si Slovenci naravno že sami ustvarili eno oblast in eno oblastno središče — Ljubljano? Zakaj naj bi jih delili na Kranjce in Štajerce in nalagali državi za vrat še odvečno finančno breme?« (RADIKAL, 22. februarja 1923). Glej DJ. STANKOVIĆ, n.d., ter tudi: *Kriza radikalno-demokraskе koalicije decembra 1921 i hrvatsko pitanje*, 1-2, 1972, 79—89.

kratska stranka razen tega, da so jo poleg Slovencev in Hrvatov v največji meri sestavljali srbski elementi, imela tudi vrsto drugih, močnejših razlogov, ki so ji nalagali boj za centralizem in unitarizem. Bojazen zaradi narodnostne razcepljenosti in lastne ogroženosti je izražala s svojo jugoslovansko ideologijo, medtem ko je v centralizmu videla predvsem sredstvo za osvajanje in ohranitev oblasti, torej edino mogočo pot, po kateri bi preseгла svoj podrejeni idejni, politični in gospodarski položaj, v katerem je bila tedaj v vseh jugoslovanskih pokrajinah. Ko je v vodstvu Demokratske stranke leta 1924 njen srbski del na čelu s predsednikom stranke Ljubomirom Davidovičem spremenil svoje dotodanje stališče do unitarističnega pojmovanja, iskal rešitev v sporazumu s Hrvati in Slovenci in priznal obstoj različnih nacionalnih interesov, so t. im. »prečanski demokrati«, predvsem Srbi severno od Save na čelu s S. Pribičevićem, zapustili stranko. Ostali so borci za unitaristični koncept v narodnostnem vprašanju in centralistično državno ureditev — predvsem iz svojih posebnih razlogov in interesov.

V vrsti različnih predlogov o notranji ureditvi jugoslovanske države, za katerimi so stali gospodarski in politični interesi posameznih nacionalnih buržoazij, njihovih strank in skupin, so poseben pomen in vpliv na politične razmere imela tista pojmovanja, ki so nasprotovala ustavnim načelom Radikalne in Demokratske stranke. Hrvatska buržoazija je ponudila nekaj predlogov o notranji organizaciji nove države, ki so navzlic nekaterim pomembnim medsebojnim razlikam kot skrajni cilj vsebovali zagotovitev hrvatskih nacionalnih interesov. Federalistična in konfederalistična pojmovanja državne ureditve sta zastopali republikanska seljačka stranka in Hrvatska zajednica, ki jo je v parlamentu zastopal Narodni klub. V osnovi njunih ustavnih rešitev je prevladovala zamisel, da bi proti močni Srbiji kot posebni enoti upostavili prav tako močno hrvatsko enoto, ki bi onemogočila hegemonijo Srbov v državni celoti.

V prvih letih je vodstvo HRSS šlo najdlje v svojih radikalnih zahtevah, ker ni priznalo prvodecembrskega akta in je zahtevalo ustanovitev »neutrálne« hrvatske republike. V kasnejših obdobjih je pod pritiskom aktualne politike do 1927. leta Stjepan Radić glede na okoliščine večkrat spremenil svoja prvotna stališča o državni ureditvi, tako da je prišlo do najpomembnejše evolucije v treh osnovnih smereh: v priznanju narodnostnih interesov drugih narodov na Hrvatskem, v odstopanju od pravaške ideologije in v spodbujanju politike »obkroževanja in izolacije Srbov« z zbiranjem političnih zaveznikov in somišljenikov zunaj srbskega centralističnega bloka.¹⁹ Poleg teh pojmovanj v vrstah HRSS ter centralističnega in unitarističnega programa hrvatske liberalne buržoazije so s hrvaške strani prišli še ustavni predlogi bivšega predsednika Jugoslovanskega odbora A. Trumbića in dalmatinskega političnega prvaka J. Smoldake.²⁰ Njuna ustavna koncepta sta bila izrazito kompromisnega značaja, ker sta se zavzemala za nekako srednjo rešitev med federalizmom in centralizmom in nista bila deležna odmeva niti pri Hrvatih niti pri Srbih. Več razumevanja za njuna pojmovanja je pokazala samo Slovenska ljudska stranka, ker je v njih našla stične točke s svojimi nazori o državni ureditvi.

Na drugi strani — v Črni gori, Makedoniji ter Bosni in Hercegovini — so poglede na državno zedinjenje izražale politične stranke in manjše politične

¹⁹ B. GLIGORIJEVIĆ, n.d., 286—287; R. HORVAT, *Hrvatsko pitanje*, Zagreb 1923; M. DIMITRIJEVIĆ, *Mi i Hrvati, Hrvatsko pitanje (1914—1939), Sporazum sa Hrvatima*, Beograd, 1939; F. ČULINOVIĆ, n.d., 47—54; 97—101.

²⁰ Glej: D. JANKOVIĆ, *Ideje unitarizma i federalizma pre stvaranja prve jugoslovenske države*, ZBORNIK RADOVA: FEDERALIZAM I NACIONALNO PITANJE, Beograd 1971, 191—200; F. ČULINOVIĆ, n.d., 97—99.

ali narodnostne skupine. V Makedoniji in Črni gori se je odpor do centralizma in unitarizma izražal predvsem v glasovanju za Komunistično partijo Jugoslavije, v Črni gori pa tudi s podporo federalistom. V Bosni in Hercegovini so se Srbi in Hrvati držali politike svojih »nacionalnih« strank, medtem ko so muslimanske množice podpirale svojo stranko — Jugoslovansko muslimansko organizacijo (JMO). Ta stranka je v svojem načrtu ustave poudarjala zahtevo po pokrajinski avtonomiji oziroma po samoupravi z omejenimi pravicami in pooblastili v razmerju do osrednje državne oblasti. Njeno narodnostno stališče je bilo izraženo v pojmovanju o enotnem narodu, v okviru katerega bi Muslimani ob Srbih, Hrvatih in Slovencih pomenili vejo enotnega naroda. Jugoslovanstvo JMO je bilo očitno preračunano zamišljeno tako, da bi z islamsko veroizpovedjo vred politično varovalo muslimansko prebivalstvo pred zahtevami in pritiski za narodnostno poenotenje s Srbi, Hrvati in Slovenci, ki so jih spodbujale unitaristične sile.²¹

2. Ustavno vprašanje v politiki slovenskih strank do 1. decembra leta 1918

Nazori o državni ureditvi Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki so jih zastopale posamezne slovenske stranke in skupine v obdobju ustavnega boja do sprejetja Vidovdanske ustave, so bili v marsičem tudi izraz slovenske državnopravne tradicije in trenutnih interesov posameznih političnih skupin v novih državnih okvirih in odnosih. V primerjavi s položajem pri Hrvatih in Srbih je imela slovenska državnopravna tradicija nekatere posebne značilnosti, ki niso bile v soglasju z močnim razvojem slovenske narodnostne zavesti ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja. V svoji preteklosti Slovenci kot majhen narod, razbit in razdeljen med močne sosede na severu in zahodu — Nemce in Italijane — vse do 1918. leta niso imeli zgodovinske priložnosti in možnosti, da bi se združili. Program »Zedinjene Slovenije« iz leta 1848 je kot poziv za gospodarsko, kulturno in politično zedinjenje vsega slovenskega ljudstva po svojem značaju pomenil revolucionarno dejanje. Program je zahteval odpravo tradicionalnih slovenskih deželnih enot (Štajerska, Koroška, Kranjska, Gorica, Istra in Trst), s katerimi so po upravnih in kulturnih plati medsebojno razdvojili slovenski narod, kar je pomenilo, da je zahteval združitev Slovencev v okvirih avstro-ogrške države z novimi narodnostnimi mejami, lastnim parlamentom in upravo.²² Malo kasneje je t. im. Mariborski program leta 1865 postavil slovensko narodnostno vprašanje na »zgodovinsko« osnovo, ko je izrazil željo po upostavitvi »notranje-avstrijske« skupnosti (torej jugozahodne Avstrije), s katero so želeli rešiti težave etnične razmejitev med Slovenci in Nemci. Po tem programu bi imela sleherna dežela svoj deželni zbor, vse skupaj pa osrednji parlament, v katerem bi na podlagi narodnostnega predstavnštva reševali skupna vprašanja. Takšni programi in podobne zamisli, ki jih je zastopala slovenska buržoazija, so bili deležni odločnega odpora vladajočih avstro-nemških krogov in so se običajno zožili na spravljive zahteve po enakopravnosti narodov v Avstriji ter kasneje Avstro-Ogrski, uvedbi slovenskega jezika v upravi, sodstvu, šolah itd.

Prizadevanja osrednje državne oblasti in habsburškega dvora, da bi s svojo politiko dosegla čim večjo centralizacijo monarhije, pa niso veljala za slovenske

²¹ Glej obširneje: A. PURIVATRA, *Jugoslovanska muslimanska organizacija*, Sarajevo, 1974.

²² Z.S., 448—451.

dežele, ker so v njih iz raznarodovalnih interesov hoteli ohraniti in spodbujati deželni partikularizem. Pri Slovencih so uveljavljali politiko teritorialne organizacije v obliki »avtonomnih območij«, torej dežel z omejenim samoupravnim koncentriranim značajem. Z oktroirano ustavo 4. marca 1849, Oktobrsko diplomu leta 1860, Februarskim patentom iz l. 1861 in Temelnjim zakonom z dne 21. decembra 1867 se položaj slovenskih dežel v bistvu in s premenil navzlic vrsti notranjih reform, ki so bile sprejete dotlej in tudi kasneje. Odpor proti slovenskemu narodnostnemu zedinjevanju je bil zato tudi trajen strateški program velikonemške politike do slovenskega naroda.²³

Spričo takšnega zgodovinskega položaja Slovenci — stlačeni v avtarkične deželne okvire ter socialno, gospodarsko in politično razdeljeni — vse do konca prve svetovne vojne v praktičnem življenju niso mogli upostaviti trdnejših medsebojnih stikov in lastne skupnosti. Jugoslovanski programi in politika slovenskih strank do leta 1912 pričajo o nezadostno razvitih in tudi nejasnih pojmovanjih o nacionalni enotnosti, kar je pričalo o razmeroma nizki stopnji razvoja narodnostne zavesti. Velikonemška prevlada in deželni partikularizem, konservativnost klerikalne buržoazije ter napačna »narodnostna« politika liberalne buržoazije in slovenske socialne demokracije so zapustili globoke sledove v razvoju zavesti o skupnosti in so vplivali na zaostajanje in tudi hitrejše uveljavljanje slovenske politične misli v njeni zgodovinski in državnopravni narodnostni usmerjenosti.

Slovenske politične kroge je v boju za ustavno in demokratično preureditev avstro-ogrske monarhije prežemala predvsem skrb za ohranitev ogrožene narodnostne identitete, manj pa so jo zanimale ustavnopravne norme o njeni notranji državni ureditvi. Slovenci so se znašli v razmerah, ko so se morali boriti za svoje osnovne narodnostne pravice — predvsem za ohranitev svojega jezika, za šolanje v materinščini, za sodelovanje v upravi in sodstvu, za zaščito

²³ Z Oktobrsko diplomu leta 1860. so slovenske dežele, ko ni bilo več »Kraljevine Ilirije«, ponovno dobile svojo »ustavnost«, torej omejeno pokrajinsko avtonomijo. Obstajala je v tem, da so centralni organi državne oblasti (cesar in centralni parlament) del svojih zakonodajnih dolžnosti oziroma pristojnosti prepustili pokajinskim, tako imen. deželnim zborom. Slovenske dežele Štajerska, Koroška, Kranjska in Primorska (Gorica in Istra s Trstom) so dobile svoje posebne deželne organe oziroma ustroj — deželnega glavarja (Landeshauptmann), deželni zbor (Landtag) in deželno vlado (Landesregierung). Poleg državnega parlamenta (Reichstag) za vso monarhijo so za madžarske dežele postavili tudi ožji državni parlament (zbor).

Deželni zbori (torej po pokrajinah) so bili sestavljeni iz predstavnikov duhovništva, plemstva in veleposestnikov ter zastopnikov obrtniških zbornic, mest in občin. Volivna pravica v mestih je bila omejena na občinske zastopnike, v vaških občinah pa na predsednike občin (župane) in po enega člana občinskega odbora. S Februarskim patentom in nekaterimi spremembami, do katerih je prišlo po uvedbi dualizma l. 1867, je Avstrija upostavila upravno strukturo, ki se je ohranila vse do razpada države leta 1918. Njena osnovna značilnost je bila v delitvi zakonodajne in upravne oblasti, torej dvotirnost: po eni strani so obstojali državni organi, ki so vodili dežele v imenu dunajske vlade in njenih ministrstev (namestnik — Statthalter na Štajerskem in Primorskem, skupaj za Trst, Gorico in Istro, in deželni predsednik — Landespräsident — na Koroškem in Kranjskem), po drugi strani pa so delovali organi pokrajinske vlade — deželni zbori. Kot državni organi so delovala namestništva oziroma deželne vlade in nižji upravni organi, tako imen. okrajna glavarstva. Avtonomijo deželnih zborov in njihovih izvršilnih organov (deželni odbori) so močno omejevali centralni državni organi in je poleg delne zakonodajne oblasti vsebovala tudi skrb za deželno imovino, imela pa je tudi nekatere pristojnosti v šolski, zdravstveni, socialni in fiskalni politiki, vse to pa je bilo določeno v občo zakonodajo. Glej obširneje: Z.S. 458—460; 468—470 in dr. F. ČULINOVIČ, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja*, Zagreb, 1961, 222—245; M. DOLENC, *Pravna zgodovina za slovenske zemlje*, Ljubljana, 1935; S. VILFAN, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana, 1961, in dr.

svojih domačih gospodarskih interesov, za svoj vpliv pri izvajanju proračunske in investicijske politike ipd. V takšnih razmerah niso imeli možnosti, da bi sodelovali pri oblikovanju notranje državnopravne politike, ki so jo navadno izvajali velikonemški krogi in osrednji državni organi na Dunaju. Takšen zgodovinski razvoj je pustil negativne posledice v razvoju slovenske politične misli, zlasti na področju ustavnega prava. V razmerah, ko so se izrekli za oblike notranje državne ureditve, v katerih bi moralo živeti slovensko ljudstvo, so slovenski politični krogi zagovarjali v glavnem nejasne, torej pravno nezadostno opredeljene ustavne koncepte, v katerih narodnostni interesi niso imeli zadostnega zagotovila za svoboden in samostojen razvoj.

Prve slovenske opredelitve glede centralistične ali federativne ureditve države so se pojavile v obdobju, ko je to vprašanje po volitvah za deželne zbornice v Avstriji leta 1861 postalo pglavitni razlog medsebojnega obračunavanja med konservativnimi silami in liberalno buržoazijo v slovenskih deželah. V Evropi je v minulem stoletju potekal boj za centralizem in proti njemu. Centralistično ureditev je zastopala liberalna buržoazija, ki je videla v takšnem sistemu večjo priložnost za zmago demokratičnih nazorov in uresničenje svojih političnih in gospodarskih interesov. Na drugi strani so konservativne meščanske sile, povezane s cerkvijo in ostanki fevdalne družbene ureditve, navezovalе ohranitev svojega položaja na tradicionalne oblike avtonomizma, torej razdeljenosti državne organizacije. V Avstriji, deželi s številnimi narodi, je vprašanje centralistične in avtonomistično-federalistične državne ureditve dobivalo krepke pobude v težnjah nenemških narodov po osamosvojitvi in narodnostni uveljavitvi. Če gledamo z nacionalističnega gledišča, so bili glavni nosilci centralizma nemška liberalna buržoazija in birokrati, ki so v takšni ureditvi videli predvsem zagotovila za velikonemško vladavino. Za federalizem in avtonomizem so se zavzemale vodilne politične stranke in skupine pri posameznih narodih, ki so si s takšnim sistemom prizadevale zagotoviti zanesljivo obrambo proti germanizaciji in samostojen narodnostni razvoj.²⁴

Med političnimi boji v drugi polovici 19. stoletja si je mlada slovenska buržoazija pridobila nekaj izkušenj. Vprašanje centralizma in federalizma oziroma avtonomije je z ustanovitvijo slovenskih političnih strank postalo sestavni del njihovih programov in politike, čeprav se je še dolgo izražalo v zelo nejasni obliki. Tako kot na nasprotni strani se je tudi v slovenskih deželah med meščanskimi političnimi silami liberalna buržoazija pojavila kot nosilka centralističnih zamisli, medtem ko se je klerikalni tabor zavzemal za avtonomijo na narodnostnih temeljih. Teh osnovnih opredelitev sta se oba vodilna meščanska tabora v slovenskih deželah držala načeloma vse do konca svojega političnega delovanja.

Jugoslovanska socialnodemokratska stranka je na vprašanje državne ureditve prav tako gledala kot na sestavni del boja za rešitev narodnostnega vprašanja. Ugledni slovenski socialdemokrat Etbin Kristan je že leta 1898 v članku »Nacionalizem in socializem v Avstriji«, ki ga je objavil v praški reviji »Akademie«, poudaril, da je avtonomija — zlasti kulturna — pogoj za enakopravnost zedinjenih narodov in da mora zajeti celoten narod.²⁵ Vendar pa takrat ni spoznal pomena uresničenja t. im. administrativne, torej teritorialne avtonomije, ki je bila kot politično vprašanje osnovni pogoj za rešitev narodnostnega vprašanja.

²⁴ Glej Z.S. 471; O afirmaciji avtonomističnega koncepta v slovenski politični misli konec 19. stoletja v programu »narodne avtonomije« F. Podgornika in dr. glej natančneje: J. PLETERSKI, *Jugoslovanska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade (1879—1893)*, n.d., 30—33.

²⁵ Z.S., 580—581.

Na kongresu avstrijske socialne demokracije v Brnu od 24. do 29. septembra 1899 je E. Kristan v imenu izvršnega odbora JSDS zagovarjal eksteritorialno oziroma personalno stališče kulturne narodne avtonomije. Dejansko so bila to stališča vodilnih teoretikov avstrijske socialne demokracije K. Rennerja in O. Bauerja, zlasti slednjega, ki je narodnostno avtonomijo kot kulturno narodnostno kategorijo poudarjal kot cilj razrednega boja proletariata, ki bi z njenim uresničenjem zbrisal meje med starimi in mladimi oziroma »zgodovinskimi« in »nezgodovinskimi« velikimi in majhnimi narodi. O. Bauer se je zavzemal za personalno načelo, po katerem se narod konstituira kot skupnost osebnosti, neodvisno od ozemeljske pripadnosti, ker je mislil, da v mnogonarodnostni in mešani Avstriji ne bi mogli uveljaviti modela konstituiranja narodov kot ozemeljskih avtonomnih skupnosti.²⁶ Brnski program avstrijske socialne demokracije o narodnostnem vprašanju, ki je vseboval zahteve po preureditvi Avstrije v demokratično ljudsko zvezno državo, sestavljeno iz samoupravnih nacionalnih avtonomnih enot, je močno vplival na razvoj stališč JSDS glede narodnostnega vprašanja, zlasti pa na nazore o državni ureditvi. Ivan Cankar je že leta 1907 ocenil, da je Brnski kongres ponovno obudil narodni program Slovencev iz leta 1848, »ki so ga liberalci in klerikalci že zdavnaj pozabili« in je zato socialna demokracija edina stranka, ki zahteva »Zedinjeno Slovenijo«.²⁷

Tivolska resolucija iz leta 1909. je v okviru zahtev po zedinjenju vseh Jugoslovancev še enkrat izrazila poglede JSDS na vprašanje državne ureditve. V duhu Brnskega kongresa so zahtevali preureditev Avstro-Ogrske na demokratičnih konfederativnih osnovah ob popolni uveljavitvi nove politične zamisli narodnostne avtonomije kot zagotovila za enotnost posameznih narodov, njihovo samostojnost in samoupravo tudi v vseh narodnokulturnih zadevah. Ne glede na zgodovinske meje. Narodnostna avtonomija, ki po pojmovanju socialistov ni bila vezana na nacionalno državo, se jim je zdela kot »... vrhunec in dovršenost nacionalne misli sploh, ker živi po njej vsak posameznik, vsak človek, naj prebiva na severu ali na jugu te državne skupine, kot član svojega naroda in v zvezi z njim«.²⁸ Tako kot v nazorih o državni ureditvi so bili slovenski socialnodemokratski prvaki pod močnim vplivom vidnih teoretikov avstrijske socialne demokracije tudi v razmerju do številnih drugih vprašanj, ki so se zastavljala delavskemu gibanju ob prelomu stoletja, kar je veljalo zlasti za narodnostno vprašanje. Pojmovanje O. Bauerja, da Slovenci, Hrvati in Srbi kot posebna plemena sestavljajo enoten jugoslovanski narod,²⁹ so ponovili tudi na Tivolski konferenci z dopolnilom, da sodijo k jugoslovanskemu narodu tudi Bolgari.³⁰ Iz socialnodemokratskih vrst je poleg znanih nazorov o federativni ureditvi jugoslovanske države pomembno omeniti tudi federalistično stališče,

²⁶ E. REDŽIČ, n.d., 113—117.

²⁷ Z.S., 581.

²⁸ Prav tam, 588; glej J. PLETERSKI, *O nekaterih vprašanjih slovenske politične zgodovine v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno*, ZGODOVINSKI ČASOPIS, 1979, 2, 203—220.

²⁹ E. REDŽIČ, n.d., 122—123.

³⁰ Ko je na Tivolski konferenci referent o politični problematiki jugoslovanskega vprašanja Juraj Demetrović govoril o tej zadevi, se jugoslovanstvo pojavlja kot »nov pojem z novim gospodarskim temeljem. To pomeni: ustvariti iz Hrvatov, Srbov, Slovencev in Bolgarov en narod, zediniti ga narodno in kulturno, navdihniti ga z enim političnim ciljem in tako napraviti iz njega političen narod, toda ne v smislu državnega pojma, kakor je pred očmi meščanske stranke«. J. Demetrović je dalje poudaril, da se JSDS bori za federacijo avstroogrskih narodov, »konstituiranih na podlagi nacionalnih avtonomij s personalnim načelom in znotraj ene gospodarske celote«. Z.S. 588—589.

ki ga je E. Kristan obrazložil v t. im. Čikaški izjavi 29. junija 1917 v ZDA,³¹ in podoben koncept socialistične mladine marca 1918, v katerem beremo med drugim: »V imenu samoodločevanja narodov zahtevamo federalistično državno ujedinjenje slovensko-hrvatsko-srbskih ozemelj.«³² V tej smeri so se tudi v prihodnje v vrstah JSDS in tudi zunaj nje razvijali nazori o državni ureditvi in narodnostnem vprašanju vse do trenutka praktičnega soočevanja med ustavnim bojem v skupni jugoslovanski državi.

Za razvoj slovenskih nazorov o ureditvi jugoslovanske države je posebno pomembno in zanimivo pojmovanje dr. Janeza Evangelista Kreka — najvidnejše politične in javne osebnosti v začetku 20. stoletja v Sloveniji, prvaka levega krila v slovenskem katoliškem gibanju. Med razgovorom z dr. Petrom Roguljo konec 1916 v Zagrebu, v obdobju, ko so v krogih hrvatskih, slovenskih in srbskih strank v monarhiji razmišljali predvsem o zedinjenju južnih Slovanov v Avstro-Ogrski, je Krek obrazložil svoje nazore o notranji ureditvi bodoče skupne države vseh južnoslovanskih narodov. Želel in pričakoval je, da se bo to uresničilo. V času, ko še vedno ni bilo Krfske in Majniške deklaracije niti kakšnih drugih pomembnejših, širše znanih, torej javnih programov o jugoslovanskem zedinjenju, je Krek menil, da bodo pri nastanku jugoslovanske države »troimeni narod« v prihodnosti vodila tri temeljna načela: »*En narod, en vladar, ena država od Beljaka do Soluna in mnogo, mnogo svobode.*« V takšni skupni državi južnih Slovanov — je razlagal dalje Krek — je za njeno notranjo ureditev nujno upoštevati trije kriterijev: političnega, gospodarskega in kulturnega. »Narodovo življenje ima namreč v svojem razvoju trojno tendenco: razvija se v *politični, gospodarski in kulturni smeri,*« je dalje razlagal Krek. »Državo bi urejal po teh tendencah in upošteval bi tudi neposredne narodne okoliščine. Ugotovimo najprej, katera od teh smeri narodnega življenja nas južne Slované zbližuje in katera razdvaja. Gospodarsko ima kmet ali delavec, pa naj bo Hrvat, Srb in Slovenec, povsod iste interese. Tudi politično si nismo daleč vsaksebi: vsi hočemo biti en narod, v eni državi, vsi smo za enakopravnost vseh plemen. Preostaja nam le eno samo dejstvo, ki nas razdvaja, to je kulturno ali boljše versko-kulturno. Pri urejanju ustave bomo morali torej vse stvari, kjer bi bila mogoča medsebojni boj in spor, čim bolj potisniti v ozadje, izdvojiti in lokalizirati. Zato mislim, da bi morali ustvariti močan *centralni parlament* z dvema usklajenima domoma: nacionalno-političnim in socialno-političnim.«

Krek se je zavzemal za »močan parlament in močno osrednjo vlado, zlasti v naših razmerah, kjer bi se utegnil zlahka razviti kakšen centrifugalni element«, in je takšnemu parlamentu namenil predvsem politične naloge: skrb za ustavo, zunanjo politiko, ljudsko obrambo — z veliko okvirno zakonodajo — finančno, socialno, upravno ipd., v okviru katere bi se razvijala samouprava.

Pri ustanavljanju dežel, ki naj bi jih bilo po njegovem mnenju deset do dvajnajst, je Krek menil, da bi morali »upoštevati« gospodarske okoliščine. Deželni zbori naj bi predvsem skrbeli za napredek gospodarstva — »zaradi tega morajo biti dežele urejene ne glede na dosedanje državne in ozemeljske meje, zgolj na zemljepisno-ekonomskih načelih, po omenjeni tendenci in gospodarskem značaju dežele. Tako je na primer Trst s svojim zaledjem — Gorico, Gradiško,

³¹ V Čikaški izjavi, ki jo je kot svoj program sprejelo Slovensko republikansko združenje v ZDA 11. in 12. avgusta 1917, je zahteva po rešitvi slovenskega in jugoslovanskega vprašanja »v politični obliki jugoslovanske federativne republike«, *Naprej*, 28. avgusta 1919; *Zgodovinski arhiv KPJ*, knj. V, 287—289.

³² ZGODOVINSKI ARHIV KPJ, knj. V, 330; glej: J. PLETERSKI, *Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ-KPS*, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Maribor, 1981, 291.

Istro, Koroško in Kranjsko — naravna zemljepisna in ekonomska enota. Po drugi strani pa imata slovenska Stajerska in naša Dolenjska naravno središče v Zagrebu in bodo takšni kraji padli, denimo, v zagorsko ekonomsko sfero itd.« Krek je dalje sodil, da je »glavna točka« spora med Slovenci, Hrvati in Srbi »različnost kulturnih tendenc«, zato je treba kulturni in verski boj »lokalizirati«, torej decentralizirati in ga iz parlamenta prenesti na občine z razširjenimi samoupravnimi pooblastili. Krek je mislil, da bi narodnostne spore lahko rešili v okviru organizacije občin. Posebno vlogo bi imelo pri tem šolstvo, zato je podarjal: »V občinah bi poskušali oddvojiti Hrvate od Srbov in če bi kje tudi bili skupaj in bi se sprli, bi šlo le za boj lokalnega pomena.« Na vprašanje, ali je za monarhijo ali za republiko, je Krek odgovoril, da mu je »dokaj vseeno« in da je v srcu republikanec, če pa bi prišlo do upostavitve monarhije v jugoslovanski državi, bi morala biti to po njegovem mnenju oblika t. im. »republikanske monarhije«, kot na Norveškem, kjer je kralj samo »dedni predsednik republike in njen reprezentant, ki nima pravice do sankcioniranja zakonov«. ³³

Če bi lahko verjeli avtentičnosti te Krekove izjave, je treba pripomniti, da leta 1916 ne on in ne mnogi drugi slovenski politični prvaki iz vseh treh taborov niso imeli jasnejše predstave o tem, kako naj bi izpeljali jugoslovansko zedinjenje, kateri narodi naj bi prišli v jugoslovansko državo, kakšno obliko notranje ureditve bo imela in — kar je najbolj zanimivo pri preučevanju celotnega kompleksa Krekovih razmišljanj — še vedno niso jasno pojmovali in čutili, kakšni so nacionalni interesi slovenskega ljudstva v modernem smislu pomena tega pojma. Tako kot Krek so tudi mnogi drugi slovenski politiki po dotedanjih zgodovinskih izkušnjah presojali vprašanje jugoslovanskega zedinjenja predvsem z versko-kulturnega aspekta in prav v teh nasprotjih videli glavno oviro za jugoslovansko skupnost. S teh gledišč so ocenjevali tudi mnoge druge komponente zedinjenja in tudi vprašanje državne ureditve. Tod so na osnovi slovenskih zgodovinskih izkušenj dajali prednost centralističnemu oblikovanju

³³ F. ŠIŠIČ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1919*, Zagreb, 1920, 320—325; NARODNA POLITIKA, 10. oktobra 1918; SLOVENEK, 5. novembra 1918. Iz tega razgovora J. E. Kreka s P. Roguljo je treba še poudariti, da je Krek — zanimivo — bil za »svobodno tekmovanje za vse kulturne nazore, vse stranke, vse organizacije. In tisti, ki je sposobnejši in delavnejši, naj zmaguje«; zavzemal se je za ločitev cerkve od države in enakopravnost cerkva, pravoslavne in katoliške, zaradi tega so ga konservativni katoliški krogi napadali. Nedorečenost Krekovih političnih pogledov na vprašanje jugoslovanskega zedinjenja, zlasti v zvezi z državno ureditvijo, pa tudi njegove široke demokratične, v glavnem idealistične nazore najbolje ilustrira njegov odgovor, ali se boji srbske hegemonije v skupni državi. Krek je odgovoril: »HEGEMONIJO bo imel sposobnejši; če bodo to Srbi, je prav, da jo imajo. In če mislite, da bodo zaradi svoje številčne premoči imeli vedno odločilno besedo v centralnem parlamentu, ne upoštevate nekaterih stvari. Vzemimo, da bo država ustvarjena tako, kot zdaj govoriva (torej skupna država vseh jugoslovanskih narodov — M.Z.). Sedanja konstelacija strank bo odločilno vplivala tudi na razmere v centralnem parlamentu. Najprej se bodo zbližale sorodne stranke. 'Slovenska ljudska stranka' bo nastopala skupaj z vašo skupino krog 'Novin', upam pa, da se bo tudi med Srbi razvila analogna kulturna in strankarska tendenca in bomo dobili morda v parlament kakšnega srbskega 'klerikalca'. Slovenski, srbski in hrvatski liberalci bodo medsebojno sodelovali, prav tako tudi socialisti. Poleg tega se bodo morda razvile kakšne avtonomistične stranke, ki bodo želele spremembo ustave v smeri federalizacije, KAKRŠNI SO PRI SRBIH RADIKALI (poud. M.Z.) ali pri vas ljudje frankovsko-starčevičevske ideologije. Poleg tega se bodo v parlamentu vse močneje pojavljale tudi socialne tendence in bo tudi to vplivalo na strukturo strank. Vendar pa bo politično uniformiranje vse bolj napredovalo in centrifugalne tendence bodo izginjale, tako da bomo čez dve, tri generacije zares enoten narod. Hegemonijo enega plemena, če sploh bo, bomo čutili torej le na začetku... Zaradi tega ne preostaja nič drugega, kot da vsi pošljejo v parlament svoje najbolj sposobne ljudi in naj vladajo najspodobnejši«.

države kot neizogibnemu kohezijskemu dejavniku v bodoči skupnosti najrazličnejših sredobežnih tendenc. Oblike avtonomije in samouprave v Krekovi dokaj nejasni viziji jugoslovanske skupnosti so ostajale v okviru trdnega centralističnega koncepta in umetno ustvarjenega narodnostnega ravnotežja z izrazitimi unitarističnimi tendencami.

Dejansko se je v tistih časih in v obdobju, ki je neposredno sledilo, v letih 1917 in 1918, jugoslovanska misel v slovenskih deželah prvič v svoji zgodovini znašla pred konkretnimi dogodki, ki so terjali neposredno opredelitev. Nagel in presenetljiv potek dogodkov, ki so od dne do dne vse bolj majali temelje avstro-ogrške monarhije, je presenetil slovensko javnost, ki jim ni mogla pravočasno slediti, saj je bila dokaj neobveščena, polna pričakovanj in tudi zmede. V takšnih okoliščinah so vzniknili razni nazori — tako o obsegu jugoslovanskega zedinjenja kot o načinu in obliki njegovega uresničenja. Deklaracijsko gibanje v letih 1917—1918 je najbolje pokazalo osnove in smeri razvoja jugoslovanske misli v slovenskih deželah in takrat je pri Slovencih politična misel v boju za narodnostno združevanje in osvoboditev prvič razvnela tudi širšo in neposredno politično dejavnost.

Na sestanku predstavnikov slovenskih političnih strank (SLS, JDS in JSDS), ki je bil 16. in 17. avgusta 1918 v Ljubljani, so ustanovili Narodni svet in začeli v njegovem ustavnopravnem odseku razpravljati o bodoči notranji ureditvi jugoslovanske države. Pod vodstvom dr. Antona Korošca je ta odsek že 17. septembra na svoji prvi seji razpravljal o bodočem ustavnem vprašanju in mu posvetil veliko pozornost in pomen. A. Korošec je poudaril, da se mora Narodni svet poleg reševanja številnih težav, ki jih bo prineslo obdobje neposredno po koncu vojne, takoj lotiti priprav za izdelavo ustave nove države in da bi morali zaradi tega preučiti ustave Švice, Italije, Francije, Anglije in Rusije. Korošec je tudi poudaril, da v razglabljanjih o novi »ustavi Jugoslavije« ni treba upoštevati ozkih okvirov programa Majniške deklaracije, ker ni vsebovala zedinjenja vseh jugoslovanskih narodov in je glede monarhije (krone) zastopala »apelno stališče«. Korošec je zaključil: »Treba je razmišljati o vprašanju, ali naj bo federalizem ali centralizem in nadalje bo treba razpravljati o avtonomiji.«³⁴

Posebej je o pomenu avtonomije za nadaljnji ustavni in upravni razvoj slovenskih dežel govoril v svojem referatu na tej seji ustavnopravnega odseka prof. zgodovine Fran Šuklje, pripadnik SLS in bivši deželni glavar na Kranjskem. Opozoril je na dejstvo, da še vedno ni mogoče izdelati ustavnega načrta za novo državo, saj ni znano, koga vse bo zajela, lahko pa bi razpravljali o upravni razdelitvi Slovenije. Po njegovem mnenju je bila to najpomembnejša naloga in bi se morala opirati na slovensko tradicijo avtonomije, tako da zaradi posebnega državnega razvoja upravna razdelitev ne bi mogla imeti enotne oblike za vso državo. Šukljetov predlog je vseboval naslednjo razdelitev: Slovenija in Istra bi sestavljali prvo avtonomno enoto, banovina Hrvatska, Medjimurje in Banat drugo, Bosna, Hercegovina in Dalmacija tretjo, medtem ko bi »eventualno druge dežele« sestavljale četrto enoto. Po mnenju ustavnopravnega odseka Narodnega sveta bi bila ta poslednja avtonomna enota Srbija, čeprav so poudarili, da še vedno ni znano, kako bodo rešili srbsko-črnogorske odnose. Ustavnopravni odsek je referat F. Šukljeta sprejel kot svoje stališče s predlogom, da bi z njim seznanili javnost, liberalni prvak dr. G. Žerjav pa je pripomnil, da lahko ta referat služi kot »orožje proti centralističnim tendencam«. Dejavnost slovenskega Narodnega sveta je že od začetka bila usmerjena k politiki zedinjenja Slovencev z drugimi »habsburškimi« južnimi Slovani in s Srbi,

³⁴ AS, NSSHS, Zapisnik seje Ustavnega odseka z dne 17. septembra 1918.

če bi lahko uresničili takšno možnost na tradicionalnih avtonomističnih načelih notranje ureditve države. Zamisel o avtonomiji je bila kot klasična zahteva slovenske politike pri delu Narodnega sveta osnovno gibalno vseh njegovih akcij glede jugoslovanskega zedinjenja.³⁵

O ureditvi bodoče jugoslovanske države, ki so jo še vedno pojmovali kot skupnost južnih Slovanov iz monarhije, torej brez Srbije in Črne gore, so prvič javno razpravljali sredi oktobra 1918. leta. Na pobudo A. Korošca je F. Šuklje na osnovi svoje razlage omenjenega referata objavil v prvi polovici oktobra 1918 več člankov pod naslovom »V zaželjeni deželi«. ³⁶ Po zdaj že natančnejšem in obširnejšem pisanju F. Šukljeta, o katerem lahko mirno trdimo, da je razlagal stališče vodstva SLS, bi bila takšna jugoslovanska država republika, razdeljena na tri upravna območja: Slovenijo s Kranjsko, Spodnjo Štajersko, slovenskim delom Koroške in Primorsko s približno 2,000.000 prebivalcev in površino kakšnih 40.000 km²; Hrvaško z vsemi tistimi južnoslovanskimi pokrajinami, »ki jih bomo dobili« in so zunaj Bosne in Hercegovine. Slednja bi z Dalmacijo sestavljala tretje upravno območje. Dalmacijo bi priključili k Bosni in Hercegovini zaradi morebitne hrvatske hegemonije in upostavitve ugodnejšega ravnotežja z enakomerno razdelitvijo ozemlja in prebivalstva. Tako ustanovljena država bi zasnovala svojo notranjo ureditev na najširši avtonomiji na čelu z deželnimi glavarji, skupščinami in vladami, medtem ko bi najnujnejše skupne zadeve sodile v pristojnost centralnega parlamenta in njegovega izvršilnega organa. Slovenijo bi razdelili na trije okrožji — kranjsko, štajersko s slovenskim delom Koroške in primorsko. Ko so kasneje razpravljali o vprašanju notranje ureditve Kraljevine SHS, se je vodstvo SLS dosledno oklepalo te zamisli in je odločno vztrajalo predvsem pri uvedbi avtonomije, s katero bi preprečili pretirano širjenje sosednje Hrvaške.

Javno obrazložene nazore SLS o državni ureditvi »katoliške« Jugoslavije, ki jih je objavil F. Šuklje, so slovenski liberalci sprejeli z ostrimi napadi. Ivan Hribar, eden od njihovih prvakov, je obsodil to »klerikalno« državnopravno zamisel kot ostanek avstrijske dediščine in zahteval odpravo starih pokrajinskih meja, deželne avtonomije in separatizma ter je v duhu liberalne ideologije unitarizma in centralizma s slovenskim primerom poudarjal, da »med nami ne bo več Kranjcev, Štajercev, Korošcev, Goričanov, Tržacanj, Istranov. Vsi bomo samo Slovenci«. ³⁷ Ta polemika je bila prva napoved bližnjega odločilnega boja med klerikalci in liberalci v Sloveniji glede poglobitvenega notranjepolitičnega vprašanja, ki je delilo ta dva tabora. V nenehnem boju za oblast, gospodarski in kulturni položaj v slovenski družbi se namreč klerikalni avtonomistično-federalistični in liberalni centralistično-unitaristični koncepti pojavljajo kot strateški cilji, v katere upata oba tekmeča kot na odločilne argumente za zmagoviti izid svojega boja.

Glavni organ SLS, list »Slovenec«, je 5. novembra 1918 objavil nazore J. E. Kreka o jugoslovanskem zedinjenju in bodoči državni ureditvi, kar je pomenilo uvod v nadaljevanje javne polemike o ustavnem vprašanju, ki je sledila kmaču po vesteh o razgovorih v Ženevi, ki so bili od 6. do 9. novembra 1918.

³⁵ J. ŠORN, *Narodni svet v Ljubljani in njegov Gospodarski odsek*, STVARANJE JUGOSLOVENSKE DRŽAVE 1918, Beograd 1983, 283—284.

³⁶ SLOVENEK, 5-8, 15. in 22. oktobra 1918; F. ERJAVEC, *Avtonomistična izjava slov. kulturnih delavcev leta 1921*, ZGODOVINSKI ZBORNIK, Buenos Aires, 1959, 174; M. Zečević, n.d., 153—155.

³⁷ SLOVENEK, 15, 26. oktobra 1918. Poleg F. Šukljeta in I. Hribarja so v tej polemiki sodelovali s svojimi prispevki še I. Tavčar, K. Triller, V. Sušnik in dr. Planinski.

Prve, dokaj nepreverjene vesti o rezultatih teh razgovorov so povzročile veliko zmedo zlasti v klerikalnem taboru. Presenečenje pa niso bili v prvi vrsti glasovi o zedinjenju Države Slovencev, Hrvatov in Srbov s Srbijo in Črno goro, ker je je bila to že v veliki meri sprejeta orientacija bodoče slovenske narodnostne politike, temveč dejstvo, da bo državna ureditev skupne države monarhistična in centralistična s pravoslavno dinastijo Karadjordjevičev na čelu. V vodilnih krogih klerikalne stranke je pri vsem tem največjo zmedo povzročila vest, da je prav A. Korošec zastopnik takšnega koncepta in da v Švici nastopa »kot »nepomirljivi centralist«.»³⁸

Odpor vodstva SLS do takšnega zedinjenja je bil zelo oster in se je kmalu razrasel v javnosti. Poudarjali so, da bi skupna država — Jugoslavija — kot monarhija pomenila dejansko nekakšen »anahronističen otoček sredi samih republik, ki so nastale in bodo še nastajale okrog nas«. Javnost so prepričevali, da v republikanski usmerjenosti SLS ni niti kančka sovraštva do Srbov iz Srbije, temveč da temelji v zaskrbljenosti za bodočnost naroda in države, kajti »vsakdo mora vnaprej videti težke notranje boje, ki se bodo začeli v mladi državi, če bo vpeljana monarhija«.»³⁹ Priznanje, ki so ga ob tej priložnosti dajali srbski dinastiji Karadjordjevičev za »velike zasluge«, ki jih je imela za »svoj narod«, ni v vodstvu SLS zbuvalo nobenega dvoma glede odločnih zahtev, da je treba bodočo jugoslovansko državo urediti na republikanskih in federativnih temeljih. V sami stranki in v širših katoliških krogih je bil glavni razlog za republikansko opredelitev in proti monarhiji v bojazni pred »pravoslavno« dinastijo Karadjordjevičev, ki bi utegnila pomeniti resno nevarnost za položaj katolištva in katoliške cerkve v novi državi.⁴⁰ Sicer bi namreč le težko razumeli nagel preobrat v tradicionalističnih in dinastičnih čustvih klerikalnega tabora.

Kar zadeva širše ljudske sloje, je na njihovo opredelitev nedvomno vplival demokratični in revolucionarni val, ki je po oktobrski revoluciji preplaval vso Evropo.

Popolnejše vesti o značaju sporazuma v Ženevi so začele prihajati v Ljubljano od 13. novembra dalje, toda tisk je šele konec tega meseca objavil obširnejša poročila in besedilo Ženevske deklaracije.⁴¹ V tem obdobju se je klerikalni tisk odločno zavzemal za republikansko državno ureditev, čeprav je bilo vse jasneje čutiti monarhistično in centralistično rešitev. »Slovenec« je 13. novembra 1918 objavil naslednji komentar: »Včeraaj smo se izjasnili za republiko ... Toda lahko se zgodi tudi to, da bomo po odločitvi edino merodajne Konstituante oziroma njene večine dobili monarhijo. V takšnem primeru naše stališče ne more biti dvomljivo. Nismo republikanci ad hoc in ne zavoljo tega, da bi prav Karadjor-

³⁸ ARHIV INŠTITUTA ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA, Ljubljana (dalje: A, IZDG), *Fond Izidorja Cankarja*, v Cankarjevi beležnici je naslednji zapis (beležnica sig. 1270): »Gustinčič (Dragotin Gustinčič — M.Z.) je pisal iz Švice, da je Korošec prišel tja kot odločen centralist in da se zdaj vrača drugačen«.

³⁹ SLOVENEK, 12. novembra 1918. Prav v tistem času, po razveljavljenju Ženevskega sporazuma, je S. Protić sporočil A. Korošču: »Ne dopuščam nobene diskusije o obeh stvareh: o monarhiji in dinastiji Karadjordjevičev ...« (RADIKAL, 7.—8. januarja 1923. To stališče je bilo pomembno za politično obnašanje A. Korošca pri določanju državne ureditve pred in po ustanovitvi jugoslovanske države 1. decembra 1918.

⁴⁰ A. B. Jeglič je zapisal v svojem DNEVNIKU 11. novembra 1918, da se voditelji SLS bojijo Srbov, ki jih liberalci kličejo na pomoč, da bi zavzeli jugoslovanske pokrajine, ker bi v tem primeru »volitve za Konstituantno bile pod bajoneti Srbov in bi lahko zmagali liberalci, ki so za dinastijo Karadjordjevičev«. Vendar pa je Jeglič navzlic temu prepričan, da spričo republikanskega vzdusja narodov v jugoslovanskih pokrajinah in v Evropi ne bo prišlo do upostavitve monarhije v bodoči jugoslovanski državi. Očitno je šlo za bojazen pred pravoslavno dinastijo.

⁴¹ SLOVENEK, 23, 28. novembra 1918.

djevičevi dinastiji onemogočili, da bi sedla na jugoslovanski prestol. Nasprotno, ker smo načeloma za republiko, je razumljivo, da zavračamo monarhijo, tako pod Petrom kot pod Karlom. Toda prav tako smo dolžni izjaviti, da bomo v primeru, če bi se Ustavodajna skupščina odločila za monarhijo, še dalje dvigali svojo republikansko zastavo, vendar pa bomo popolnoma lojalno in iskreno delali za korist mlade države Slovencev, Hrvatov in Srbov«.

Slovenska socialna demokracija se je prav tako vključila v javno razpravo o notranji ureditvi bodoče jugoslovanske države. Pripadniki JSDS so na zborovanju, ki je bilo 10. novembra 1918 v Ljubljani, zahtevali, naj Narodno vijeće SHS v dogovoru z deželnimi vladami in vsemi njihovimi poverjeništvii »tako jasno in razumljivo celotno jugoslovansko ozemlje, izdvojeno iz bivše avstro-ogrške monarhije, proglasi za osvobojeni del enotne jugoslovanske države, ki jo odslej predstavljata svobodna Srbija in Jugoslovanski odbor v Londonu«, da objavi začasne ustavne odredbe, spoštuje demokratična načela idr. Na zborovanju so poudarili, da mora nova jugoslovanska država postati »socialna republika«.⁴² V primerjavi s klerikalnim taborom se je na prvi pogled zdelo, da so pripadniki JSDS odločnejše in bolj iskreno poudarili svoje zahteve po republikanski ureditvi jugoslovanske države in da so pri tem mislili predvsem na državo, ki bi jo sestavljali vsi jugoslovanski narodi. Vendar pa je tudi v njihovih vrstah prišlo do različnih stališč in pogostnega omahovanja.⁴³

V Narodnem vijeću SHS v Zagrebu, na seji osrednjega odbora, so 11. novembra 1918 začeli razpravljati o monarhistični in republikanski obliki bodoče jugoslovanske države. V obširni razpravi o tem aktualnem vprašanju sta sodelovala tudi slovenska predstavnika v vijeću Iv. Hribar (JSD) in Iz. Cankar (SLS), vendar ni nikjer zapisano, kakšna stališča sta zastopala ob tej priložnosti. Nadaljevanje razprave o obliki ureditve jugoslovanske države so napovedali za sejo osrednjega odbora 14. novembra 1918.⁴⁴ Vendar je takrat niso nadaljevali, temveč sklenili, da bodo čimprej navezali pogajanja s srbsko vlado v Beogradu zaradi ustanovitve centralne vlade za vso državo, v kateri bi bili skupni resori za železnice, vojsko, finance in zunanje zadeve,⁴⁵ Dejansko pa so razprave glede ureditve države v Narodnem vijeću odstavili z dnevnega reda, ko je S. Pribičević navezal trdnejše stike z regentom Aleksandrom v Beogradu. Vso pozornost so posvetili čim hitrejšemu uresničenju zedinjenja. V deželnih vladah, kjer ni

⁴² NAPREJ, 11. novembra 1918. Zahtevo JSDS, da bi bila skupna jugoslovanska država urejena kot »socijalna republika z najširšo samoupravo naroda«, so ponovili tudi 24. novembra 1918. v resoluciji, sprejeti na zborovanju stranke, ki je bilo tistega dne v Ljubljani. ZGODOVINSKI ARHIV KPJ, V. knjiga, 371—372.

⁴³ Ugledni voditelj JSDS E. Kristan se je na primer avgusta 1917. v Ameriki zavzemal za upostavitev federacije jugoslovanskih republik, ki bi zajela Slovence, Srbe, Hrvate in Bolgare kot enotno etnično bitje — Jugoslovane. Kasneje je Kristan opustil to svoje stališče, ker je spoznal, da bi avtonomija pomenila dominacijo SLS. (D. KERMAUNER, *O socialističnem zanikanju narodnega vprašanja v Kraljevini Jugoslaviji*, NAŠI RAZGLEDI, št. 1, 14. januarja 1967, 7); pozneje, z vstopom predstavnikov JSDS v Narodno vlado SHS, pa je v vrstah socialdemokratskega vodstva prišlo do centralistične in unitaristične orientacije in kolebanja glede avtonomističnega koncepta, pri čemer je pripomogla posebej tako imen. »realna politika« A. Kristana (ZGODOVINSKI ARHIV KPJ, V. knjiga, 375—376) v aprilu 1919. R. Golouh je nastopal proti centralizmu Kraljevine SHS in zahteval upostavitev federativno-avtonomne Jugoslavije, v kateri bi bile Slovenija, Hrvastka, Srbija, Bosna, Dalmacija, Makedonija, Črna gora, Vojvodina, vzhodna, vidinska in južna Bolgarija in eventualno Albanija. (Prav tam, 457—459).

⁴⁴ Zapisnik s seje osrednjega odbora Narodnega vijeća SHS, Zagreb, 11. november 1918, GRADJA, 555—558.

⁴⁵ Zapisnik s seje osrednjega odbora Narodnega vijeća SHS, Zagreb, 14. novembra 1918, GRADJA, 577—579.

bilo Pribičevičevih bližnjih sodelavcev, so bili še vedno neobveščeni, zato so bili v osredju pozornosti še vedno razgovori o bodoči državi in njeni ureditvi.

Predstavniki treh vodilnih slovenskih političnih strank so še polemizirali v Narodnem svetu v Ljubljani⁴⁶ in v slovenskem tisku o bodoči jugoslovanski državi, ko so se znašli pred zahtevo, naj se uradno izrečejo o tem vprašanju. Slovenska Narodna vlada je 19. novembra 1918 prejela besedilo predloga Pokrajinske vlade za Dalmacijo, ki je zaradi »življenjskih interesov našega naroda« italijanske nevarnosti in nemirov v deželi zahteval naglo zedinjenje s Srbijo in Črno goro in ustanovitev skupne vlade »Države Srbov, Hrvatov in Slovencev« na čelu z Aleksandrom Karadjordjevičem kot regentom. Vprašanje oblike državne ureditve bi po tem predlogu rešili kasneje v ustavodajni skupščini.⁴⁷ Ob tem predlogu Pokrajinske vlade za Dalmacijo je prišlo do obsežnih posvetovanj vodstev slovenskih strank. Izvršno vodstvo Vseslovenske ljudske stranke je na sestanku 21. novembra 1918 v Ljubljani sprejelo posebno resolucijo, v kateri je zahtevalo, »... naj sedanje vlade in organi oblasti na skupnem jugoslovanskem ozemlju prenehajo s sleherno dejavnostjo, ki bi lahko na kakršenkoli način prejudicirala pravico našega naroda, da sam svobodno odloča o svojem položaju v skupni državi«. Opozorilo je, da ima le ustavodajna skupščina izključno pravico odločanja o državni ureditvi, in zahtevalo, naj bi jo sklicali. Vodstvo SLS je sklenilo, da ne sprejme predloga dalmatinske vlade, in se izreklo za skupno jugoslovansko državo, vendar pa je izjavilo, »da je republikanska oblika vladavine« tista, v kateri vidi predvsem »zagotovilo za demokratični ustroj države«.⁴⁸

Vodstvo SLS je poleg načelnih razlogov zavrnilo predlog Pokrajinske vlade za Dalmacijo tudi v prepričanju, da je A. Korošec v Ženevi že sklenil dogovor o načinu zedinjenja, ker je prav med sestankom 21. novembra 1918 prispela v Ljubljano vest o sestavi jugoslovanske vlade in njenih pooblastilih ter o »provizoriju«, sprejetim z Ženevskim sporazumom. Na seji Narodne vlade, ki je bila istega dne (21. novembra), sta se proti predlogu dalmatinske vlade izrekla tudi J. Brejc v imenu SLS in A. Kristan za JSDS, čeprav je kasneje del socialnodemokratskega vodstva trdil, da njihova stranka ni zastopala takšnega stališča in da je izjava A. Kristana pomenila le njegovo osebno mnenje. JDS je edina jasno in odločno podprla dalmatinski predlog in poudarila, da je treba čimprej se-

⁴⁶ Zlasti zanimiva je razprava o »kulturni politiki« v novi državi, ki je bila 16. in 18. novembra 1918. v Kulturnem odseku Narodnega sveta. Predstavniki slovenskega razumnštva in vseh treh taborov so bili zaskrbljeni zaradi položaja slovenske kulture in so ob tem narodnostno vprašanje dejansko še vedno vezali na ozke tradicionalne okvire kulturne politike ter še vedno niso sprejeli načela, da je narodnostno vprašanje predvsem politično vprašanje. Takšen občutek »narodnostne zavesti« so slovenski kulturni in javni delavci izražali tudi kasneje, toda novembra 1918. je prišel do izraza v okviru javne razprave krog bodoče državne ureditve. Medtem ko so člani Kulturnega odseka, ki so pripadali liberalni stranki, poudarjali, da je svoboden avtonomni kulturni razvoj Slovencev že zagotovljen s Krfskim paktom, so klerikalni predstavniki zahtevali dodatna poroštva za ohranitev slovenske narodnostne individualnosti in kulturne avtonomije.

Zahtevo po kulturni avtonomiji Slovencev v skupni jugoslovanski državi ne glede na obliko njene državne ureditve, ki pa ni bila objavljena, je izražala skupna resolucija Kulturnega odseka, ker so liberalci kmalu, čim se je spremenil položaj krog zedinjenja — spremenili tudi svoje stališče v zvezi z avtonomijo in se zavzemali za vse trdnejši centralizem. AS NS, Spisi odsekov, fasc. 3, Zapisniki sej Kulturnega odseka NS, Ljubljana, 16. in 18. novembra 1918; M. MIKUŽ, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, 66—68 in dr. Kasneje se je v razpravi o ureditvi bodoče države in položaja Slovencev v njej Iz. Cankar skliceval na to resolucijo. M. ZEČEVIC, n.d., 195.

⁴⁷ F. ŠIŠIČ, n.d., 268—269.

⁴⁸ SLOVENEK, 22. novembra 1918.

staviti centralno vlado.⁴⁹ Te izjave slovenskih političnih strank niso sprejeli soglasno, temveč je Narodna vlada sklenila, naj njeni člani, ki so bili sočasno tudi člani Narodnega vijeća SHS, povedo svoje mnenje o dalmatinskem predlogu na seji Narodnega vijeća, ki je bila sklicana za 23. november 1918 v Zagrebu.

Na sejah Narodnega vijeća SHS v Zagrebu, ki so bile 23. in 24. novembra 1918, so obširno in zelo živahno razpravljali o vprašanju zedinjenja s Srbijo in Črno goro. Predstavniki SLS, ki so prišli tokrat na sejo v najmočnejši sestavi (Iz. Cankar, L. Pogačnik in F. Smodej), so stopili na stran tistih strank in skupin v Narodnem vijeću, ki so nasprotovale naglemu zedinjenju brez poprejšnje določitve osnovnih načel in brez poročil A. Korošca in A. Trumbića. Dejansko so človeško taktiko skovali na zavlačevanju sprejetja odločitve do vrnitve A. Korošca in članov Jugoslovanskega odbora, ker so upali, da bi lahko le-ti spremenili nepredviden in nezaželen potek dogodkov.

Predstavniki JDS v Narodnem vijeću SHS so stopili v prve vrste tistih sil, ki so podpirale predlog Pokrajinske vlade za Dalmacijo. S svojimi razlagami so slovenski liberalci preračunano propagirali za akcijo S. Pribičevića in njegovih somišljenikov, ki so zahtevali, naj Narodno vijeće čimprej sprejme sklep o zedinjenju s Srbijo in Črno goro. Slovenska liberalna prvaka V. Kukovec in A. Kramer sta zagovarjala centralizem in hegemonijo »sposobnejših«, sočasno poudarjala, da se je treba takoj zediniti, in pogosto pretiravala z nevarnostjo italijanske okupacije, nemiri v državi in habsburško restavracijo.⁵⁰ Zastopniki JSDS v Narodnem vijeću SHS so s Socialdemokratsko stranko Hrvatske in Slavonije »in v sporazumu s tovariši v Srbiji« dali izjavo, v kateri so poudarili, da zunanji in notranji položaj »narodov SHS« brezpogojno zahteva upostavitve enotnega začasnega parlamenta, enotne državne oblasti in skupne vlade. Toda »kot načelni pristaši republikanske državne oblike« so se izrekli proti — četudi morebiti le začasni — upostavitvi vladarske oblasti »katerekoli dinastije«, dokler o tem ne bi sklepala Ustavodajna skupščina. Ob teh in nekaterih drugih pridržkih so slovenski in hrvatski socialisti sprejeli predlog dalmatinske vlade »kot predlog specialne debate«.⁵¹

Sestavljanje skupnega predloga pogojev za zedinjenje v imenu Narodnega vijeća SHS je bilo še dalje zaupano Odboru sedmerice, v katerem je bil od Slovencev samo Iz. Cankar (SLS). Ta odbor je izbral 28-člansko delegacijo za izvedbo zedinjenja in pripravil znana dokumenta — sklep in napotilo za delegacijo, ki ju je sprejelo Narodno vijeće SHS. Slovenska ljudska stranka je spremenila svoje prejšnje opozicijsko stališče in pristopila k večini v Narodnem vijeću, ki se je izrekla v celoti za ta dva dokumenta. Jugoslovanska demokratska stranka je kajpada pripadala tej večini in tako je od zastopnikov slovenskih strank v Narodnem vijeću le socialdemokrat A. Kristan s socialistoma Koraćem in Bukšegom in starčevićevcem Petričićem načelno sprejel predloge odbora sedmerice z omenjenim pridržkom glede uvedbe monarhistične oblike vladavi-

⁴⁹ AS NS, ZAPISNIK 20. SEJE NARODNE VLADE SHS, Ljubljana, 21. novembra 1918; glej obširneje: F. ERJAVEC, *Autonomistična izjava*, 180; A. PREPELUH, *Pripombe k naši prekratni dobi*, 161; D. LONČAR, *Politično življenje Slovencev*, Ljubljana, 1921, 124; M. ZEČEVIC, n.d., 194—199.

⁵⁰ Zapisnik s seje Osrednjega odbora Narodnega vijeća SHS 23. 11. 1918, GRADJA, 641—642. V istem smislu kot vodstvo JDS so se za centralistično in unitaristično ureditev jugoslovanske države izjasnili tudi kulturni delavci iz kroga JDS in nekateri strankarsko neopredeljeni posamezniki, ko so 23. novembra 1918. v Ljubljani objavili svojo izjavo (»Izjava duševnih delavcev«), podobno stališče pa je zastopalo tudi vodstvo JSDS. F. ERJAVEC, *Autonomistična izjava*, 180.

⁵¹ F. SIŠIĆ, n.d., 271—272.

ne.⁵² Pojasnilo o takšnem preobratu v stališču SLS do zedinjenja in državne ureditve je *Slovenec* sporočil javnosti že naslednjega dne, 25. novembra 1918. Takšno politično stališče vodstva klerikalne stranke je presenetilo javnost in list ga je opravičeval s trditvijo, da so voditelji SLS zavrnil predlog dalmatinske vlade zaradi demokratičnih in republikanskih načel, medtem ko so »kompromisni« predlog o zedinjenju z regentom Aleksandrom Karadjordjevićem na čelu sprejeli zaradi tega, ker so »hoteli manifestirati — ne za monarhijo« — temveč za neodložljivo popolno zedinjenje vseh Jugoslovanov«. Istega dne je *Slovenec* v redni izdaji objavil uvodnik »Da se razumemo«, ki ga je napisal Iv. Vesenjak. V njem je bila ponovno poudarjena zahteva SLS po republikanski obliki ureditve skupne jugoslovanske države.

Slovenski del delegacije Narodnega vijeća SHS, ki naj bi razglasila zedinjenje, je v Beograd prispel 30. novembra 1918 in na predstavnike so močno pritiskali, naj ne bi postavljali nobenih pogojev glede monarhije, temveč bi jo morali takoj sprejeti. S. Pribičević je istega dne na redakcijskem sestanku za sestavljanje adrese Narodnega vijeća SHS vztrajal, da v ta dokument ne bi smeli zapisati pravice konstituante, da bi odločala o bodoči obliki vladavine, ker »Aleksander potuje v tujino — če tja (ne) bo prišel kot bodoči kralj, ne bo nič dosegel«.⁵³ Slovenski liberalni prvak A. Kramer, ki ga je Aleksander sprejel 30. novembra, torej pred to sejo, je slovenskim predstavnikom in zatem tudi javnosti posredoval najverjetneje kar Aleksandrovo mnenje, da mora v Pariz na Pichonovo povabilo priti kot priznani in sprejeti regent, tako da bi lahko zagovarjal zahteve po novih mejah.⁵⁴ Pomen vprašanja meja za slovenski narod in njegovo zedinjenje je bil glavni argument v rokah liberalne buržoazije in drugih centralističnih sil, s katerim so v trenutku zedinjenja pritiskali na tiste slovenske stranke in skupine, ki so nasprotovale uvedbi monarhistične oblike vladavine v novi državi. Delegata SLS Iz. Cankar in J. Brejc sta sprejela vsebino adrese Narodnega vijeća SHS, ki so jo sporočili regentu Aleksandru na dan razglasitve Kraljevine SHS 1. decembra 1918 in tako dejansko priznali upostavitve monarhije. A. Korošec se je takoj po svoji zapoznili vrnitvi iz Pariza (2. decembra 1918) strinjal z uvedbo monarhistične oblike vladavine na čelu z dinastijo Karadjordjevićev in z načinom, kako je prišlo do zedinjenja, isto pa je storila tudi slovenska Narodna vlada z brzojavko, poslano 4. decembra 1918 regentu Aleksandru.⁵⁵

Takšna politika vodilne stranke v Sloveniji, zlasti njenega voditelja dr. A. Korošca, v poteku razglasitve jugoslovanskega zedinjenja, ki je bilo v režiji jugoslovanske liberalne buržoazije, velikosrbskih krogov in dvora izpeljano na način, ki ni bil v soglasju s prejšnjimi dogovori o enakopravnem in demokratičnem postopku v proceduri zedinjevanja, je klerikalnemu vodstvu omogočila sodelovanje pri delitvi oblasti v novi jugoslovanski državi. Vendar pa je zaradi analize nadaljnega političnega boja v zvezi z vprašanjem državne ureditve, ki so ga do leta 1929 vodile republikansko in avtonomistično usmerjene sile v Sloveniji na čelu s Slovensko ljudsko stranko, treba poudariti, da so takšno privolitev

⁵² GRADJA, 644—646. V naporu Narodnega vijeća SHS delegaciji, ki naj bi odpotovala v Beograd, so določili postopek tudi za obliko uvedbe državnega provizorija do odločitve konstituante, s katerimi bi dokončno določili notranjo ureditev skupne države. Zakonodajno oblast do sklicanja Ustavodajne skupščine so zaupali Državnemu svetu, medtem ko bi vladarske posle opravljali srbski kralj oziroma prestolonaslednik Aleksander, ki ne bi odgovarjal temu državnemu svetu itd. Glej obširneje: F. ČULINOVIC, *Jugoslavija izmedju dva rata*, Zagreb, 1961, 105—119.

⁵³ A-IZDG, FOND IZ. CANKARJA, Zapisek v beležnici, sign. 1270.

⁵⁴ SLOVENEK, 2. decembra 1918.

⁵⁵ Glej M. ZEČEVIĆ, n.d., 209—212.

v način in metodo zedinjenja v marsičem izsilili s političnimi špekulacijami in da so v prvi vrsti izkoristili neugoden splet mednarodnih okoliščin za slovenske narodnostne interese, predvsem ogroženost slovenskih meja, torej za uresničenje programa slovenskega integralnega združevanja in zedinjenja.

3. Zahteve po avtonomiji Slovenije. Ustavni koncept SLS

Z ustanovitvijo Narodnega sveta in Narodne vlade Slovenije v avgustu in oktobru 1918 je obema telesoma pripadla pristojnost prejšnjih avtonomnih deželnih uprav v slovenskih deželah. Tako so prvič v zgodovini nastale možnosti za enotno delovanje uprave in organov oblasti na celotnem slovenskem ozemlju. V tem smislu sta ustanovitve Narodnega sveta in sestavitev nacionalne vlade pomenila revolucionarno dejanje, s katerim so bili postavljeni temelji bodoči slovenski državnosti. Ukaz Narodne vlade o začasni upravi z dne 14. novembra 1918 je veljal za tiste slovenske dežele, ki so že bile pod njenim nadzorstvom (Kranjska, Gorica, slovenski del Istre, Trst z okolico, zatem Štajerska in Koroška s tistimi predeli, ki so pripadli Državi SHS; Prekmurja tedaj še niso omenjali).⁵⁶ Narodno vlado je na predlog slovenskega Narodnega sveta formalno imenovalo Narodno vijeće SHS kot najvišji organ oblasti v Sloveniji.

Po ukazu o začasni upravi, ki je veljal kot začasni ustavni zakon, je Narodno vijeće SHS v Zagrebu pomenilo najvišji organ oblasti v Državi SHS in ker je bila Slovenija del te države, bi bila morala biti ta vlada v podrejenem položaju v razmerju do Narodnega vijeća. Toda v praksi je Narodna vlada Slovenije že od prvih dni dalje največji del svojih dolžnosti — tudi tistih, ki so kot skupna za vso državo sodila v pristojnost Narodnega vijeća — opravljala samostojno kot vrhovna upravna in zakonita oblast na svojem ozemlju. Nasploh pa so konec oktobra in v začetku novembra 1918 naglo upostavljali oblast Narodnega vijeća in pokrajinskih narodnih vlad v deželah Države SHS. Novo oblast so upostavljali »brez večjih pretresov, ker se avstro-ogrske oblasti niso upirale, prvi in drugi pa so si prizadevali ohraniti 'red in mir' in se izogniti neredom, ki bi lahko pripeljali do 'anarhije' ali 'boljševizma'.«⁵⁷

V primerjavi z drugimi jugoslovanskimi deželami nekdanje Avstro-Ogrske so prav v Sloveniji z najmanj težavami prevzeli stari aparat in upostavljali novega in to je omogočilo, da so v tej deželi naglo zgradili novo oblast. V politiki slovenskega Narodnega sveta je bilo ves čas obstoja Države Slovencev, Hrvatov in Srbov čutiti odpor do avtokratskih in centralističnih tendenc Narodnega vijeća SHS v Zagrebu. Nosilke teh tendenc so bile liberalne skupine na čelu s S. Pribičevićem. Slabi in neurejeni odnosi med oblastjo v Ljubljani in Zagrebu so bili tudi posledica medsebojnega nezaupanja in neupoštevanja pa tudi strahu slovenskih klerikalnih krogov, da se liberalci prek vodilne Srbsko-hrvatske koalicije v Narodnem vijeću SHS ne bi vsilili kot vladajoča sila v Sloveniji. Tanke niti med Ljubljano in Zagrebom je želelo tudi vodstvo SLS, ki je hotelo neovirano, torej samostojno gospodariti v Sloveniji, pa tudi

⁵⁶ L. BOGATAJ, *Uprava v Sloveniji od prevrata 1918. do izvršitve Vidovdanske ustave*, SLOVENCİ V DESETLETJU 1918—1928, 373. Prvi javni proglas slovenske Narodne vlade je temeljil na proglasu Narodnega vijeća SHS 29. oktobra 1918 in je bil namenjen vojakom zaradi ohranitve reda in mira in preprečevanja revolucionarnih akcij. SLOVENEK, 1. novembra 1918; F. SIŠIĆ, n.d., 211—212; GRADJA, 402—403.

⁵⁷ D. ŠEPIĆ, *Italija, Saveznici i jugoslovensko pitanje 1914—1918*, Zagreb, 1970, 369.

politika hrvatskih strank na čelu s Koalicijo, ki so se takrat ukvarjale v glavnem s svojimi interesi in s hrvatsko državo.⁵⁸ Praktična posledica takšnih odnosov je bila, da so celotno oblast v zahodnih pokrajinah prevzeli Slovenci, predvsem klerikalna stranka, medtem ko so v jugovzhodnih predelih vladali Hrvati, dokler ta tiha vojna ni v glavnem prenehala 1919. in 1921. leta.⁵⁹

Za pojmovanje položaja Slovenije v Državi SHS od 29. oktobra do 1. decembra 1918 ima poseben pomen zakonodajna dejavnost Narodnega sveta oziroma Narodne vlade SHS v Ljubljani. Slovenska vlada je v tem obdobju izdala vrsto ukazov z zakonsko veljavo in tako v veliki meri revidirala staro avstrijsko zakonodajo, zlasti na področju pravosodja in kaznovalne politike, kar je kasneje priznala tudi Vidovdanska ustava. Dejstvo, da je Narodna vlada za Slovenijo izdelala in objavila svojo »ustavo« (ukaz o začasni upravi), da je imela in tudi opravljala najvišjo upravno in celotno zakonodajno oblast, da je samostojno nastopala pri izvajanju »zunanje politike« s pogodbami in pogajanjem s sosednjima državama Avstrijo in Italijo ter da je imela tudi svojo vojsko, je pomenilo temelj za trditev, da je Slovenija v Državi SHS imela lastno državnost in da je bila s slednjo le v nekakšni obliki realne unije.⁶⁰ Pri nadaljnjem preučevanju slovenskih državnopravnih zahtev je pomembno tudi upoštevati, da je bil urešnični položaj slovenskih organov oblasti in uprave v največji meri samostojen in neodvisen in da so v tej smeri postavljali vse večje zahteve. To je pomenilo novo kakovost v razvoju slovenske politične misli in višjo stopnjo narodnostne zavesti, ki se je pojavila neposredno po vzpostavitvi skupne jugoslovanske države.

V novi državi, Kraljevini SHS, je slovenska Narodna vlada pod vodstvom zastopnikov iz vrst SLS že koj prve dni začela bitko za ohranitev avtonomnega položaja Slovenije. V obdobju državnopravnega provizorija do sprejetja Vidovdanske ustave 1921, nova država ni imela zakonodajnega telesa, ki bi urejalo odnose med posameznimi pokrajinami, torej deli države in skupnimi državnimi ustanovami in interesi. Zaradi tega je državnopravni položaj posameznih jugoslovanskih pokrajin v razmerju do centralnih državnih organov v tem času moč določati le po aktu zedinjenja in njihovem dejanskem položaju.

⁵⁸ Glej obširneje: M. ZEČEVIĆ, n.d. 147, 155—157; o razmerju Narodnega vijeća SHS do Narodnega sveta so razpravljali na seji tega organa 26. oktobra 1918. Predstavnik SLS v Predsedstvu Narodnega sveta je izrazil nezadovoljstvo zaradi odnosa Narodnega vijeća SHS do NS in je poudaril, »da so v Zagrebu govorili, da je Narodni svet nekakšna podružnica Narodnega vijeća«, da v Predsedstvu Narodnega vijeća ni nobenega Slovenca itd. AS NS, Predsedništvo, Zapisnik seje 26. oktobra 1918.

⁵⁹ M. NATLAČEN, n.n., 377. O vprašanju slovensko-hrvatskih obmejnih sporov glej natančneje v poglavju o slovensko-hrvatskih odnosih.

⁶⁰ M. NATLAČEN, n.n., 377. V pravni zgodovini in v zgodovinopisju med obema svetovnima vojnama so velika nesoglasja o »državnosti« Države SHS, zlasti njenih sestavnih delov. Večina zgodovinarjev je — najpogosteje iz političnih razlogov — zanikala državnopravno identiteto te države. V novejšem razdobju marksistično zgodovinopisje — presojajoč po dejanskih in ne formalnih merilih rušenje stare in nastanek nove oblasti in države — zastopa v glavnem stališče, da je imela Država SHS, proglašena 29. oktobra 1918, vse potrebne dejanske atribute lastne državnosti. Zanimivo je, da je znani klerikalni publicist in zgodovinar F. Erjavec ostal dosledno pri svoji trditvi, da ta država avstroogrskih Jugoslovancev ni imela osnovne lastne državnosti. Zaradi tega, ker so pokrajinske vlade in Narodno vijeće bili na zunaj — kot poudarja Erjavec — brez kakršnekoli moči, »je povsem depasirano govoriti o tem, da so avstro-ogrski Jugoslovanci imeli po prevratu svojo ‚državo‘. Kar zadeva njo, bi lahko Italijani brez ovir okupirali vso jadransko obalo globoko v zaledje, v Sloveniji pa jih je lahko zaustavilo le nekaj desetih izstradanih bivših vojnih ujetnikov Kraljevine Srbije«. F. ERJAVEC, *Iz bojev za slovensko avtonomijo*, NUK, RO, Zapuščina II, 16/62, str. 3.

V adresi Narodnega vijeća SHS, sporočeni regentu Aleksandru, je bila izražena želja predstavnikov Jugoslovanov iz Države SHS, da bi v prehodnem obdobju od razglasitve zedinjenja do sklicanja ustavodajne skupščine ostali »... v veljavi pod kontrolo državne vlade dosedanji avtonomni administrativni organi, ki bodo za svoje uradovanje odgovarjali avtonomnim predstavništvom«. ⁶¹ V svojem odgovoru na adresu se je regent Aleksander strinjal s to zahtevo in poudaril, da bo vlada takoj storila vse, da bi bila tudi izpolnjena. ⁶² Vendar pa se je kmalu po razglasitvi zedinjenja vse obrnilo v drugo smer. Centralistične sile, ki jih je vodil minister za notranje zadeve v prvi skupni vladi Svetozar Pribičević, niso upoštevale želje in obljube iz akta o zedinjenju, temveč so se takoj lotile obsežnih ukrepov, da bi oslabile vse oblike samostojnega organiziranja oblasti v posameznih jugoslovanskih deželah in likvidirale njihov kakršenkoli avtonomni položaj v odnosu do centralnih državnih organov. Metode pri izvajanju takšne politike so se pokazale zlasti pri tlačenju slovenskih avtonomističnih zahtev, ki se mu je slovenska stran močno postavljala po robu.

Na seji, ki je bila 3. decembra 1918, se je predsedstvo Narodnega vijeća SHS odločilo mimo navodil, ki jih je vsebovalo napotilo, da bi v novi državi takoj ustanovili narodno predstavništvo »kot začasno legislativo« do ustanovitve zakonodajne skupščine. »do sklica, ko bodo tudi sedanje deželne vlade ostale, v kolikor posamezni resori ne bodo prešli v enotno pristojnost«. Predsedstvo je sočasno objavilo tudi, da se strinja z regentstvom prestolonaslednika Aleksandra, ki bi moral sestaviti enotno vlado, in je poudarilo, da je s tem aktom »prenehala funkcija Narodnega vijeća kot vrhunske suverene oblasti Države SHS na ozemlju bivše Avstro-Ogrske«. ⁶³ S takšno odločitvijo je predsedstvo Narodnega vijeća SHS spremenilo svoje prejšnje sklepe ter prav tako tudi vse točke adrese, ki so se nanašale na obstoj in delovanje »avtonomnih predstavništev«. Tako je dejansko onemogočilo sleherno priznanje državnopravnega statuta bivše Države SHS in njenih delov ter olajšalo centralističnim silam v Kraljevini SHS, da so izvajale svojo politiko. Istega dne, 3. decembra 1918, je delegacija osrednjega odbora Narodnega vijeća SHS razpravljala posebej o položaju in odnosu avtonomnih vlad do centralne vlade in ob tej priložnosti sprejela sklepe o arbitraži med temi organi. Delegacija je predložila, naj bi »v vprašanju avtonomne pristojnosti resorni minister izdajal le obča navodila in opravljal generalno kontrolo, eksekutivo pa bi v vsakem primeru opravljala avtonomna oblast kot poslednja pravna instanca. Določiti se mora centralno-upravno sodišče, ki bo imelo pravico preučiti in ukiniti vse sklepe avtonomnih oblasti«. ⁶⁴ To so bile poslednje odločitve predstavnikov Narodnega vijeća SHS v imenu tega organa in s spretno politiko S. Pribičevića in njegovih privržencev so jih takoj začeli uveljavljati za pripravljanje poti k uvajanju centralističnih administrativnih ukrepov v državni upravi še v obdobju »provizorne legislative«. Že od 4. decembra 1918 ne moremo več govoriti o skupnem delovanju delegacije Narodnega vijeća SHS, ker so jo z načrtno taktiko razbili na skupine političnih zastopnikov iz posameznih pokrajin, s katerimi je imel regent Aleksander posamične razgovore.

V obdobju svojega kratkotrajnega obstoja in delovanja v novembru 1918 je slovenska Narodna vlada vzpostavila in organizirala oblast na svojem ozemlju,

⁶¹ GRADJA, 674.

⁶² Prav tam, 675.

⁶³ Sporočilo Predsedstva Narodnega vijeća SHS v Beogradu 3. decembra 1918, GRADJA, 683.

⁶⁴ Sklepi delegacije Narodnega vijeća SHS na seji 3. decembra 1918, GRADJA, 684.

tako da je v novo državo stopila z izdelanim administrativnim sistemom, ki ji je omogočal popolno nadzorstvo nad upravno in zakonodajno oblastjo. Delovanje Narodne vlade je temeljilo na kolegijskem sistemu, bistvena razlika glede na prejšnji sistem uprave, ki je deloval v času Avstrije, pa je bila v tem, da je zedinila vse avtonomne in državne ustanove in njihove pristojnosti iz vseh slovenskih dežel ter tako ustvarila enoten sistem, ki mu je načelovala kot vrhovni upravni in zakonodajni organ. Poleg ustanov predsednika vlade so vzpostavili tudi dvanajst resornih odsekov (notranje zadeve, prehrana, prosveta in vera, pravosodje, socialno skrbstvo, finance, promet, industrija in trgovina, javna dela in obrt, kmetijstvo, narodna obramba in zdravstvo), v katerih so bile v primerjavi s prejšnjim stanjem zastopane vse avtonomne in državne zadeve, v številni narodno obrambo. Le zunanje zadeve niso imele svojega poverjeništvu in so jih formalno prepustili v pristojnost Narodnega vijeća SHS, čeprav so v praksi prek predsednika vlade imeli dokaj intenzivne stike z avstrijsko vlado. Kot prva narodna vlada in vrhovna upravna oblast je Narodna vlada prevzela vse pristojnosti nekdanje deželne vlade v Ljubljani, deželne vlade v Celovcu in štajerskega namestništva v Gradcu. Z ukazom o začasni upravi so objavili tudi, da bodo prevzeli pristojnosti namestništva v Trstu, vendar pa tega v praksi niso uresničili.⁶⁵ Dekoncentracija uprave s posameznimi resori Narodne vlade je v primerjavi z nekdanjimi popolnoma nesamostojnimi pristojnostmi podobnih oddelkov pri namestništvih in deželnih vladah pomenila popolnoma novo kako-
st v sistemu slovenske avtonomne uprave.

Po drugi strani pa v organizaciji nižjih upravnih in samoupravnih organov oblasti ni prišlo do pomembnejših sprememb. Ohranili so prejšnje poslovanje vseh bivših državnih oblastnih ustanov — npr. okrajnih glavarstev, davčnih uradov, občin idr. — medtem ko so z uredbo poverjeništvu za notranje zadeve z dne 5. novembra 1918 zožili tudi pristojnosti narodnih svetov v upravi in tako odločili, da se mora izvršilna oblast vrniti v izključno pristojnost rednih državnih organov oblasti.⁶⁶ Takšna tendenca krepitve Narodne vlade se je nadaljevala tudi v Kraljevini SHS. Narodna vlada je z ukazom 10. januarja 1919 razpustila vse narodne svete z izjemo ljubljanskega.⁶⁷ Vzporedno s to akcijo je Narodna vlada vzpostavila nekaj svojih ustanov, ki so imele pomembno vlogo v času delovanja začasne uprave, na primer: upravno komisijo, komisijo za mirovno konferenco, dopisni urad, začasni gospodarski urad oziroma gospodarsko komisijo za zbiranje in razporejanje vojnega plena in svoj *Uradni list*.⁶⁸

Vse do ustanovitve prve jugoslovanske vlade 20. decembra 1918 je Narodna vlada za Slovenijo delovala brez kakšnih sprememb v primerjavi s prejšnjim stanjem. Toda takoj po prvi seji centralne jugoslovanske vlade 22. decembra 1918 so sledili ukrepi za omejevanje in likvidacijo samostojnosti pokrajinskih vlad in skupščin na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini, Dalmaciji, Vojvodini in Sloveniji. Minister za notranje zadeve S. Pribičević je že 24. decembra obvestil predsednika slovenske Narodne vlade L. Pogačnika o sklepih centralne vlade, da bodo hrvaški ban in veliki župani, torej predsedniki pokrajinskih vlad, »skupaj z vsemi člani vlade . . . podali ostavke Njeg. Kralj. Veličanstvu«, da je Narodno vijeće SHS prenehalo delovati, da so razpustili mestne narodne svete in narodne straže in da bo administrativna oblast prešla v pristojnost upravnih organov. V brzojavki je bil tudi sklep »Državne vlade«, da prevzema v svojo izključno pristojnost naslednje resore: 1. zunanje zadeve; 2. vojsko in morna-

⁶⁵ L. Bogataj, n.n., 381—382.

⁶⁶ URADNI LIST, št. 11, 6. novembra 1918.

⁶⁷ Prav tam, št. 263, 10. januarja 1919.

⁶⁸ Glej: L. BOGATAJ, n.n., 383.

rico; državne finance; 3. železnice, pošta in telegraf; 5. prehrano in obnovo države; 6. trgovino, obrt in industrijo; 7. socialno politiko in 8. vse priprave za ustavodajno skupščino in izenačenje zakonov.⁶⁹ Toda slovenska vlada, ki je bila prek Zagreba že pred tem seznanjena z uradno brzozavko, je že 23. decembra podala regentu Aleksandru kolektivno ostavko.⁷⁰

S soglasjem centralne vlade, ki so jo zaradi raznih težav dokaj počasi organizirali, je Narodna vlada delovala še po svoji formalni ostavki in s pooblastili vlade v Beogradu imela celo mirovna pogajanja z avstrijsko vlado. Na seji Narodne vlade, ki je bila v Ljubljani 30. decembra 1918, so sklenili, da zaradi »posebnih prilik« v Sloveniji vse do 10. januarja 1919 ne bodo ukinili narodnih svetov in narodnih straž. Vzporedno z akcijo centralne vlade za krepitev svoje oblasti je tudi vrhovno poveljstvo v istem smislu s posebnimi ukrepi reorganiziralo vojaške enote.⁷¹ Eden od poslednjih ukrepov Narodne vlade na njeni zadnji seji decembra 1918 je bila uredba za ohranitev »reda in miru«, torej za zatiranje revolucionarne dejavnosti v Sloveniji. Sklenili so, da bo žandarmerija (orožništvo) prišla v pristojnost Poverjeništvu za notranje zadeve in da bodo okrepili orožniške postaje, na javnih zborovanjih pa bodo politično agitirali za ohranitev reda in miru. Žaželeni rezultati so kmalu sledili, kajti v primerjavi s sosednjo Hrvaško v Sloveniji neposredno po zedinjenju ni prišlo do uporov, nemirov ali revolucionarnih akcij večjega obsega.⁷² Tako je zaradi največje oddaljenosti od Beograda, relativnega notranjega miru in težav, v katerih se je vzpostavljala centralna državna administracija, Slovenija v primerjavi z drugimi jugoslovanskimi pokrajinami ostala še najbolj prepuščena sama sebi.

Narodna vlada v Ljubljani je v takšnih okoliščinah imela v prvih dveh mesecih po zedinjenju dejansko avtonomen položaj, ki ga je morala vlada v Beogradu zaradi svojih težav tudi sprejeti.⁷³ Udarci centralizma, ki so sledili ukazu regenta Aleksandra z dne 7. januarja 1919,⁷⁴ so kmalu odpravili tudi slovensko avtonomijo. S tem ukazom so bile razpuščene vse avtonomne narodne vlade v pokrajinah, ki so nastale v procesu revolucionarnega boja za osvoboditev in zedinjenje, namesto njih pa so postavili nove, poverjeniške vlade z zmanjšanim številom resorov in omejenimi pooblastili. Namesto prejšnjih so v novi Deželni vladi za Slovenijo pustili samo štiri poverjeništvu (notranje zadeve, prosveta, pravosodje in kmetijstvo), ki so jim kmalu dodali še peto — poverjeništvu za socialno skrbstvo. Narodna vlada se je krepko upirala ministrskemu svetu zaradi takšnega ravnanja, vendar zaman. Ljubljanska vlada je še nadalje samostojno opravljala svoje zadeve, toda ne več tako uspešno zaradi vzdušja likvidacije. Slovenska vlada ni bila več odgovorna Narodnemu svetu. Odgovarjala je centralni vladi v Beogradu in zato je slovenska vlada v znatni meri izgubila svoj prejšnji narodno-politični pomen,⁷⁵ kar je sočasno pomenilo tudi poskus likvi-

⁶⁹ AS NS, Zapisnik 39. seje Narodne vlade SHS v Ljubljani, 27. decembra 1918.

⁷⁰ AS NS, Zapisnik 38. seje Narodne vlade SHS v Ljubljani, 23. decembra 1918.

⁷¹ Glej obširneje: M. ZEČEVIČ, n.d., 238—242.

⁷² A. PREPELUH, n.d., 188, trdi, da v Sloveniji v razdobju neposredno po zedinjenju ni bilo nobenih neredov. Poročila organov oblasti iz prvih mesecev 1919. (AS NS, Poverjeništvu za notranje zadeve, 71/M — 1919) in tisk iz tistih časov v glavnem potrjujejo to Prepeluhovo oceno.

⁷³ L. BOGATAJ, n.n., 379—381.

⁷⁴ SLUŽBENE NOVINE KRALJEVSTVA SHS, 3, 1. februarja 1919, 1.

⁷⁵ Ukinitvev Narodne vlade je J. Brejc ocenil kot resen korak nazaj pri razvoju uprave v Sloveniji. »Po tej deklasifikaciji prejšnje, avtonomne vlade,« poudarja Brejc, »se je začela borba za njen delokrog in njeno kompetenco in sploh borba proti dezorganizirajočim praktikam centralne vlade, ki so z vsakim dnem zanašale nove zmešnjave v našo vseskozi urejeno upravo.« J. BREJC, *Od prevrata do ustave, Slovenci v desetletju 1918—1928*, 212.

dacije temeljnih prvin slovenske državnosti, doseženih v boju za zedinjenje.⁷⁶ Vendar pa so v praktičnem življenju avtonomne pokrajinske zadeve v Sloveniji in nekaterih drugih delih države opravljali še nekaj naslednjih let.

Z objavo ukaza regenta Aleksandra v *Službenih novinah Kraljevstva SHS* je 1. februarja 1919 stopila v veljavo odločitev o ukinitvi Narodne vlade. Pokrajinska uprava za Slovenijo je kot najvišji upravni organ obsegala takrat 19 okrajnih načelstev in natančno 1000 občin. Sklep z dne 1. februarja 1919 je pomenil resen udarec tudi za v dokajšnji meri urejene razmere v slovenski upravi, in to se je negativno kazalo na nadaljnjem političnem, socialnem in gospodarskem razvoju Slovenije v prvih letih jugoslovanske države.

V Sloveniji sta najprej Narodna vlada in potem tudi njena naslednica Deželna vlada, ki ji je predsednika in podpredsednika imenoval regent Aleksander z ukazom 20. januarja 1920, sprejeli večje število odredb z zakonsko veljavnostjo. Večji del teh odredb je kasneje sprejel zakonodajni odbor skupščine v Beogradu,⁷⁷ kar je v določenem pomenu zagotovilo pravno kontinuiteto zakonodajne oblasti v Sloveniji. Toda imenovanje Deželne vlade je spremenilo osnovna načela, na katerih je bila organizirana slovenska uprava v času Narodne vlade (z znano »naredbo o prehodni upravi«). Ta vlada ni imela več značaja demokratičnega, koalicijskega in avtonomnega predstavništva in je prenehala obstajati kot vrhovna oblast. Deželna vlada je prekinila proces dekoncentracije uprave po resorih, ki ga je vpeljala Narodna vlada. Predstavniški organi — narodni sveti — so po vzpostavitvi Narodne vlade vse bolj izgubljali svoj pomen in tako so razen ljubljanskega Narodnega sveta že v začetku januarja 1919 razpustili vse druge slovenske narodne svete.⁷⁸ Vendar pa navzlic temu organizacija nižjih upravnih in samoupravnih organov neposredno po zedinjenju ni doživela pomembnejših sprememb v svojem položaju in poslovanju. Poleg tega, da je ohranila le štiri resore, je Deželna vlada izgubila tudi pomen najvišje instance, kar je pomenilo, da so v nasprotju z njenimi odloki pritožbe pošiljali centralni vladi in ustreznim ministrstvom v Beogradu. Za opravljanje nalog zunaj področja petih poverjeništev, ki so ji bila dodeljena, so ustanovili tudi 13 uradov v Ljubljani, ki so bili vezani neposredno na ministrstva v Beogradu.⁷⁹ Tako je prišlo do popolne dvojnosti uprave v Sloveniji, ki se je naglo širila, kar je pomenilo, da se je povečal tudi birokratski aparat. Prišlo je do tendence po osamosvojitvi, torej do popolne ločitve uradov od vpliva in sodelovanja z Deželno vlado oziroma do njihove popolne naslonitve na resorna ministrstva. Ta proces je poglobil odnose v tem smislu vse do najnižjih organov uprave.

Posebno težavo za delovanje tako vzpostavljenih centralističnih izpostav v Sloveniji je pomenilo pomanjkanje materialnih sredstev, tako da posamezni uradi (na primer za socialno skrbstvo, kmetijstvo, gradbeništvo ipd.) niso mogli

⁷⁶ O konstitutivnih elementih slovenske državnosti jeseni 1918 glej I. TOMŠIČ, *Razpad Avstro-Ogrske in nastajanje slovenske državnosti*, NAŠI RAZGLEDI, 7. novembra 1969, 625—626.

⁷⁷ URADNI LIST, št. 163, 24. oktobra 1921.

⁷⁸ Isto, št. 263, 10. januarja 1919.

⁷⁹ To so bili: 1. Delegacija ministrstva financ za Slovenijo in Istro; 2. Uprava državnih železnic; 3. Komisariat ministrstva za promet (za privatne železnice in za avtomobilski promet v Sloveniji); 4. Poštna in telegrafska uprava za slovensko ozemlje; 5. Čekovni urad; 6. Odsek za prehrano in obnovo države; 7. Oddelek ministrstva za trgovino in industrijo; 8. Zdravstveni odsek za Slovenijo in Istro; 9. Gozdni odsek za Slovenijo in Istro; 10. Glavno poverjenišтво za agrarno reformo; 11. Generalna inšpekcija za vode; 12. Rudarsko glavarstvo, in 13. Finančna prokuratura. L. BOGATAJ, n.n., 384—385, *Slovenec*, 28. marca 1919.

opravljati skoraj nobenih nalog, zaradi katerih so bili ustanovljeni.⁸⁰ Vsa pričakovanja glede spremembe in izboljšanja takšnega stanja so navezovali na sprejetje ustave. Proticentralistične sile na čelu s SLS so stopile v politični boj za rešitev ustavnega vprašanja s trdnim sklepom, da bodo z avtonomističnim programom izbojevale za Slovenijo ugodnejši položaj od tistega, v katerem se je znašla pod pritiskom centralizma v obdobju državnega provizorija.

Značaj boja za avtonomijo se je pokazal že v krizi, ki je ob ustanovitvi Deželne vlade in v zvezi z vprašanjem deželnega zbora za Slovenijo izbruhnila februarja 1919 v dveh smereh: proti centralističnim silam v Beogradu in med centralističnim (JSD) in avtonomistično-federalističnim blokom (SLS in JSDS) v sami Sloveniji. Centralistične sile in velikosrbski politični krogi so se upirali zlasti vzpostavitvi slovenske pokrajinske skupščine kot vrhovnega predstavniškega in zakonodajnega organa, ki bi mu Deželna vlada odgovarjala za svoje delo do sprejetja ustave. Eden od razlogov za odpor centralističnih sil do deželnega zbora v Sloveniji je bil v dejstvu, da so zavračali podobne zahteve, ki so prihajale tudi iz drugih jugoslovanskih pokrajin, zlasti iz Hrvatske. Med slovenskimi strankami se je za vzpostavitev deželnega zbora zavzemala zlasti JSDS, medtem ko se je klerikalna stranka zaradi interesov v državni politiki že od začetka vprašanja slovenske avtonomije lotevala z očitnim taktiziranjem.

Odkriti nasprotniki vseh oblik in ustanov narodnostne avtonomije, ki jo je podpirala skoraj vsa slovenska javnost, so bili pripadniki liberalne stranke. Februarska »deželna kriza« je bila končana s porazom avtonomističnih zahtev. J. Brejc (SLS) kot predsednik in G. Žerjav (JDS) kot podpredsednik Deželne vlade sta 24. februarja 1919 prisegla v Beogradu⁸¹ in imenovala svoje poverjenike za posamezne resore v vladi, ki jih je centralna vlada potrdila v začetku marca. Iz kabineta predsednika ministrskega sveta S. Protića so 9. marca poslali v Ljubljano odgovor na zahtevo o sklicanju deželnega zbora. Deželni vladi so sporočili, da ne more sklicati deželnega zbora do sklicanja ustavodajne skupščine, vendar pa »ni ovir, da bi se stranke lahko sestajale na konferencah zaradi posvetovanja.«⁸² To je bil ponoven dokaz premoči centralističnih sil, ki se jim je posrečilo, da so še pred začetkom reševanja ustavnega vprašanja prisilile k umiku zastopnike slovenske avtonomistične politike.

V takšnem položaju se je vodilna avtonomistična sila v Sloveniji — Slovenska ljudska stranka — začela vse močneje opredeljevati za dvojno igro v jugoslovanski politiki. Njeni predstavniki v centralnih državnih organih, predvsem vodja stranke A. Korošec, so se začeli spogledovati s centralističnimi silami, medtem ko je v Sloveniji vodstvo stranke iz znanih razlogov spretno taktiziralo s politiko neomajnega avtonomističnega programa. Takšna politika stranke. »domača« do Ljubljane in »visoka« do Beograda, je sčasoma pripeljala do resnih nasprotij med voditelji stranke, vendar pa je imela v začetku korist za stranko, predvsem pri uresničevanju njenih ciljev, da bi ohranila absolutno prevlado v Sloveniji.

Prvo taktično potezo te nove taktike SLS so naredili ob poskusu ministrskega sveta, ki bi oktroiral t. i. začasno ustavo kraljevine SHS, kar je pomenilo, da bi bivšo ustavo Kraljevine Srbije z izločitvijo nekaterih členov prilagodili in uveljavili v novi državi. Ta ustava, ki jo je pripravila vladna komisija, v kateri je bil tudi liberalec A. Kramer, je bila zastavljena tako, da bi čimprej vpeljali

⁸⁰ Isto. O sporih zaradi avtonomnega položaja Slovenije v zvezi z imenovanjem Deželne vlade med Ljubljano in centralno vlado v Beogradu ter med strankami v Sloveniji glej: M. ZEČEVIĆ, n.d., 257—267.

⁸¹ SAMOUPRAVA, 24. februarja 1919.

⁸² A. PREPELUH, n.d., 195.

centralizem, in je bila zato deležna silovitega odpora zlasti pri hrvatskih strankah. Vendar pa so ustavo iz dinastičnih razlogov takoj umaknili,⁸³ toda v javnosti je ostalo spoznanje, da so takšno ustavo podpisali vsi ministri, med njimi tudi tisti, ki so se zavzemali za to, da je državno ureditev treba določiti demokratično s svobodnimi volitvami.

V Sloveniji so sprejetje in odpravo začasne ustave sprejeli z nerazumevanjem in presenečenjem. Dejstvo, da je to ustavo podpisal A. Kramer, ni presenečalo, toda soglasje A. Korošca je povzročilo veliko zmedo. Za SLS, ki je najpogosteje in najglasneje poudarjala čim hitrejšo uvajanje demokratičnih in parlamentarnih ustanov in odnosov v novi državi, bi sprejetje začasne ustave pomenilo brezpogojno kapitulacijo v nadaljnjem boju za avtonomistični program. Tem bolj čuden in nerazumljiv je bil odnos A. Korošca in v prvem obdobju tudi celotnega vodstva stranke do tega dejanja. Toda stranka se je prav kmalu ogradila od začasne ustave,⁸⁴ večjih težav pa jo je rešilo dejstvo, da so jo nenadoma umaknili. Takšno omahovanje vodstva SLS glede ključnega vprašanja strankinega programa in politike, ki jo je vodila v novi državi, je v veliki meri pomenilo izraz njene nemoči v širših jugoslovanskih razmerjih. Tudi mnogi drugi samovoljni ukrepi centralne vlade, npr. razširitev delov kazenskega zakonika Kraljevine Srbije na vso državo,⁸⁵ zatem njena politika v gospodarskih, socialnih, prosvetnih in drugih vprašanjih, so potrjevali premoč državne administracije, ki je izhod iz težav vse pogosteje videla v strogi centralizaciji države.

Boj za avtonomni položaj Slovenije, ki ga je s spretnim taktiziranjem vodila SLS v volilni kampanji za ustavodajno skupščino, je z volitvami 28. novembra 1920 stopil v novo obdobje. Na teh volitvah so se pokazale negativne posledice politike, ki so jo klerikalci vodili v Sloveniji in v odnosih z Beogradom, ko so si prizadevali, da bi za vsako ceno ostali na oblasti. SLS je v Sloveniji dobila le 36,1 % glasov in 14 od skupno 38 poslanskih mest,⁸⁶ tako da je bilo vodstvo stranke zelo zaskrbljeno za nadaljnji položaj stranke in je videlo izhod v radikalizaciji svoje politike. Prvi odločni korak v tem smislu je napravil A. Korošec že v začetku decembra 1920, ko je ob njegovem nastopu proti centralističnemu vladnemu predlogu ustavnega načrta nastala kriza v Vesničevem kabinetu.⁸⁷ Načelstvo SLS je po svoji seji 9. decembra izdalo sporočilo, s katerim je odobrilo ravnanje A. Korošca v ministrskem svetu, zavrnilo vladni načrt ustave in naročilo poslancem SLS, naj v ustavodajni skupščini brezpogojno zastopajo avto-

⁸³ Ministrski svet je z ukazom 30. januarja 1919. sprejel Začasno ustavo za Kraljevino SHS in njeno besedilo je bilo objavljeno v SLUŽBENIH NOVINAH KRALJEVSTVA SHS 8. februarja 1919, vendar so to številko lista takoj umaknili. Toda besedilo ustave je objavilo večje število drugih listov v vsej državi in tudi v Sloveniji. Glej obširneje: B. GLIGORIJEVIĆ, *O pokušanju da se oktroiše privremeni ustav Kraljevine SHS 1919*, JIČ, 3—4, 1966, 112—114.

⁸⁴ Vodstvo SLS je na seji 20. februarja 1919. sprejelo o začasni ustavi sklep, ki obsoja »popolnoma nedemokratični načrt nove državne ustave« in poziva svoje poslance, »naj pri celokupni zakonodaji vztrajajo pri spoštovanju demokratičnih načel«. Ob tej priložnosti je član vodstva SLS B. Remec poudaril, da glede avtonomije SLS ne zahteva »plemensko avtonomijo«, temveč avtonomijo občin in okrajev, da zahteva »političen parlament«, skupno zakonodajo, centralizem v politiki in avtonomijo v gospodarstvu. SLOVENEK, 21. februarja 1919; STRAŽA, 24. februarja 1919.

⁸⁵ Z ukazom ministrskega sveta z dne 24. februarja 1919. so dele tega zakona iz IX. in X. poglavja, ki so določali stroge kazni za žalitev kralja, dinastije in članov kraljevske hiše (SLUŽBENE NOVINE KRALJEVSTVA SHS, 10. aprila 1919), uporabljali tudi v Sloveniji, kjer so dotlej veljali prav tako strogi zakoni, ki so ščitili habsburško dinastijo. AS NS, SPISI NARODNE VLADE SHS, Oddelek za notranje zadeve, okrožnica 8. januarja 1919. (neregistrirano).

⁸⁶ Glej M. ZEČEVIĆ, n.d., 407—410.

⁸⁷ POLITIKA, 2. decembra 1920.

1. julija 1926 poseben letak, ki je v zaključnem delu pozival: »Za pravice do samostojne države vsakemu narodu na Balkanu! Za zedinjeno Slovenijo v svobodno Slovenijo!« Del tega programa je bila tudi Koroška.⁹⁸ V svojem legalnem glasilu *Enotnost* je KPJ 31. decembra 1927 objavila izjavo, v kateri je zahtevala uresničenje zedinjene in samostojne Slovenije v federaciji s sosednjimi narodi. Toda tako kot je bila jasna zahteva obuditev starega slovenskega nacionalnega gesla »Zedinjene Slovenije« z vso njegovo novo, sodobnejšo vsebino, so bili po drugi strani megleni odgovori slovenskih komunistov na vprašanje, kaj bo s Slovenijo, če bi prišlo do njene samostojnosti in združitve. Že od navedenih pojmovanj, da Slovenci sodijo v Srednjo Evropo in da njihova nacionalna rešitev ni v balkanski, temveč v podonavsko-balkanski federaciji, ker Slovenija zgodovinsko, gospodarsko in kulturno spada bolj v Podonavje, čeprav so jo sodobne politične okoliščine vezale na usodo balkanskih držav, pa do trditev, da je za Slovence dober tudi jugoslovanski državni okvir z več enakopravnosti in demokracije itd.,⁹⁹ je bilo v vrstah slovenskih komunistov čutiti pomen narodnostnega vprašanja, sočasno pa tudi nemoč, da bi v tedanjih idejnih vrenjih ter političnih in družbenih razmerah lahko kaj rešili s silami, ki so jim bile na voljo. Vpliv meščanske ideologije v širših družbenih slojih je bil še vedno prevladujoč, direktive Kominterne toge in nerealne, teoretična osnova v KPJ neizdelana, položaj partije v celoti pa zelo otežen spričo ilegalnega delovanja. Prizadevanja pokrajinskega vodstva KPJ za Slovenijo, da bi prek svojih poslancev v oblastnih in občinskih skupščinah izkoristilo javno tribuno za širjenje svojih idej v letu 1928, so bila deležna celo močnega odpora v vrstah partije.¹⁰⁰

Neugodne okoliščine za razvoj slovenskega komunističnega gibanja, njegove očitne posebnosti v odnosu do razvoja revolucionarnega delavskega gibanja v drugih jugoslovanskih pokrajinah ter »izolacija« do dogajanja v osrednjem partijskem aparatu, mladinskih in sindikalnih centralah KPJ itd., so dajale slovenskemu delu partije nekakšen poseben federativen položaj. Razlike v idejnih in teoretičnih pogledih so sledile večkrat tudi različnim nazorom o praktičnih političnih vprašanjih, kar je veljalo za politiko slovenskih komunistov v celoti. Ta politika se je zrcalila zlasti v taktiki enotne fronte kot posebnega fenomena v slovenskem revolucionarnem delavskem gibanju. Občasno paktiranje z idejno in politično različnimi strankami, strujami in skupinami je bilo odraz in nujnost družbenozgodovinskih razmer, v katerih je delovalo slovensko komunistično delavsko gibanje in je pomenilo torej realno pot v boju za osvajanje oblasti. Ko je na primer leta 1926 pred volitvami za oblastne skupščine spet grozila delitev Slovenije, je KPJ pozvala slovenske socialiste, naj se s skupnimi silami postavijo po robu napadu centralizma na slovensko ozemeljsko in narodnostno nedotakljivost.

⁹⁸ J. PLETERSKI, n.d., 307; F. FILIPIČ, n.d., 329. V 20. pogl. opozarja na članek Jožeta Dolenca »Pravica samoodločbe do odcepitve«, objavljen v SVOBODNI MLADINI, št. 1-2, 1928, v katerem je zahteva po svobodni in zedinjeni Sloveniji in to zunaj jugoslovanske države. »Ker nam Slovincem kot narodu v nobeni izmed držav, na katere smo razkosani, niso priznane temeljne narodne pravice, enakopravnost in suverenost, upravičeno trdimo, da smo Slovenci v celoti nesvobodni narod, iz česar izhaja, da je predvsem nesmiselno vezati slovenski problem na katerokoli teh držav ali ga iz nje ven reševati.« S takšno formulacijo izraža Dolenc stališče KPJ — sklepa F. Filipič. J. Pleterski ocenjuje, da je J. Dolenc sistematično marksistično pojasnil pravico do samoopredelitve in povedal povsem realno, kaj pomeni za Slovence. J. PLETERSKI, n.d., 308.

⁹⁹ Glej obširneje: J. PLETERSKI, n.d., 308.

¹⁰⁰ Glej: F. Filipič, n.d., 335—339.

Podobno so ravnali slovenski komunisti tudi leta 1927 pred skupščinskimi volitvami ter tako objektivno širili svoj vpliv med ljudskimi množicami in postajali realna sila v boju Slovencev za enakopravnost in samostojen razvoj. Ta svoj položaj je KPJ v Sloveniji še okrepila po Blejskem sporazumu 1927, ko je program samostojne in zedinjene Slovenije kot najprivlačnejšega gesla za slovenske množice ostal v glavnem na njenih transparentih. Lojze Ude je na večer pred monarhodiktaturo zapisal tole: »...prva poprevratna faza borbe za samostojno združeno Slovenijo, v kateri je bila vodnica SLS, je torej končana. Druge, revolucionarne sile morajo nastopiti. Boj za samostojno, združeno Slovenijo ne sme biti nikdar več prekinjen!«¹⁰¹

Pokrajinsko vodstvo KPJ za Slovenijo je svojo VII. in VIII. pokrajinsko konferenco 13. oktobra ter 25. in 26. decembra 1928 izpeljalo v zelo težavnih okoliščinah preganjanja in nasilja v obdobju režima dr. A. Korošca, ki je bil takrat notranji minister v vladi V. Vukičevića. V času VII. pokrajinske konference je KPJ v Sloveniji imela 196 članov, 36 kandidatov in 96 mladincev, organiziranih v štirih okrožnih in šestih mestnih komitejih s skupno 29 partijskimi celicami. Ta dva poslednja shoda slovenskih komunistov pred začetkom 1929 sta napovedovala novo obdobje v zgodovini slovenske partije.¹⁰² Združevanje naprednih sil slovenske družbe v boju za narodnostne interese v okviru jasnih in konkretnih zahtev, ki so zrasle v slovenskih razmerah in okoliščinah, se je odtlej razvijalo vse bolj okrog KPJ. Diktatura je s svojim nasiljem nad naprednimi zgodovinskimi tokovi samo odložila uresničenje realnega koncepta boja revolucionarnega delavskega gibanja za narodnostne interese slovenskega naroda. Temelji takšnega političnega programa so začrtani prav v okoliščinah nastanka jugoslovanske komunistične ideje in organizacije.

Idejni in politični tokovi med slovenskimi strankami so se kazali tudi v stanju sindikalne organizacije v Sloveniji in o tem obstaja prav tako malce bogatejša zgodovinopisna literatura.¹⁰³ Za razumevanje vrenja v celotnem slovenskem političnem življenju v obdobju 1918—1929, in še posebej v delavskem gibanju, je treba upoštevati že poudarjeno dejstvo, da organizacijske strukture in dejavnosti sindikalnega gibanja v Sloveniji ni moč gledati le prek pripadnosti sindikatov izključno delavskim strankam oziroma samo socialističnemu in komunističnemu gibanju ter tako tudi skupnim jugoslovanskim sindikalnim centralam. Sindikalne in polysindikalne organizacije ter njihova združenja in ustanove so bili v Sloveniji idejno-programsko bolj razcepljeni kot v drugih jugoslovanskih pokrajinah, kajti poleg razrednih sin-

¹⁰¹ L. UDE, *Značilnost zadnjega volilnega boja in današnji notranjepolitični položaj v svitu borbe za samostojno združeno Slovenijo*, MLADINA, 1927—1928, v knjigi: SLOVENCI IN JUGOSLOVANSKA SKUPNOST, Maribor, 1982, 219.

¹⁰² Glej obširneje: F. FILIPIČ, n.d., 354—360. O znanem Odprtem pismu Kominterne članom KPJ, IV. kongresu KPJ v Dresdenu v začetku novembra 1928, dejavnosti zagrebške partijske organizacije in drugih pomembnih dogodkih 1. 1928, ob katerih so slovenski komunisti imeli svoja stališča, glej obširneje: M. MIKUŽ, n.d., 380—384.

¹⁰³ O slovenskem sindikalnem gibanju so poleg podatkov v Z.S. in knjigi M. Mičuža ORIS ZGODOVINE SLOVENCEV V STARI JUGOSLAVIJI ter omenjenih del F. Filipiča in F. Klopčiča obširneje pisali zlasti F. Kresal v svojih delih in posebno v knjigi TEKSTILNA INDUSTRIJA V SLOVENIJI, Ljubljana, 1976, in M. Stiplovšek, RAZMAH STROKOVNEGA SINDIKALNEGA GIBANJA NA SLOVENSKEM 1918—1922, Pregled razvoja in delovanja strokovnih organizacij v jugoslovanskem delu Slovenije od prevrata 1918. do ponovne utrditve revolucionarnih strokovnih organizacij 1922, Ljubljana, 1979; zatem M. Ivanič, F. Kresal, J. Prunk, M. Stiplovšek, POT SLOVENSKEGA DELAVSTVA V DELAVSKO ENOTNOST, Ljubljana, 1982. Glej tudi drugo literaturo, navedeno v tej publikaciji.

nomistični program in da ne smejo stopiti v nobeno politično kombinacijo, ki ne bo sprejela takšnega programa.⁸⁸ To je bilo sočasno znamenje, da se SLS razhaja z radikalno-demokratskim blokom, kar naj bi omogočilo, da bi stranka dobila spet nekdanji vpliv v Sloveniji. Sledila je ostavka A. Korošca kot ministra za promet v vladi M. Vesnića in zatem tudi poverjenikov SLS v Deželni vladi na čelu s predsednikom J. Brejcem, kar je pripeljalo do padca vlade M. Vesnića 14. decembra 1920.

Vsi ti dogodki so bili znamenje odmika SLS od centralističnih sil, kar se je pokazalo kot nujnost za izboljšanje notranjih razmer v stranki. Utemeljenost takšne usmeritve SLS so potrdile občinske volitve, ki so bile v Sloveniji od konca aprila do sredine maja 1921.⁸⁹ S tem, da je avtonomistični program postavila v središče agitiranja, si je klerikalna stranka za krajše obdobje povrnila svojo popolno prevlado v Sloveniji in tako potrdila znano dejstvo, da je bilo slovensko ljudstvo usmerjeno republikansko in proticentralistično. Ta veliki politični vzpon je SLS uresničila v zelo kratkem času in ga dosegla navzlic vladi liberalcev v Deželni vladi. V veliki meri je k temu pripomogel tudi resno pripravljen politični, socialni in kulturni program stranke, ki se je konkretno pokazal zlasti v boju glede ustavnega vprašanja.

Ustavni načrt SLS so 12. februarja 1921 izročili ustavnemu odboru kot ločeno stališče Jugoslovanskega kluba,⁹⁰ v nasprotju z vladnim načrtom ustave. Po svoji obliki ustavni načrt SLS ni bil popoln, torej poseben ustavni projekt, vendar pa je po vsebini in po zahtevah za spremembo vladnega predloga ustave pomenil dejansko »posebno ustavo«, ki se je zelo razlikovala od vladnega predloga.⁹¹ Temelje vsebine ustavnega načrta Jugoslovanskega kluba so izdelovali in jasno zagovarjali v času volilnega boja za Ustavodajno skupščino in zlasti v obdobju njenega delovanja od začetka januarja 1921.⁹² Že novembra 1920 je A. Korošec oblikoval temeljne ustavne smernice svoje stranke, ki jih je potem poslal ministrskemu svetu kot pisne pripombe k ustavnemu projektu L. Markovića. Te pripombe, znane kot »Koroščev načrt ustave«, so kasneje še natančneje obdelali in dopolnili in dejansko so pomenile »ločeno mnenje« Jugoslovanskega kluba,⁹³ ki je glede na značaj te parlamentarne koalicije v celoti izražalo stališča SLS.

Ustavni načrt N. Pašića, s katerim so se soočili vsi drugi ustavni predlogi, je temeljil na ustavnem načrtu M. Vesnića, medtem ko se je od ustavnega načrta vlade S. Protića močno razlikoval po obliki in vsebini. Bistveno sta se ta

⁸⁸ VEČERNJI LIST, 10. decembra 1920.

⁸⁹ Na občinskih volitvah v Sloveniji, ki so bile v »avtonomnih« mestih — Ljubljani, Mariboru, Celju in Ptuju — 26. aprila, v drugih krajih Slovenije pa končane 13. maja 1921, so bili rezultati naslednji: SLS je od 12.368 izvoljenih odbornikov dobila 7.559 ali 61,12 %, medtem ko je ostalih šest strank skupno dobilo vsega 4.809 odbornikov ali 38,88 %. SLOVENEK, 21. maja 1921.

⁹⁰ Jugoslovanski klub kot koalicijsko parlamentarno telo v Začasnem narodnem predstavništvu je SLS ustanovila v začetku marca 1919. V njem so bili poleg slovenskih klerikalnih poslancev tudi trije poslanci hrvatskih klerikalcev, zbranih okrog lista NARODNA POLITIKA, tako da je bilo v klubu skupno 19 poslancev. Jugoslovanski klub je bil v resnici odgovor SLS na ustanovitev močnega parlamentarnega kluba Demokratske stranke. (SLOVENEK, 7. marca 1919). Kasneje, v razdobju pripravljanja svojega ustavnega načrta, je Jugoslovanski klub poleg SLS združeval poslance Hrvatske pučke stranke, torej hrvatske klerikalce in poslance Bunjevačko-šokačke stranke.

⁹¹ POLITIKA, 21. februarja 1921; SL. JOVANOVIĆ, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1921, 43; J. HOHNJEC, *O ustavi naše države, SLOVENCI V DESETLETJU 1918—1928*, 326.

⁹² Glej: M. ZEČEVIĆ, n.d., 420—464.

⁹³ SLOVENEK, 27. novembra 1920; STRAŽA, 29. novembra 1920.

dva načrta razlikovala glede centralizirane upravne razdelitve države, kakršno je zastopala radikalno-demokratska koalicija, in uvajanja pokrajinske samouprave, ki jo je predlagal S. Protić.⁹⁴ Po vsebini in namenu je bil ustavni koncept SLS soroden načrtu S. Protića in predlogu Narodnega kluba, nasprotoval pa je predlogu Pašićeve vlade. V socialnih zahtevah so bili ustavni predlogi Jugoslovanskega kluba v marsičem podobni predlogom Zemljoradničke stranke in Socialistične stranke.

Načrt Jugoslovanskega kluba se je načelno strinjal z vladnim predlogom le v sprejetju ustavne in parlamentarne monarhije. Številne razlike pa so vsebovali »ločeno mnenje« in vrsta nastopov poslancev Jugoslovanskega kluba v skupščinskih telesih. Njihovo vsebino pomenijo v bistvu naslednje zahteve: 1. dvodomni sistem s politično in socialno-ekonomsko skupščino, ki bi ju volili — a) politično skupščino volivci obeh spolov po dopoljenem 21. letu starosti; b) socialno-ekonomsko skupščino, ki bi jo sestavljale družbenoekonomske skupine, stanovi in poklici; 2. pravica ljudstva do sodelovanja v zakonodaji z referendummi in narodno iniciativo; 3. razdelitev države na šest pokrajin: Srbijo, Hrvatsko in Slavonijo z Medjimurjem, Bosno in Hercegovino z Dalmacijo, Črno goro, Vojvodino in Slovenijo s Prekmurjem — tako da bi jih delili na okrožja, okraje in občine, kot pokrajine pa bi bile pravne osebe in samoupravne enote; 4. za reševanje sporov med pokrajinami in državo bi bilo pristojno Državno sodišče; 5. pokrajinska skupščina in vlada bi bila avtonomna zakonodajna in izvršilna organa na svojem področju z izjemo tistih zadev, ki bi bile po ustavi v pristojnosti države. Pokrajinske zakone bi potrjeval kralj na predlog ministrskega sveta. Predsednika pokrajinske vlade bi postavljala kralj in ga izbral med tremi kandidati, ki bi jih predložila pokrajinska skupščina. Pokrajinska vlada bi odgovarjala pokrajinski skupščini za vse zadeve, ki bi sodile v pristojnost pokrajine, v državnih zadevah pa centralni vladi in skupščini; 6. razdelitev financ bi urejali po temeljnem načelu, da bi neposredni davki pripadali pokrajini, posredni pa državi; 7. sprejeli bi socialno-ekonomske odredbe, po katerih bi imel vsak državljan pravico in obveznost do družbeno koristnega dela; posebej bi zaščitili delovno silo in sprejeli enotno delovno pravo; ustanovili bi delavske svete v podjetjih, ki bi imeli pravico vpogleda v upravljanje in poslovanje in bi soodločali v vseh zadevah, kjer bi šlo za interese delavcev; vpeljali naj bi kontrolo strokovno-gospodarskih svetov nad vsemi večjimi državnimi, zasebnimi, delniškimi in samoupravnimi podjetji; gospodarske svete bi sestavljali zastopniki podjetnikov, delavcev (uslužbencev) in potrošnikov; zakonodajalec bi imel pooblastila, da bi določal podjetja, v katerih bi delavci sodelovali pri upravljanju in delitvi čistega dobička; zakonodajalec bi odločal o kolektivizaciji zasebnih podjetij; država bi se zavezala, da bi s krediti in posebej izločenimi sredstvi iz državnega proračuna podpirala združno gibanje; 8. postopoma bi ukinjali stalno vojsko, kar bi pomenilo merilo za uresničevanje socialnega programa.⁹⁵

V svojih nastopih so poslanci SLS in Jugoslovanski klub v celoti poleg zahtev po zagotovitvi ozemeljske avtonomije v zgodovinskih mejah in vztrajanja, naj bi novo državo imenovali »Jugoslavija« idr., največjo pozornost posvečali temu, da bi iz ustave izločili t. i. kancel-paragraf, zakon o prepovedi zlorabljanja vere v politične namene. V praktičnem smislu je bilo osrednje vprašanje njihovega političnega boja povezano z obračunom z liberalci glede prevlade v Slo-

⁹⁴ S. PROTIĆ, *Vladin predlog Ustava*, Beograd 1921, 5—9.

⁹⁵ J. HOHNJEC, n.n., 325—328; S. JOVANOVIĆ, n.d., 43—46; M. ZEČEVIĆ, n.d., 464—468; DJ. STANKOVIĆ, *Administrativna podela Kraljevine SHS*, ISTORIJSKI GLASNIK, 1—2, 1981, 35—37.

veniji in so zato tudi probleme avtonomije ali centralistične ureditve države javnosti predstavljali kot »separatizem« ali »srbofobstvo«, »srbofilstvo«, protidržavno ali državotvorno delovanje ipd.⁹⁶ Klerikalci so si v Sloveniji močno prizadevali, da bi v obrambo svojega avtonomističnega programa angažirali novo izvoljene občinske organe oblasti. Nekaj desetih občin je podpisalo resolucijo, v kateri so zahtevale »nedeljivo avtonomno upravljanje v Sloveniji« s pokrajinsko skupščino, vlado in lastno zakonodajo.⁹⁷ Zaradi takšnih zahtev so liberalci opozarjali, da Slovenska ljudska stranka s Hrvatsko republikansko kmečko stranko podira novo državo. Ko je Jugoslovanski klub zapuščal Ustavodajno skupščino, je njenemu predsedniku 14. junija 1921 poslal izjavo, v kateri je kot pglavitno načelo svojega ustavnega pojmovanja (ob določilih, ki naj bi zagotovila »socialno-ekonomsko pravičnost«) poudaril avtonomistično načelo, ki bi temeljilo na delegirani zakonodaji v deželah »z mejami, v katerih so se znašle ob našem narodnem zedinjenju«. Centralistično ureditev je ocenil kot razdiranje enotnosti naroda in države.⁹⁸ To svoje stališče je SLS še dokaj obširneje in v radikalnejši obliki sporočila slovenski javnosti.

Poleg akcije SLS v skupščinskih telesih v Beogradu in agitacije na strankinih zborovanjih in v njenem tisku je bilo vprašanje državne ureditve v Sloveniji tudi predmet znanstvenega in strokovnega razpravljanja. Med bojem za ustavo se je ugledni slovenski pravnik dr. Henrik Steska zavzemal za uvedbo parlamentarizma z omejenimi pooblastili, torej za decentralizacijo državne, upravne in sodne oblasti ob upoštevanju političnih, ekonomskih in kulturnih razlik v posameznih delih države. Steska je poudarjal, da prav zaradi teh razlik ni mogoče vpeljati stroge državne centralizacije. Po njegovem predlogu bi morali decentralizacijo oblasti upoštevati v naslednjih »posebnih geografskih in kulturnih celotah«: 1. Sloveniji; 2. Hrvatski s Slavonijo, Medjimurjem in Baranjo, vendar »iz geografskih razlogov« brez Srema; 3. Dalmaciji; 4. »Ercegbosni«; 5. Srbski Vojvodini; 6. Pomoravski Srbiji; 7. Povardarski Srbiji in 8. Črni gori s Skadrom. Steska je menil, da bi takšne celote z zakonodajnimi pristojnostmi lahko izražale svoje posebnosti in ne bi imele možnosti za kakršnokoli »posebno državno separiranje«. Centralni parlament bi obdržal naslednje najpomembnejše zadeve in resore: državno ustavo, vojsko, zunanjo politiko in trgovino, železnice, pomorstvo in pošto, državne finance, državljanstvo, civilno, posebno in javno trgovinsko in obrtno pravo, kazensko pravo, verske organizacije in njihove medsebojne odnose. Na vseh drugih področjih bi parlament sprejemal samo okvirne zakone, sprejemanje posameznih zakonov bi zaupali pokrajinskim skupščinam, sankcioniral pa bi jih kralj. Po podobnem načelu bi uredili upravo in pravosodje, tako da bi vpeljali upravno in ustavno sodstvo (z Državnim sodiščem in Glavno računsko kontrolo) in opravili poenotenje zakonodaje.⁹⁹

⁹⁶ SLOVENEK, 11, 12. julij 1921; JUTRO, 8. junija 1921; M. GRBA, *Pokrajinska ksenofobija*, NOVI ŽIVOT, knj. V, 7 zv., 4. junija 1921, 198, in dr.

⁹⁷ SLOVENEK, 11. junija 1921.

⁹⁸ STENOGRAFSKE BELEŽKE USTAVODAJNE SKUPŠČINE. LII, 2.2., 15. junij 1921, 3—4.

⁹⁹ H. STESKA, *K vprašanju organizacije naše države*, SLOVENSKI PRAVNIK, 1. XXXIV, št. 1—4, Ljubljana, aprila 1920, 1—20. Glej tudi: F. OGRIN, *Misli o državnopravni ureditvi Jugoslavije*, SLOVENSKI PRAVNIK, št. 9—12, Ljubljana, decembra 1920, 234—248, in drugi prispevki, objavljeni v tem časopisu v letih 1920. in 1921. Nekateri slovenski pravniki so sodili, da je vprašanje poenotenja zakonov v Kraljevini SHS zelo aktualno in so zaradi tega predlagali, naj bi se unifikacije lotili najprej na področju kazenskega prava, prometnega prava in v občem smislu materialnega civilnega prava. Avstrijski civilni postopek so ocenjevali bolje kot srbskega, medtem ko so bile najhujše težave pri unifikaciji dednega prava. I. KAV-

Ustavni program avtonomnega položaja Slovenije v decentralizirani in demokratični jugoslovanski državi je v začetku leta 1921 pridobival vse več privržencev v Sloveniji tudi zunaj klerikalne stranke. Njegove osnovne programske zahteve so sprejele vse stranke, skupine in struje v javnem in političnem življenju Slovenije, ki dotlej niso pripadale vladajočemu demokratsko-radikalnemu bloku. Vsebino takšnega ozračja izraža tudi že omenjena »Avtonomistična izjava slovenskih kulturnih delavcev« iz raznih političnih krogov, objavljena februarja leta 1921. Njena vsebina je odmevala tudi po vsej državi. V Sloveniji je ta izjava označila začetek oblikovanja in krepitev avtonomističnega gibanja, ki je bilo potem vse do zloma stare Jugoslavije temeljna preokupacija slovenske narodnostne politike.¹⁰⁰ »Avtonomistična izjava« je močno podprla ustavne rešitve, ki jih je ponujala Slovenska ljudska stranka, čeprav je bila v primerjavi s programom SLS v glavnem deklarativnega in načelnega značaja. »Avtonomistično izjavo« so ostro obsojali liberalni krogi, ki so jo ocenjevali kot strahopetnost dela slovenske inteligence, reakcionarnost, izdajo ipd.¹⁰¹

Ustavni načrt SLS je v skladu z dotodanjim zgodovinskim razvojem slovenskega naroda in stopnjo razvoja narodnostne zavesti pomenil kompromis med decentralističnimi in federalističnimi idejami z delnim upoštevanjem centralističnega načela.¹⁰² Upoštevanje nezadostno uveljavljeno slovensko državnopravno tradicijo, so iskali srednje rešitve, kar je pomenilo, da so zahtevali manj kot federacijo in nekaj več kot običajno decentralizacijo, in prav zaradi tega je bilo takšno pojmovanje pravno neopredeljeno. Njegova posebnost je temeljila v sprejemanju ideologije klerikalnih strank in katoliškega gibanja tistega časa, ob vplivu evropskih krščansko-socialnih gibanj, predvsem pa na praktičnih interesih in skrajnih ciljih slovenskega »nacionalnega« katolicizma. Socialne in demokratične zahteve v ustavnem načrtu SLS, torej Jugoslovanskega kluba, so v veliki meri povzeli po povojni nemški (weimarski) ustavi in so bile v marsičem naprednejše od takšnih zahtev v drugih jugoslovanskih ustavnih predlogih. V temelje klerikalnega ustavnega projekta je bila vgrajena zamisel slovenskega narodnostnega zbiranja in avtonomnega, torej svobodnega vladanja vodilnih političnih sil v okvirih svoje pokrajine. Spričo tega, da je bila v Sloveniji zdaleč najmočnejša SLS in njeno katoliško gibanje, je očitno, da je ustavni program Jugoslovanskega kluba izražal predvsem interese klerikalne stranke, tesno povezane s katoliško cerkvijo. Demokratiška zahteva po ženski volilni pravici bi bila morala stranki še trdneje zagotoviti množično podporo, okrepiti katoliške vrste in sočasno onemogočiti prodor liberalizma in socialističnih idej v slovenskem prostoru. Toda navzlic temu je bil ustavni načrt SLS v primerjavi z drugimi ustavnimi predlogi še najbližji zgodovinskim interesom in težnjam slovenskega ljudstva. Ob takšni oceni pa je treba upoštevati dejstvo, da so bile vodilne politične sile v Sloveniji v tistem času obremenjene s katoliško ekskluzivnostjo in bojznijo pred pravoslavjem in so v svojih zahtevah o teritorialni razdelitvi nove države zahtevale upostavitve katoliško-pravoslavnega ravnotežja. Po predlogu SLS bi morali Dalmacijo priključiti Bosni in Hercegovini, da bi tako nasproti Srbiji (s »Staro Srbijo«), Črni gori in Vojvodini postavili tudi

ČNIK, *O ujedinenju prava*, SLOVENSKI PRAVNIK, 1., 34, Ljubljana, avgusta 1920, št. 5—8, 113—116; F. GORŠIČ, *O izenačevanju zakonov*, SLOVENSKI PRAVNIK, Ljubljana, decembra 1920, št. 11—12, 248—255.

¹⁰⁰ F. ERJAVEC, *Avtonomistična izjava*, 169; A. PREPELUH, n.d., 532.

¹⁰¹ NJIVA, I/4, 7. marca 1921, 81—88.

¹⁰² V analizi ustavnega načrta SLS in njegovih morebitnih posledic za slovensko kulturo, gospodarstvo, delavstvo, inteligenco in pod., so liberalci dokazovali, da je klerikalni ustavni koncept v svoji osnovi federalističen. ECONOMICUS, *V borbi za ustavo*, NJIVA, I/4, 7. marca 1921, 69—73.

tri katoliške celote: Slovenijo, Hrvatsko in Slavonijo ter Bosno in Hercegovino z Dalmacijo. Ta predlog je vseboval tudi interes slovenskih katoliških krogov, da ne bi prišlo do večje krepitve sosednje Hrvatske.¹⁰³

Če bi na enem kraju iskali strnjeno stališče SLS do dogodkov od Krfske deklaracije do Vidovdanske ustave, bi morali nedvomno najprej pogledati v članek vidnega klerikalnega politika in poslanca F. Smodeja — »Revizija ustave« — ki ga je objavil leta 1922 časopis *Socialna misel*. Iz opozicijske trdnjave, v kateri se je zabarikadirala njegova stranka, je Smodej vrgel v javnost argumentirano in uničujočo kritiko vodenja jugoslovanske politike in njenih praktičnih rezultatov. Verjetno se je tudi sam zavedal, da je bil takšen srd zapoznel, saj ga ni bilo v pravem času, ko je SLS imela visok položaj v državni strukturi oblasti. »V Jugoslovanih je precej temperamenta. To se kaže zlasti v političnem življenju, kjer se najtežja politična vprašanja rešujejo z največjo strastjo. Bolj se čislajo krilatice in krepki izrazi kakor razlogi.« S temi besedami je začel Smodej svojo analizo vzdušja in obnašanja v jugoslovanskem političnem življenju, ko je obsojal neznanstvenost, enostranost in primitivizem, ki vladajo tudi pri odločanju najpomembnejših državnih vprašanj. »Tako je bilo mogoče« — nadaljuje Smodej — »da so bile ne samo kar cele stranke, marveč celo kar celi narodi ali plemena — kakor jih že hoče kdo imenovati — v javnosti žigosana kot protidržavna, ker v ustavnih vprašanjih niso soglašala z večino zakonodajnega predstavništva, s čimer seveda še ni rečeno, da ne z večino državljanov.«

Smodej poudarja dalje, da vseh zagovornikov centralizma ni motiviral »plemenski ali strankarski imperializem«, da je centralistični sistem mogoč in priporočljiv v »razburkanih, revolucionarnih, torej neurejenih razmerah«, vendar pa sta za kakršnokoli državno ureditev nujna enakopraven dogovor in spoštovanje predhodnih sporazumov. Krfska deklaracija je bila »samo prva skupna nacionalna manifestacija« o nastajanju skupne jugoslovanske države in podpisal jo je Jugoslovanski odbor, ki ni imel »pravnomočnih pristojnosti«, da bi sklepal pogodbe v imenu Jugoslovancev iz monarhije, in spričo tega je njen pomen le v informativnem in agitacijskem značaju za zunanji svet. »Zaradi krivde srbske vlade« ni praktično dosegla niti tega, da bi bili Jugoslovanci iz monarhije priznani za zaveznike, kar so dosegli Čehi, Poljaki in Transilvanski Romuni. (Tukaj Smodej očitno ne upošteva politike antante s češko, poljsko in romunsko vojsko do revolucije v Rusiji — M. Z.). »Važni so pa v tem pogledu sklepi Ženevske konference in Narodnega veča v Zagrebu. Ti nam po eni strani kažejo, kako so si tedanji zastopniki strank in ljudstva, oziroma držav v širokih obrisih zamislili novo državo, in na drugi strani jim pa bo s pravnega stališča težko oporekati kompetenco.«

Predstavnikom Narodnega vijeća v Ženevi bi morali priznati vsaj toliko pooblastil, nadaljuje Smodej — kot Jugoslovanskemu odboru ob podpisu Krfske deklaracije. Sklepi Ženevske konference jasno kažejo, »da je bilo zedinjenje priznано v federativni obliki dveh držav z določeno avtonomistično tendenco . . .

¹⁰³ Zanimive so tudi značilne intervencije, ki jih je A. Korošec lastnoročno zapisoval kot dopolnilo popravkov v Protičev načrt ustave. Tako je na primer ob nazivu države »Kraljevina SHS« (čl. 1., prvo poglavje) zapisal: »Separatizam v naslovu, nepraktično. Osjećaj državljanskog jedinstva izražā Jugoslavija«. Za čl. 3., ki predvideva, da je »službeni jezik Kraljevine (je) srpsko-hrvatski. U slovenačkim krajevima vredi kao službeni jezik i slovenački dijalekt«, je Korošec pristavil v prvem stavku »i slovenački«. Kot splošno pripombo je A. Korošec zapisal naslednje: »JUGOSLAVIJA — neka bude PROGRAM ujedinjenja SVIH Slovena — mirnim putem, ne oružanim imperijalizmom. Nočemo zarobiti, nego prizajediti. SUSEDI će protiv nas, ako se mi z njima ne zvezemo.« PAM, Anton Korošec, šk. 1—5, ev. št. 7, IV/36-1958.

da je bilo ustvarjanje nove države na pravem potu in da je bil dr. Korošec v Ženevi mnogo previdnejši nego Narodno veče samo«. Sledila je akcija S. Pribičevića s formalnim predlogom Dalmatinske vlade, v katerih so »silno forsirali zedinjenje v najstrožjem centralističnem smislu, na kar pa večina Narodnega veča ni pristala, znamenje, da ni mislila na centralistično ureditev države, kakor določa Vidovdanska ustava«. Izraz »enotna država«, za katerega se je zavzemala tudi delegacija Narodnega vijeća SHS, ni istoveten s centralistično urejeno državo, opozarja Smodej — in sklepa, da je to jasno »iz cele frazeologije«, ki so jo uporabljali v Ženevi in v Narodnem vijeću v Zagrebu.

Voljo Jugoslovanov iz monarhije je jasno tolmačila vsebina t. i. »prešnog prijedloga«, sestavljenega v Hrvatskem saboru 29. novembra 1918, ki je bil usmerjen predvsem proti preglasovanju in se je tako zavzemal za enakoprvnost Slovencev, Hrvatov in Srbov. Tudi Adresa Narodnega vijeća SHS z dne 1. decembra 1918 pomeni s svojim stališčem o ohranitvi obstoječih avtonomnih administrativnih organov pod kontrolo državne vlade in njihovi odgovornosti avtonomnim predstavništvom, torej pokrajinskim skupščinam, za F. Smodeja neizpodbiten dokaz, da ob sestavljanju in sprejetju Vidovdanske ustave niso spoštovali volje Slovencev in Hrvatov. »Na vse to se večinske stranke v konstituenti niso ozirale in so gradile ustavo brez vsakega ozira na razvoj priprav za konstituento in na resnično mišljenje Hrvatov in Slovencev...« Zahteve po reviziji ustave, ki so jih začeli postavljati radikalni in demokratski disidenti, pravi na koncu Smodej, bi morale ustrezati tistim ustavnim osnovam, ki so jih postavili v Ženevi in v Narodnem vijeću SHS. »Vsaka druga ustavna revizija bi danes manj kakor kdaj prej mogla zadovoljiti Hrvate in Slovence in ne bi vodila do sporazuma, dasi je jasno, da je možen le kompromisen izhod med Radičevim in centralističnim ekstremom, kakor ga predstavlja avtonomistični program Slovenske ljudske oziroma Hrvatske pučke stranke, ki je hkrati določnejši izraz Ženevske deklaracije, oziroma sklepov Narodnega veča«. ¹⁰⁴

V okviru slovenskega meščanskega tabora so takšne »klasične« zahteve in tolmačenja vodstva SLS glede ureditve jugoslovanske države in posebne položaja Slovenije v njej presegli le »mladi« iz vrst liberalne levice. Odločno so se zavzemali za zedinjenje vseh Južnih Slovanov v eni državi z Bolgari vred in so v letih 1926—1927 ponovno obudili staro slovensko politično vizijo. »Mi smo se od nekdanj izmed vseh Slovanov najbolj ogrevali za slovanstvo« — je leta 1927 poudarjal V. Košak — »kaj pa smo si predstavljali pod tem slovanstvom, pa še danes ne vemo. Kar na slepo smo zaupali raznim slovanskim narodom, da nas 'osvobodijo' (kaj se pravi osvoboditi koga?), udeleževali smo se vseh vseslovanskih shodov in banketov, z navdušenimi napitnicami slavili neko megleno slovanstvo in se kar preHITEVALI z izjavami o našem zlitju z raznimi slovanskimi narodi. Na nas same kot narod nismo pri tem nikdar mislili. In zato je šlo življenje večine slovenskega naroda preko tega in zato je nastal velik, danes že skoraj nepremostljiv prepad med našim ljudstvom in našo inteligenco. In prav taki smo bili, ko se je pojavilo vprašanje zedinjenja Slovencev, Hrvatov in Srbov v skupno državo. Hoteli smo zahtevati našo narodnost, medtem ko so mislili Srbi na Veliko Srbijo in nas proglasili Hrvati za Planinske Hrvate. Danes pa se čudimo, da se nahajamo v tako obupnem položaju. Vprašujemo se, če je moglo biti po vsem tem drugače! Tudi mi smo mnenja, da se zedinjenje z Bolgari mora izvršiti... Tokom kratkih devetih let po prevratu smo uvideli, da je naša rešitev edino le v popolni politični samostojnosti, ker se edino na tej pod-

¹⁰⁴ F. SMODEJ, n.n., *Socialna misel*, 1922, 265—269. O avtonomističnem programu in republikanskem »konceptu« SLS za volitve v marcu 1923 glej: J. Perovšek, n.n. 8—20.

lagi moremo razviti kot narod. Torej more biti edina oblika bodoče skupne države vseh Južnih Slovanov federacija . . . Zato bo vse naše stremljenje in delo — v tem vprašanju — usmerjeno v zedinjenje Slovencev, Hrvatov, Srbov, Bolgarov in Makedoncev v federativno državo Južnih Slovanov . . .¹⁰⁵

V primerjavi s klerikalnimi voditelji, zlasti njihovim prvakom dr. A. Ko-roščem, ki so vprašanje samostojnega razvoja in priznanja makedonskega naroda postavljali nejasno in ga v glavnem ocenjevali skozi prizmo političnih odnosov s srbskimi strankami, zlasti z Radikalno stranko, in ga izkoriščali tudi kot sredstvo pritiska nanjo, so levi liberalci, zlasti tisti, ki so bili naklonjeni marksi-stični usmeritvi, pravico Makedoncev do svoje »narodne samostojnosti« in enako-pravnosti v bodoči jugoslovanski in balkanski federaciji zastopali odkrito zaradi svojega naprednega prepričanja.¹⁰⁶ Po tej plati so se pokazali kot zastopniki napredne misli pri reševanju nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji v obdobju 1918—1929 in so se — prav tako kot s svojimi stališči o balkanski federaciji — zavzemali za pravico narodov do samoodločbe in se tako približali pojmovanjem slovenskih komunistov.¹⁰⁷ Tako je glede samostojnega razvoja Slovencev in federativne ureditve jugoslovanske države v nasprotju s spremenljivo politiko vodstva SLS mlada levica, ki je nihala med liberalizmom in socializmom, za-stopala jasna in trdna stališča in jih odkrito zagovarjala in uveljavljala. Temeljni pogledi na ustavno in narodnostno vprašanje v slovenskem delavskem gibanju zaradi njihove močne sorodnosti z idejnimi in organizacijskimi vrenji in zaradi poudarjene odvisnosti od narodnostne politike, ki jo je v obdobju od 1919 do 1929 vodila KPJ, so omenjeni v prejšnjem poglavju le v nekaterih nji-hovih aspektih. Bralca pa opozarjam na literaturo, v kateri bo lahko našel širše odgovore na to pomembno in zanimivo vprašanje.

4. Pomen uvajanja oblastne samouprave leta 1927 v Sloveniji

Razdelitev na oblasti, ki so si jo zamislili demokrati in podpirali tudi radikali, je računala na še večje utrjevanje centralizma in unitarizma, torej na razbitje »plemenskih« in »zgodovinskih« posebnosti jugoslovanskih narodov.¹⁰⁸ Z Vidov-

¹⁰⁵ V. KOŠAK, *Jugoslovansko-bolgarsko zedinjenje*, MLADINA, L. III, št. 1, 1926 do 1927, 172—173. Glej tudi: I. GRAHOR, *Zbližanje z Bolgari*, prav tam, 173. in pod.

¹⁰⁶ V. KOŠAK, n.n., 173; v članku »K vprašanju Makedonije«, MLADINA, I. IV, št. 1, 1927—1928, 22, pravi na primer naslednje: »Gospodje v Belgradu trdovratno tajijo obstoj makedonskega vprašanja in srbski predstavniki znanosti se v tem pogledu popolnoma strinjajo s šovinisti. Tako je profesor beograjske univerze gospod Vasilij Popović v ‚Narodni enciklopediji SHS‘ objavil strogo objektivni članek profesorja Stanojevića o makedonskem vprašanju, v katerem se pravi, da je to vprašanje stavljeno z dnevnega reda, da je bilo rešeno v preteklih vojnah. Stvarnost pa, neutajljiva dejstva to temeljito demantirajo«.

¹⁰⁷ Nazori dela liberalne levice o reševanju slovenskega narodnostnega vprašanja so se posebej ujemale s stališči slovenskih komunistov, tako imen. dekalistov. O tem pričajo tudi njihove zahteve po pravici narodov do samoopredelitve in odcepitve, kar so pogosto poudarjali. Uveljavljenje tega leninskega načela so presojali kot preliminarni boj za uresničenje samostojnega in enakopravnega položaja Slovencev v federativni jugoslovanski državi, kar sta želeli obe politični skupini. Liberalna levica in slovenski komunisti so v pravici narodov do samoopredelitve in odcepitve videli predvsem pot do uresničenja idealov »Zedinjene Slovenije«. Glej: M. DOLENC, *Pravica samoodločbe do odcepitve*; D. KERMAUNER, *Pravica samoodločbe slovenskega naroda pred sodiščem*, SVOBODNA MLADINA, I. I. št. 1—2, 1928, 5—11; 104—107.

¹⁰⁸ Od slovenskih strank so za Vidovdansko ustavo glasovali le slovenski liberalci kot poslanci Demokratske stranke in poslanci Samostojne kmetijske stranke. Poslanci SLS in slovenski komunisti niso glasovali, socialdemokrati in narodni so-

dansko ustavo, izglasovano 28. junija 1921, so uzakonili monarhistično, centralistično in unitaristično notranjo ureditev jugoslovanske države. Državo naj bi razdelili na upravne oblasti, ki ne bi smele imeti več kot 800.000 prebivalcev, to pa bi morali urediti s posebnim zakonom najkasneje šest mesecev po sprejetju ustave. Po tem ustavnem določilu bi bila Slovenija razdeljena na dve upravno-administrativni območji, ki bi gravitirali k največjima slovenskima gospodarskima in kulturnima središčema — Ljubljani in Mariboru. Po 95. členu ustave bi upravo v državi organizirali po oblasteh, okrožjih, okrajih in občinah, upoštevali pa bi naj, da bi jih oblikovali po naravnih, torej zemljepisnih, socialnih, gospodarskih in prometnih razmerah. Natančnejša določila o ureditvi in pooblastilih oblastnih samouprav bi morali urediti s posebnim zakonom, vendar koalicijska radikalno-demokratska vlada tega ni mogla opraviti v predvidenem roku in se je zato zatekla k Odloku o razdelitvi države na oblasti z dne 26. aprila 1922, ne da bi se bila posvetovala z Narodno skupščino.¹⁰⁹ V predlogu zakona o oblastni in okrajni samoupravi (2. točka predhodnih odredb) oziroma v sprejetem odloku je bilo predvideno, da je treba volitve za oblastne skupščine izpeljati v obdobju treh mesecev po začetku njihove veljave (28. aprila 1922). Toda do volitve v oblastne skupščine v Sloveniji je minilo še pet let, kar je neugodno vplivalo na še hitrejši in vsestranski politični, gospodarski in kulturni razvoj Slovenije v prvem desetletju življenja jugoslovanske države. Prav tako so odložili tudi uvedbo oblasti v drugih krajih države, osnovni razlog za odlaganje tega vprašanja pa je bil v hrvatsko-srbskem spopadu, torej v problemih »parcelizacije Hrvatske« oziroma celotne države, ki je nastala po vojni in revolucionarnih vrenjih. Tako so vse do leta 1925 obdržali staro administrativno razdelitev v nekaterih delih države.

Do uvedbe oblastnih samouprav leta 1927 se je uprava v Sloveniji razvijala v občin okvirih položaja uprave v vsej državi, vendar s poudarjenimi posebnostmi. Potem ko je Narodno vlado, ki je nastala v času prevrata, zamenjala Deželna vlada, torej tedaj, ko jo je januarja 1919 imenoval ministrski svet, sta bila za razvoj slovenske uprave značilna centralizacija in nenehno zmanjševanje njenih samostojnih pooblastil. To so dosegli z omejevanjem samoupravnih pravic in — kot je bilo že povedano — z upostavitvijo številnih ustanov, ki so svoje delo opravljale pod neposrednim nadzorstvom posameznih državnih ministrstev. Poleg pogostnega menjavanja vodilnih garnitur in v odvisnosti od sodelovanja posameznih slovenskih strank v centralni vladi je Deželna vlada delovala do junija 1921, ko so v smislu določil 134. člena Vidovdanske ustave upostavili Pokrajinsko upravo za Slovenijo z oddelki za notranje zadeve, kmetijstvo in javna dela, socialno skrbstvo, prosveto in bogoslužje, pravosodje in gozdarstvo.¹¹⁰

Na čelu predsedstva Pokrajinske uprave je bil pokrajinski namestnik in prvi takšen »kraljev« izbranec je bil dr. Ivan Hribar. Imenovan je bil v začetku

cialisti pa so glasovali proti ustavi. STENOGRAFSKE BELEŽKE US, LXII, r.s., 28. junija 1921, 5—8, O razlogih razdelitve države na oblasti glej obširneje: DJ. STANKOVIČ, n.n., 35—37; S. JOVANOVIČ, n.d., 59—60, 383; G. VLAJČIČ, KPJ O USTAVNOM REGULIRANJU JUGOSLAVENSKOG PITANJA, n.d., 91—98.

¹⁰⁹ SLUŽBENE NOVINE KRALJEVSTVA SHS, št. 92, 28. aprila 1922; URADNI LIST POKRAJINSKE UPRAVE ZA SLOVENIJO, št. 134 in 136, 15. maja 1922; glej obširneje: DJ. STANKOVIČ, n.n., 43—46.

¹¹⁰ Glej op. 79., in D. TRSTENJAK, *Uprava v Sloveniji*, SPOMINSKI ZBORNİK SLOVENIJE, 111.

julija 1921 z nalogo, naj bi začel likvidirati obstoječo pokrajinsko upravo.¹¹¹ Namestnik je bil neposredno podrejen ministrstvu in njegova »likvidacijska« funkcija je ostala tudi po imenovanju velikih županov. V nasprotju s prejšnjim stanjem, ko sta Narodna in kasneje Deželna vlada v okviru svojih pooblastil odločali kot kolegijski organi, je Pokrajinska uprava temeljila na birokratiziranim enosmernem sistemu državno-samoupravne administracije. Po 95. členu Vidovdanske ustave je imela Pokrajinska vlada prehodnega značaja, vendar se položaj ni bistveno spremenil niti po sprejetju Zakona o splošni upravi z dne 26. aprila 1922 in ukazu, s katerim sta bila 31. decembra 1922 imenovana velika župana za ljubljansko in mariborsko oblast. Pokrajinska uprava je praktično delovala vse do konca leta 1923, velika župana pa sta začela opravljati svojo dolžnost šele v začetku leta 1924. Podrejena sta bila neposredno ministru za notranje zadeve in ustreznim ministrstvom, kar je pomenilo, da sta praktično delovala kot politična zastopnika centralne vlade v oblastni samoupravi. V njuno pristojnost so sodile vse tiste zadeve, ki so jih odvzeli okrajnim oblastem in niso pripadale posameznim ministrstvom. Skoraj vse zadeve obče uprave so prešle v pristojnost velikega župana oziroma nadrejenih državnih organov. Župani so bili predstavniki vlade, zato so se menjavali z vsako novo vladajočo garnituro, kar je neugodno vplivalo na celotno delo pokrajinskih upravnih organov.¹¹² Zaradi odpora centralističnih sil vse do uvedbe oblasti niso sprejeli zahtev za upostavitve predstavniškega skupščinskega telesa, ki bi mu bili odgovorni pokrajinski organi uprave.¹¹³ Poglavitni vzvod lokalne uprave so bile po sprejetju zakona o splošni upravi 1922 okrajne oblasti. Slovenijo so na okraje razdelili tako, da so v ljubljanski oblasti v glavnem ohranili prejšnje stanje, medtem ko so v mariborski oblasti ustvarili več novih okrajev. Vendar pa v praksi od ustanovitve Deželne vlade vse do uvedbe oblasti 1927 v Sloveniji ni obstajala oziroma delovala pokrajinska samouprava v pravem in polnem pomenu te besede navzlic temu, da so v glavnem z imovino bivših pokrajinskih samouprav gospodarili ločeno od državne.

V vrsti pojavov, ki so pripomogli, da je v jugoslovanski javnosti nastalo t. i. »slovensko vprašanje«, je šlo predvsem za odpor največjega dela slovenskih strank do odprave avtonomije in samouprave. »Napačna zakonodaja« in »slaba administracija« sta bili najpogostejši gesli, s katerima so mobilizirali nezadovoljstvo slovenske javnosti do uvedbe centralističnih ukrepov. »Avstrija je ravnala s Slovenci kot prava mačeha, vendar jim je nudila vsaj tehnično izpolnjeno zakonodajo,« je poudarjal znani slovenski pravnik dr. M. Dolenc, ki je vsiljevanje centralistične zakonodaje označeval kot »brutalen obračun«. Težišče njegove kritike in širšega ter podobnega ozračja v slovenski javnosti je bilo usmerjeno predvsem proti enostranski razširitvi srbskega kazenskega zakonika na »prečanske« dežele v začetku leta 1919, na razširitev srbskega vojnega zakona na vso državo 19. avgusta 1919, na zakon o državni kontroli, zakon o dvanajstinah, na uvajanje občinskih sodišč idr. V velikem številu kritičnih člankov, ki so ob takšnih zakonih in uredbah izhajali v tisku vseh slovenskih strank z izjemo liberalne, je bilo izraženo nezadovoljstvo zaradi enostranskih

¹¹¹ JUTRO, 13. julija 1921. Vendar pa je zanimivo, da so prvi deželni namestnik I. Hribar in z njim večina slovenskih liberalcev zastopali tezo, naj bi vse slovenske dežele združili v eno in ne v dve oblasti. Hribar je to svojo zahtevo poleg drugega utemeljil tudi s tradicionalno slovensko idejo o »Zedinjeni Sloveniji«, ki so jo takratni srbski reakcionarni krogi ocenjevali kot »v naglici revolucionarnih dogodkov navrženo misel, prej fantazijo kot idejo z resnično željo po uresničitvi« in pod. SRPSKI KNJIŽEVNI GLASNIK, VII. knj., september–december 1922, 65.

¹¹² D. TRSTENJAK, n.n., 112.

¹¹³ Glej: M. ZEČEVIC, n.d., 257–267.

centralističnih in nedemokratičnih postopkov vlad v Beogradu. Mnenje, da ima srbska zakonodaja prednost pred prejšnjo, avstrijsko, so ocenjevali kot zablodo.¹¹⁴

Toda navzlic takšnim stališčem v mnogih delih države, zlasti na Hrvaškem, je uvajanje centralizma v državno upravo pred sprejetjem Vidovdanske ustave in po njem dobivalo vsak dan poleg politične tudi vse večjo zakonodajno podporo. Privrženci radikalno-demokratskega bloka, uradniške in vojaške birokracije in dvorni krogi so presojali centralizem kot edino mogočo rešitev za organizacijo in utrditev nove države. Zagovornike takšne politike je spodbujala v dokajšnji meri »zgodovinska izkušnja«, kajti računali so na izgradnjo in konsolidacijo države, sestavljene iz zelo različnih delov, ki so si v preteklosti nasprotovali v ekonomskih, kulturnih in verskih zadevah. Večkrat so poudarjali, da gre za državo, ki je nastala po vojni in revolucionarnem vrenju in so uvajanje centralizma opravičevali prav z notranjimi in zunanjepolitičnimi težavami, med katerimi je po njihovem prepričanju odpor HRSS pomenil grožnjo za razpad države. Vendar pa je razumljivo, da niso javno priznali dejstva, da so uvajanje centralizma narekovali tudi interesi antantnih velesil, ki so bile zainteresirane za stabilnost nove evropske ureditve, nastale po prvi svetovni vojni. Tod jim je šlo predvsem za upostavitve obrambnega sistema proti Nemčiji in Sovjetski Rusiji.

Na drugi strani so se nasprotniki centralizma in unitaristične politike združevali krog zahtev po narodnostni samostojnosti in enakopravnosti, torej prizadevanj za uresničenje demokratičnih pravic in svoboščin v skupni državi, kjer naj bi notranja ureditev temeljila na izidih sporazuma vodilnih političnih sil srbskega, hrvatskega in slovenskega naroda. V znamenju spopada centralistov in federalistov kot dveh skrajnih, nasprotujočih si političnih sil in na njihovem naraščajočem nasprotovanju in razhajanju v politični praksi je potekalo celotno politično življenje v državi po sprejetju ustave 1921. leta.

Razpoloženje v Sloveniji spričo uvajanja centralistične ureditve je najlepše izrazil razglas vodstva SLS, ki je bil na zahtevo Deželne vlade poslan občinam v zvezi s svečanostmi ob razglasitvi Vidovdanske ustave. »Ustavi priznavamo zakonitost,« poudarja ta razglas. »Vendar pa je bila ta ustava sprejeta z glasovi dveh nepomembnih strank (JDS in SKS) proti volji večine slovenskega naroda in vsebuje člene, ki so naperjeni proti našim demokratičnim, gospodarskim, narodnostnim in versko-moralnim načelom. Borili se bomo proti tem členom vse dotlej, dokler jih ne bomo spremenili.«¹¹⁵ V svojem *Dnevniku* je škof A. B. Jeglič napisal o Vidovdanski ustavi med drugim tudi tole: »Ustava potrjuje najhujšo centralizacijo na škodo Slovencev in Cerkve; zato je dan sprejetja takšne Ustave dan žalosti in ne radosti.«¹¹⁶ Dosti kasneje je F. Erjavec ocenil tedanje razpoloženje proti centralistični ureditvi s trditvijo, da »organski razvoj« jugoslovanske ideje po 1. decembru 1918 ni napredoval v glavnem zaradi štirih med seboj povezanih razlogov: 1. »Bajke o narodni enotnosti«, s katero želijo s pomočjo centralizma vpeljati unitarizem; 2. »Destruktivnih sil na Hrvaškem«, ki jih je razvilo prav nasilno uvajanje unitarizma, »zatem pa potenciala neznosna hrvatska megalomanija in nezrelost hrvatskih množic«; 3. srbsko nepoznavanje in nerazumevanje in premajhno upoštevanje hrvatskih, slovenskih in nasploh

¹¹⁴ M. DOLENC, *Slovenci i zakonodavstvo*, NOVA EVROPA, VII. knj., št. 3., 21. januarja 1923, 69–72.

¹¹⁵ M. MIKUŽ, n.d., 210–211. Zahteve po reviziji Vidovdanske ustave so bile glavna tema klerikalnega tiska, zlasti listov SLOVENEK in STRAŽA, koj potem, ko je bila sprejeta.

¹¹⁶ A. B. JEGLIČ, *Dnevnik*, 30. junija 1921.

»prečanskih« tradicij, problemov in prizadevanj ter praktično uvajanje zmogovite hegemonije Srbije; 4. postopna likvidacija demokracije, ki so jo vse bolj nadomeščale avtokratske zakulisne sile (vojaški in civilni krogi na dvoru), za katere so Hrvati in mnogi Slovenci pravili, da so »velikosrbske«. Kot glavni razlog »naše skupne katastrofe« navaja Erjavec »nesrečni centralizem«, uzakonjen z Vidovdansko ustavo, in pri tem poudarja, da je »upravni centralizem tehnično uresničljiv samo v hegemonistični državi«. Zato je pomenilo njegovo uvajanje v Jugoslaviji »pravi absurd«, saj »so med njenimi pokrajinami obstajale velike razlike in »bistveno različne stopnje civilizacije« ter tako tudi različne potrebe.

Temelj sodobne družbe in države, nadaljuje Erjavec, predstavlja »prava demokracija«, ki se ne manifestira samo s svobodo volitev, tiska ipd., temveč predvsem v »dejanski samoupravi narodov«, ki se kaže le v »svobodnem izražanju vseh organskih upravnih enot, začenši od občine prek okraja, okrožja in pokrajin vse do države. Le po tej poti je moč mobilizirati vse ustvarjalne sile naroda in jih politično usmerjati«. Toda F. Erjavec poudarja dalje, da je pri takšni oceni treba upoštevati, da unitaristične in centralistične težnje po prvi svetovni vojni »niso bile nobena jugoslovanska in še manj srbska posebnost«, temveč da so prevladovale v vseh nasledstvih, torej novo nastalih državah. S tem dejstvom je želel Erjavec opozoriti, da bi morali pri obsodbi sil, ki so vpejale centralizem, kritično preučiti tudi njegovo zgodovinsko pogojenost, torej nujnost ali upravičenost njegovega uvajanja.¹¹⁷ V celotni razlagi F. Erjavca glede uvajanja centralizma je verjetno najpomembnejši njegov sklep, da nobenega določila Vidovdanske ustave Slovenci niso smatrali za takšno centralistično provokacijo, tako kot jim tudi ni dovoljevala Zedinjene Slovenije, ki je bila njihov glavni politični postulat, odkar so se sploh začeli zavedati svoje samobitnosti.¹¹⁸

¹¹⁷ F. ERJAVEC, *Iz bojev za slovensko autonomijo*, 3—4. Sicer pa se ocene F. Erjavca o uvedbi centralistične državne ureditve in upostavitve velikosrbske hegemonije močno razlikujejo od ugotovitev novejšega zgodovinarstva. Erjavec tudi poleg trditve, ki smo jih že navedli na začetku tega poglavja, sodi, da je bil centralizem v Kraljevini SHS predvsem izdelek »liberalnega tabora«, ki je želel z njim priti na oblast, pravi povod za njegovo uvedbo pa je bil rastoči odpor HRSS. V takšnem položaju je Radikalna stranka v drugi polovici 1920 opustila svoje avtonomistične predloge (S. Protić), ker je »Radićeva destruktivna demagogija, ki je na srečo zajela le Hrvatsko, Slovenci pa smo jo odločno zavračali«, zbudila previdnost in strah, da ne bi prišlo do razpada države. Ta usmerjenost je močno okrepila srbske hegemonistične elemente, vendar so nam, kot trdi Erjavec, »dali nepošten historični falsifikat, kot danes trdijo, da so nam hoteli Srbi z njo (Vidovdansko ustavo — M. Z.) vsiliti Veliko Srbijo«. Prav tam, 7.

Z vprašanjem nujnosti uvedbe centralistične državne ureditve po 1. decembru 1918. se ukvarja tudi novejša jugoslovanska zgodovinarstva. Nekateri zgodovinarji sodijo, da tudi v zgodovinskih pogojih, v katerih je država nastala, ni bilo možnosti za njeno federalistično ureditev oziroma za njeno praktično uveljavitev. (Glej: M. ZEČEVIĆ, *Savremenost kao predmet istorije*, Treći program radio Beograda, Beograd 1980, 264). D. Janković pojasnjuje na primer nujnost centralistične državne ureditve po 1918. na naslednji način: »Tragično naključje okoliščin, zaradi katerih so se jugoslovanski narodi v prvi svetovni vojni borili v dveh različnih, vojskujočih se taborih velesil, in bili med njima tudi politično razdeljeni, ter so ob koncu vojne prvi nastopali kot zmagovalci, drugi pa so se znašli med premaganci, je objektivno nasprotovale federalizmu, ki kot politični sistem predpostavlja in zahteva vsaj približno enakost in enakopravnost skupnosti, ki stopajo v federacijo kot njene članice«. D. JANKOVIĆ, *Oko unitarnog ili federativnog uređenja prve zajedničke jugoslovenske države 1918*, ZBORNIK RADOVA, PODNETIH NA NAUČNOM SKUPU U ILOKU OD 16.—19. MAJA 1979, Beograd 1983, 392; isto, ZBORNIK RADOVA PRAVNOG FAKULTETA U NOVOM SADU, Novi Sad, 1979, 55—67.

¹¹⁸ Prav tam. V zvezi z vprašanjem uvedbe centralistične državne ureditve in unitaristične ideologije v politično življenje Jugoslavije je značilno tudi, kako se

V okviru takratnih razmišljanj in opredelitev med slovenskimi politikmi zbuja posebno pozornost spomenica nekdanjega socialističnega voditelja A. Prepeluha (pisana v angleščini), ki jo je 24. februarja 1924 poslal J. Ramsayu Mac Donaldu, laburističnemu predsedniku angleške vlade. Zaradi pomena, vsebine in redkosti takšnih dokumentov navajamo to spomenico v celoti:

»Spoštovani tovariš,

V upanju, da se še spominjate mojega imena iz dni II. Internacionale, na kateri sem sodeloval kot zastopnik takrat še enotne 'Jugoslovanske Socialdemokratske stranke', katero sem imel čast zastopati tudi v vladi moje ožje domovine, Slovenije, si dovoljujem, da vam ob prevzemu nove britanske vlade izrazim svoje odkrite čestitke.

Morda vam ne bodo v napoto nekatere informacije o naši novi državi Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ze ta uradni naslov izpričuje, da so v njej združeni trije narodi. To državo zdaj vlada in upravljajo strogo centralistično birokratično in militaristično. Njena dva najbolj civilizirana in evropeizirana naroda, Slovenci in Hrvati, sta skoraj brez pravic. Po obrazcu o 'zmagovalcu' in 'premaganu' želijo ustvariti navidezno nacionalno enotno državo, Veliko Srbijo. To je spričo velikih socialnih, kulturnih, civilizacijskih in, kolikor so tukaj prizadeti Slovenci, tudi jezikovnih razlik, velika sociološka zmeta; zatekajo se torej k militarizmu. V povezavi z njim stojijo velikanski posredni davki. Sočasno so v oborožitvene namene potrošili tudi skoraj vsa tuja nova posojila, ki jih zaradi nedemokratičnih določil ustave ne more nadzorovati niti parlament. Na čelu hipertrofirane armade stoji skoraj 200 generalov in posledica vsega tega je oligarhična vladna oblika, ki se skriva pod psevdodemokratičnim plaščkom. Do danes veljavne ustave je prišlo na način, ki v Zahodni Evropi ni v navadi.

Ta država — ki jo načelno vsi želimo in priznavamo — lahko obstaja samo kot dejavnik miru na Balkanu. Pogoj za to pa bi bila resnična enakopravnost vseh njenih narodov, upravljana znotraj po načelih selfgouvernementa, kakršnega pozna npr. tudi Vaša domovina. V naši državi pa sploh nimamo nobene samouprave, niti v obsegu, kakršnega je svojim narodom dopuščala nekdanja avstrijska monarhija. Iluzija naj bi postala celo socialnopolitična zakonodaja, kakršna je obstajala že pred vojno.

Tako je nastala pri dveh kulturno in civilizacijsko naprednejših narodih — Slovincih in Hrvatih — težnja po federativni jugoslovanski državni zvezi, v kateri bi upravljalo ljudstvo samo po načelih selfgouvernementa in resnične demokracije. Skupno bi preostalo le zunanje zastopstvo (zlasti sklepanje trgovinskih sporazumov), armada, kolikor je resnično potrebna, denarništvo in dinastija. Pretežna večina prebivalstva soglaša v teh željah.

ujemajo pojmovanja F. Erjavca in S. Jovanoviča. V predavanju, ki ga je imel v Srbskem kulturnem klubu 4. decembra 1939, je S. Jovanović prav tako trdil, da je srbski centralizem temeljil »na ideologiji, ki ni bila proizvod srbskih strank in srbskih politikov, temveč tako imen. Jugoslovanov«, torej »tistih iz Habsburške monarhije«. Ta centralizem je — tako Jovanović — sprejel »največji del srbskih politikov, ki so verovali, da je federalizem nevaren za državno enotnost«. Srbi so vladali »po jugoslovanski ideologiji«, »jugoslovanska hegemonija« in »jugoslovanski centralizem« pa sta Jovanoviću sinonima za »velikosrbsko hegemonijo«. S. Jovanović presoja sicer ves problem jugoslovanske ideje kot izključno vprašanje srbsko-hrvatskih odnosov, slovenskemu dejavniku pa pri tem ne pripisuje nobenega pomena. S. JOVANOVIĆ, *Jugoslovenska misao u prošlosti i budućnosti*, Beograd 1939, 2—5.

Ako bi se Vaši veliki domovini kdaj nudila priložnost, da bi pripomogla k ugotovitvi te nove države v tej smeri, bi v nemajhni meri prispevala tudi k pomiritvi Balkana, k širjenju resnično evropske kulture in k pacifikaciji Jugovzhodne Evrope.

Ljubljana, Jugoslavija
Mišičeva 6

Vaš iskreno vdani

Albin Prepelouch¹¹⁹
publicist«

Vidni slovenski pravniki in tudi drugi javni delavci, ki so še pred Vidovdansko ustavo pogosto razpravljali o državni ureditvi, so po njenem izglasovanju posvetili svojo pozornost zlasti značaju in vsebini avtonomije in samouprave.¹²⁰ Izražali so mnenje, da je Zakon o oblastni in okrajni samoupravi pomenil temeljito spremembo v odnosu do prejšnje samoupravne (avtonomne) organizacije v Sloveniji, kar je bistveno spremenilo tudi njen ustavnopravni oziroma samoupravni položaj. S 96. ustavnim členom so namreč ustanovili samoupravo v zadevah občinskega, okrajnega in oblastnega pomena, sočasno pa ukinili deželne, torej pokrajinske skupščine in njihove zakonodajne pravice prenesli v izključno pristojnost Narodne skupščine. Samoupravnim organom so pustili le upravne zadeve, tako da so oblastne skupščine lahko izdajale le uredbe, veliki župan pa je potrjeval njihovo zakonitost. V spornih primerih je odločal Državni svet. Poleg tega so po 68. členu zakona o oblastni in okrajni samoupravi dobila vsa sodišča pravico, da so v vseh posameznih primerih ocenjevala zakonitost oblastnih uredb, kar je še bolj zoževalo obseg oblastnih pooblastil v razmerju do nekdanjih deželnih zborov. Izvajanje samoupravnih zadev so v istem smislu omejevali tudi pri okrajih in občinah. Ustava je v 96. členu omogočala omejevanje samouprave z zakoni, vendar pa niti ustava niti zakon o oblastni in okrajni samoupravi nista opredeljevala pojma samouprave,¹²¹ kar je povzročalo težave — predvsem na škodo samoupravnih pravic in interesov.

Prav tako so omejili in postavili pod strogo nadzorstvo krepitev moči oblastnih samouprav kot osnove njihove samostojnosti. Po 97. ustavnem členu so bili vsakoletni proračuni samoupravnih enot pod nadzorstvom ministrstva za finance in glavne kontrole in omejeni s posebnim zakonom. Z razlagami, da želijo z zoževanjem finančnega osamosvajanja oblastnih samouprav predvsem zavarovati prebivalstvo pred pretiranim lokalnim obdavčevanjem, so prikrivali glavni namen temeljne zakonodaje — željo po onemogočanju proticentralističnih tendenc, ki bi se utegnile neomejeno razraščati z ekonomsko krepitvijo oblastne samouprave. Iz tega razloga so sprejeli zakon o glavni kontroli,¹²² po katerem — med drugim — veliki župan in okrajni načelnik nista bila odgovorna oblastni oziroma okrajni skupščini. Za slovensko samoupravo je to kot logična posledica načela suverenosti države, ki ji je samouprava podrejena, pomenilo povsem novo dejstvo. Takšen sistem omejevanja samouprave, uzakonjen z ustavo in

¹¹⁹ PUBLIC RECORD OFFICE (PRO), London FO, 371, 9959, 8751, 136—137.

¹²⁰ S. K. S., *Naše zadeve*, SOCIJALNA MISEL, 1922, 94; A. GOSAR, *Marinkovičev načrt o samoupravah*, SOCIJALNA MISEL, 1924, 33—37; R. LAH, *Vprašanje kme-tijskih zbornic*, SOCIJALNA MISEL, 1, 1926, 203—206; F. ERJAVEC, *Delavska zbor-nica*, SOCIJALNA MISEL, 2, 1926, 25—28; isti: *K volitvam v okrožne zbore*, SOCI-JALNA MISEL, 1, 1927, 1—4; L. UDE: *Revizija ustave*, SVOBODNA MLADINA, 6—7, 1928, 132—134. in dr.

¹²¹ I. ŠKARJA, *Naša samouprava*, SLOVENSKI PRAVNIK, Ljubljana, septembra 1922, št. 5—9, 113—127.

¹²² ZAKON O GLAVNI KONTROLI z dne 28. maja 1922, SLUŽBENE NOVINE KRALJEVSTVA SHS, št. 125.

zakoni, je segal vse do uvedbe pravice do razpustitve oblastnih in okrajnih skupščin (69. in 116. člen zakona o oblastni in okrajni samoupravi), kar je v praksi ponovno potrjevalo popolno prevlado centralnih organov državne uprave na vseh področjih javnega življenja v Kraljevini SHS.

Navzlic temu so glede delitve pristojnosti in nalog med oblastno in državno upravo sodili, da so določene pristojnosti iz 96. člena ustave bolj logične kot tiste, ki jih je avstrijska ustava odredila za odnose med državno in deželnimi skupščinami.¹²³ Če gledamo to kot celoto, je polemika glede položaja oblastnih in okrajnih samouprav v slovenski javnosti izražala dva osnovna interesa: na eni strani je klerikalni tabor kritiziral obstoječo zakonodajo in zahteval več avtonomne samostojnosti, na drugi pa so se liberalci zavzemali za omejitev avtonomnih pravic samoupravnih enot iz strahu, da ne bi bila ogrožena njihova osnovna opredelitev — centralizirana država. Liberalno *Jutro* je zastopalo takšno opredelitev in povzelo v svoji prilogi dele besedila dr. Št. Šegedina (iz časopisa *Njiva*, št. 13 in 14, 1921), ki je zagovarjal Vidovdansko ustavo in opozarjal vso slovensko razumništvo, »da ga temeljito premisli«, češ: »zavedali smo se, da brez najtesnejšega oslonca na jugoistok v par generacijah izginemo v nemškem morju... Brez sijajne državne zgodovine, nismo nosili s seboj navlake historizma, bili smo bolj dostopni za vsebino kakor za formo. Vse to nam je samo po sebi nudilo lepo vlogo nezainteresiranega posrednika v sporu med Hrvati in Srbi, ki smo jo do ujedinenja tudi dobro izvršili... Sedaj je z ustavo stvar pač za dolgo dobo dovršena.«¹²⁴

V vseh zahtevah so zagovorniki avtonomističnega koncepta državne ureditve vztrajali pri uvedbi »trojne« zakonodaje (občedržavne, okvirne in pokrajinske). Njihov glavni cilj je bila v resnici vzpostavitev pokrajin, ki bi bile sorodnejše suverenim federativnim oblikam kot pa klasičnim ozemeljskim avtonomijam, v katerih so vse pravice temeljile predvsem na upravnih zadevah. Slovenski katoliški krogi so kot glavni razlog za uvedbo avtonomije poudarjali kulturne, socialne in gospodarske interese slovenskega ljudstva.¹²⁵

Izvajanje ustavnih določil o razdelitvi države na oblasti je že spočetka naltelo na velike težave. Nova Pašičeva vlada je iz tega razloga predvidela v svoji deklaraciji, predloženi v Narodni skupščini 29. decembra 1921, obsežen zakonodajni program, ki bi obsegal kakšnih sedemnajst zakonov, predvsem s področja organizacije državne uprave. Vendar se skupščini ni posrečilo sprejeti zakona o razdelitvi države na oblasti, ker — kot v številnih drugih primerih — ni zmogla potrebnega delovnega kvoruma. Posebni skupščinski odbor, izvoljen za pripravo zakonskega predloga o razdelitvi države na oblasti, in Zakonodajni

¹²³ I. ŠKARJA, n.n., 117.

¹²⁴ JUTRO, 7. avgusta 1921.

¹²⁵ Te interese je najboljšo opisal L. UDE v članku »GLAVNI ARGUMENTI NAŠE ZAHTEVE PO ŠIROKI AVTONOMIJI«, objavljenem v časopisu SOCIJALNA MISEL, IV, št. 12, Ljubljana 1925. Ude označuje SLS kot vodilno silo v boju za slovensko avtonomijo in poudarja, da je ta boj največji, kar so jih kdajkoli Slovenci izbojevali z lastnimi silami. Razvoj slovenskega narodnostnega kulturnega koncepta razlaga Ude kot neposredno nasprotje centralistične zakonodaje, ki ne pozna in ne upošteva slovenske posebnosti. V avtonomni socialni zakonodaji vidi edino pot, da bi slovenskemu proletariatu, ki je najbolj razvit v državi, omogočili nadaljnji razvoj, ki ga centralizem nevarno ogroža, v osamosvojeni gospodarski, torej investicijski in tudi v davčni politiki pa odkriva temeljne interese nadaljnega razvoja Slovencev v jugoslovanski državi. Edino svobodna Slovenija s široko zakonodajo in avtonomijo v Jugoslaviji je lahko privlačna za koroške in primorske Slovence, ki so ostali izven njenih meja. To je — po Udetu — četrti argument za upravičenost slovenskega avtonomističnega programa. L. UDE, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, Maribor 1972, 197—207.

odbor skupščine nista v dobrem letu utegnili pripraviti tega zakonskega predloga¹²⁶ in zato je morala vlada to pomembno politično vprašanje rešiti z Uredbo o razdelitvi države na oblasti, sprejeto 26. aprila 1922.¹²⁷ Toda preden so oblastne skupščine in odbori oživali, je — zlasti v Sloveniji — minilo še več let zapletenih političnih bojov po vsej državi in tudi na Slovenskem. Vzrok teh spopadov v Sloveniji je tičal v nezadovoljstvu, ki ga je zbudila delitev na oblasti, saj je bil slovenski narod že brez tega dovolj razdeljen. Zaradi tega so odločno zahtevali njegovo enotnost vsaj v okviru jugoslovanske države.

Nosilka avtonomističnega programa, Slovenska ljudska stranka, ki se je po sprejetju Vidovdanske ustave znašla v opoziciji, je že od vsega začetka iskala poti za izvajanje takšnega programa. V začetku leta 1922 je A. Korošec začel zbirati zaveznike med strankami, ki so bile naklonjene avtonomističnemu konceptu, ker je sodil, da brez njihove podpore ne bo mogel uresničiti kaj dosti svojih zahtev. Korošec je kot najnaravnejša partnerja za to sodelovanje označil slovenske »kmetijce« (SKS) in bosanske Muslimane (JMO), zavračal pa je vse kombinacije z Radičevno HRSS in se tako izognil popolnemu razkolu z Radikalno stranko. Vprašanje republike ali monarhije je bilo za SLS manjšega pomena, saj je kot glavni politični cilj poudarjala avtonomijo v celotnem slovenskem narodnostnem in ozemeljskem okviru. V skupščinskem Zakonodajnem odboru so v začetku marca 1922 govorili o zakonskem predlogu o oblastni in okrajni samoupravi in ta razprava je bila polna nesoglasij. Predstavniki Jugoslovanskega kluba so poudarjali, da predloženi zakonski predlog ne ustreza njihovim interesom. Eden od govornikov je bil tudi dr. Janko Šimrak iz Hrvatske pučke stranke, ki je z ostrimi besedami opozoril na inferiorni položaj Slovencev in Hrvatov v državi, torej na hegemonijo »enega srbskega plemena«. Šimrak je na takšno politiko navezoval tudi vrnitev dr. I. Šušteršiča in poudarjal, da je to »politika amputiranja, politika Velike Srbije« ipd. V nasprotju s klerikalci, ki so zavračali predvsem delitev Slovenije na dvoje oblasti, so slovenski poslanci iz SKS (Rajar, Drogenik) podpirali predloženi zakonski predlog.¹²⁸

Program avtonomije in nedeljivosti Slovenije je SLS zagovarjala predvsem v predvolilni agitaciji za Narodno skupščino v začetku leta 1923, ko so se avtonomijam začeli približevati radikali S. Protiča, demokrati Lj. Davidoviča in HRSS. Na volitvah 18. marca 1923 je SLS dobila 21 od 26 slovenskih mandatov in ta veliki uspeh je temeljil predvsem na propagandi avtonomističnega programa. Ti volilni uspehi so spodbudili proticentralistične stranke SLS, JMO in HRSS, da so ustanovile slovensko-bosensko-hrvatski blok, ki pa ga je N. Pašić kmalu razbil z znanim »Markovim protokolom« 12. aprila 1923.

Novi opozicijski blok, ki so ga 8. marca 1924 sestavili SLS, JMO, HRSS in Davidovičevi demokrati, prav tako ni spremenil položaja pri uvajanju oblastne avtonomije. Med agitiranjem za nove skupščinske volitve, napovedane za 8. februar 1925, je bil avtonomistični program v senci neposrednih strankarskih obračunov, velikih političnih preobratov in afer. V Sloveniji je bila SLS tudi na teh volitvah absolutna zmagovalka (dobila je 20 od 26 poslanskih mandatov), toda A. Korošec, razočaran zaradi jalovosti tudi sicer obojestransko neiskrenega zaveznitva s HRSS, je pričel ob koncu leta 1925 spet iskati podporo pri Radikalni stranki. Dolgotrajno čemenje v opoziciji bi lahko omajalo položaj klerikalne stranke tudi v sami Sloveniji, zato je Korošec navzlic nenehnim zahtevam

¹²⁶ Glej: B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i politične stranke u Jugoslaviji*, 116—117.

¹²⁷ SLUŽBENE NOVINE KRALJEVSTVA SHS, št. 92, 28. aprila 1922; URADNI LIST POKRAJINSKE UPRAVE ZA SLOVENIJO, št. 134, 15. maja 1922. O administrativni razdelitvi Kraljevine SHS glej obširneje: DJ. STANKOVIĆ, n.n., 33—46.

¹²⁸ POLITIKA, 14. in 25. marca 1922.

po avtonomiji in nedeljivi Sloveniji kazal vse večjo voljo do popuščanja centralističnim silam, ker je želel spet na oblast. V odgovoru na napade liberalcev, ki so trdili, da bo SLS opustila svoj avtonomistični program, da bi prišla spet v vlado, so strankini poverjeniki na zborovanju 14. novembra 1926 sprejeli izjavo, da SLS nikoli ne bo opustila takšnega programa,¹²⁹ kar pa navzlic temu ni pomenilo, da niso bili pripravljene na popuščanje in kompromise. Tako je v znamenju boja za avtonomijo in iskanje poti za njeno uresničenje potekala politična dejavnost SLS in drugih avtonomističnih strank in skupin od sredine leta 1921 do konca leta 1926. Med iskanjem političnih zaveznikov avtonomistično-republikanske usmerjenosti se klerikalni stranki ni posrečilo, da bi bila uresničila zastavljene cilje: zedinjeno avtonomno Slovenijo, absolutno prevlado v slovenskem političnem, gospodarskem in kulturnem življenju in pričakovane koristi za gospodarski razvoj Slovenije na osnovah širše državne ekonomske politike. Dolgoletni opozicijski položaj je okreplil SLS v Sloveniji, vendar pa je po drugi strani manj koristil celotnemu položaju Slovenije v novi državi, predvsem možnostim za še večji razvoj njenega sicer najrazvitejšega gospodarskega potenciala v kraljevini. To je bil eden od resnih razlogov za spremembo »državne« politike v vodstvu klerikalne stranke in njeno usmeritev k »realnejšim« potem in zaveznikom v boju za uresničenje svojih ciljev.

Avtonomistično ozračje v klerikalnem taboru ob koncu tega obdobja je najbolje izrazil A. Korošec v enem od svojih redkih javnih programskih nastopov. Prvega januarja 1926 je *Socijalna misel* objavila njegov tekst »O političnem programu Slovencev«, v katerem je Korošec obrazložil genezo razvoja slovenske politične misli — zlasti v zvezi s programom »Zedinjene Slovenije« in problemom ureditve skupne jugoslovanske države. Ob zaključku svoje razlage je Korošec poudaril tole: »Od časa narodnega preporoda do danes je želja slovenskega naroda po enotnem, skupnem, nerazdeljenem, samostojnem državnopravnem življenju stopnjema napredovala. Danes je njemu ideal v državi Srbov, Hrvatov in Slovencev dobiti kar največjo državnopravno samostojnost, naj se potem že imenuje avtonomija ali federacija. Prirodni nagon zdravega organizma po samostojnosti, zavest največje kulturnosti in prepričanje o svoji lastni gospodarski moči nagiba slovenski narod, da si sam oblikuje svojo usodo. Ni pričakovati, da bi se narod odrekel svojemu jeziku in svoji narodni individualnosti. Bil bi to prvi slučaj v zgodovini, da se narod prostovoljno odreče svoji samobitnosti.

Glavni ustroj našega državnega aparata je sicer zgrajen na demokraciji, vendar je ta demokracija bolj formalna kot realna. Pogon tej demokratski mašini daje duh državnega absolutizma, ki ne privoščiči svobode ne družini, ne narodu. Dokler bo trajal ta duh v celi državni upravi, bodo vsi, ki hočejo svobodo družine, cerkve in naroda, morali biti pripravljene na velike politične borbe. Ako je najvišji cilj politike, da se narodi razvijajo k vedno večji svobodi, popolnosti, sposobnosti in vrednosti, potem se sedanji program večine slovenskega naroda ne more imenovati pogrešen.«¹³⁰

Izstop SLS iz opozicije je imel več razlogov in prava priložnost za spremembo njene politike se je pokazala v začetku 1927. leta, ko so radikali, ki so se hoteli znebiti neiskrenega dveletnega sodelovanja s HSS, začeli iskati nove zaveznike. Do razpada radičevsko-radikalne vladne koalicije je prišlo prav zaradi vprašanja izvedbe volitev za oblastne skupščine, napovedanih za 23. januar 1927. Takrat so radikali prek organov ministrstva za notranje zadeve ovirali volilno agitacijo HSS, zlasti v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, to pa je bil nepo-

¹²⁹ O teh dogodkih glej obširneje: Z. S., 635—637.

¹³⁰ SOCIJALNA MISEL, 1. V, 1. januarja 1926, št. 1, 4.

sredni povod, da je S. Radić izrazil nezaupanje Uzunovićevi vladi. To je bila priložnost za radikale, da bi nadomestilo za HSS našli v SLS in manjših disidentskih skupinah. Vstop SLS v vlado N. Uzunovića v januarju 1927 je bil došežen s sporazumom, da ta stranka ne bo več zahtevala revizijo ustave, kot protiuslugo pa bi dobila več neposrednega sodelovanja v oblasti. Ob tem je treba omeniti, da je pred temi pogajanjih SLS z radikali kralj Aleksander 13. decembra 1926 sprejel v avdienco A. Korošca. Na pogajanjih je SLS zahtevala zagotovitev dominantnega vpliva v oblastnih skupščinah v Mariboru in Ljubljani, zlasti pa naj bi velikim županom (ki so se držali liberalcev, torej Samostojne demokratske stranke) odvzeli pravico, da bi odrejali prve finančne proračune teh oblasti. Radikali so sprejeli te zahteve SLS in jih kmalu tudi uresničili.¹³¹

Volitve za oblastne skupščine v Sloveniji 23. februarja 1927 so potekale v ostrem spopadu klerikalcev in liberalcev. SLS je svojo volilno propagando prilagodila tej priložnosti in poudarjala, da pot do avtonomije vodi prek samouprave.¹³² Slovenski liberalci, zbrani v Pribičevićevi Samostojni demokratski stranki, so bili v Sloveniji v okviru »Naprednega bloka« povezani s slabotno Narodno socialistično stranko in so svoja volilna gesla gradili na protiradićevski in protiklerikalni agitaciji. Med 53 odborniki, predvidenimi za volitve v ljubljanski oblasti, je SLS dobila 40 mandatov, medtem ko so v mestu Ljubljani zmagali liberalci (SDS 3, SLS 2 odbornika). V mariborski oblasti je bilo 62 odborniških mest in SLS je pripadlo 42 mandatov. Zmaga klerikalcev je bila absolutna, saj so njeni najnevarnejši nasprotniki — liberalci — daleč zaostali kot druga stranka po številu prejetih glasov.¹³³

V Ljubljani je 23. februarja 1927 začela delovati oblastna skupščina in ob tej priložnosti je klerikalni tabor poudarjal, da bodo prek samouprave uresničili popolno zakonodajno avtonomijo, z združitvijo dveh oblastnih skupščin v eno pa se bodo približali idealu »Zedinjene Slovenije«. Toda ta optimistična gesla so se v praksi srečevala z nepremostljivimi težavami. Šesta Uzunovićevo vlada je padla 16. maja 1927 in novi mandatar Radikalne stranke V. Vukičević je 17. maja sestavil vlado brez Slovencev in Hrvatov. V vrstah SLS se je razvnel spopad med staro vodilno garnituro, ki se je naslanjala na cerkvene kroge, in mladimi kadri, ki so zahtevali spremembo politike in organizacijske strukture stranke, tako da bi prišlo do večje demokratizacije. Pred bližnjimi parlamentar-

¹³¹ Glej: B. GLIGORIJEVIĆ, n.d., 224.

¹³² V predvolivnem govoru za oblastne skupščine na Vrhniki 2. januarja 1927 je ANTON KOROŠEC politiko SLS v zadnjih letih označil kot boj, katerega glavni namen je bil »izbojevati za Slovenijo čim širšo samoupravo«. Zveza s HSS in Davidovićevo DS je dajala upanje, da bi ta program lahko uresničili, kar so kazale tudi volitve leta 1925, ki so bile — kot je poudaril Korošec — »dokaz, da so bili naši računi pravilni. Narod po vsej državi želi imeti pokrajine, v katerih bi se iznebil nesposobnega centralizma«.

Po Radićevi »izdaji«, je dejal dalje Korošec, je morala SLS na drugačen način poskušati z uresničenjem svojega avtonomističnega programa in je njeno vodstvo sklenilo, »da bo na spreten način vplivalo«, da bi prišlo čimprej do volitev za oblastne skupščine, kar je pomenilo, da bi SLS razglasili za »svobodno«. Korošec poudarja, da je na pogajanjih za vstop v vlado na naslednji način pojasnil Uzunoviću, kaj razume SLS kot avtonomijo: »Široko samoupravo z močnimi financami in z vsemi predpogoji, da bi lahko (Slovinci — M. Z.) kulturno, gospodarsko in socialno napredovali. Z avtonomijo nočemo oslabiti državo niti rušiti državno enotnost, temveč želimo imeti samo toliko samoupravne svobode in samostojnosti, da bi lahko v njej ohranili in razvijali svojo slovensko individualnost... Želimo, da bi o vseh stvareh, za katere v Beogradu nimajo razumevanja tako kot mi, šolstvo, gospodarstvo, kmetijstvo, zdravje, da bi o vseh teh stvareh razpravljali tudi v naši deželni skupščini, ki bi morala o tem sama odločati.« SLOVENEK, 4. januarja 1927.

¹³³ Glej: Z. S., 649.

nimi volitvami so se proti SLS poskušale zbrati opozicijske sile (SDS, SKS), toda njihova neuspela pogajanja niso spremenila obstoječega političnega ravnotežja. V okviru državne politike se je Vukičevićeva vlada lahko obdržala le z razpustitvijo skupščine, kar je kralj tudi storil 15. julija 1927.

Za nove parlamentarne volitve, napovedane za 11. september 1927 je SLS pripravila »državotvorno« taktiko, ker je odločno sklenila, da se bo utrdila na oblasti. Na zborovanju strankinih poverjenikov, ki je bilo 3. julija 1927, je A. Korošec zagovarjal politiko izražanja slovenskih interesov v okviru obćih državnih interesov, kar je praktično pomenilo zblíževanje z Radikalno stranko. To je bil najbrž tudi razlog, da tokrat A. Korošec ni zahteval slovenske samoupravne samostojnosti zunaj ustavnih okvirov.¹³⁴ Posledica takšnega preobrata vodstva SLS je bil znani »Blejski sporazum«, sklenjen 11. julija 1927 med A. Korošcem in radikalnim prvakom V. Vukičevićem. S tem sporazumom je klerikalni tabor v svoji »zunanji politiki« do osrednjih državnih organov v Beogradu zaplaval globoko v centralistične vode. Nova politična smer slovenskih klerikalcev je zbudila pravo zmedo v dotedanjih odnosih med strankami v Sloveniji in v širših jugoslovanskih okvirih. Najpomembnejši rezultat takšne politike je bilo zblíževanje nekdanjih hudih nasprotnikov S. Radića in S. Pribičevića.

Pakt klerikalcev z radikali je prinesel SLS velike trenutne politične koristi, medtem ko so druge slovenske stranke še enkrat pokazale, kako so razbite in neobgljene. Na septembrskih parlamentarnih volitvah 1927 je SLS osvojila 20 od 26 poslanskih mest. Najzanimivejše je to, da je klerikalni tabor ob tej priložnosti samo za las izgubil staro liberalno trdnjavo — Ljubljano.¹³⁵ To je bilo znamenje popolne premoči SLS v slovenskem političnem življenju. Sočasno je Korošec z vstopom v vlado V. Vukičevića 21. septembra 1927 ponovno stopil na jugoslovansko politično prizorišče, kjer je kmalu postal vplivna osebnost s posebno vlogo. Njegova vrnitev k radikalom in dvoru je omogočila, da se je slovenska avtonomija spremenila v hegemonijo klerikalnega tabora na skoraj vseh področjih slovenskega političnega, gospodarskega in kulturnega življenja.

Poslednje parlamentarne volitve v Kraljevini SHS pred uvedbo diktature 1929 so pokazale, da sta v Sloveniji ostali samo dve stranki — Samostojna demokratska stranka in Socialistična stranka Jugoslavije — ki sta nasprotovali zamisli samostojne in zedinjene Slovenije, o čemer je tiste čase pisal L. Ude.¹³⁶ SLS je v boju za samostojno Slovenijo začela popuščati v svojih zahtevah, kajti za to radikalno zamisel stranka ni imela nujne revolucionarne socialne osnove. L. Ude je upravičeno poudarjal, da boj za samostojno Slovenijo, torej za slo-

¹³⁴ SLOVENEK, 4. julija 1927. Glej: B. GLIGORIJEVIĆ, n.d., 233—234.

¹³⁵ V Ljubljani je A. Korošec dobil 4.581, A. Kramer (SDS) pa 4.604 glasov.

¹³⁶ L. UDE, *Značilnost volilnega boja in današnji notranje-politični položaj v svitu borbe za samostojno združeno Slovenijo*, MLADINA, 1927/28, 1. 4, št. 1, 17—22; L. UDE, n.d., 215—220. Ob stališčih slovenske SSJ do avtonomističnega koncepta samostojne zedinjene Slovenije je treba upoštevati, da niso bila enosmerna in dosledna ter v soglasju s poudarjeno centralistično-unitarističnimi načeli centralnega vodstva stranke v Beogradu. Slovenski socialisti so bili namreč v posebnem položaju, kajti v Sloveniji je prevladovala avtonomistična zamisel in če bi ji nasprotovali, bi tako oslabili svoje že sicer slabotne vrste. V prvih letih po ustanovitvi Socialistične stranke Jugoslavije so se slovenski socialisti v njenem okviru najmanj ukvarjali z narodnostnim in ustavnim vprašanjem. Izmikali so se izjavam o tem vprašanju, molčali in niso vztrajali pri centralističnih in unitarističnih stališčih SPJ, za katera so vedeli, da so v Sloveniji nepriljubljena. Zaradi tega so bolj poudarjali socialni, ekonomski in samoupravni program. Sodili so, da je boj med centralizmom in federalizmom spopad med hrvatsko in srbsko buržoazijo, torej med njenim kapitalom, in da delavski razred in kmetje nimajo interesa, da bi ravnali po istem zgledu. Glej: T. MILENKOVIĆ, *Socijalistička partija Jugoslavije*, Beograd 1974, 658—670.

vensko avtonomijo v okvirih Jugoslavije, zahteva predvsem revizijo Vidovdanske ustave. Tej reviziji pa so nasprotovale Radikalna in Demokratska stranka in tudi druge centralistične stranke in skupine, katerim se je slednjič pridružila tudi SLS. Namesto z nekdanjimi zahtevami za spremembo ustave se je SLS zdaj zadovoljila z noveliranjem Zakona o oblastni in okrajni samoupravi oziroma z uresničenjem »Zedinjene Slovenije« prek reformiranih samouprav. Takšno politiko slovenskih klerikalcev je L. Ude označil za izdajo nacionalnih interesov. Poudarjal je, da je »prva faza borbe po prevratu (1918 — M. Z.) za samostojno in zedinjeno Slovenijo, v kateri je bila SLS vodilna sila, končana,« in da »morajo nastopiti druge, revolucionarne sile«. ¹³⁷

A. Korošec se ni oziral na takšne in podobne kritike, ki so prihajale zlasti iz vrst napredne mladine, krščanskih socialistov, torej tudi iz same klerikalne stranke, in je odločno stopal po poti »realne politike«, za katero se je že zdavnaj opredelilo vodstvo SLS. Takšno usmerjenost je Korošec najjasneje izrazil na zborovanju, ki je bilo 4. septembra 1927 na Vrhniki, kjer je poudaril, kaj pričakuje od programa bodoče vlade: »da bi se našim deželam in oblastnim skupščinam v najizdatnejši meri razširil sedanji delokrog in da bi jim enkrat za vselej zagotovili zadostne finančne vire . . . Če bomo dobili oblasti, ki bodo same reševale svoje domače zadeve, tedaj je samo en korak do našega starega slovenskega ideala, zedinjene, močne in srečne Slovenije, ki bo najzvestejši stražar naše države na meji naših namrščenih sosedov«. ¹³⁸

V obstoječih razmerah je boj, ki ga je SLS vodila v začetku leta 1927 za uresničenje svojih ožjih, strankinih, in tudi širših slovenskih interesov in ciljev v jugoslovanski državi, dobival vse bolj oportunistični značaj, preračunan na koristi pri delitvi vrhovne oblasti. Vodstvo stranke je očitno v tem trenutku sodilo, da bo iz spopada med federalisti in centralisti oziroma med hrvatsko in srbsko buržoazijo s sredinsko politično usmerjenostjo pridobilo več koristi za svoje avtonomistično-federalistične cilje, kot pa bi lahko doseglo z nepopustljivim vztrajanjem pri svojem avtonomističnem konceptu in s trdoglavo konfrontacijo s centralizmom. Skrajna posledica takšne politike je bil vstop A. Korošca v šesto zapovrstno Uzunovičevo vlado. ¹³⁹ Ta korak je prinesel rezultate že ob določanju finančnega zakona za leto 1927/28, ko so postavili materialne temelje za delovne oblasti v Sloveniji. S tem zakonom so v dokajšnji meri zagotovili vrnitev na položaj, ki ga je imela slovenska deželna uprava že nekoč v stari Avstriji. ¹⁴⁰ To je bila praktično prva zmaga slovenskih avtonomističnih sil v boju s centralizmom oziroma korak dalje k njihovemu strateškemu cilju, da »bi slovenske

¹³⁷ L. UDE, n.n., 19. Ude sklepa, da je s finančnim zakonom za leto 1927—28 uspelo SLS »iztrgati belgrajskemu centralizmu nekaj, kar so nam še od onega, kar smo imeli v smeri samouprave že v Avstriji, v Jugoslaviji ugrabili. Ta ne ravno velik uspeh je učinkoval na voditelje SLS kakor močno vino. Odlični predstavniki SLS v Ljubljani so takrat, če sem prav informiran, izražali: 'Saj že imamo avtonomijo.' Govorili so tudi o privilegiranim položaju Slovenije . . . Dokler obstaja vidovdanska ustava, moramo Slovenci stalno računati z dejstvom srbske majorizacije, majorizacije srbskega duha in nerazumevanja naših potreb«. Prav tam, n.d., 217—218.

¹³⁸ SLOVENEC, 6. septembra 1927.

¹³⁹ V SRPSKEM KNJIŽEVNEM GLASNIKU je bil objavljen naslednji komentar te poteze dr. A. Korošca: »Tako kot poprej se je g. Uzunović tudi zdaj z resnejšimi nameni obrnil k skupini, ki manj računa za svoj vstop v vlado. Stranka dr. A. Korošca — doslej solidarna z demokrati v obsodbi režima — je zastopala stališče, da je zaščita interesov pokrajine, ki jo zastopa, dovolj, da dobi stranka tri stranske resore v vladi g. Uzunovića in ne postavlja vprašanja glede splošne vladne politike.« SKG, knj. XX, januar—april 1927, 294.

¹⁴⁰ L. UDE, n.d., 217.

stvari reševali mi Slovenci doma.¹⁴¹ Toda liberalna in komunistična mladina se ni zadovoljila le z uvajanjem samouprave. V skladu s svojo radikalnostjo je zahtevala več za Slovenijo in tudi za vso državo, njen končni cilj pa je bila federacija in konfederacija južnih Slovanov skupno z Bolgari.¹⁴²

Začetek delovanja slovenskih oblastnih skupščin je klerikalni tabor javno označil za svojo zmago. Katoliški tisk je ta dogodek slavil kot nacionalni triumf in praznik. Na dan otvoritve ljubljanske in mariborske skupščine, 23. februarja 1927, je *Slovenec* v uvodniku »Pred otvoritvijo« že napovedoval nadaljnji boj za samostojnost Slovenije, ki naj bi bila še večja kot trenutna — pridobljena s popuščanjem osrednji vladi. »SLS je načeloma proti takšnim samoupravam, ki se opirajo na centralistični temeljni zakon, ki ga kot obstoječi zakon priznavamo, vendar smo po svojem programu proti njegovim temeljem. Ta zakon si je zamislil oblastne samouprave kot izvršilno orodje centralistične državne uprave in zato jim je priznal samo odredbeno namesto zakonodajne oblasti. Narode in pokrajine je raztrgal, da bi jih vse zedinil v smislu centralizma, a uničil vse narodne in zgodovinske tradicije. Samouprave je popolnoma podredil ministrstvu za finance . . . To v načelu nasprotuje duhu in smernicah SLS, njenim narodnim in kulturnim temeljem in njenemu demokratično-avtonomističnemu pojmovanju države. To načelno stališče SLS je nespremenljivo ne glede na to, ali je stranka v opoziciji ali vladi . . . Samouprave ‚Žerjava in Pribičevića‘ moramo zdaj sprejeti, vendar s ciljem, da bi delovali tako, da bi prerasle v popolne samouprave z zakonodajno oblastjo, zedinjene in enotne za avtonomno slovensko narodno področje, torej za zedinjeno Slovenijo,« je sklenil pisec v *Slovenecu*. Uresničenje takšnega programa — poudarja besedilo tega članka — zagotavlja večina poslancev SLS v oblastnih skupščinah, ki bodo znali tradicije slovenskih samouprav iz časa Avstrije spremeniti v čim večjo politično in ekonomsko samostojnost Slovenije v novi državi. Celotna vsebina tega uvodnika je bilo jasno sporočilo o strateških ciljih, ki jih je Slovenska ljudska stranka javno razglasila na začetku delovanja oblastnih skupščin, kjer ni skrivala, da so oblastne skupščine samo prehodna etapa v uresničenju popolne slovenske avtonomije.

Uvajanje oblastnih skupščin v Sloveniji je bilo v širši jugoslovanski javnosti deležno različnih komentarjev. Vladajoče stranke so to dogajanje podpirale ali zamolčale, tisk opozicijskih strank pa je ostro napadal to »popuščanje klerikalizmu« kot nevarnost za razbijanje države. V takšnih napadih so kot običajno vodili slovenski liberalci iz SDS. Njihov prvak G. Žerjav je označil novo stanje v Sloveniji kot teror in strahovlado klerikalizma, obtoževal SLS zaradi že tradicionalnega premeščanja uradnikov, čiščenja upravnega in prosvetnega aparata ipd.¹⁴³ in tako dejansko še enkrat potrdil znano prakso liberalcev in klerikalcev v Sloveniji v zvezi z njihovim položajem do centralne vlade.

Številne pozitivne reakcije na uvajanje slovenskih oblastnih skupščin je objavil t. i. »nevtralni« tisk na Hrvaškem in v Srbiji in navezoval »uspeh« te politike izključno na SLS. Nekateri so poskušali tudi strokovno analizirati pro-

¹⁴¹ Izjava A. Korošca ob podpisu »Blejskega sporazuma« NRS in SLS, *SLOVENECEC*, 5. septembra 1927.

¹⁴² List *MLADINA* je v letih 1927 in 1928 objavil več člankov, ki so izražali nazore levo liberalne in komunistične mladine o problemu družbeno-politične ureditve jugoslovanske države. Med njimi so posebno zanimivi prispevki V. Košaka, I. Grahorja, L. Udeta, J. Dolenca in F. Aleša, o katerih smo že govorili.

¹⁴³ *REČ*, 9. aprila 1927; *SLOVENECEC* je 10. aprila 1927 odgovoril na te napade G. Žerjava in poudarjal, da se v Sloveniji z uvedbo samouprave po dolgotrajnem razdobju »terorja« demokratskih vlad ponovno vrača vera v skupno državo, v kraljevsko dinastijo, državljanske svoboščine itd.

gram in vsebino »slovenske avtonomije«, na primer v članku, objavljenem v časopisu *Nova Evropa*, kjer je bila Slovenija označena kot jugoslovanska »posebnost« s pogoji, ki zahtevajo federativno rešitev njenega položaja.¹⁴⁴ V celoti pa te drugačne reakcije na vprašanje avtonomije, federacije ipd. niso bile brez nejasnih nazorov o nacionalnem vprašanju in državni ureditvi in so izražale občo stopnjo zavesti v jugoslovanski družbi dvajsetih let, ki je bila obremenjena z nejasnimi vizijami o bodočnosti skupne države. V takšnih razmerah so »državotvorne garancije« najpogosteje povezovali s krepitvijo centralizma in vse močnejše z omejevanjem demokratičnih svoboščin, kar je nasprotovalo tradicionalnim težnjam in nacionalnim interesom v vseh jugoslovanskih deželah, ki so ustanovile skupno državo.

Delo obeh slovenskih oblastnih skupščin se je začelo v ozračju zmagovalnega zadovoljstva SLS pa tudi z marsikaterimi nejasnimi predstavami o možnostih njunega delovanja in nadaljnjega razvoja v novih razmerah. Oblastni poslanci so takoj organizirali svoje strankine klube, prek katerih so bili že od začetka prisiljeni, da so se politično dogovarjali, opozicija pa se je morala tudi združevati, da bi se postavila po robu absolutni prevladi klerikalne večine iz SLS.¹⁴⁵ Za predsednika ljubljanske oblastne skupščine so izvolili dr. Marka Natlačena, mariborski pa je predsedoval dr. Josip Leskovar. Vsi podpredsedniki in predsednika obeh oblastnih skupščin so bili pripadniki SLS. V primerjavi z ljubljansko skupščino so bile opozicijske sile v mariborski oblastni skupščini močnejše in bolj organizirane. Toda navzlic nasprotjem med odborniki iz raznih strank so oblastne skupščine začele delovati v znamenju konstruktivnega sodelovanja in demokratičnega ozračja, kar so v svečanih izjavah napovedali tudi posamezni klubi. Razpoloženje večine odbornikov o nalogah in ciljih pri delu skupščin je bilo v začetku zelo sorodno prizadevanju vodstva Slovenske ljudske stranke, ki se je zavzemalo za razširitev samoupravnih pristojnosti. Predsednik ljubljanske oblastne skupščine M. Natlačen je poudarjal, da je ljubljanska oblast naslednica nekdanje dežele Kranjske, minimalni avtonomni program SLS pa je označil s stavkom: »Zedinjena Slovenija s široko zakonodajno upravo.« Poslanski klub SLS v Ljubljani je dal izjavo (dr. J. Brejc), da bo v teh

¹⁴⁴ A. DONKOVIĆ, *Federalizam i samouprave u Sloveniji (povodom sazivanja oblasnih skupština)*, NOVA EVROPA, št. 5, 26. februarja 1927, 132—137. Avtor poudarja na prvem mestu, da je za razliko od hrvaških federalističnih zahtev »slovenski primer« načelno popolnoma drugačen. V Sloveniji je »obča separatistična struja javnosti« politično organizirana SLS, monolitni politični in ekonomski organizaciji »strankarsko-religioznega duha«. Takšna SLS je »nosilec slovenskih federalističnih tendenc«, katerih namen je ohranitev slovenskega »kulturnega standarda« in »plemenskih tradicij«. Toda — poudarja dalje avtor — uvajanje federalizma bi bilo prav za Slovenijo katastrofalno, ker bi rušil jugoslovansko državo, Slovenija pa je »zemljepisno prva pod udarcem z zahodne strani, s severa pa je izpostavljena najmočnejšemu kulturnemu pritisku; spričo tega najbolj potrebuje državno trdnost in moč narodne obrambe«. Spričo takšnega položaja Slovenije »pravilna rešitev slovenskega problema, ki danes nedvomno obstaja... leži v samoupravah in v demokraciji« — sklepa avtor v duhu svojega nedvomno centralističnega prepričanja in ob koncu opozarja: »A v Beogradu morajo razumeti, da klerikalizma in federalizma sočasno ni moč podirati in da je stolp klerikalizma dosti trdnější na Slovenskem in manj nevaren za državo. Ljudska stranka je konservativnega tipa, čeprav izpoveduje zelo napreden program; stoji na bazi sporazuma s hrvatskimi in srbskimi strankami, politika sporazuma pa je politika bodočnosti vseh naših konservativnih strank.«

¹⁴⁵ V ljubljanski oblastni skupščini je imela SLS 40, SKS 4, Zveza delavskih strank 1, Kočevski Nemci 1 in HSS enega odbornika. V mariborski oblastni skupščini je bilo razmerje sil naslednje: SLS 42, HSS 11 (10 odbornikov HSS in enega iz SKS), SDS 5, socialisti 2, dekalisti 1 in radikali 2 odbornika. ZS, 649; SLOVENEK, 24. februarja 1927.

skupščinah delal pod naslednjimi pogoji: da bo država vrnila deželam odvzeto imovino, kar pomeni, da bi dežele predstavljale legitimne naslednice nekdanjih avstrijskih »dežel«, in da bi centralna vlada prepustila oblastnim skupščinam potrebna finančna sredstva in jim omogočila, da bi z njimi samostojno razpolagali za potrebe nacionalne kulture, prosvete, socialnega dela in gospodarstva.¹⁴⁶

V obdobju konstituiranja in začetka delovanja oblastni skupščini v Sloveniji nista imeli skoraj nobenih materialnih sredstev, tako da sta se morali koj zateči k lastnim pobudam. Ljubljanska oblastna skupščina je npr. na svoji seji 25. februarja zaprosila Ljubljansko posojilnico za prvi kredit v znesku 700.000 dinarjev. Sama skupščina ni mogla dati materialnih zagotovil, zato so menice podpisali člani oblastnega odbora kot zasebniki. Tako so dobili prva denarna sredstva, s katerimi je začela delovati ljubljanska oblast.¹⁴⁷ Tudi mariborska oblast je svoje začetne materialne potrebe zagotovila z lastnimi viri. Vendar pa so bila tako zbrana denarna sredstva nezadostna in so pomenila veliko oviro za resnejše delo. Zato so v začetku pritiskali na centralno vlado in parlament predvsem v vprašanju ureditve finančnih osnov za delovanje oblastnih skupščin.

V začetku je bilo dosti nesporazumov in odpora centralistične birokracije zaradi prenosa pooblastil posameznih ministrstev v zvezi s prevzemanjem pristojnih zadev, pa tudi glede finančnih sredstev, ki jih je morala centralna vlada zagotoviti skupščinam, da bi lahko začeli delovati. Pokazali so se zlasti pri oblikovanju oblastnih proračunov, kjer je takoj prišlo do spora v odnosih med samoupravnima skupščinama in centralnimi državnimi organi, kajti posamezna ministrstva so praviloma krčila vse oblastne predračune. Tako so npr. za leto 1926/27 zahtevali za vzdrževanje bolnišnic v Sloveniji državni kredit v znesku 16 milijonov dinarjev, dobili pa so samo 11 milijonov. V predračunu za 1927/28 so zahtevali 17 in dobili le 9,5 milijona dinarjev. Od tega so za javne bolnišnice v mariborski oblasti namenili skupno 2,234.000 dinarjev, kar je pomenilo le 40 do 50 % dejanskih materialnih potreb. Podobno se je dogajalo tudi v drugih oblastnih zadevah, npr. pri javnih delih, cestah, prosveti itd. Letno poročilo M. Natlačena za ljubljansko oblast kaže, da je za oblastni proračun za leto 1928, ki naj bi po predračunu znašal 55,941.575 dinarjev, finančno ministrstvo odobrilo le 48,030.843 dinarjev, kar pomeni, da ga je skrčilo za celih 7,910.732 dinarjev. Leta 1928 se je stanje oblastnih proračunov znatno izboljšalo, predvsem zaradi tega, ker sta oblastni samoupravi krepkeje posredovali z lastnimi sredstvi, ki sta jih ustvarjali z oblastnimi davki, racionalnejšim poslovanjem, preazdelitvijo itd. Že julija 1928 so poudarili, da se je finančno stanje bolnišnic v mariborski oblasti izboljšalo glede na prejšnje leto za celih 150 odstotkov.¹⁴⁸

Pritisk slovenskih poslancev na državne ustanove v Beogradu in Koroščevo neposredno sodelovanje z radikali sta kmalu bogato obrodila. Finančni zakon za 1927/28 je zaustavil proces likvidacije bivše pokrajinske (deželne) imovine v Sloveniji, ki je imel negativne posledice za notranje samoupravne in gospodarske pobude. Nezadovoljivih ekonomskih rezultatov, ki so bili posledica likvidacijskih postopkov imovine nekdanjih deželnih odborov, ni mogel zavreti niti poskus, da bi ohranili okrajno in občinsko imovino, kar so poskušali doseči tako, da bi jo vrnilo pristojnim organom (prehodne odredbe iz leta 1922). Finančni zakon za leto 1927/28 je predvidel, da »vsa imovina bivših dežel na

¹⁴⁶ SLOVENEK, 24. februarja 1927.

¹⁴⁷ M. NATLAČEN, n.n., 340.

¹⁴⁸ AS, ARHIV VELIKEGA ŽUPANA MARIBORSKE OBLASTI, zapisniki sej mariborske oblastne skupščine 27. aprila in 20. julija 1927. in 17. julija 1928; SEJNI ZAPISNIKI LJUBLJANSKE OBLASTI, fasc. I/4, 14. marca 1928.

ozemlju bivše Avstrije prehaja k oblastnim samoupravam in vse nepremičnine bivših dežel naj se vpišejo v zemljiške knjige tiste oblasti«, medtem ko so s 323. členom vprašanje oblastne zakonodaje uredili tako, da so oblastnim skupščinam na ozemlju bivše Avstro-Ogrske dali pravico, da so nekdanje deželne zakone, ki so veljali na njihovem ozemlju in se nanašali na njihovo področje, lahko spreminjale z uredbami in jih dopolnjevale in razveljavljale v mejah ustave in državnih zakonov.¹⁴⁹ Te odločitve so postale temeljni pogoji nadaljnjega razvoja oblastnih skupščin v Sloveniji. Ljubljanska in mariborska oblast sta postali lastnici, torej neposredni koristniki raznih posestev, zemljišč, poslopij, javnih objektov in podjetij.¹⁵⁰ Tako sta imeli oblastni skupščini v imovinskih zadevah v veliki meri položaj bivših deželnih odborov. Tako je bila omogočena kontinuiteta z nekdanjo upravo, ki je uspešno delovala pod Avstrijo.

Praktično sta že od začetka aprila 1927 ljubljanska in mariborska oblast naglo prevzemali od države celo vrsto pooblastil in zadev, tako da so zaradi izrednih ugodnosti, ki jih je dajal finančni zakon, slovenskima oblastnima skupščinama pravili »država v državi«.¹⁵¹ Samoupravna tradicija in izkušnje, pridobljene v delovanju bivših deželnih odborov, velika angažiranost in zavzetost odbornikov za razvoj nove slovenske samouprave — zlasti pripadnikov SLS — so kmalu pokazale rezultate. Skupščini sta se takoj začeli ukvarjati z reševanjem tekočih vprašanj gospodarske, kulturne in prosvetne politike, področij, ki se dotlej zaradi centralističnega načina vodenja, pomanjkanja sredstev iz državnih virov in slabe organizacije niso razvijala v skladu z objektivnimi možnostmi. Skupščini sta zasedali redno, najpogosteje v polni zasedbi, ter potrpežljivo in z očitnim poletom reševali razna vprašanja obnove in gradnje cest, razvoja kmetijstva in industrije, prosvete in gradnje stanovanj, spodbujali sta razvoj obrti in trgovine, skrbeli za izboljševanje socialnega in zdravstvenega zavarovanja, inšpekcijskih služb idr. Posebno pozornost sta posvečali oblastni davčni politiki, torej iskanju domačih materialnih sredstev za krepitev samouprave. Poročila o delovanju slovenskih oblastnih skupščin pričajo, da sta na področju samoupravne organizacije v kratkem obdobju dosegli velik uspeh, takšen, »da se jim druge oblastne skupščine v državi še približati ne morejo«, kajti v obdobju, ko sta slovenski skupščini že sprejeli svoja proračuna, druge niso upostavile niti osnovne notranje organizacije.¹⁵² Do začetka maja 1927 sta ljubljanska in mariborska oblastna skupščina namreč že imeli svoja poslovnik, lastna proračuna, urejen uradniški aparat in potrebne službe, ustanovili pa sta tudi oblastni banki. Prvi proračun za 1927. leto, ki sta ga sprejeli obe slovenski skupščini, je bil bolj programskega kot realnega značaja, zato pa je bil proračun za leto 1928 že izraz praktičnega poslovanja, »prilagojen dejanskim potrebam v oblasti, zagotavljajoč toliko dohodkov, kolikor jih je potrebnih za neovirano delo v raznih področjih oblastne samouprave«.¹⁵³

Prizadevanja, da bi delovanje državnega aparata postalo učinkovitejše s pomočjo razvitih samoupravnih ustanov in organizacij, so v slovenskih oblasteh omogočila večje obujanje tradicionalnega samoupravnega poslovanja. Pozornost so posvečali predvsem občinam kot osnovnim samoupravnim enotam. Veliki župan ljubljanske oblasti je s svojim odlokom 31. maja 1927 sporočil, da bodo

¹⁴⁹ M. NATLAČEN, n.n., 340—341; SLOVENEK, 14. maja 1927.

¹⁵⁰ Tako je, na primer, Mariborska oblast na osnovi teh sklepov postala lastnica zdravilišč Rogaške Slatine in Dobrne, Ljubljanska oblast pa posestva na Grmu pri Novem mestu, Male Loke in Robeža, zatem Kranjske električne centrale, mlinov na Savi, poslopij, bolnišnic in dr. M. Natlačén, n.n., 341.

¹⁵¹ HRVATSKE NOVOSTI, 13. maja 1927.

¹⁵² SLOVENEK, 3. maja 1927.

¹⁵³ M. NATLAČEN, n.n., 341.

s prvim junijem 1927 vse zadeve, ki se tičejo nadzorstva in disciplinskega postopka nad občinami, prišle v pristojnost oblastnega odbora. Julija 1927 so to storili tudi v mariborski oblasti. S temi akti sta slovenski oblastni samoupravi dobili vsa pooblastila nad občinami, ki so jih imeli poprej deželni odbori in skupščine, šlo pa je predvsem za naslednje: inšpekcijska pooblastila nad občinami nasploh — zlasti nad občinskim in podobčinskim gospodarstvom, zatem nad socialnim skrbstvom, šolstvom (zlasti pri popravilih starih in gradnji novih šol), gasilskimi društvi in drugimi podobnimi združenji.

Vendar pa je v tem kratkem obdobju obstoja oblastnih skupščin prišlo do največjega napredka v organizaciji in razvoju zdravstvene službe in socialnega varstva. Dokler ni bilo oblasti, so ti resori shajali ob slabem državnem proračunu in prav kmalu zabredli v kritično stanje.¹⁵⁴ To je vse močnejše ogrožalo občo socialno raven prebivalstva. Uvedba oblasti in prenos financiranja bolnišnic, ki so se odtlej vzdrževale predvsem s sredstvi oblastnih financ, sta znatno izboljšala organizacijo in celotno poslovanje zdravstvene službe v Sloveniji, poleg tega pa je prišlo tudi do pomembne razširitve njene zmogljivosti. Neposredno po koncu vojne so se namreč zaradi dezorganizacije celotne zdravstvene službe, do katere je prišlo v glavnem zaradi pomanjkanja sredstev za njeno vzdrževanje, v Sloveniji razširile številne nalezljive bolezni — jetika, španska gripa, pegavec, malarija, spolne bolezni in druge — ki so prizadele zlasti mladino in delavski razred. Odsek za zdravstvo oziroma poverjeništvu za narodno zdravje, ustanovljena pri narodni vladi, sta poskušala izboljšati raven zdravstvenega varstva. Vendar pa se položaj bolnišnic in drugih zdravstvenih ustanov ni pomembneje izboljšal niti po ustanovitvi Zdravstvenega odseka za Slovenijo in Istro 25. aprila 1919, ki je bil podrejen neposredno Ministrstvu za zdravje v Beogradu.¹⁵⁵

Domači zdravstveni zavodi so se s tem »podržavljenjem« znašli pred novimi poslovnimi in finančnimi težavami, kajti proračunska sredstva, namenjena njihovem vzdrževanju, niso zadoščala. Nasprotja med domačimi potrebami in državnimi interesi in možnostmi so se zaostrovala vse do uvedbe oblastnih samouprav. Že 1. aprila 1927 sta oblastni skupščini v Ljubljani in Mariboru prevzeli vse zadeve zdravstvenega varstva pod pogojem, da bo država prevzela nastale dolgove in odobrila nove, povečane kredite za financiranje zdravstvene službe v Sloveniji. Dogovor, sklenjen 6. in 7. septembra leta 1927 v Beogradu med predstavniki ljubljanske in mariborske oblasti in Ministrstvom za finance, je omogočil oblastnima samoupravama znatno večje vire dohodkov, kot pa so jih dajali prejšnji proračuni za razvoj zdravstvene službe. Oblasti sta dobili možnost, da sta od novih davkov in taks izločali potrebna sredstva za zdravstveno varstvo. V letih 1927 in 1928 so začeli široko akcijo za obnovo starih in gradnjo novih bolnišničnih poslopij in stacionarijev, izboljšali so nabavo opreme

¹⁵⁴ Materialni položaj bolnišnic po letu 1918 je bil v vsej državi zelo težaven, zlasti v njenem južnem delu, ki ga je uničila vojna. Tudi v Sloveniji je postajal vse težji zlasti po proračunih 1919/1920. in 1920/1921., v katerih so dodeljena sredstva še ustrezala zastavljenim zahtevam. Že od 1921. pa proračunska sredstva niso več ustrezala zaradi naglega naraščanja cen. Od zahtevanih naknadnih kreditov je država odobrvala le polovico in tako so slovenske bolnišnice same najemale kredite in kasneje zahtevale, naj jih država odplača. Težavni položaj bolnišnic v Sloveniji je bil pogosto tudi vsebina razprav v Narodni skupščini in tako je še 15. julija 1922 minister za zdravstvo M. Omerović izjavil, da bo »storil vse, da bi največji del bolnišnic v Sloveniji vrnil samoupravam in da bi se vzdrževale z lastnimi dohodki, država pa jim bo nudila denarno pomoč«. STENOGRAFSKE BELEŠKE NARODNE SKUPŠTINE, LXXXIX r. s, 5. julija 1922, 202.

¹⁵⁵ URADNI LIST NARODNE VLADE SHS, št. 147, 1919.

in razširili službo zdravstvenega in higienskega varstva, zlasti v boju proti alkoholizmu.¹⁵⁶

Podoben napredek je bil dosežen tudi v politiki občega socialnega varstva, oblasti pa sta organizirali tudi urade, ki so skrbeli za slovenske izseljence. Po uvedbi oblastnih davkov so materialna sredstva, ki so bila na voljo obema oblastema, dosegla že leta 1928 pomembno raven. Finančno okrepljeni oblastni organi so lahko uspešneje uresničevali svoje načrte razvoja v kmetijstvu, industriji in obrti ter pri gradnji cest, stanovanjskih in poslovnih poslopij.

V obdobju delovanja oblastnih skupščin, torej do ukinitve oblastnih samouprav 6. januarja leta 1929, so zabeležili tudi nagel porast domačega bančnega in denarnega kapitala, kar je vplivalo na povečanje investicijskih naložb v domače gospodarske zmogljivosti.¹⁵⁷ Do radikalnega premika v gospodarski usmerjenosti Slovenije, od pretežno agrarnega področja k industrijsko najbolj razviti jugoslovanski pokrajini, je prišlo prav v obdobju od 1918. do 1929. leta. Delovanje oblastnih samouprav se ujema z obdobjem največjega investiranja v nove industrijske zmogljivosti po letu 1918, medtem ko je v kmetijstvu takrat prišlo do upadanja živilske proizvodnje v raznih vejah, npr. pri pridelovanju žit. Na njegov račun se je krepila proizvodnja industrijskih rastlin in tako je npr. proizvodnja hmelja doživela večkratni porast.¹⁵⁸ To je bil predvsem rezultat nove gospodarske usmeritve, v kateri je politika večje industrializacije Slovenije lahko doživljala neoviran napredek — predvsem po zaslugi velikih živilskih zmogljivosti v pretežno agrarnih južnih predelih države.

V celoti je slovensko gospodarstvo v letih 1927 in 1928 nenehno napredovalo — vse od proizvodnje industrijskih rastlin prek razvoja lesne industrije, rudarstva in drugih industrijskih vej do napredka turizma. V isti smeri so se razvijali tudi promet, cestno omrežje in železniške proge, zatem poštno-brzovjavni promet, gradnja in obnova javnih poslopij ter druge zadeve, ki so prešle v pristojnost oblastnih samouprav. Uvedba oblastnih samouprav je navzlic razmeroma kratkotrajnemu delovanju dala veliko spodbudo dinamičnemu in vsestranskemu razvoju Slovenije.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Glej: A. BRECELJ, *Zgradbe našega zdravstva in javnega skrbstva*, SLOVENCI V DESETLETJU 1918—1928, 347—461; F. URATNIK, *Socialno skrbstvo in socialna zakonodaja*, prav tam, 461—473.

¹⁵⁷ M. NATLAČEN, n.n., 342—357; A. BRECELJ, n.n., 347—460; F. URATNIK, n.n., 461, 483.

¹⁵⁸ J. JOVAN, *Glavne produktivne sile v gospodarstvu Slovenije*, SLOVENCI V DESETLETJU 1918—1928, 504—505.

¹⁵⁹ Tako je na primer Oblastna skupščina v Ljubljani za leto 1927 za javna dela namenila deset milijonov dinarjev, mariborska pa sedem. Te investicije so leta 1928 malce zvišali, toda vlaganja v samoupravne investicije so bila skupno zdaleč višja kot investicije pred letom 1918. Glej: ŠT. SKUBIC, *Javna dela*, SLOVENCI V DESETLETJU 1918—1928, 613—625; A. PREGELJ, *Naše železnice*, isto, 597—613; I. ROZMAN, *Pošta, brzovjav in telefon*, isto, 625—633. Poštna uprava je, na primer, od 1918. do oktobra 1928. povečala število svojih poštних uradov za 5%, brzovjavnih mest za 40%, telefonskih central za približno 300%, koristnikov brzovjave pa za 160%. V Ljubljani so 17. marca 1928. odprli novo avtomatsko centralo, od 1. septembra 1928. pa je delovala tudi radijska postaja v Domžalah blizu Ljubljane. Prav tam, 626—627.

Da bi spoznali razlike med centralističnim in samoupravnim poslovanjem, sta za slovenske razmere značilna vzdrževanje in izgradnja novih cest. Slovenski politiki so pogosto poudarjali »cestno vprašanje« kot dokaz negativnih posledic centralizma v Sloveniji. V časih avstrijske vladavine je namreč vzdrževanje in izgradnjo cest financiral Deželni odbor s svojimi sredstvi, ki so znašala 50%, 25% pa je prispevala država, medtem ko je v novi državi vlada dajala največ 50% za vse stroške, ostanek pa je naprtila sekcijam za ceste, ki niso imele potrebnih sredstev za vzdrževanje razmeroma bogatega cestnega omrežja, ki je v Sloveniji znašalo 4100 km.

Decentralizacija državne uprave, za katero se je zavzemal večji del političnih strank in skupin, zlasti SLS, se je v uresničenih oblastnih samoupravah krepila predvsem z uvajanjem oblastnih davkov. Do leta 1928 je bil edini davek, ki je odtekal neposredno v oblastno blagajno, dodatni davek na kinematografske vstopnice, ki pa je bil skorajda simboličen, ker je prinašal oblastema le kakšnih 50.000 dinarjev na mesec. S proračunom za leto 1928 sta oblastni skupščini uvedli vrsto novih davkov in taks in s temi dohodki skoraj v celoti krili uresničevanje sprejetih načrtov in programov. Glavna postavka teh dohodkov je bil davek na alkoholne pijače, ki je že v prvih osmih mesecih leta 1928 znašal v ljubljanski oblasti 16,245.125,93 dinarja.¹⁶⁰ Zaradi pomena oblastnih davkov za delovanje samouprave sta obe oblasti posvečali veliko pozornost organizaciji finančne službe. To je bila osnova za taktično uresničevanje avtonomnega položaja oblasti na podlagi Zakona o oblastni in okrajni samoupravi. Mnenja sodobnikov, da je bila pristojnost oblastnih skupščin in oblastnih odborov znatno ožja v primerjavi s pristojnostmi nekdanjih deželnih zborov in odborov v Avstriji in da so se ukazodajalna pooblastila oblastnih samouprav šele s 323. členom finančnega zakona za leto 1928/29 in s 362. členom finančnega zakona za leto 1928/29 razširila tako, »da jih lahko zdaj primerjamo s prejšnjimi deželnimi samoupravami«,¹⁶¹ lahko sprejememo kot objektivno oceno položaja slovenske samouprave v novih, spremenjenih razmerah. Upoštevati pa je treba, da so v času, ko so v Sloveniji zaživele samouprave, Slovenci že v pomembni meri prehodili pot uresničenja osnovnih narodnostnih interesov na mnogih področjih gospodarstva in prosvete in v okviru kulturnega in tudi političnega življenja. V razmerju do stanja pred 1918 je nova oblastna samouprava delovala zdaj v lastni državi, za katero se je opredelilo slovensko ljudstvo, v njenem okviru pa so obstajale znatno širše perspektive in možnosti za uresničenje njegovih nacionalnih ciljev.

Razloge, da so bile takratne ocene vsebine in značaja samoupravne emancipacije zadržane,¹⁶² je treba iskati prej v aktualnem političnem pritisku za nadaljnjo krepitev in širjenje samoupravnih pravic kot pa v njihovem dejanskem položaju. Praktični rezultati delovanja samoupravnih organov na raznih področjih slovenskega gospodarskega življenja, zdravstva, prosvete, socialne politike itd. v letih 1927—1928 potrjujejo, da bi bil ta začetni polet še večji, če uvedba monarhodiktature v začetku leta 1929 ne bi bila prekinila začetega procesa širokega angažiranja domačih sil, ki so se v soglasju s tradicijo razmahnile v novih samoupravnih okvirih.

Boj za pokrajinsko avtonomijo Slovenije v jugoslovanski državi je tako v ustavnopravnih zahtevah kot v praktičnem delovanju v okviru dominantne razredne meščanske narodnostne politične zamisli vseboval mnoge elemente federalističnega programa državne ureditve. Vendar pa vodilne slovenske politične sile, ki so jih izučile izkušnje bojov za federacijo, in predvsem primer

Tako je prišlo do propadanja obstoječih cest, odpuščanja in osipanja kadrov za njihovo vzdrževanje itd. STENOGRFSKE BELEŠKE NARODNE SKUPSCINE, 18. r.s., 22. junija 1923, 720—721.

Z uvedbo oblasti l. 1927 se je položaj v prometu prav kmalu izboljšal. Glej obširnejše že omenjeno poglavje o GOSPODARSKEM RAZVOJU SLOVENIJE 1918—1929, v Z.S. in I. izd. Enciklopedije Jugoslavije.

¹⁶⁰ M. NATLAČEN, n.n., 354.

¹⁶¹ L. BOGATAJ, n.n., 388.

¹⁶² Isto. L. Bogataj poudarja na koncu svojega predloga za razvoj uprave in samouprave v Sloveniji 1918—1928 naslednje: »Tako smo po raznih stremljenjih in po raznih poskusih, po mnogih osebnih in materialnih žrtvah danes tako glede državne uprave, kot tudi glede avtonomne uprave dospeli približno tja, kjer smo bili pred desetimi leti.«

HRSS, iz taktičnih, političnih razlogov niso vedno javno in odkrito zagovarjale svoje federalistične težnje. Toda to ni pomenilo, da jim lastni razredni interes in enakopraven položaj »svoje nacije« v skupni državi ni pomenil tudi glavni in skrajni strateški cilj kot minimum »nacionalnega programa«. Ob prvi ugodni priložnosti je vodja SLS dr. A. Korošec v svojih znanih »punktacijah« iz decembra 1932 razglasil jasen federalističen program, ki je nastajal prav med bojem za avtonomijo, torej v odporu proti centralistično-unitarističnim silam in politični hegemoniji srbske buržoazije v jugoslovanski državi v obdobju od 1918. do 1929. leta.

Prosvetna in kulturna politika v Sloveniji 1918 — 1929 in razvoj narodnostne misli

1. Temeljne značilnosti kulturno-prosvetnih razmer v slovenskih deželah do leta 1918

Do ustanovitve skupne jugoslovanske države Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev so organizacija šolskega sistema, vzgojno-izobraževalna usmerjenost in prosvetna politika v slovenskih deželah v celoti nosile vse značilnosti velikonemške in deloma italijanske in madžarske prevlade. Prosvetna in kulturna politika, kakršno so vodili velikonemški krogi, je bila z gospodarskim izkoriščevanjem in neenakopravnim socialnim položajem del neprikritih strateških ciljev v obliki asimilacije slovenskega naroda. Takšna politika do upravno, gospodarsko in kulturno razcepljenih slovenskih dežel Kranjske, Štajerske, Koroške, Gorice in Istre, je v začetku 20. stoletja dosegla kritične razsežnosti in zato so tudi najbolj konservativni duhovi slovenske družbe bili plat zvona in iskali rešitev naroda v organiziranem odporu — predvsem na prosvetnem in kulturnem področju. Ob realistični oceni politične neogljenosti pri merjenju sil z nemško prevlado in navzlic delnemu napredku pri uresničevanju nekaterih demokratičnih svoboščin v prvem desetletju 20. stoletja so slovenski kulturni in politični krogi vse glasneje poudarjali staro geslo avstrijskih Slovanov: »S prosveto k svobodi.«

Velikonemška hegemonija se je izražala predvsem v prodoru nemškega finančnega kapitala, vzporedno pa je ta proces spremljala asimilacijska kulturna politika. Njeni temelji so bili zasidrani na prosvetnem področju. Če gledamo s te plati, lahko zanesljivo trdimo, da demografski pritisk v slovenski prostor, ki se je kazal v naseljevanju Nemcev, ni bil tolikšnega pomena za politiko germanizacije slovenskega naroda, kajti glavno nevarnost je pomenila prosvetna politika, sledili pa so pogoji za zaposlovanje v nemških podjetjih, državni upravi ipd. Velikonemška politika do Slovencev na vseh področjih življenja je imela negativne rezultate predvsem na Koroškem in Štajerskem, tako da je npr. v Mariboru, Ptuju in Celju 80 odstotkov Slovencev prijavljalo kot občevalni jezik nemščino. Vzporedno z gospodarsko prevlado so tudi dosledno izvajali načrt priseljevanja nemške in »nemškutarske« birokracije, ki je za svoje otroke na temelju državnega zakona odpirala nemške osnovne šole. S pomočjo ustanov in društev, kakršna sta bila »Südmark« in t. i. »Deutscher Schulverein«, so Nemci spredli okrog slovenskih krajev mrežo nemških šol, v katerih so morali šolati svoje otroke tudi Slovenci, kajti drugih šol ni bilo. Val nemškega naseljevanja je bil posebno močan vzdolž Južne železnice (Maribor—Trst, Maribor—Beljak) in Državne železnice (Celovec—Gorica—Trst).¹

¹ L. POLJANEC, *Slovensko školstvo nakon ujedinjenja*, NOVA EVROPA, št. 7—8, 1. sept. 1924, 189—190.

Slovensko šolstvo v Avstro-Ogrski je bilo v začetku XX. stoletja v posameznih slovenskih deželah različno, toda osnovna značilnost njegovega položaja je bila omejena uporaba slovenskega jezika pri šolskem pouku in poudarjena velikonemška vsebina učnih programov. Tega dejstva niso bistveno spremenile niti dosežene volilne reforme in uveljavljanje volilne pravice za širše sloje slovenske družbe. Demokratizacija notranjega življenja v monarhiji ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja je prinesla pomembnejše rezultate v glavnem na političnem področju, v krepitvi slovenskih strank in večji politizaciji ljudstva, vendar pa zahteve po enakosti in pravici do uporabe slovenskega jezika v šolah in v javnem življenju sploh niso bile uresničene.² Boj za uvajanje materinščine v šolstvu in javnem življenju, ki so ga vodili najvidnejši Slovenci že od začetka 19. stoletja, ni prinesel vidnejših rezultatov vse do leta 1869, ko so sprejeli novi šolski zakon, s katerim se je temeljito spremenilo prejšnje stanje v osnovnih šolah. Namesto pouka v slovenščini, ki je bil dotlej le v t. i. nedeljskih šolah, so s tem zakonom vpeljali materinščino v celotno slovensko osnovno šolstvo na Kranjskem, Štajerskem in Primorskem. Ta zakon je vplival spodbudno tudi na povečanje števila slovenskih osnovnih šol, kajti pogoj za otvoritev takšne šole je bilo najmanj 40 prijavljenih učencev. Na Koroškem pa so nemški šovinisti že v začetku preprečili proces slovenizacije osnovnih šol. V meščanske šole niso vpeljali pouka v slovenščini, osnovno šolanje pa je bilo obvezno za vse otroke od šestega do štirinajstega leta.³

Po sprejetju državnega zakona o osnovnem šolstvu in njegovih dopolnitev 1883 so bile na Kranjskem vse javne osnovne šole slovenske. Nemške osnovne šole so bile samo v Kočevju, Beli peči in Ljubljani. Vendar so morali tudi v vseh štirirazrednih slovenskih šolah že od tretjega razreda dalje poučevati nemščino kot obvezen predmet. V mestih in večjem številu drugih krajev na Štajerskem, kjer je v šolskih odborih prevladovala nemška večina, so bile osnovne šole pretežno nemške. Najhujši je bil položaj na Koroškem, kjer so obstajale le tri javne slovenske osnovne šole, utrakvističnih, torej slovensko-nemških, pa je bilo kar 87.⁴ V teh šolah so že po prvih dveh razredih obvezno ukiniли pouk v slovenskem jeziku. Položaj slovenskih šol na Primorskem je bil dokaj ugodnejši, medtem ko jih v Beneški Sloveniji in Prekmurju sploh ni bilo. Poskusi, da bi z ustanovitvijo zasebnih slovenskih šol zaradi nezadostnega števila javnih šol ustavili nemški pritisk, niso prinesli večjih rezultatov. Tako je uvedba obveznega šolanja, ki je v praksi zaživelo zlasti pred prvo svetovno vojno, pripomogla predvsem le k širši pismenosti prebivalstva. Glede narodnostne vsebine šolskih programov in pri sestavi predavateljskega osebja je ostal položaj še dalje neugoden. To je posebno značilno za Koroško, kjer so slovenski učitelji komajda obvladali knjižno materinščino, katekizem pa je bil edini učbenik, napisan v slovenskem jeziku.⁵

² ZGODOVINA SLOVENCEV (dalje: ZS), Ljubljana 1979, 542—545. Kot tri prevladujoče smeri germanizacije slovenskega naroda je E. Kardelj poudaril: 1. ekonomsko prodiranje nemškega kapitala; 2. državni birokratski aparat; 3. šolstvo in druge kulturne ustanove, ki niso širile le nemški jezik, »temveč tudi nemški duh«. E. KARDELJ-SPERANS, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd, 1960, 232.

³ J. BEZJAK, *Slovenačke osnovne škole*, ENCIKLOPEDIJA SRPSKO-HRVATSKO-SLOVENAČKA, urednik S. Stanojević, knj. IV, Zagreb, 1929, 1017—1018. Glej tudi: J. PLETERSKI, *Slovenci (1848—1918)*, 6. KULTURNI RAZVOJ, ŠTUDIJE O SLOVENSKI ZGODOVINI IN NARODNEM VPRAŠANJU, Maribor, 1981, 252—253.

⁴ J. Bezjak navaja, da je bilo l. 1890 na Koroškem 90 utrakvističnih in ena sama slovenska osnovna šola. Prav tam, 1017.

⁵ Z.S., 551—552.

Položaj slovenskega jezika oziroma njegova uporaba pri šolskem pouku, sta bila tem hujša, čim višja je bila stopnja šolanja. Slovenske univerze ni bilo, zato so v srednjih šolah predavali predvsem v nemščini. V okviru sicer razmeroma velikega števila srednješolskih zavodov javnega in zasebnega značaja so po izobrazbeni usmerjenosti prevladovali gimnazije, meščanske šole in zlasti strokovne šole (obrtne, gospodinjske, trgovske in kmetijske). Glede na uporabo materinščine kot učnega jezika so bile »čiste« slovenske šole samo meščanska šola v Postojni, moško in žensko učiteljišče v Gorici, nekaj gospodinjskih šol, sedem šol za ročno delo, pet obrtnih, ena trgovska in dve kmetijski šoli. K tej majhni skupini — pogojno jim lahko rečemo »narodnostne šole« — je pripadalo še nekaj zasebnih šol raznih cerkvenih redov, npr. Mestni dekliški licej v Ljubljani. Med slovenskimi srednjimi šolami sta bili najpomembnejši dve gimnaziji, v Gorici in Šentvidu. Goriška gimnazija je bila edina popolna slovenska državna gimnazija, medtem ko je imela t. i. škofijska gimnazija v Šentvidu, ustanovljena leta 1905, status zasebnega zavoda. Skupno je bilo na vsem slovenskem ozemlju do prve svetovne vojne 18 državnih in zasebnih srednjih šol in osem državnih in zasebnih učiteljišč, v katerih se je šolala slovenska mladina.⁶ V nasprotju s Primorsko in Kranjsko so bile na Štajerskem z izjemo slovensko-nemških paralelk, vse gimnazije nemške. V praksi v glavnem niso izkoristili formalne možnosti, da bi lahko tudi v neslovenskih gimnazijah kot neobvezen predmet poučevali slovenščino. Vse ostale srednje šole so bile mešane ali nemške in italijanske. V teh šolah so uporabo slovenščine dopuščali le v prvih razredih, po letu 1908 pa v nekaterih šolah tudi v višjih razredih, in to v glavnem le za nekatere eksaktne šolske predmete. Učni programi so bili usmerjeni pronemško, medtem ko so predmete s posebnim idejnim pomenom in narodnostno vsebino — npr. zgodovino — v višjih razredih poučevali izključno v nemščini. Na višji študij in univerzitetno šolanje so slovenske študente pošiljali v glavnem v središča v avstrijskem delu monarhije — predvsem na Dunaj, v Gradec in Prago.⁷

V učiteljiščih, ki so bila posebnega pomena za razvoj celotne narodnostne prosvetne politike, je bil učni jezik v Mariboru izključno nemški, v Ljubljani dvojezičen, v Gorici in Kopru pa slovenski. Slovenski učitelji so se od sedemdesetih let prejšnjega stoletja združevali v svoja strokovna združenja, leta 1900 pa so ustanovili enotno izobraževalno društvo Slovenska šolska matica. Izdajali so tudi šolske liste in časopise, med katerimi so najbolj znani *Šolski prijatelj* (1852), oziroma *Slovenski prijatelj*, zatem *Učiteljski tovariš* (1861), *Slovenski učitelj* (1873), *Popotnik* (1880) idr.⁸

Takšen položaj Slovencev v izobraževalnem šolskem sistemu monarhije je bil v izrazitem nasprotju s političnim in kulturnim vrenjem v slovenskih deželah v začetku 20. stoletja, ki je imelo vse izrazitejše nacionalno obeležje. Slovenske politične stranke, javni in kulturni delavci so v tistem obdobju pripisovali velik pomen vprašanjem prosvetne politike, ki je bila odločilno obrambno sredstvo proti velikonemškemu pritisku. Začeni s programi strank pa vse do praktičnih akcij, zlasti prek velikega in dobro organiziranega omrežja številnih in različnih

⁶ J. TURK, *Šolstvo, Spominski zbornik Slovenije*, Ljubljana, 1939, 182; Z.S., 548—552; F. ERJAVEC navaja, da je bilo pred prvo svetovno vojno v avstrijskem delu Slovenije 907 osnovnih šol, 16 gimnazij, 2 realki in 41 obrtno-strokovnih šol, v katerih so poučevali v slovenskem jeziku. F. ERJAVEC, *Slovenci, zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pregled*, Znanstvena knjižnica, 6. zv., Ljubljana, 1923, 168.

⁷ Z.S. 552—553. O položaju slovenskega šolstva do l. 1918 glej obširnejše prispevke v NARODNI ENCIKLOPEDIJI SHS, 1014—1021. E.J. I izd., knj. 7 in dr.

⁸ J. Bezjak, n.n., 1018.

množičnih društev, knjižnic, čitalnic ipd., ki so prerasli v pravi obrambni sistem narodnostne samozavesti najširših narodnih slojev, zlasti v času aktualizacije jugoslovanske ideje, je vprašanje kulturne samobitnosti in samostojnosti Slovencev dobilo pomen primarnega političnega cilja. Takšne usmeritve so prišle do popolnejšega izraza šele z ustanovitvijo slovenske Narodne vlade in Narodnega sveta v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov, popolnoma pa so se razmah-nile šele po ustanovitvi skupne jugoslovanske države. Šele v njenih državnih okvirih so nastale nujne možnosti za odpravljanje posledic dolgotrajne tuje raz-narodovalne politike na prosvetnem področju, ki je v veliki meri zavirala na-ravni zgodovinski potek narodnostnega dozorevanja slovenskega ljudstva.

2. Nova narodnostna usmerjenost v prosveti in kulturi v jugoslovanski državi

Navdušenje, ki je slovenske politike in kulturne kroge zajelo na večer pred ustanovitvijo skupne jugoslovanske države, je kmalu preskočilo tudi na pod-ročje prosvetne politike. Takoj so se lotili sloveniziranja celotnega šolskega sistema. Iskanju skupnega jugoslovanskega političnega programa je sledilo tudi prizadevanje, da bi v okvirih nove kulturne vsebine našli rešitve, ki bi Slovence bolj približale jugoslovanskim narodom in narobe. Vzporedno s prizadevanji kulturnih delavcev so tudi slovenske politične stranke želele s skupno akcijo v okviru Narodne vlade sestaviti nov kulturni in prosvetni program za celotno slovensko območje. Iz tega obdobja so se ohranila zanimiva pričevanja — zapisniki kulturnega odseka pri Narodnem svetu SHS z njegovih sej 16. in 18. novembra in 9. decembra 1918. Ugledni slovenski kulturni in javni delavci so poskušali takrat zasnovati jasen odgovor o usodi nadaljnega razvoja slo-venske prosvete in kulture v novi jugoslovanski državi. Med razpravo in v re-soluciji, ki ji je sledila, je bila prisotna dilema v izrazito poudarjeni volji po kulturni individualnosti ob nejasnem in obotavljivem pojmovanju, ki se je na-gibalo h kulturni asimilaciji v jugoslovanski smeri. Spričo izkušenj v preteklosti so v središče postavili slovenski jezik, vendar pa so še vedno obotavljavo in nejasno izražali pravico do njegove uporabe. »Hipen jezikovni prelom v šolah in uradih je že tehnično neizvedljiv« — piše boječe v prvotnem osnutku re-solucije, v katerem tudi ob tej priložnosti niso prišli dalj kot do tradicionalnih zahtev po kulturni avtonomiji.

Kulturnemu odseku so zastavili nalogo, naj se jasno opredeli glede položaja slovenske kulturne samobitnosti v novi državi in določi smernice nadaljnega razvoja. V razpravi o tem vprašanju je prevladovalo mnenje, da morajo Slo-veneci v novem okolju ohraniti svojo kulturno individualnost, ki jo je treba zagotoviti ne glede na obliko državne ureditve. Razmišljanja o položaju sloven-ske kulture in posebno jezika niso bila daleč od javno izrečenih stališč sloven-skih znanstvenikov, pisateljev in umetnikov (skupno jih je bilo 32) v anketi »O jugoslovanskem vprašanju«, ki jo je 1913. leta izpeljal dr. B. Vošnjak v ča-sopisu *Veda*. Večina udeležencev te ankete se je ob tej priložnosti izrekla za ohranitev slovenskega jezika v javnem življenju in književnosti, medtem ko je del vprašanih pomišljal ob uvedbi srbohrvatskega jezika, ki bi ga enotno upo-rabljali na področju znanosti, trgovine, prometa ipd. Potreba po ohranitvi sa-mostojnega slovenskega knjižnega jezika v nasprotju z njegovo opustitvijo v korist srbohrvaščine, kar bi lahko preprosteje tolmačili s primerjanjem stališč pesnika F. Prešerna in S. Vraza, je leta 1918 postajala vse večje politično vpra-

šanje, vezano na položaj Slovencev v novi jugoslovanski državi.⁹ Po živahni dvodnevni razpravi je kulturni odsek sprejel naslednjo resolucijo: »Po ustanovitvi države Slovencev, Hrvatov in Srbov pričakuje Kulturni odsek N. S., da bo nova, politično popolnoma enotna država, kakorkoli bo že organizirana, po svojih možnostih z vsemi razpoložljivimi sredstvi spodbudila razvoj prosvetnega življenja vseh treh narodov na podlagi kulturne avtonomije. Neoviran razvoj vseh treh plemen je najbolj zdrav pogoj za popolno duhovno bogastvo Jugoslavije.

Kulturna politika bi morala vsekakor računati z dejstvom, da je zgodovina v stoletjih dala Slovincem posebno duhovno vsebino. Slovenski del jugoslovanskega naroda se je tudi jezikovno razvil samostojno, tako da je slovenski jezik nosilec te duhovne vsebine, da je poleg tega, da je najbolj soroden srbo-hrvatskemu jeziku, danes zaseben organizem in da je na področju slovenskega književnega jezika za zdaj mogoče uspešno delo le v tem jeziku.

Če bi Slovincem onemogočili lasten kulturni razvoj, bi neizogibno sledil močan padec kulturnega življenja slovenskega plemena, ki bi prenehalo biti ustvarjalno. Vsaka etična skupina se čuti svobodno samo toliko, v kolikor lahko uresničuje svojo ustvarjalnost. Vsak narod je za človeštvo pomemben toliko, kolikor je ustvarjalec novih vrednosti. Kulturnemu prelomu bi se morda lahko prilagodil le tanek sloj inteligence, medtem ko bi bile široke množice, jedro našega plemena, izločene od koristi kulturnih dosežkov in pahnjene v kulturni polmrak.

Vendar kulturna avtonomija nikakor ne odvezuje duševne delavce vseh treh plemen dolžnosti, da iščejo vse bližje stike, čim globlje medsebojno razumevanje in sporazum v vseh vprašanih ter skrb za medsebojno dopolnjevanje kulturnega delovanja, ki bo na svojem vrhuncu poslednja, najlepša osnova svobodne Jugoslavije v družini narodov.«¹⁰

Vendar te resolucije niso sporočili javnosti zaradi strankarskih nasprotij klerikalcev in liberalcev v nazorih o bodoči kulturni politiki, kar je bila tudi osnovna značilnost političnih bojev v vsem naslednjem razdobju. Narodna vlada v Ljubljani je že 16. novembra 1918 z ukazom poverjeništvu za uk in bogočastje ukrenila naslednje: 1. pod svoje nadzorstvo je sprejela celotno javno šolstvo; 2. postaviła je načelo, naj bo slovenščina učni jezik v vseh osnovnih in meščanskih šolah, z izjemo šol za narodnostne manjšine, kjer pa bo državni jezik obvezen predmet, in 3. dopustila je zasebne drugojezične šole, če bo zagotovljeno potrebno število učencev (40 za en razred).¹¹

Zahtevo kulturnih in javnih delavcev po kulturni avtonomiji v smislu navedene resolucije kulturnega odseka Narodne vlade kot odgovor in obrambo proti liberalnemu unitarističnemu jugoslovanstvu so ponovili tudi februarja 1921 z objavo znane »Avtonomistične izjave«. V obdobju hudih bojev glede sprejetja ustave so ukrepi vlade N. Pašića proti avtonomističnim zahtevam

⁹ Glej obširneje: M. MURKO: *Slovenački književni jezik*, Nova Evropa, knj. V, št. 5, 11. junija 1922, 132—136. V anketi VED so sodelovali tudi najvidnejši prvaki JSDS dr. A. Dermota, Albin Prepeluh-Abditus, dr. Dragotin Lončar in dr. Henrik Tuma, ki so ostro zavračali misel, da bi se naj Slovenci odrekli svoje narodnostne samobitnosti v korist jugoslovanstva. F. ROZMAN, n.n., 16.

¹⁰ ARHIV SLOVENIJE, *Narodni svet*, Spisi odsekov, fasc. 3, Zapisniki sej Kulturnega odseka Narodnega sveta, Ljubljana, 16. in 18. novembra 1918; M. MIKUŽ, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, Ljubljana, 1965, 66—68; M. ZEČEVIČ, *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje*, Beograd, 1973, 188—189; F. KOBLAR, *Slovenska književnost v zadnjih desetih letih, Slovenci v desetletju 1918—1928*, Ljubljana, 1928, 644—646.

¹¹ L. POLJANEC, n.d., 190—191.

Slovenske ljudske stranke zbudili nezadovoljstvo tudi med širšimi sloji slovenskega razumnštva ter med pripadniki političnih strank, skupin in struj, ki niso bile v vladajočem demokratsko-radikalnem bloku. Na pobudo vodilnih socialdemokratskih politikov D. Lončarja in A. Prepeluha je ‚Avtonomistično izjavo‘ podpisalo 43 slovenskih kulturnih delavcev. Besedilo izjave vsebuje zahtevo, da mora nova ustava zagotoviti tudi razvoj »znotraj imanentnih sil posameznikov in posameznih gospodarsko-kulturnih enot«. Navzlic temu, da je poudarjala predvsem ozemeljske in ne narodnostne, torej nacionalne interese Slovencev in je tako kazala nekaj nejasnosti, značilnih za slovensko misel tistega časa, ter zagovarjala nekakšen kompromis med centralizmom in federalizmom, je imela ‚Avtonomistična izjava‘ velik odmev in je močno vplivala na krepitev avtonomističnega gibanja v Sloveniji, ki je po Vidovdanski ustavi postalo osnovno gibalno slovenske narodne politike.¹²

Vsebinsko kulturnih, prosvetnih in političnih zahtev, ki so bile same po sebi izraz okrepljene narodnostne samozavesti v obdobju t. i. prevrata, ter izbor sredstev boja za nadaljnje uveljavljanje slovenske narodnostne identitete so označevali nejasni pogledi na vprašanje političnega položaja slovenskega naroda (republika ali monarhija, enotna ali sestavljena država ipd.) in tudi enostranost ter blodenje pri določanju bodočega narodnostnega kulturnega programa. Ta dejstva pričajo o nezadostno opredeljenih oblikah, zvezah in čustvih slovenske nacionalne skupnosti v tistem času. Najlepše jih ilustrira vprašanje vidnega klerikalnega politika Izidorja Cankarja, zastavljeno na seji kulturnega odseka Narodnega sveta 16. novembra 1918: ali so Slovenci pleme (rod) ali narod? Tudi ob tej priložnosti ni bilo jasnega odgovora na to vprašanje — očitna posledica minule zgodovine in potujčevalne protinarodne prosvetne politike v minulih desetletjih.

Po ustanovitvi skupne jugoslovanske države konec leta 1918 se je slovenski narod znašel v popolnoma novem zgodovinskem položaju. Njegov večinski, matični del, ki je živel v mejah nove države, je ostal brez administrativnih, političnih, ekonomskih in kulturnih pregrad med posameznimi deli, kar je ustvarilo temeljne možnosti za skupno in celovito narodnostno politiko. Nekoč tlačena svobodoljubna in demokratična prizadevanja naroda so pod vplivom in s spodbudo nove sredine dobila tudi novo vsebino. V prvem desetletju takšne skupnosti so ta prizadevanja v celotnem slovenskem prostoru prerasla v politično vrenje, ki je bilo v svoji pogostnosti eno najmočnejših v tedanji Evropi. Tradicionalne stranke so dobile politične in ideološke tekmice v vrsti raznih strank, skupin in struj, nasprotja in spopadi pa so se pojavili tudi znotraj vseh strankarskih struktur. Delavsko gibanje in njegova politična avantgarda — Komunistična partija — sta napovedovali, da prihaja njun čas.¹³ Nagla politizacija širokih slojev ljudstva je vlivala vse več vere v možnost za obrambo in krepitev narodnostnih interesov. Slovenska narodnostna usmeritev si je utirala pot navzlic vsem političnim nasprotjem, odporom in spopadom — tako na domačih tleh, zlasti pri uresničevanju celotnega slovenskega zedinjenja kot tudi v državni politiki. Na področju prosvete in kulture so bili doseženi rezultati takšne

¹² F. ERJAVEC, *Avtonomistična izjava slov. kulturnih delavcev leta 1921*. (Iz spominov), *Zgodovinski zbornik*, Buenos Aires, 1959—1969; A. PREPELUH, *Pripombe k naši prevratni dobi*, Ljubljana, 1938, 532; S. KRANJEC, *Slovenci v Jugoslaviji*, SPOMINSKI ZBORNIK SLOVENIJE, 84; M. ZEČEVIC, n.d., 430—432. Za Avtonomistično izjavo je značilna ocena L. Udeta iz l. 1928, ko pravi, da se je ta deklaracija pojavila sredi »najhujšega divjanja Jugoslovanov, v času splošne zmedenosti Slovencev«. L. UDE, *Umetnik in politika*, SVOBODNA MLADINA, 1928, št. 4-5.

¹³ M. MIKUŽ, n.d., 129—135; 188—203.

narodnostne vsebine, da so bili pri sodobnikih, ki so jih zbirali ob koncu prvega desetletja, razglašeni za zgodovinske.¹⁴

V jugoslovanski državi je v slovenski prosvetni politiki naglo prišlo do radikalnega preobrata. Čeprav so izhajale z različnih pozicij, so slovenske politične stranke — zlasti meščanski: liberalna in klerikalna — s svojim praktičnim odnosom do prosvetne politike aktivno prispevale k uresničevanju narodnostnega kulturnega programa. Nova šolska politika in prosvetne organizacije so bile zasnovane na sklepu Narodne vlade o ustanovitvi oddelka za prosveto in bogoslužje z dne 14. novembra 1918, ki je deloval kot najvišja šolska oblast v Sloveniji.¹⁵ Pri izvajanju te nove politike je temu organu pomagal tudi višji šolski svet, ustanovljen v Ljubljani, ki je po 1. januarju 1919 prevzel posle bivših pokrajinskih šolskih svetov, kar pomeni, da je skrbel za državne osnovne in srednje šole. V organizaciji najvišjih organov v slovenski prosveti je do 1929. leta prišlo do velikih sprememb, zlasti v zvezi z novo državno zakonodajo, prav tako pa tudi zaradi političnih spopadov o avtonomističnem programu med liberalnim in klerikalnim taborom. S pedagoškega, kulturnega in nacionalno-političnega vidika so značaj in cilji nove prosvetne politike dobili osnovna obeležja že na začetku delovanja narodne oblasti.

Prvi sklepi prosvetnih organov Narodne vlade SHS in od 20. januarja 1919 Deželne vlade so nadaljevali uresničevanje zahtev, da je treba v vseh šolah v Sloveniji vpeljati slovenščino kot učni jezik in ukiniti predvsem uporabo nemškega jezika, ki so ga odpravili in formalno uvrstili v kategorijo neobveznih učnih predmetov. Pomen in naglico v takšni usmeritvi prosvetne politike najlepše pojasnjuje dejstvo, da je nemščina zlasti med vojno osvojila še večji prostor v šolstvu na Slovenskem — posebno na Štajerskem, Koroškem in Kočevskem. Ostrejšo narodnostno usmeritev v prosvetni politiki so uveljavili zlasti po znanih velikonemških demonstracijah, ki so bile 26. januarja 1919 v Mariboru.¹⁶ Višji šolski svet je 12. junija 1919 sprejel sklep, da je treba v osemrazrednih šolah od šestega razreda dalje vpeljati tudi srbohrvaščino kot obvezen predmet. Leta 1919 so slovenski prosvetni organi sklenili, da morajo biti na Štajerskem vsi osnovni razredi slovenski, nemški pa so lahko le vzporednice. Nemške razrede lahko obiskujejo le učenci nemške narodnosti, ki pa se morajo učiti slovenščine kot obveznega predmeta. Pri vseh predmetih so vpeljali tudi slovensko terminologijo, učenje nemškega jezika kot neobveznega predmeta pa so omejili z dokaj ostrimi ukrepi. Podobne sklepe glede madžarskega jezika so uveljavili tudi pri reorganizaciji šolstva v Prekmurju, kjer so bile šole madžarske in so imele predvsem verski značaj.¹⁷ Prekmurkim učiteljem so postavili pogoj, da se morajo v enem letu naučiti slovenskega jezika. Praktično so se v slovenskem šolstvu glede razmerja jezikov narodnostnih manjšin do slovenskega jezika odnosi spremenili v obratnem sorazmerju glede na stanje v nekdanji Avstro-Ogrski.

¹⁴ F. KOBLAR poudarja, na primer, da se je slovenska književnost v obdobju 1919—1929 razvijala v pogojih, ki so »...postavili Slovence v novo razmerje v svetu«, kar je pripomoglo, da je to obdobje dobilo »...svoj opredeljeni zgodovinski pečat« oziroma da je prva svetovna vojna postopoma pripeljala »ne samo do politične, ampak tudi duhovne osredotočenosti, kakršne poprej ne pozna zgodovina Slovencev«. F. KOBLAR, n.n., 642.

¹⁵ URADNI LIST, št. 111, 14. novembra 1918.

¹⁶ Glej obširneje: N. VELIKONJA, *Razvoj šolske uprave*, SPOMINSKI ZBORNIK SLOVENIJE, 691—743.

¹⁷ V nekdanji Ogrski je bil v veljavi še konkordat, zato so imeli v Prekmurju poleg državnih (33) tudi 37 rimokatoliških, 13 evangeličanskih in 6 občinskih šol. E. Poljanec, n.n., 192.

Kako je potekal proces slovenizacije v slovenskih deželah, ki so prišle v okvir jugoslovanske države, in kako in s kakšnimi sredstvi so ustvarjali slovensko šolo in uresničevali prosvetno politiko v krajih, ki so bili nekoč glavna oporišča proti slovenski usmeritvi do potujčevalne politike, najlepše pričajo dogodki v Prekmurju v letih 1919—1929. Na tem zaostalem obrobju bivše ogrske države je dolgoletna madžarska raznarodovalna politika do Slovencev imela najslabše posledice. Pomanjkanje slovenskega razumništva, slabi stiki z matično deželo onkraj Mure, napol fevdalni odnosi s slabo materialno osnovo in veliko večino vaškega prebivalstva pod patronatom konservativnih cerkvenih struktur so bili plodna tla za izrazito agresivno madžarsko raznarodovalno politiko, ki se je uveljavljala zlasti na področju prosvete. Prekmurje je 12. avgusta 1919 pripadlo Kraljevini SHS in dobilo slovensko upravo. Njena prva naloga je bilo odpravljanje posledic dolgotrajne madžarske hegemonije. Že 2. oktobra 1919 so s sklepom Sveta za Prekmurje začeli množično odpustčati Madžare, uslužbence v bivših organih uprave in oblasti. Iz družbenih in javnih služb so morali v kratkem roku oditi vsi tisti, ki se niso naučili slovenščine oziroma prekmurskega narečja, in to je prizadelo predvsem okrog 80 učiteljev. Mnogi od njih, ki so obvladali prekmursko narečje, so morali spremeniti kraj službovanja. Podobno kot učitelji so bili ob zaposlitev tudi mnogi odvetniki, notarji, poštni, železniški in drugi javni uslužbenci, tako da je madžarska manjšina v Prekmurju kmalu ostala brez svojega razumništva, ki se je deloma odselilo na Madžarsko.¹⁸

Slovenščina je postala uradni jezik v Prekmurju, madžarščino pa so spočetka še ohranili na območju Lendave in Murske Sobotne — vendar le kot drugi občevalni jezik. Le pri cerkvenih opravilih je madžarščina ohranila enakopravni status s slovenščino. Madžari, ki niso obvladali slovenščine, so morali za uradne zadeve uporabljati tolmače. S trianonsko pogodbo so po 9. členu določili pravico madžarske narodnostne manjšine do uporabe materinščine v šolah. Zato je bilo po podatkih iz leta 1920 v Prekmurju (spodnjelendavski in murskosoboški okraj) 16 šol z 29 oddelki z madžarščino kot učnim jezikom. V teh šolah so poučevali madžarski učitelji in Prekmurci, ki so obvladali madžarski jezik, učne načrte pa so sestavili po načrtih za madžarske šole v Vojvodini.¹⁹ Vidovdanska ustava je imela v 16. členu obče določilo o pravicah narodnostnih manjšin pri izobraževanju, vendar pa so zakon o narodnih šolah, ki bi moral nadrobno urediti to pravico, sprejeli šele 5. decembra 1929. V vmesnem obdobju so s sklepom ministrstva za prosveto z dne 18. junija 1925 tolmačenje in uresničevanje 16. člena Vidovdanske ustave prepustili večji ali manjši narodnostni strpnosti oziroma volji upraviteljev šol in učiteljev. To je v Sloveniji pomenilo nov udarec za manjšinsko šolstvo. Združenja slovenskih učiteljev so vodila ozkosrčno narodnostno politiko do manjšin in po letu 1924 je prišlo do novega vala odpustčanja in upokojitve učiteljev, ki so bili pripadniki narodnostnih manjšin. V službi so lahko ostali le učitelji z maturo in opravljenim izpitom iz slovenskega jezika. Narodnostna zaprtost slovenskih učiteljev in njihovih stanovskih organizacij je bila izraz občega ozračja poudarjene slovenizacije v prosvetni

¹⁸ N. VELIKONJA, n.n., 701—705; L. POLJANEC (n.n., 191) navaja, da je slovenska usmeritev pokazala že v začetku lepe rezultate: medtem ko je bilo 1918—1919 še 60 javnih šol z nemškimi jeziki, jih je bilo 1920 le še 16; pri zasebnih šolah je bil padec še večji: 1918 jih je bilo 13, l. 1920 pa le še ena.

¹⁹ A. NEČAK-LŪK, n.n., 281—282; T. ZORN, *Manjšinsko šolstvo v Prekmurju (historični oris)*, GRADIVO ZA POGLED NA DRUŽBENO-POLITIČNO MOTIVACIJO DVOJEZIČNEGA ŠOLSTVA, DOKUMENTACIJA INŠT. ZA NARODNOSTNA VPRAŠANJA, Ljubljana, 1970, 9-11. O prosvetnem in kulturnem položaju madžarske manjšine v Vojvodini primerjaj: ŠANDOR MESAROS, *Položaj Madžara u Vojvodini 1918—1929*, Novi Sad, 1981, 185—236.

politiki pa tudi odgovor na iredentistično delovanje razumništva narodnostnih manjšin — zlasti nemškega in madžarskega.²⁰ V praksi se je s prevelikim poudarjanjem narodnostnih značilnosti ustvarjala nova raznarodovalna politika, vendar tokrat pri slovenizaciji narodnostnih manjšin. Popolnoma je niso mogle obrzdati niti ustavne in kasneje zakonske norme niti mednarodne pogodbe, sklenjene na tem področju.

Glavni zagovorniki poudarjene protinemške usmerjenosti so bili pripadniki liberalne stranke, ki so slovensko kulturno in prosvetno politiko odločno usmerjali k anglofilski in jugoslovanski vsebini. Takšna prizadevanja so bila tudi v usmeritvi glavnega političnega boja za slovenski avtonomistični program, ki ga je vodila Slovenska ljudska stranka, in za centralizacijo države, za katero so se zavzemali slovenski liberalci, pripadniki Demokratske stranke. Zanje je bila to edina pot za uresničenje večjega vpliva v Sloveniji. Ta spopad se je kot prevladujoča nit odnosov med Ljubljano in državnimi organi v Beogradu kazal posebno v prosvetni politiki v zvezi s šolskimi programi, imenovanji okrajnih šolskih nadzornikov, financiranjem šolstva, položajem prosvetnih delavcev ipd., torej na vseh tistih področjih prosvete, kjer so se prizadevanja po čim večji narodnostni samostojnosti spopadala s centralizacijo države in unitaristično politiko.

Upostavitvev jugoslovanske vlade in začetek delovanja ministrstva za prosveto sta napovedala ta spopad najprej na zakonodajno-pravnem in kmalu tudi na povsem praktičnem področju. Dopisovanje med Deželno vlado v Ljubljani in ministrstvom za prosveto v Beogradu v letu 1920 o vprašanju, katera od teh dveh ustanov ima pravico imenovati šolske nadzornike, vsebuje vse odseve ostrega in širokega spora med klerikalnim in liberalnim taborom, torej med avtonomistično-federalističnimi in centralističnimi silami v državi pred sprejetjem ustave. Takratnemu prosvetnemu ministru S. Pribičeviću se je kot glavnemu zagovorniku centralistične ureditve države s pomočjo slovenskih prvakov iz liberalne stranke (G. Žerjal, A. Kramer idr.) posrečilo, da je na področju svojega resora kmalu strl sicer močan odpor slovenskih avtonomistov. Za novega poverjenika za prosveto in bogoslužje v Deželni vladi je Pribičević imenoval dr. F. Skaberneta, ki mu je 16. decembra 1920 z brzozjavko v mešanem srbsko-slovenskem jeziku sporočil naslednje: »Ka telegramu br. 46860 izveštavam da sem se danas primio vodstva poslova povereništva za uk i bogočastje u Ljubljani te sam uveo u dužnost okrajne školske nadzornike koje ste Vi postavili.«²¹ Nadzorniki, imenovani na takšen način, so ostali v službi do začetka leta 1924, ko je na osnovi zakona o splošni upravi prišlo do radikalnejših sprememb na tem področju. Medtem ko je v t. i. prehodnem obdobju pokrajinske uprave (1921—1923) šolske zadeve vodil prosvetni oddelek za Slovenijo, so v začetku 1925 prosvetno upravo tako kot vse druge veje politične uprave razdelili na državne oblasti — ljubljansko in mariborsko — in je v njenem okviru delovala dalje prek prosvetnih oddelkov velikih županov.²²

V prizadevanjih slovenskih liberalcev, da bi oslabili klerikalno prevlado v Sloveniji in prevzeli oblast, so bile poteze, ki so objektivno prispevale k zblizovanju Slovencev z drugimi jugoslovanskimi narodi. V prosvetnem ministrstvu so za njihove vladavine zagovarjali strogo protinemško usmeritev in pripravljali

²⁰ Glej obširneje: A. NEČAK-LUK, n.n., 282—284; T. ZORN, n.n., 11—14; *Manjšinsko šolstvo — Slovenci*, ENCIKLOPEDIJA JUGOSLAVIJE, prva izd., knj. VI, 307—308; primerjaj: B. GLIGORIJEVIĆ, *O nastavi na jezicima narodnosti u Vojvodini 1919—1929*, Matica srpska, Zbornik za istoriju, sv. 45/1972, 55—72.

²¹ N. VELIKONJA, n.n., 706—710.

²² J. VESTER, *Srednje šole*, NARODNA ENCIKLOPEDIJA SHS, IV, 1020.

šolske programe s poudarjeno jugoslovansko vsebino. Izrinjenje madžarskega, italijanskega in zlasti nemškega jezika iz šolskih programov in favoriziranje slovenščine in srbohrvaščine je kot posledico prineslo brezpravnost narodnostnih manjšin v okviru nove prosvetne politike, kar se je z nekaterimi popravki nadaljevalo tudi po ustanovitvi oblasti leta 1927. V teh novejših jugoslovanskih programih so poleg uvajanja srbohrvatskega jezika kot učnega predmeta in učenja cirilice pri predavateljih odšli dalje pri preučevanju skupne zgodovine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ministrstvo za prosveto je z odlokom 26. oktobra 1920 določilo, da je v višjih razredih vseh šol, zlasti v Sloveniji in na Hrvaškem, treba zgodovino poučevati kot celovit jugoslovanski program, od tretjega razreda osnovne šole pa je treba v vsej državi učiti pisavo v cirilici in latinici. V Sloveniji so s sklepom višjega šolskega sveta od 25. aprila 1921 dalje uvajali učenje srbohrvaščine, oddelek za prosveto in bogočastje pokrajinske uprave v Ljubljani pa je 29. oktobra 1921 izdal odlok, naj bi v slovenske čitanke po možnosti uvrstili tudi srbske narodne pesmi v prevodu in posebej poudarili pomen kosovske bitke. Vendar pa višji šolski svet ni pokazal razumevanja za poskus, da bi v Ljubljani za srbske in hrvaške otroke organizirali osnovno šolstvo v materinščini. Na njegovi seji so 11. avgusta 1921 sklenili, da se za tako majhno število učencev (26) ne spleča odpreti posebne šole, ker se ti otroci lahko tudi naučijo slovenščine, imeli pa bodo olajšave pri nadaljnjem šolanju v višjih razredih.²³ Učenje srbohrvatskega jezika v slovenskih osnovnih šolah je natančneje opredelil odlok ministrstva za prosveto dne 18. marca 1924. V slovenski javnosti — in v širšem okviru tudi v jugoslovanski — ni ponehala razprava o tem, ali morajo Slovenci imeti svoj knjižni jezik. Tej tematiki je posebno pozornost posvečal strankarski tisk in tod so bile fronte med avtonomistično-federalističnimi in centralistično-unitarističnimi silami jasno opredeljene. V prebujeni slovenski klerikalno-liberalni kulturni boj so se pogosto vmešavali tudi drugi »objektivni« razsodniki (znanstveniki, časnikarji idr.), zlasti iz radikalno-demokratskih vrst, ki so praviloma zastopali »jugoslovanski duh« liberalnega tabora, zanikali pravico Slovencev do samostojnega razvoja in šli celo tako daleč, da bi morali opustiti svoj knjižni jezik. Podobno so polemizirali tudi o poučevanju srbohrvaščine v slovenskih šolah. Tod so namreč konservativni slovenski krogi dajali prednost tujim jezikom, predvsem nemščini in italijanščini.²⁴

V srednjih šolah v Sloveniji, kjer so tudi po reformah v letih 1918 in 1919 ostali v glavnem stari avstrijski šolski programi, ki sta jih uveljavila Narodna vlada SHS in ministrstvo za prosveto, je do odločnega preobrata prišlo šele leta 1924. S sklepom ministrstva za prosveto naj bi v vseh srednjih šolah v državi — z izjemo humanističnih gimnazij — izenačili šolske programe s programi gimnazij v Srbiji. Zamenjava v vodstvu ministrstva za prosveto, do katere je prišlo po odhodu S. Pribičevića, ko je minister postal A. Korošec, je odložila uresničenje tega sklepa, vendar le do padca vlade Lj. Davidovića. Zatem je S. Pribičević konec 1924. in v začetku 1925. leta uresničil svojo julijsko reformo. S to reformo so v nižjih razredih realne gimnazije ukinili latinščino in

²³ N. VELIKONJA, n.n., 714—715.

²⁴ SLOVENSKI NAROD, 17. decembra 1921; 28. maja 1922. in dr. Za stališča unitarističnih krogov do samobitnosti slovenske narodne kulture je značilno reagiranje urednika časopisa NOVA EVROPA M. ČURČINA, ki je ob članku M. Murka o slovenskem knjižnem jeziku poudarjal, da v eni državi ne moreta biti »dva enakovpravna (obča, državna) književna jezika« in da je zaradi tega treba povedati, da obstoja »slovensko vprašanje« kot nevarnost za državno enotnost, kajti ena država in en narod MORATA imeti en književni jezik itd. M. ČURČIN, *Slovenačko pitanje*, NOVA EVROPA, knj. V, št. 5, 11. junija 1922, 129—132.

nemščino in v nižjih razredih vpeljali francoščino in narodno zgodovino. V učiteljskih so zgodovino slovenske književnosti dopolnili z zgodovino srbske in hrvatske književnosti. Podobne spremembe so dočakali tudi novi programi zgodovine in zemljepisa.²⁵ Ministrstvo za prosveto je že oktobra 1922 vpeljalo nižje in višje tečajne izpite v vseh srednjih šolah v državi. To ministrstvo je 7. septembra 1925 z odlokom odvzelo pravico javnosti zasebnim učiteljskim in hotelo tako predvsem onemogočiti delovanje katoliške cerkve. Tako je v okviru politike poenotenja šolskih programov in izenačevanja šolske organizacije v vsej državi slovensko šolstvo doživelo pomembne spremembe v obliki izobrazbeni usmeritvi in v svojem narodnostnem obeležju.

V slovenskem šolstvu so glavno pozornost posvetili vprašanju nagle in popolnejše zagotovitve nacionalnih prosvetnih kadrov. Že leta 1919 so nemške, italijanske in madžarske učitelje in profesorje z radikalnimi ukrepi zamenjali s slovenskimi prosvetnimi delavci. Z odlokom višjih oblasti so samo na Štajerskem odpustili nad 300 nemških učiteljev in profesorjev, ki so se večinoma izselili v Avstrijo. V Prekmurju je podobna usoda doletela okrog 80 madžarskih učiteljev. Politiko slovenizacije šol so odločno izvajali tudi v drugih slovenskih deželah. Nemške šole so postajale slovenske in organizirali in vodili so jih slovenski prosvetni delavci. Pomanjkanje kvalificiranih kadrov so nadomestili z veliko selitvijo slovenskih učiteljev in predavateljev, ki je bila posebno intenzivna, potem ko smo izgubili Koroško in Primorsko. Ob tej priložnosti je samo iz Koroške prišlo v Slovenijo 214 predavateljev in učiteljev.²⁶ Politično akcijo slovenizacije šol je spremljalo angažiranje nekvalificiranih prosvetnih kadrov, ki pa je bilo že leta 1924 odveč, ker so prišle v šole generacije učiteljev, šolanov in novih slovenskih učiteljskih.²⁷

Prosvetni delavci v Sloveniji so takoj po zedinjenju organizirali močan odpor do ostankov »avstrijanščine« in njenih privrženecv. Vendar pa so, zbrani v dveh osnovnih smereh, somišljeniki klerikalne in liberalne stranke, prek svojih združenj (liberalci v Združenju jugoslovanskih učiteljev, klerikalci pa v Slomškovi družbi) prenesli v šole s kadrovske politike in programi tudi idejni in politični spopad med taboroma. Praktična posledica njihovih političnih bojev je bilo širjenje temeljnih izobrazbenih in pedagoških vsebin. V njih so se spopadali nacionalni, jugoslovanski, verski, laični in drugi vplivi, kar je objektivno zoževalo vplive prevladujočega klerikalnega kulturno-prosvetnega koncepta. To se je pozitivno kazalo v prosvetljenosti in idejni usmerjenosti prihajajoče mlade generacije. Pomembno je bilo tudi dejstvo, da so prosvetni delavci v tem obdobju pripadali večinoma liberalnemu taboru in bili glavni nasprotniki klerikalnega kulturno-narodnostnega izolacionizma, ki so ga zagovarjali Slovenska ljudska stranka in njeni konservativni katoliški krogi.

Zaostroitev klerikalno-liberalnega spopada v šolstvu se je pokazala zlasti v konfrontaciji med športnima oziroma telovadnima organizacijama — klerikalnim »Orlom« in liberalnim »Sokolom«. Ko je ministrstvo za prosveto maja 1920 sporočilo svoj sklep, da sta obe organizaciji v slovenskem šolstvu enakopravni, se je med njima razvnel oster spopad, ki je dosegel vrhunec z odlokom ministra S. Pribičevića, ki je 25. julija 1924 razglasil »Orla« za separatistično organizacijo, usmerjeno proti državni enotnosti, in zaradi tega prepovedal predavateljem in

²⁵ Glej: J. VESTER, n.n., 1919—1921.

²⁶ N. VELIKONJA, n.n., 691—693. O položaju Slovencev na Primorskem glej obširneje: M. KACIN-WOHINZ, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921—1928*, 1-2, Ljubljana, 1977.

²⁷ L. POLJANEC, n.n., 192, navaja, da so šele v šolskem letu 1923/24, ko je 254 pripravnikov opravilo zrelostni izpit, lahko odpustili večino pomožnih učiteljev.

učencem, da bi v njej sodelovali. Naslednje vlade, v katerih so sodelovali klerikalci, so ukinile ta odlok in slednjič sta leta 1928 obe organizaciji dobili enakopraven status. Po uvedbi monarhodiktature leta 1929 so prepovedali vse organizacije te vrste z izjemo Sokola Kraljevine Jugoslavije.²⁸ Pritisk, ki so ga na takšen način izvajali liberalci zaradi »deklerikalizacije« slovenskega šolstva, je bil izraz spopada avtonomističnih in centralističnih sil, sočasno pa tudi širših idejno-političnih in kulturnih tokov, ki so v okoliščinah poudarjenega narodnostnega razmaha spreminjali klasično vsebino kulturne in politične zavesti v slovenski družbi.

S porastom števila osnovnih in srednjih šol po 1919. in zlasti po 1924. letu so se prosvetne razmere v Sloveniji nenehno izboljševale. Obnavljali so šolska poslopja, odpirali nove šole, zlasti nove oddelke, in usposabljali nove kadre. Dinamiko takšnega razvoja so spremljale tudi velike težave, ki so jih povzročali predvsem z neizdelanim sistemom financiranja ter z odnosi z ministrstvom za prosveto v Beogradu, ki je bilo že od leta 1919 pristojno za vsa pomembnejša vprašanja šolske politike. Vendar pa je centralizacija države na področju prosvete imela — vzporedno z odnosi v sistemu uprave — v Sloveniji nekaj manj vpliva kot v drugih krajih države. Po zaslugi trdovratne politike strank in spriči velikega števila slovenskih predstavnikov v raznih prosvetnih ustanovah nove države²⁹ je slovensko šolstvo dobivalo tudi večje denarne zneske kot nekatere druge pokrajine v državi. Ministrstvo za prosveto je v svojih proračunih npr. namenilo za potrebe Slovenije dvakrat višja sredstva kot za Bosno in Hercegovino,³⁰ kjer je poleg upoštevanja splošnega kulturno-prosvetnega položaja pripomoglo tudi spretno laviranje slovenskih klerikalnih politikov v spopadu med srbsko in hrvatsko buržoazijo. Po drugi strani pa so dobršen del bremen pri financiranju šolstva nosile tudi slovenske občine, tako da je njihov delež pri financiranju osnovnega šolstva zrasel od 1,775.467 dinarjev v letu 1919/20 na 17,631.867 dinarjev v letu 1929/30. Za gradnjo novih poslopij za osnovne šole, česar so se resno lotili šele od leta 1925 dalje, so do šolskega leta 1929/30 porabili skupno 2,888.258 dinarjev.³¹ Nepopolni podatki o financiranju srednjih šol kažejo v obdobju do leta 1929 prav tako dokajšnje povečanje. V soglasju z novo prosvetno politiko in s prehodom s humanističnih na praktične programe so največ šol odprli na področju srednjega strokovnega izobraževanja (trgovske, rudarske, obrtne, tehnične in druge šole). Financirali so jih prav tako iz različnih virov in zelo pogosto iz proračunov ministrstev, katerim so pripadale po svoji izobrazbeni usmeritvi. T. i. »znanstveni« poklici so bili odrinjeni v ozadje in nove nacionalne in socialne potrebe so naglo spodbujale razvoj ekonomskih poklicev za obnovo in krepitev industrije, trgovine, kmetijstva, obrti in drugih ekonomskih strok. Ustanavljali so nove šole, prirejali razne tečaje za skrajšano izobraževanje in usposabljanje potrebnih kadrov in posebno vlogo so tod prispevale srednje tehnične, obrtne in trgovske šole ter Trgovska akademija v Ljubljani, ki so jo odprli 1. decembra 1920. Posebno pozornost so posvečali

²⁸ J. TURK, *Telesna in mladinska vzgoja*, SPOMINSKI ZBORNIK SLOVENIJE, 216.

²⁹ Glej: N. VELIKONJA, n.n., 693—695.

³⁰ BUDŽET RASHODA MINISTARSTVA PROSVETE (1920—1927), Sarajevo, 1920—1927. Poudariti je treba, da je bilo vprašanje financiranja prosvete v celoti in tudi v Sloveniji v prvih letih v ozadju in zato je bil neugoden tudi materialni položaj šolstva. Tako so, na primer, v Sloveniji od 1918. do 1922. odprli le 25 novih osnovnih šol, obstoječim osnovnim šolam pa so dodali še 519 razredov-paralelk, ekspozitur, podružnic in posebnih oddelkov. Od 804 osn. šol je bilo 1922. okrog 100 v neustreznih prostorih. L. POLJANEC, n.n., 193.

³¹ J. TURK, n.n., 179.

šolanju novih kvalificiranih gospodarskih kadrov in strokovnjakov. To je bila posledica pretehtane gospodarske politike in perspektive, ki so jo propagirali v javnosti že v prvih letih po zedinjenju. Poudarjali so, da se bosta v Jugoslaviji razvijali industrija in trgovina, vendar pa naj bi bila Slovenija vodilna sila tega razvoja zaradi tega, ker ji je pasiven kmetijski položaj narekoval izključno takšno usmeritev.³²

Odnosi slovenskih prosvetnih organov in razmerje šolstva do ministrstva za prosveto v Beogradu so bili najpogosteje odvisni od sodelovanja liberalcev ali klerikalcev v vladi, tako da je vsaka sprememba teh strank na oblasti imela v glavnem škodljive posledice za kadrovske prosvetne politike v Sloveniji. Kadar sta omenjeni stranki prišli na oblast, sta to izkoriščali za krepitev svojega vpliva v prosveti, kar je bilo že po tradiciji zelo pomembno. Zato je ob takšnih dogodkih pogosto prišlo do zlorab s premeščanjem, odpuščanjem in nameščanjem učiteljev, profesorjev, šolskih nadzornikov in drugih prosvetnih delavcev, kar je neugodno vplivalo na doseganje še boljših rezultatov.³³

Eno od ključnih vprašanj slovenske prosvetne politike v obdobju 1918—1929 je bilo prizadevanje novih državnih organov, da bi se šolstvo znebilo patronatskega vpliva katoliške cerkve, ki se je tudi zavzemala za nacionalno šolo, prek učnega programa vsiljevala svoj svetovni nazor in si prizadevala, da bi tako vzpostavila tudi svojo neposredno kontrolo. Ministrstvo za prosveto si je zlasti v časih demokratskih vlad in ob močnem angažiranju slovenskih liberalcev prizadevalo, da bi tudi v praksi uresničila ločitev cerkve od šole in države, določeno z Vidovdansko ustavo. Takšna politika je naletela na močan odpor klerikalnih vrhov v Sloveniji.³⁴ Nove oblasti so se pogosto pritoževale, da ne morejo uveljaviti takšne politike in narodna skupščina je bila prizorišče pogostih in ostrih nastopov poslancev SLS proti antiklerikalnim ukrepom po vsej državi. Klerikalci so svojo opozicijsko politično osnovo gradili največkrat prav na programu verskega šolstva in nasprotovali sodobnim prosvetnim smerem z najraz-

³² M. PRESL, *Stručno šolstvo u Sloveniji*, NOVA EVROPA, št. 7 in 8, 1. sept. 1924.

³³ V slovenskem dnevem tisku, v raznih interpelacijah, ki jih najdemo v STENOGRAFSKIH BELEŽKAH NARODNE SKUPŠČINE in njenih odborov, v Fondu ministrstva prosvete 1919—1929, zatem v Arhivu Jugoslavije, v Pokrajinskem arhivu v Mariboru (fondu velikega župana) ter v drugih dokumentih iz tistega obdobja je dosti podatkov o klerikalno-liberalnih spopadih v zvezi s premeščanjem, imenovanjem in odpuščanjem prosvetnih delavcev v Sloveniji. To je bila osrednja točka t. i. »kulturnega boja« med liberalci in klerikalci, ki je zaradi svoje ostrine močno škodoval nacionalni kulturni politiki.

³⁴ Že ob koncu decembra 1921 in v začetku januarja 1922 je škof A. B. Jeglič zabeležil v svojem DNEVNIKU dopisovanje z djakovskim škofom Akšamovičem, ki je priča o odporu katoliške cerkve do napovedanih ukrepov, po katerih bi duhovnikom prepovedali poučevati verouk v šolah. Jeglič poudarja, da je ta ukrep dejansko začetek »kulturnega boja«. (A. B. Jeglič, DNEVNIK, 30. decembra 1921 in 2. januarja 1922.)

Zaradi teh napovedanih ukrepov so bili A. B. Jeglič, škof Akšamovič in zagrebški nadškof Bauer od 11. do 18. januarja 1922 v Beogradu, kjer so na razgovorih s prosvetnim ministrom S. Pribičevićem, predsednikom vlade N. Pašićem in kraljem Aleksandrom poskušali omiliti ostrino zakonskega načrta za osnovne šole v zvezi z vprašanjem laizacije verouka in pomočjo katoliškemu šolstvu. Pašić in kralj Aleksander sta jim zagotovila, da država ne bo vodila protikatoliške politike, drugačno stališče pa je zastopal S. Pribičević, ki je zagovarjal napovedane ukrepe, po katerih bi morali verouk v šolah poučevati laiki. Jeglič je imel po teh razgovorih vtis, da želi vlada spravljivo politiko s katoličani in je komentiral takole: »Pašić je priznal, da morejo popustiti, le federativne države ne mara; kralj je pa naravnost zatrdil, da je nemogoče izpeljati centralizem, minister notranjih del je priznal nespamet preganjati katoliško cerkev, ki je starodavna, mogočna naprava«. Prav tam, 19. januarja 1922.

ličnejšimi oblikami odpora ter se opirali predvsem na katoliško cerkev.³⁵ V spopadu liberalnega in klerikalnega koncepta o ureditvi slovenske šole, ki je dosegel vrhunec leta 1925 s prepovedjo organizacije »Orel« in favoriziranjem »Sokola«, so prevladovala naslednja praktična vprašanja: izvajanje odloka ministrstva za prosveto, s katerim so učencem prepovedali članstvo v katoliških društvih — Marijinih kongregacijah, raznih podobnih združenjih in njihovih manifestacijah, »ki škodujejo vzgoji mladine v nacionalnem državnem duhu«; onemogočanje vpliva katoliškega duhovništva v šolah ali že omenjena rešitev problema verouka v šolah na novih temeljih.³⁶ Te »temelje« najbolje razlaga dopis velikega župana ljubljanske oblasti ministru za prosveto 25. aprila 1925, v katerem nujnost večje »nacionalizacije« osnovnega šolstva v Sloveniji razlaga takole: »Slovenski del troimenskega naroda se je v preteklosti razvijal pod kulturnim vplivom Dunaja in Rima. Z ustanovitvijo nove države je potrebna duševna orientacija v smeri proti vzhodu zaradi notranje kulturne in politične konsolidacije vseh treh plemen. Šolstvo je nedvomno eno od najmočnejših sredstev, ki lahko služi temu kulturno političnemu namenu. Zato je nujno, da uporabimo šolstvo v čim izdatnejši meri, da bo služilo krepitvi celokupnosti in krepitvi državne ideje. Iz teh vidikov je prelom s preteklostjo v tej veji državne uprave nujno potreben. Borba s preteklostjo je bila vedno težak problem; uveljavljanje novih pogledov bo naletelo na težave zlasti v ljubljanski oblasti, kjer deluje že nad 30 let izrazit tip gospodarsko-političnega in kulturno dobro organiziranega agresivnega rimskega klerikalizma, kjer se je rimska cerkev dobro ukoreninila v vse smeri in upravo našega šolstva.

Neobhodno potrebne so reforme pri nacionalizaciji osnovnega šolstva. Nanašajo se na spremembe obstoječega ustroja, na nekatere izločitve in na dopolnitve. Ministrstvo prosvete prosim, naj posveti šolskemu vprašanju na Slovenskem posebno pozornost in naj v polni meri upošteva mnenja in predloge, navedene v tem seznamu.«³⁷ Ta seznam ukrepov je predlagal, naj bi se v slovenskem

³⁵ *Klerikalci i školsko pitanje*, SAMOUPRAVA, 25. junija 1925; A. UŠENIČNIK, *Slovenačka naučna kultura*, NOVA EVROPA, št. 7 in 8, 1. sept. 1924, 189. Avtor odločno brani katoliško vsebino slovenske kulture in poudarja, da so kulturno-borbeni poskusi proti katolištvu v Sloveniji »nesrečni«, »nekulturni« itd. V tisku in publicistiki med 1918 in 1929 najdemo zelo dosti takšnih prispevkov za in proti klerikalizmu v slovenski prosveti in kulturi. O odporu katoliške cerkve proti modernizaciji šolstva najdemo dosti podatkov tudi v Jegličevem DNEVNIKU. Jeglič si je na primer zapisal, kako je katoliška cerkev ostro protestirala proti prepovedi delovanja Marijinih kongregacij v šolah, o odpravljanju pouka nemškega jezika v gimnazijah itd. V brzojavkah, ki jih je Jeglič glede tega vprašanja pošiljal kralju Aleksandru, so bili tudi odkriti pritiski, tako da je kralj pogosto pokazal svojo nenaklonjenost do agresivnega ljubljanskega škofa. Pritisk katoliške cerkve je bil tako močan, da se vladajoči krogi niso upali uresničiti napovedane radikalne ukrepe. (A. B. Jeglič, DNEVNIK, 21. in 24. novembra in 12. decembra 1924). Jeglič je bil od 23. do 26. junija 1925 v Beogradu, kjer je izročil ugovore katoliškega episkopata proti načrtu zakona o osnovnih šolah. Ob tej priložnosti sta ga minister S. Pribičević in M. Trifunović surovo napadla zaradi klerikalizma in separatizma. Prav tam, 27. junija 1925. To je 26. junija 1925 objavil tudi SLOVENEK.

³⁶ POKRAJINSKI ARHIV MARIBOR, *Fond velikega župana*, poročilo velikega župana ljubljanske oblasti ministrstvu prosvete 10. aprila 1925. — »O sodelovanju šolske mladine v organizacijah separatistične smeri«. Tudi kralj Aleksander se je izpostavil kot pobudnik in zaščitnik »Sokola«, zato je A. B. Jeglič ob kraljevem manifestu Sokolom in njegovi prisotnosti na sokolskem zletu v Ljubljani od 12. do 15. avgusta 1922 zapisal: »Res, vlada je odgovorna, toda kralj mora vedeti, kaj podpiše. Mi škofje smo sokolstvo obsodili, kralj ga pa postavi kot temelj nadaljnega našega razvitka; mi moramo varovati svoje krščansko stališče in je prav mogoč konflikt s kraljem.« A. B. JEGLIČ, DNEVNIK, 20. avgusta 1922; 18. oktobra 1922.

³⁷ PAM, cit. poročilo velikega župana 10. aprila 1925.

šolstvu spopadli predvsem s klerikalizmom, komunizmom in Radićevim republikanizmom. Nadrobno je razlagal reorganizacijo šolstva, zahteval popolno kontrolo nad prosvetnimi kadri in odpravo neposrednega vpliva duhovništva na šolo (»zmanjšanje vpliva duhovništva nasploh, zlasti veroučiteljev v šoli, je velikega nacionalnega državnega interesa«), zatem postopno ukinjanje zasebnih samostojnih in drugih cerkvenih šol in zavodov in poostritev zaključnih izpitov, verouk naj predavajo posvetni učitelji itd. Ob osnovni usmeritvi proti vplivu cerkve in vere na šolo, so prek prosvetne organizacije in programov zahtevali večje uveljavljenje nazorov z nacionalno in jugoslovansko vsebino, ki jih je treba uveljavljati tudi širše med ljudstvom prek obstoječe mreže prosvetnih in kulturnih organizacij. Zahteve, ki jih vsebuje ta program, so pomenile dejansko radikalizacijo nove prosvetne politike, ki je že od leta 1924 kazala dobre rezultate. Toda liberalni tabor je v boju proti SLS nenehno vztrajal pri še večji osamosvojitvi prosvetne politike in organizacije od klerikalnega vpliva v Sloveniji, pri tem pa so ga najpogosteje podpirali prosvetni organi nove države. Vse to je bilo tudi zakonsko sankcionirano po uvedbi monarhodiktature leta 1929.

Med vsemi šolami v Sloveniji so se po zedinjenju najbolj razvile meščanske šole. Pred svetovno vojno so imeli Slovenci samo dve takšni šoli: moško v Postojni in žensko v Ljubljani, toda že leta 1923/24 je bilo 25 javnih in 9 privatnih (ženskih) meščanskih šol s 150 razredi in 5066 učenkami in učenci. V nasprotju z nekdanjimi avstrijskimi nove meščanske šole niso bile obvezne. Druga značilnost njihovega naglega razmaha je bilo veliko zanimanje slovenskega učiteljskega kadra za delo v teh šolah, ker prej ni imel priložnosti za takšno ohranjanje narodnostne zavesti in jezika. Pričakovanja, da bodo neugodni zakonski predpisi (s 1. 9. in 31. 10. 1923) proti napredovanju predavateljev v meščanskih šolah zmanjšali ugled teh šol, se niso uresničila. Meščanske šole so še dalje resno tekmovalе z vsemi drugimi srednjimi šolami v Sloveniji.³⁸ Slovensko šolstvo je poseben vzpon doseglo zlasti sredi leta 1927, ko sta uvedba oblastnih samouprav, ljubljanske in mariborske, in ustanovitev oblastnih in okrajnih šolskih odborov v maju istega leta, ustvarili večje možnosti za angažiranje domačih sil pri neposrednejšem materialnem in organizacijskem uresničevanju prosvetne politike. Spričo dejstva, da je že od julija 1919 večina prosvetnih delavcev dobila položaj državnih uslužbencev, ki so jih — kot vse šole, prosvetne in kulturne ustanove — financirali iz državnega proračuna, so dodatne domače materialne naložbe v šolstvo iz oblastnih fondov poleg obstoječih občinskih sredstev pripomogle k novemu razmahu šolstva. V slovenski javnosti so zelo pogosto poudarjali »kulturno prednost« Slovencev v odnosu do ostalih jugoslovanskih narodov, zlasti zaradi tradicije v znanosti, glasbi in književnosti, kjer je širina narodnostnega kulturnega vpliva učinkovala na širše družbene sloje in ne le na nekatere kulturne kroge. V novi jugoslovanski državi so pričakovali še večji razcvet nacionalne prosvete in kulture in njun prispevek k jugoslovanski skupnosti v smislu sinteze vzhodnjaških in zahodnih kulturnih tradicij.³⁹

Svoj največji vzpon je nova narodnostna prosvetna politika v Sloveniji dosegla z ustanovitvijo slovenske univerze. Boj Slovencev za ustanovitev lastnega visokega šolstva, ki se je razvnel zlasti sredi XIX. in v začetku XX. stoletja, je

³⁸ L. POLJANEC, n.n., 193—197.

³⁹ Tako na primer M. MURKO v že omenjenem članku, glej op. 9. (str. 178—179) posebej poudarja, da je Ljubljana imela svoje učeno društvo že leta 1693, glasbeno pa 1703, »da so v Ljubljani peli italijansko opero deset let prej kot v Parizu...« itd. Ob tem je za širše ozračje v kulturnih krogih po Sloveniji značilna njegova naslednja misel: »V naši zedinjeni državi pripada torej Slovincem po njihovem položaju, njihovi preteklosti in njihovih duševnih lastnostih — pomembna vloga pri ustvarjanju nove kulturne skupnosti, na temelju sinteze Vzhoda in Zahoda.«

ostal brez rezultatov, kajti velikonemški krogi so se močno in vztrajno upirali reševanju tega vprašanja. Po razpadu Avstro-Ogrske je Narodna vlada v Ljubljani takoj zastavila vprašanje ustanovitve slovenske univerze. Že takrat je bilo statistično dokazano, da so več kot dve tretjini prosvetnih delavcev v slovenskih deželah sestavljali Nemci in Italijani in da bi jih morali zamenjati s slovenskimi prosvetnimi kadri. Potrebovali bi kakšnih 2000 učiteljev in profesorjev, toda v tistih dneh jih ni bilo več kot 800. To dejstvo so poudarjali kot glavni argument za ustanovitev univerze.⁴⁰ Pod pritiskom slovenskih javnih in kulturnih delavcev je Narodna vlada ustanovila univerzitetno komisijo, ki se je pogovarjala s Hrvati, da bi na zagrebškem vseučilišču začasno odprli slovenske oddelke, dokler ne bi ustanovili univerze v Ljubljani. Pogajanja niso obrodila uspeha. Zagrebško vseučilišče ni sprejelo zamisli o sodelovanju zaradi finančnih in organizacijskih težav in še posebej zavoljo problema habilitacije slovenskih predavateljev ter njihovega izrednega in enakopravnega položaja. Slovenci so se zatem odrekli prehodnim oblikam ustanovitve ljubljanske univerze prek sodelovanja z Zagrebom in zahtevali naglo odločitev vlade v Beogradu.⁴¹

Slovenski tisk je že 4. marca 1919 objavil vesti, da je vlada v Beogradu sklenila za ustanovitev ljubljanske univerze nameniti začetno vsoto 1,400.000 kron in da bo univerza začela delovati že v tem letu.⁴² Univerzitetna komisija se je v ozračju splošnega navdušenja po vsej Sloveniji takoj lotila organizacije posameznih fakultet po navodilih, ki jih je prosvetni minister Lj. Davidović 1. aprila 1919 dal poverjeništvu za prosveto in vero pri Narodni vladi. Pomanjkanje materialnih sredstev so reševali z lastnimi naporji, na vlado v Beogradu pa so nenehno pritiskali, da bi čimprej odprli univerzo. Še pred dokončno odločitvijo v Beogradu so v Ljubljani že 19. maja 1919 odprli visokošolski tečaj tehničnih znanosti, kar je praktično pomenilo začetek delovanja ljubljanske univerze. Za začasno narodno predstavništvo so pripravili osnutek proračuna bodoče univerze. Ministrski svet je sredi junija 1919 razpravljal o ljubljanski univerzi in izrazil pomisleke glede ustanovitve medicinske fakultete. Posebna slovenska delegacija se je 26. junija v Beogradu pogovarjala s prosvetnim ministrom Lj. Davidovićem in po zaslugi njenih prizadevanj je ministrski svet pod predsedstvom A. Korošca sprejel 30. junija zakonski predlog o ustanovitvi univerze. Davidović je dosegel tudi, da je po sklepu regenta Aleksandra začasno narodno predstavništvo razpravljalo o tem predlogu brez obrazložitve. Pred glasovanjem o predlogu je poslanec SLS A. Sušnik poudaril, da bo ljubljanska univerza postala podočje središče zблиževanja jugoslovanskih narodov, zahteval enoten knjižni jezik za vso državo in izmenjavo ter sodelovanje študentov in profesorjev z vseh jugoslovanskih univerz, torej ustvarjanje možnosti »za kulturno asimilacijo« zaradi »bodočih« Jugoslovancev. Posebej je poudaril pomen slovenske univerze za osvoboditev Slovencev izpod nemškega in italijanskega kulturnega pritiska.⁴³

Začasno narodno predstavništvo je na svoji seji 16. julija 1919 soglasno sprejelo zakon o univerzi v Ljubljani, ki ga je regent Aleksander potrdil 23. julija. Ze 31. avgusta 1919 so s kraljevim ukazom imenovali prve redne profesorje. Univerzo so organizirali s petimi fakultetami: pravno, filozofsko, bogoslovno, tehnično in medicinsko. Predavanja so se začela še tisto jesen. S teh fakultet,

⁴⁰ J. POLEC, *Zgodovina slovenske univerze do 1929*, 140—141; F. K. LUKMAN, *Univerza*, SPOMINSKI ZBORNIK SLOVENIJE, Ljubljana, 1939, 303—308.

⁴¹ Prav tam, 161; SLOVENEK, 13. februarja 1919; SLOVENSKI NAROD, 15. februarja 1919.

⁴² SLOVENEK, 4. marca 1919; SLOVENSKI NAROD, 4. marca 1919.

⁴³ J. POLEC, n.n., 177—178.

ki so iz leta v leto širile svoje zmogljivosti in izboljševale organizacijo dela, so že v istem desetletju prišle prve generacije visoko izobraženih strokovnjakov, šolanih na naši nacionalni univerzi. Sočasno se je širila tudi predavateljsko-znanstvena osnova univerze, ki se je začela s skromnimi domačimi kadri. Univerzitetni inštituti, seminarji in laboratoriji so bili prav kmalu deležni ugleda »moderno urejenih znanstvenih zavodov«, tako da so domači in tuji strokovnjaki »priznavali in se čudili«, kako so to lahko dosegli v tako kratkem obdobju. »Ljubljanski univerzitetni predavatelji so poznavalsko organizirali znanstveno delo v Sloveniji in ga podprli z lastnimi prispevki. Ustanovili so več strokovnih periodičnih publikacij in izdali od 1919. do 1927. več kot 1070 prispevkov (knjig, člankov v domačih in tujih časopisih)«. ⁴⁴

Ljubljansko univerzo so ustanovili po zgledu beograjske univerze in njen delež v stroških državnega proračuna 1919—1925 je znašal 0,069 % v primerjavi z zagrebško (0,257 %) in beograjsko (skupno s Subotico in Skopjem — 0,313 %). ⁴⁵ Univerza se je morala že od začetka boriti z nevarnostjo, da utegnejo ukiniti tehnično in medicinsko fakulteto. V najhujši krizi se je nedotakljivost univerze znašla konec 1925. leta, vendar pa je močan protest celotne slovenske javnosti preprečil namene centralističnih sil, ki so hotele slovensko univerzo okrniti z ukinitvijo medicinske in tehnične fakultete. ⁴⁶

Sicer pa se je že od vsega začetka delo na ljubljanski univerzi razvijalo med hudimi političnimi spopadi liberalcev in klerikalcev, ki so prišli do izraza najmočnejše v boju za centralistični jugoslovanski koncept in avtonomno nacionalno univerzo. Ti spopadi so vplivali na vsebino učnih programov, uporabo slovenskega in srbohrvatskega jezika na predavanjih, sukali pa so se tudi okrog porietotnja univerz v vsej državi. ⁴⁷ Boj za ohranitev slovenskega jezika pri pouku, v državni upravi in nasploh v javnosti ter zahteve za omejevanjem uporabe srbohrvatskega jezika v Sloveniji so bila aktualna vprašanja, ki so zbujala pozornost slovenske javnosti. ⁴⁸

Nova prosvetna usmerjenost in ustanovitev univerze sta močno prispevali k uveljavljanju nacionalne misli v Sloveniji še v obdobju med leti 1919 in 1929, ko so iz slovenskih šol in univerze prišle prve generacije strokovnjakov z novim

⁴⁴ Isto, 265.

⁴⁵ K. HINTERLEHNER, *Vprašanje univerz v Jugoslaviji (s posebnim ozirom na ljubljansko vseučilišče)*, LJUBLJANSKI ZVON, št. 6/7, Ljubljana 1925, 342—347. Od 1. junija 1919 do 31. marca 1929. Ljubljanska univerza je iz državnega proračuna dobila znesek 598.761,50 dinarjev. F. K. LUKMAN, n.n., 307. O delovanju ljubljanske univerze glej obširneje: J. SREBRNIC, ČAS, XIV, Ljubljana, 1920, 91—107; N. VELIKONJA, n.n., 715—720; PETDESET LET SLOVENSKE UNIVERZE V LJUBLJANI 1919—1969. Ljubljana, 1969; glej tudi: M. Janičijević, STVARALAČKA INTELIGENCIJA MEĐURATNE JUGOSLAVIJE. Beograd 1984, 153—154.

⁴⁶ SLOVENEČ, 17. decembra 1925. V začetku 1928 so v Beogradu na posvetovanju o položaju univerz ponovno načeli vprašanje ukinitve nekaterih fakultet v Sloveniji. Govorili so posebej o tem, da bi naj od bogoslovnih fakultet v Ljubljani in Zagrebu ostala le ena, ki bi naj bila torej skupna.

⁴⁷ Glej: F. PETRE, *Po smrti Ivana Prijatelja*, SODOBNOST, Ljubljana, 1937, 252—258; F. ILEŠIČ, *Slovenački autonomizam*, MISAO, sv. 93, 1923; A. MELIK, *Ob desetletnici univerze v Ljubljani*, LJUBLJANSKI ZVON, št. 7, Ljubljana, 1929, 389—390; I. LAH, *Nekaj misli o slovenščini in srbohrvaščini*, NJIVA, 1-2, 1921, 41—42.

⁴⁸ V javnosti so zlasti poslanci SLS zahtevali »čisto« uporabo slovenskega jezika v Sloveniji in so zahtevali skrčenje pouka oziroma uporabe srbohrvatskega jezika v slovenskih šolah in državni administraciji, prav tako pa tudi ustrezno poučevanje slovenskega jezika in kulture v šolah v drugih jugoslovanskih pokrajinah. Ta boj je trajal celo desetletje — od 1919 do 1929 in o tem obstajajo številni dokumenti v tisku, arhivskem gradivu, STENOGRAFSKIH BELEŠKAH NARODNE SKUPŠTINE itd. Vid. in: M. Janičijević, n.d. 153.

znanjem in nazori. Ta razmah prosvete in kulture s poudarjeno narodnostno vsebino na področju književnosti, glasbe, arhitekture, tiska, periodike itd.⁴⁹ je vplival, da so že takrat izrazili nujnost ustanovitve slovenske akademije znanosti. A. Melik je leta 1929 v oceni pomena desetletnega delovanja univerze v Ljubljani posebej poudaril, da je brez univerze »polnovredna narodna kultura« nemogoča — zlasti za Slovence, ki so prišli neposredno iz »nemške kulturne sfere« in začeli boj za »duhovno osvoboditev« izpod njenega vpliva. »Gre še vedno za to,« je poudaril A. Melik, »da se otresem vsega onega, kar je ostalo v nas tujega od kulturne vzgoje, ki smo jo domala vsi dobivali v tujem ambijentu, po tujih metodah in od mož ter idejnih perspektiv nam tuje miselnosti... Ravno univerza je ona institucija, ki je dolžna za narodno celoto opraviti velik, če ne poglavitni del notranje osamosvojitve.« A. Melik je opozoril tudi na jugoslovanski pomen ljubljanske univerze, ki bi morala z zagrebško in beograjsko še bolj delovati pri zbliževanju in prepletanju duhovne kulture vseh jugoslovanskih narodov kot ene od bistvenih osnov njihove skupnosti.⁵⁰

Pomen slovenske prosvetne politike v skupni jugoslovanski državi najlepše ilustrirajo statistični pokazovalci, ki jih navzlic temu, da so enostranski in nepopolni, lahko sprejmemo kot indikatorje procesa prosvetnega razvoja. Tako je npr. bilo v Sloveniji v letih 1918/1919 820 osnovnih šol⁵¹ s 166.327 učenci in 2433 učitelji. Leta 1928/29 je bilo 841 šol s 133.460 učenci in 3292 učitelji. V tistem obdobju se je število meščanskih šol povečalo od 14 na 36, njihovih učencev pa od 1865 na 6416. V gimnazijah in realkah je v istem obdobju število učencev poraslo od 4914 na 6960, profesorjev pa od 267 na 339. V učiteljskih je število učencev zraslo od 600 na 1101, profesorjev pa od 71 na 85. Poseben porast pri odpiranju novih šol in v številu učencev, slušateljev in predavateljev vidimo pri srednjem strokovnem in visokem šolstvu.⁵² Celotno osnovno in srednje šolstvo je imelo 31. decembra 1921 892 šol, 3756 predavateljev in 183.891 učencev,⁵³ medtem ko je bilo stanje osnovnega, srednjega in visokega šolstva v šolskem letu 1928/29 v Sloveniji takole: 1194 šolskih ustanov je obiskovalo 151.279 učencev in študentov. Predavateljski kader je štel več kot 5217 učiteljev, predavateljev in profesorjev. Raznih srednjih šol je bilo 209 in obiskovalo jih je 26.073 dijakov. Na ljubljanski univerzi je tisto leto študiralo 1295 študentov.⁵⁴

⁴⁹ Glej obširneje naslednje prispevke v zborniku SLOVENC I V DESETLETJU: F. LUKMAN, *Slovenska znanstvena literatura*, 633—648; F. KOBLAR, n.n., 642—658; K. GANTAR, *Naše politično časopisje*, 659—675; NARODNO GLEDALISČE, 675—680; M. MAROLT, *Likovna umetnost pri Slovencih od l. 1918. do 1928.*, 681—685; S. VURNIK, *Slovensko glasbeno življenje izza prevrata*, 686—691 itd.

⁵⁰ A. MELIK, *Ob desetletnici univerze v Ljubljani*, LJUBLJANSKI ZVON, L. XLIX, št. 8, Ljubljana, 1929, 386—391.

⁵¹ L. POLJANEC, n.n., 193, navaja na primer, da so bile l. 1922 skupno 804 slovenske osnovne šole, kar priča, da ne moremo zanesljivo verjeti tem podatkom.

⁵² J. TURK, PROSVETA, *Šolstvo*, SPOMINSKI ZBORNIK SLOVENIJE, 177—196.

⁵³ F. ERJAVEC, n.d., 169—170. Erjavec navaja, da v teh podatkih niso zavetišča, nekatere obrtne in druge šole, akademije in univerza. Tako sodi, da obiskuje vse slovenske šole okrog 200.000 učencev, to pa je bilo skoraj 20% celotnega slovenskega prebivalstva v Jugoslaviji. V tem času je slovensko šolstvo v Italiji in na Koroškem seveda nazadovalo.

⁵⁴ STATISTIČKI GODIŠNJAK 1929. GODINE, knj. I, Beograd, 1932, 354—378; JUBILARNI ZBORNIK ŽIVOTA I RADA SRBA, HRVATA I SLOVENACA 1918—1928, knj. I, Beograd, 1928, 384—410. Podatki o stanju v slovenski prosveti, ki sta jih v svojih prispevkih v NARODNI ENCIKLOPEDIJI SHS (str. 1019—1021) navedla J. Bezjak in J. Vester, segajo kronološko do šolskega leta 1927/28 in so ponekod drugačni kot pokazatelji v STATISTIČNEM GODIŠNJAKU 1929. Vendar so tudi brez tega razlike že iz prejšnjega obdobja, natančnih podatkov ni in navedene je treba sprejeti s pridržki.

V odnosu do števila prebivalstva (po popisu iz leta 1931 je imela Slovenija 1.120.549 prebivalcev) je delež šolske mladine dosegel impozantno število več kot 13 %. To je bilo najvišje poprečje v vsej državi.

3. Kulturno prosvetne organizacije. Razvoj znanosti, književnosti in umetnosti do leta 1928

Razvoj prosvetnih razmer v Sloveniji v letih 1918—1929 je poleg šolstva temeljil v veliki meri tudi na širjenju in krepitvi tradicionalnih ljudskoprosvetnih organizacij. Te organizacije, v katerih je bilo po številu največ knjižnic, čitalnic in raznih izobraževalnih društev, so dobile v prvem desetletju 20. stoletja izrazito strankarski značaj. Tako po številu kot po dobri organiziranosti so prednjačila razna društva iz katoliškega tabora, ki so bila pod neposrednim nadzorom SLS. V novi državi je po letu 1918 z živahnijim političnim življenjem in z novimi strankami naraščal tudi pomen teh ljudskoprosvetnih organizacij.⁵⁵ Poleg društev, ki so bila pod okriljem treh najmočnejših političnih strank — katoliške, liberalne in socialnodemokratske — so obstajala tudi takšna, ki niso bila politično opredeljena in angažirana. Delovanje v ljudskoprosvetnih društvih je potekalo med bojem za ugled in čim večji vpliv, kar je prispevalo k zelo živahnemu družbenemu življenju in izobraževanju najširših ljudskih slojev. Po zaslugi teh organizacij in razvitega združnega gibanja in njegovega izobraževalnega vpliva je lahko tudi obstoječi šolski sistem bolje deloval, ker ga niso obremenjevale vse obveznosti najširše prosvetne politike. Navzlic dejstvu, da so si v politiki idejno nasprotovale, so ljudskoprosvetne organizacije v veliki meri vplivale na prosvetljevanje širokih ljudskih slojev in krepile njihovo narodnostno zavest. Dejavnosti raznih kulturnih organizacij (»Prosvetna zveza«, ki je delovala v okviru SLS. je imela na primer samo v ljubljanski centrali leta 1927 okrog 218 društev s 13.000 člani), športnih društev, humanitarnih, ženskih, dijaških, stanovskih, gospodarskih in drugih organizacij so prispevale velikanski delež k splošnemu dvigu socialnega in kulturnega življenja Slovencev.⁵⁶

Že v Avstriji so po popisu iz l. 1910. Slovenci s 14,65 % nepismenih sodili med bolj izobražene narode monarhije. V jugoslovanski državi so že v prvem desetletju zmanjšali odstotek nepismenih (leta 1921 na 8,85 %, leta 1931. pa jih je bilo le še 5,54 %). Tako so bili Slovenci daleč pred drugimi jugoslovanskimi narodi, torej nad jugoslovanskim poprečjem v celoti, ki je leta 1921 znašalo 51,5 %. Samo v Makedoniji ter Bosni in Hercegovini je bilo takrat več kot

⁵⁵ Samo v ljubljanski pokrajinski upravi je bilo 31. 12. 1922 vpisanih 3317 raznih društev in organizacij. (F. ERJAVEC, n.d., 184). Konec l. 1922 je npr. katoliška Slovenska krščanska socialistična zveza imela 374 društev s 40.020 člani, liberalna Zveza kulturnih društev 43 društev s 1100 člani, socialnodemokratska Svoboda 28 društev z 2100 člani, Jugoslovanska narodnosocialistična omladina 12 društev z 2500 člani itd. F. ERJAVEC, SLOVENCI, 178—180.

⁵⁶ Glej obširneje: F. ERJAVEC, *Naše društveno življenje, SLOVENCI V DESETLETJU 1918—1928*, 754—758. F. Erjavec je l. 1928 trdil, da skoraj ni nobene slovenske hiše (družine), v kateri nimajo nobenega lista, pri podatkih o knjigah pa piše, da je Družba svetega Mohorja, ki se je ukvarjala z izdajanjem in razpošiljanjem knjig, imela l. 1919 nad 95.000 članov. To je pomenilo, da je bil skoraj sleherni petnajsti Slovenec ud te velike ljudske izdajateljske družbe, kar je bilo po Erjavčevi sodbi edinstveno v svetu. F. ERJAVEC, 175.

80 % prebivalcev nepismenih.⁵⁷ Nove kulturne in prosvetne razmere v Sloveniji v obdobju od leta 1919 do 1929 so obenem z dinamičnim razvojem nacionalnega gospodarstva in širokim poletom političnega življenja dale že takoj novo kakovost narodnostni samozavesti slovenskega naroda, ki se seveda v predhodnem družbenozgodovinskem položaju ni mogla uveljaviti. Posebnega pomena so bili rezultati, doseženi na področju strokovnega šolstva. To se je pokazalo že v prvih letih po zedinjenju in zato so upravičeno poudarjali, da je prosvetna politika v Sloveniji med najširšimi ljudskimi sloji prinesla kot posledico takšno kulturno raven, »da se danes ne more primerjati z majhnim slovenskim narodom noben drugi narod v vsej vzhodni in južni Evropi. In prav ta visoka prosveta slovenskega naroda je danes njegovo najtrše oporišče v silovitem boju za narodnostni obstoj.«⁵⁸ Veliko število tehničnih visokih, srednjih in nižjih šol, ustanovljenih v obdobju 1918—1929, je postalo temelj, na katerem so se izšolale »domače generacije v sorazmerno kratkem času do te mere, da so lahko uspešno zamenjale tuje strokovnjake. Te in podobne uspehe ne smemo nikakor izpustiti, ko govorimo o splošnem upoštevanju slovenskega naroda v državi in izven nje, ko upoštevamo porast njegovega življenjskega standarda, krepitev njegove politične in ekonomske samozavesti in še druge elemente, potrebne tako za primerjavo s stanjem v habsburški monarhiji kot za ocenjevanje vitalnosti v modernem konkurenčnem boju z drugimi evropskimi nacionalno-ekonomskimi koncepti in zmogljivostmi.«⁵⁹

Nova prosvetna politika s poudarjeno narodnostno vsebino in utemeljenimi interesi bodočega strateškega razvoja slovenskega naroda v jugoslovanski državi je pripomogla k naglemu širjenju združevalnih narodnostnih čustev in h krepitevi narodnostne zavesti. Dogodki, ki so sledili v tridesetih letih in zlasti med drugo svetovno vojno, so potrdili zgodovinski pomen osnovne usmeritve Slovencev v prosvetni politiki 1918—1919. Prek idejnih in socialnih bojev in v spopadu naprednih sil s tradicionalno prevlado klerikalnih konservativnih krogov se je širila progresivna narodnostna in socialna misel, ki je slovensko narodno matico vse bolj vezala na delavski razred in Komunistično partijo. Namesto nejasnega in omahljivega avtonomističnega programa klerikalne buržoazije ali unitarizma liberalnega tabora so se nove napredne sile slovenske družbe odločno borile za enakopravni položaj Slovencev v jugoslovanski federaciji. Prosvetna politika v dvajsetih letih je nedvomno močno prispevala k takšnemu razvoju in usmeritvi slovenske politične misli, čeprav je seveda ta delež težko izmerljiv.

Idejni in politični tokovi v Sloveniji so v letih 1918—1929 tako v prosveti kot na širšem področju kulturnega življenja našli zelo plodna tla. Medtem ko so državni organi in zakonska ureditev lahko do neke mere vplivali in nadzorovali prosvetne razmere, pa so se na področju književnosti, publicistike, lingvistike, gledališke umetnosti, časnikarstva in družbenih ved nasploh v tem prvem razvojnem obdobju še vedno nadaljevali tradicionalni kulturnopolitični spopadi v spremenjenih razmerah in oblikah. Prišlo je tudi do povsem nepričakovanih in novih sporov. Naboji starih kulturnih spopadov med klerikalnim, liberalnim in socialnodemokratskim taborom, ki so jih za nekaj časa pridušile vojne raz-

⁵⁷ J. TURK, n.n., 197; B. PETRANOVIČ, ISTORIJA JUGOSLAVIJE 1918—1978, Beograd, 1981, 158—159. Število nepismenih v Sloveniji je še dalje upadalo: leta 1934 na 3,3 %, l. 1936/37 pa že na 1,86 %. F. Erjavec misli da l. 1923 med mladino v Sloveniji ni bilo več nepismenih in poudarja: »To o sebi ne more trditi nobena druga jugoslovanska pokrajina in noben narod južne ali vzhodne Evrope.« F. ERJAVEC, n.d., 172.

⁵⁸ F. ERJAVEC, n.d., 186.

⁵⁹ Z.S., 699.

mere in okoliščine v času zedinjenja, posebej pa po ustanovitvi jugoslovanske države, so spet zagrmeli, kar je prav kmalu, v dvajsetih letih, pripeljalo do nekoč pogosto napovedovane dokončne »ločitve duhov«. Iz neposrednega povojnega zedinjevalnega ozračja v znamenju narodnostne sprave in političnega kompromisa je boj za položaje v novi oblasti idejne in socialno nasprotne bloke kmalu pripeljal v odkrite obračune. Pogreb velikega slovenskega književnika Ivana Cankarja 12. decembra 1918 v Ljubljani »... je bil ena od prvih nacionalnih manifestacij Slovencev v novi državi«,⁶⁰ vendar pa — tako lahko rečemo — tudi poslednja v vrsti skupnega nastopanja kulturnih krogov v Sloveniji spričo številnih odprtih vprašanj položaja Slovencev v novi državi, na katera so pričakovali tudi odgovore.

Do vstopa v jugoslovansko državo je razvoj slovenskih nacionalnih kulturnih vrednot⁶¹ v desetletjih poprej zadel ob številne ovire, pogojene z zgodovinskim in posebnim političnim položajem Slovencev v okviru habsburške monarhije. Nacionalna kultura je delila usodo prosvetnih razmer, v celoti pa administrativne, ekonomske in idejne delitve slovenskega prostora, kar je imelo negativne posledice za nastanek enotnega narodnostnega prepričanja pri širokih množicah. Zakasneli in počasni razvoj političnih svoboščin in z njimi širša politizacija narodnih množic sta razmišljanja o slovenskih narodnostnih interesih in perspektivah dolgo vodila na zoženo osnovo kulturnega vprašanja, ki upoštevaajo stopnjo razvoja in položaja narodnostne kulture, samo po sebi ni moglo izpolniti pričakovanj. Nezadostno razvite kulturne ustanove širšega nacionalnega pomena in vpliva, majhno število kulturnih subjektov z nezadostno izdelanimi nacionalnimi opredelitvami navzlic razmeroma ugodnim možnostim vplivanja prek sredstev množične komunikacije, tiska, publicistike in drugih javnih medijev niso bili dovolj trden jez, ki bi bil kljuboval prodoru tujih vplivov, predvsem nemškemu političnemu in kulturnemu pritisku, ki se je kazal zlasti v prevladi nemškega jezika v šolstvu in upravi, sodstvu in mnogih drugih državnih ustanovah, lokalni samoupravi, gospodarskih organizacijah in drugje.⁶² Do leta 1918 so bile v slovenskih deželah glavno oporišče širših nacionalnih dejavnosti z različno vsebino številne in raznovrstne ljudskoprosvetne in kulturne organizacije, ki so vzcvetele zlasti z uvajanjem slovenskega jezika v urade in z živahno politično dejavnostjo ob koncu prejšnjega stoletja. Omenil sem že, da je bil največji del teh društev in organizacij vezan na slovenske politične stranke,⁶³ vendar pa so z manjšim številom politično nevtralnih kulturnih in prosvetnih ustanov te številne čitalnice, knjižnice, tiskarske in založniške organizacije, združenja in organizacije gospodarskega, strokovno-izobraževalnega, športnega, prosvetnega, verskega, kulturnega in znanstvenega pomena pomenile temelje, na katerih se je razvijala sodobna nacionalna kultura in ob njej nacionalna zavest. Začenši z *Letopisom Matice Slovenske* (1882—83), v katerem so prvič sistematično in kontinuirano objavljali slovenske znanstveno-strokovne razprave in razne druge prispevke, so se širile osnove in možnosti za kulturne in znanstvene dejavnosti, ki so se posvečale predvsem slovenski družbi, svoje izsledke po objavljale v slovenskem jeziku. Katoliški časopisi *Rimski katolik*

⁶⁰ J. VIDMAR, *Obrazi*, Ljubljana, 1979, 37.

⁶¹ Pojem »nacionalna kultura« ne razumemo v njegovem »čistem« vsebinskem pomenu, vendar tudi ne v radikalnem smislu, da je namreč »po svojem nastanku in izvoru plod tujega vpliva...«. (A. M. MATOŠ, *SABRANA DJELA*, sv. IV, Zagreb, 1973, 268). Da bi razumeli našo temo, posvečamo pozornost samo kulturnemu dogajanju v procesu nacionalne preobrazbe Slovencev od 1918 do 1929, posebej z gledišča pglavitnih opredelitev kulturne politike tistega obdobja.

⁶² Glej obširneje: Z.S., 552—554.

⁶³ Glej obširneje: poglavje o političnih strankah.

(1888—1896), *Katoliški obzornik* (1897—1906) in *Čas* (1907—1942), liberalna *Veda* (1911—1915) in socialdemokratski *Naši zapiski* (1902—1922) so bili prvi periodični listi, ki so svoj prostor namenili znanstvenim in strokovnim razpravam o raznih vprašanih socialnega, kulturnega, prosvetnega, verskega, ideološkega in političnega življenja na Slovenskem in zlasti prispevkom o gospodarskem razvoju. Dobršen del časopisov in listov, ki so izhajali v tistem obdobju, je bil posvečen strokovnemu izobraževanju. Tako so nastala slovenska glasila Muzejskega društva za Kranjsko *Izvestja* (1891—1909) oziroma *Carniola* (1910—1918) za zgodovinske in prirodoslovne vede ter *Časopis za zgodovino in narodopisje* (1904—1941), ki ga je izdajalo mariborsko Zgodovinsko društvo, ustanovljeno leta 1903. Tudi Slovenci na Koroškem so leta 1914 ustanovili svoje zgodovinsko društvo, vendar je vojna prekinila njegovo dejavnost. Vsi ti in drugi časopisi in listi (npr. *Planinski vestnik*, *Slovenski čebelar*, *Lovec* itd.) so bili na stežaj odprti za razna vprašanja in zvrsti s področja kulturne, znanstvene in izobraževalne politike.⁶⁴

S širjenjem političnih svoboščin in krepitvijo politične dejavnosti raznih strank od konca devetdesetih let minulega stoletja do začetka prve svetovne vojne se je v dokajšnji meri izboljšal politični položaj Slovencev v monarhiji, kar je pozitivno vplivalo na razvoj nacionalne kulture v celoti. Znanost in umetnost sta v tistem času dosegli novo, kakovostno višjo razvojno stopnjo. O tem pričajo izvirna dela, monografije in razprave z raznih znanstvenih področij. Pleteršnikov *Slovensko-nemški slovar*, objavljen 1893—95, je po svojem pomenu klasično delo slovenske leksikografije. Slovenska matica je začela v devetdesetih letih izdajati zgodovino slovenske književnosti v štirih knjigah, izšla je znanstveno urejena zbirka slovenskih ljudskih pesmi, zatem slovenska bibliografija od 1550—1900 idr. V založbi Leonove družbe je F. Kos od 1902. leta dalje začel objavljati prvo slovensko zbirko virov iz srednjeveške zgodovine, Mohorjeva družba pa je leta 1910 začela izdajati *Zgodovino slovenskega naroda*, prvo pomembnejše delo, ki je zgodovino Slovencev obravnavalo širše, brez omejitve in mimo deželnih meja. Takšne pobude vidnih kulturnih delavcev na področju znanosti in prosvete so uspešno nadomeščale pomanjkanje ustreznih ustanov in organiziranega kulturnega življenja enotnega nacionalnega pomena.⁶⁵ Z njimi so zgradili temelje kasnejšega razvoja znanosti in prosvete v obdobju ustanovitve slovenske univerze in nove organizacije slovenskega šolstva.

V književnosti in umetnosti so v tem časovnem obdobju na slovenski prostor vplivale razne evropske smeri, med njimi posebej naturalizem, simbolizem, secesija in dekadentna umetnost. Slovenskemu romanu, drami, noveli in poeziji, ki so se ukvarjali z gospodarskimi, socialnimi, moralnimi, političnimi in narodnostnimi nasprotji v življenju slovenskega človeka, so te smeri dale sodoben izraz in jih popeljale iz podeželske izolacije. Utemeljeno označujemo to smer kot slovensko moderno. Najvidnejši predstavniki te smeri nacionalne književnosti so bili znani pisatelj Ivan Cankar (1876—1918) ter pesniki Dragotin Kette (1876—1899), Josip Murn (1879—1901) in Oton Župančič (1878—1949). Podobni sodobni tokovi, zlasti impresionizem, so oplemenitili in spodbudili razvoj slikarstva, kiparstva in arhitekture, ki so posebno pozornost posvečali nacionalnemu izrazu in značilnostim. V Ljubljani je bilo leta 1900 ustanovljeno »Sloven-

⁶⁴ Z.S., 554.

⁶⁵ Poleg omenjenih ustanov in časopisov, ki so se ukvarjali izključno z znanstveno-strokovnimi vprašanji, so Slovenci do l. 1918 imeli tudi društvo »Pravnik«, ki je izdajalo časopis SLOVENSKI PRAVNIK, medtem ko so v okviru navedenih društev izdajali ZBORNİK ZNANSTVENIH IN POUČNIH SPISOV in PEDAGOŠKI LETOPIS, F. K. LUKMAN, *Znanost*, SPOMINSKI ZBORNİK SLOVENIJE, 275.

sko umetniško društvo«, ki je pripravilo prvo slovensko umetnostno razstavo. Tradicionalno bogato glasbeno življenje je imelo opornike v »Zvezi slovenskih pevskih društev« (1894), »Glasbeni matici« in »Slovenski filharmoniji«, ustanovljeni leta 1908. Časopis *Novi akordi* (1901—1914) je objavljala tehtne strokovne prispevke o ljudski glasbi, glasbene razprave in kritike. Pred prvo svetovno vojno je bilo na Slovenskem nad 300 pevskih društev.⁶⁶ Slovensko gledališče v Ljubljani je imelo na sporedu tudi znane opere, domača in tuja dramska dela, vendar pa navzlic marljivi dejavnosti ni moglo doseči prave zrelosti, predvsem zaradi negativnega odnosa klerikalnih krogov do modernejših umetnostnih smeri, izraznih prijemov in vsebine.⁶⁷

Kot celota pomeni razvoj znanosti, prosvete, književnosti in umetnosti v slovenskih deželah do leta 1914 oziroma 1918 zbir narodnostnih in splošnih kulturnih vrednot in vsebine ter ima obeležje prebujanja in začetnega zanosa narodnostne usmeritve širše slovenske družbe. Največja korist za uveljavljanje narodnostnih kulturnih vrednot je bila ustvarjalnost v slovenskem jeziku, ki se je vse bolj utrjeval v vsakdanjem javnem občevanju. Uporabljali so ga zlasti v družbenih vedah, vendar tega ne moremo trditi tudi za tehnične in medicinske vede. V dveh prelomnih desetletjih od začetka 20. stoletja do prve svetovne vojne je zrasla generacija uglednih mladih strokovnjakov, ki so bili po znanju in nazorih znatno bližje slovenski miselnosti kot pokolenja pred njimi. Svetovna vojna je zaustavila vzpon družbenega razvoja in zavrla vzpon kulturnega življenja. Velik del kulturnih delavcev je izginil v vojnih vihratih in velika večina kulturnoprosvetnih društev je prenehala delovati. Po t. i. prevratu konec leta 1918 so kulturne ustanove in kadri v slovenskih deželah stali »skoro na razvalinah nekoč tako cvetočega slovenskega društvenega življenja«.⁶⁸

Preveliko poudarjanje pozitivnih ocen o dosežkih slovenskega kulturnega razvoja pred prvo svetovno vojno⁶⁹ razumemo lažje, če upoštevamo dejstvo, da so kulturno vsebino opredeljevala idejna in politična trenja, ki so z vse večjo diferenciacijo po obdobju slogaških kompromisov odpirala nove poti in širila možnosti za kulturno in umetniško izražanje. V slovenski družbi je raslo število pripadnikov raznih idejnih in umetnostnih smeri, kar je krčilo prostor splošni prevladi klerikalnega svetovnega nazora, ki je bil načeloma konservativen in dogmatsko zaprt — zlasti glede odnosa do liberalnih in modernih umetnostnih prizadevanj. Ta konservativni duh je resno zaviral vsestranski razvoj kulturnega življenja, vendar pa je pomenil sočasno tudi izziv — za nova iskanja in sodobnejše usmeritve — celo v vrstah katoliškega tabora. Vendar pa je navzlic vsem strankarskim bojem in razcepom do svetovne vojne prevladujoči katoliški vpliv v slovenskih deželah — v širokem razponu od vere do politike — dajal osnovni pečat celotnemu kulturnemu življenju. Slovensko katoličanstvo kot družbeno gibanje je črpalo posebno moč iz svojih narodnostnih nazorov. Odpor

⁶⁶ Z.S., 556—557.

⁶⁷ Obstojata vrsta primerov o konservativni politiki in pritisku klerikalnih krogov na moderne pojave in tokove v slovenski književnosti in umetnosti ter o liberalnih nazorih na območju prosvete in znanosti. O takšnem odnosu »voditeljev slovenske politike« do slovenskega gledališča in umetnosti nasploh glej: Z.S., 557; F. KOB-LAR, *Gledališče*, SPOMINSKI ZBORNIK SLOVENIJE, 308, in dr.

⁶⁸ F. ERJAVEC, *Naše društveno življenje*, 747. O razvoju kulture in znanosti v slovenskih deželah do 1918 glej tudi: J. PLETERSKI, n.d., 250—254.

⁶⁹ »Slovenska kultura je bila pred prvo svetovno vojno v vsemu zrela, oblikovana, trdo ukoreninjena in polna življenjske in ustvarjalne moči.« Z.S., 566. »To izredno živahno društveno življenje in dejavnost sta spodbudila posebno hiter kulturni napredek našega naroda, krepila njegove notranje sile za obrambo pred ekspanzivnimi težnjami gospodarsko močnejših tujcev in blagodejno vplivala na socialni in gospodarski položaj naroda.« F. ERJAVEC, n.n., 747.

velikega dela slovenskih meščanskih slojev do sodobnih tokov v nacionalni kulturi je bil posledica močnega vpliva katoliške doktrine, kar je močno pripomoglo, da so glavni tokovi v prosveti, umetnosti in kulturi do leta 1918 ostali v znamenju katoliškega kulturnega koncepta. Zaradi idejno-filozofskega in versko-političnega značaja katoliške doktrine nazoni o reševanju slovenskega narodnostnega vprašanja do leta 1918 niso zmogli več kot lastno kulturno vsebino in državnopravne rešitve v obliki kulturne avtonomije.

Nove usmeritve slovenske kulturne politike, ki se kažejo že v obdobju narodnostnega prevrata po zlomu Avstro-Ogrske v Državi SHS, so uresničile svoje optimalne zahteve in vsebino v prvem desetletju skupne jugoslovanske države. V njenih mejah in ob uresničenju osvobodilnih teženj pretežnega dela slovenskega naroda so prvič v njegovi novejši zgodovini nastale možnosti za enotno kulturno politiko in dejavnost. Poleg nove prosvetne usmerjenosti in uspehov v razvoju šolstva ter ustanovitve slovenske univerze so dosti dosegli tudi v ljudski prosveti, tradicionalni osnovi kulturnega in gospodarskega napredka Slovencev. Že leta 1919 je oživel delovanje mnogih starih kulturno-prosvetnih društev, ustanavljali pa so tudi nova s svežo usmeritvijo in vsebino. Generacija kulturno-prosvetnih delavcev, ki je stopila na prizorišče, je nadaljevala delo, ki ga je pretrgala vojna na območju ljudske prosvete. To delo je v spremenjenih razmerah dobilo značaj globoke preobrazbe nekdanjega družbenega življenja slovenskega naroda. Ta nova usmerjenost v ljudskoprosvetni politiki se ni kazala le v intenzivnosti delovanja, boljši organizaciji dela, povečanem številu društev in njihovi raznolikosti, temveč tudi pri širjenju njihovega vpliva na nove sloje prebivalstva. V poglavju o političnih strankah sem že zapisal, da je bila večina teh društev zbrana v svojih središčih, ki so bila pod pokroviteljstvom vodilnih političnih strank, vendar pa je sočasno zraslo tudi število politično nevtralnih društev. F. Erjavec je v oceni razvoja ljudskoprosvetnih organizacij v prvih desetih letih po končani vojni poudaril, da njihova stroga opredelitev po svetovnem nazoru ni škodovala splošnemu ljudskemu napredku, da pa so po širini in pomenu svojega delovanja pomenile središče celotnega slovenskega družbenega življenja.⁷⁰ O pomenu ljudskoprosvetnih društev najlepše priča podatek, da jih je bilo neposredno po zedinjenju okrog 2500, julija 1927 pa po vsej Sloveniji že 4372, kar pomeni, da so imeli po eno društvo na 250 prebivalcev. To izpričuje visoko stopnjo ljudskoprosvetne politike.⁷¹ Nagel razvoj slovenske

⁷⁰ F. ERJAVEC, n.n., 747. V svoji obsežni knjigi SLOVENCİ, objavljeni v Ljubljani 1923, je F. Erjavec radikalno branil slovensko ekonomsko in kulturno avtonomijo. Za moto knjige je vzel znani poziv J. E. Kreka Slovincem, naj storijo vse za razcvet in uresničenje jugoslovanske države in poudaril, da prav zaradi tega Slovenci »...odklanjajo tako zvano vidovdansko ustavo, ki jim vsiljuje namesto zedinjene Slovenije dve oblasti, namesto enakopravnosti hegemonijo enega naroda, namesto avtonomije pa birokratski centralizem... Kulturno so Slovenci samostojna individualnost z lastnim jezikom, z lastno književnostjo in umetnostjo, z lastno kulturno tradicijo, lastnimi institucijami in močno nacionalno zavestjo... Kulturne institucije od osnovnega šolstva do popolne slovenske univerze in od zadnjega gorskega izobraževalnega društva do znanstvene akademije so Slovincem najmočnejša opora...« (248—249).

⁷¹ F. ERJAVEC, NAŠE DRUSTVENO ŽIVLJENJE, 758. O kulturnih, prosvetnih, športnih, ženskih, dijaških, strokovnih, gospodarskih, verskih in drugih podobnih ljudsko-prosvetnih društvih in organizacijah glej obširneje: F. ERJAVEC, isto, 747—758. J. TURK navaja podatke, da je od 1848, ko so se pojavila prva ljudsko-prosvetna društva v obliki čitalnic, ki jih je organiziral Bleiweis, naglo naraščalo število društev, vzporedno z vrenjem v političnem življenju. Slovenci so pod Avstrijo l. 1869 imeli samo 58 društev, po 1918 pa so bile v skoraj sleherni slovenski vasi knjižnice, pevaska, dramska, športna in druga društva, njihovi odseki ali krožki. L. 1922 je bilo v Sloveniji 3317 takšnih društev, l. 1932 pa je njihovo število naraslo že na 5626. J. TURK, n.n., 202.

ljudske prosvete v prvem desetletju jugoslovanske države je bil posledica narodnostne osvoboditve, občutka lastne državnosti in tradicionalnega slovenskega smisla za sistematično in organizirano delo. V razmerah novega boja za ohranitev narodnostne individualnosti proti unitaristično-centralističnemu pritisku velikosrbske in lastne liberalne buržoazije so se prek ljudskoprosvetne organizacije krepili že preizkušeni obrambni mehanizmi slovenskega nacionalnega odpora proti tuji hegemoniji. Smisel za nacionalni odpor s »kulturnimi« sredstvi se je v novi državi silovito okrepil, saj so se utrdile osnove, na katerih so ga lahko gradili. »Vse kaže,« je poudarjal F. Erjavec, »da razne ugodnosti, ki smo jih dosegli z osvobojenjem, tega smisla niso prav nič zmanjšale, temveč ga še povečale. Bilanca našega društvenega življenja v prvem desetletju osvobojenja je namreč več kot ugodna, kajti če bi ga primerjali s predvojnimi, bi videli, da je po vojni zajelo še celo vrsto novih panog udejstvovanja in se še poglobilo v vseh ozirih.«⁷²

Zelo pomembno vprašanje slovenske kulturne politike v novi državi je bil boj za ohranitev in uveljavljanje slovenskega knjižnega jezika. Centralistične sile, ki jih je na Slovenskem vodila domača liberalna buržoazija, so zastopale unitaristični koncept rešitve slovenskega narodnostnega vprašanja in v tem okviru odrekale slovenskemu jeziku pravico do posebnosti in obstoja ter se zavzemale za njegovo stapljanje v enotni srbohrvatski jezik. Slovensko ljudstvo se je predvsem zaradi takšnega gledanja dela lastne buržoazije ponovno znašlo v položaju, ko je moralo svojo narodnostno samobitnost braniti pred novo raznarodovalno politiko, ko je šlo za pravico do samostojnega jezika. Navzlic temu, da so bili pritiski liberalne in radikalne buržoazije na slovenski jezik prej deklarativna kot resnična nevarnost, so do sprejetja Vidovdanske ustave, ki je uzakonila enakopravnost slovenskega jezika s srbohrvaščino, močno vznemirjali duhove na obeh straneh. Slovenska ljudska stranka in katoliško razumništvo sta bili množična osnova odpora proti centralističnim in unitarističnim slovenskim in jugoslovanskim silam. V tem jih je podpiral socialistični tabor, kasneje pa tudi druge stranke, skupine in tokovi. Vrhunec odpora proti centralističnemu pritisku v obdobju državnega provizorija sta bili že omenjena izjava kulturnega odseka Narodnega sveta in »Avtonomistična izjava«, ki sta dajali prednost jezikovnemu vprašanju. Razprave v tisku o uporabi in enakopravnosti slovenskega jezika niso pojenjale niti po sprejetju Vidovdanske ustave in praktični uvedbi in enakopravnem obravnavanju slovenskega jezika v narodni skupščini, delovanju njenih teles, pisanju stenografskih zapiskov skupščine in njenih odborov ter v drugih državnih organih in njihovih aktih. Razprava o slovenskem jeziku v javnosti je pomenila nadaljevanje predvojne dileme o njegovem položaju, ki so jo izražali zlasti slovenski in hrvatski privrženci jugoslovanskega zedinjenja, čeprav nobenemu od njih ni bilo jasno, kakšno bo in ali bo sploh prišlo do širše južnoslovanske države. Vendar pa je zanimivo, da so že prej nekateri ugledni Slovenci (B. Vošnjak, F. Ilešič, H. Tuma in drugi) menili, da utegne priti do počasnega stapljanja s Srbi in Hrvati, medtem ko so drugi spet

⁷² F. ERJAVEC, n.n., 758. O novih pogojih za razvoj slovenske ljudsko-prosvetne organizacije je pisal l. 1923 tudi Izidor Cankar, ki je poudaril, da slovenski napredek zadnjih desetletij temelji predvsem v širokem kulturno-prosvetnem organizacijskem delu. »Ko smo prestopili v svojo, nacionalno državo, smo se po eni strani narodnostno razbremenili, a ko smo se krepkeje razživel, so se tudi naše kulturne potrebe mogočno pomnožile. Danes jim ni več mogoče ustrezati na prejšnji primitivni način,« je zapisal Iz. Cankar in pozval k nadaljnjemu širjenju ljudsko-prosvetne dejavnosti, se zavzel za slovensko univerzo in menil, da se mora kultura iznebiti strankarskih vplivov. IZ. CANKAR, *Slovenska narodna kulturna organizacija*, NOVA EVROPA, št. 17, 11. julija 1923, 531—533.

odločno branili slovensko kulturno samostojnost in to predvsem na jezikovnem področju.⁷³ V tem duhu je v jugoslovanski državi vprašanje položaja slovenskega jezika postalo spet aktualno in se je najpogosteje kazalo v obdobjih, ko je bila SLS zapletena v opozicijske boje. Nasprotniki so jezik uporabljali kot sredstvo za pritisk na slovenski klerikalni tabor, da bi sprejel pogoje centralističnih sil. Kulturni delavci v Sloveniji so na številna izzivanja v zvezi s položajem slovenskega jezika reagirali v širokem razponu — od zastopnikov skrajne jezikovne nedotakljivosti do tistih, ki so sodili, da bo postopoma izginil. Najštevilnejši so bili tisti, ki so se zavzemali za rešitev tega vprašanja v Levstikovem duhu.⁷⁴ Poslanci SLS so npr. med političnimi spopadi v parlamentu uporabljali tudi svojo materinščino kot demonstracijo, s katero se izzivali politične nasprotnike. Po tej plati je bila značilna »afera«, ki jo je v narodni skupščini sprožil A. Korošec z napisi na prostorih svojega poslanskega kluba, pa tudi nastopi klerikalnih poslancev v materinščini, kadar so želeli zavirati delovanje skupščine.⁷⁵ Med takšne »zlorabe« uresničenih pravic do lastnega jezika sodijo tudi zahteve klerikalnih politikov, da bi morali v vojski vpeljati slovensščino, itd.

Politične igre s slovenskim jezikom na eni in drugi strani, v katerih so nedvomno vodili privrženci unitarističnega jugoslovanstva, ki so mu odrekli pravico v tisku, znanstvenih in strokovnih časopisih ter celo v parlamentu, so prispevale svoj delež, da so v Sloveniji jezikovnemu vprašanju pripisovali izreden narodnostni in politični pomen. Takšna usmerjenost se je pokazala v prosveti, znanosti, kulturi in celotnem javnem življenju in o tem pričata bogata založniška dejavnost in povečano število listov in časopisov, ki so jih izdajali izključno v materinščini. Tega dejstva ne bi bilo treba posebej poudarjati, če ne bi bila obstajala tudi močna propaganda oziroma dejavnost slovenskih unitarističnih sil, ki pa se navzlic temu spričo ozkih strankarskih interesov v boju za oblast niso upale s praktičnim poskusom uresničiti svoje zamisli o slovenski različici srbohrvatskega jezika.

V kulturno-političnih razpravah o »negotovi« prihodnosti slovenskega knjižnega jezika v Državi SHS so se bojevniki za njegovo ohranitev pogosto sklicevali na »glavni« politični argument: da je treba slovenski jezik ohraniti zaradi Slovencev, ki so ostali v Avstriji in Italiji, saj bi njihovo narodnostno odtuje-

⁷³ Glej obširneje: M. MURKO, *Slovenačko pitanje*, NOVA EVROPA, knj. V, št. 5, 11. junija 1922, 132—136. Murko opozarja, da so v Vošnjakovi anketi VEDE 1913 tudi hrvatski udeleženci zastopali tezo o omejeni uporabi slovenskega jezika, najdalje pa je v zanikanju slovensčine odšel znani hrvatski politik F. Supilo, ki je njeni samostojnosti dajal prevelik poudarek, češ, da pomeni »... pogubo za popolno narodno enotnost Hrvatov, Srbov in Slovencev«. Istrski književnik dr. Ivo Šorli je menil, da je sleherno »hrvatarenje« na račun Slovencev škodljivo in poudarjal, da »kot Slovence-kranjce se noben INTELIGENTEN Hrvat za nas ne zanima in NIMA TUDI NOBEDEN SIMPATIJ ZA NAS. Večjega preziranja naše kulture nisem našel niti v srcu Nemca ali Italijana, in kar je na vrhu tega omalovaževanja, je — fraza.« (VEDA, III, 99). Murko opozarja, da si je »treba zapomniti tudi ta glas, ker tolmači predvsem to, da se nekateri Slovenci preveč ponašajo s svojo kulturo ter prezirljivo gledajo na Hrvate in Srbe«. M. MURKO, n.n. 135.

⁷⁴ F. LEVSTIK je nekoč poudarjal, da »v Evropi vidimo, da skoraj noben jezik ni popolnoma čist: niti enega ni mogoče popolnoma očistiti za knjigo in zlasti za vsakdanjo govorico, kar tudi ni takšna nesreča, če ostaja jezikovno jedro zdravo.« ZBRANO DELO, X knjiga, Ljubljana, 1978, 224.

⁷⁵ Za razliko od tega Koroščevega vztrajanja, da je treba spoštovati slovenski jezik, so liberalci svoji materinščini večkrat pravili dialekt. Tako je F. Kulovec v SLOVENCU 13. maja 1926 objavil pismo G. Žerjava, poslano ministru M. Ninčiču, v katerem poleg srbohrvatskega jezika omenja tudi »slovenski dialekt«. Ob tej priložnosti je V. Košak napadel G. Žerjava in dejal, da pomeni to njegovo dejanje nadaljevanje »hlapčevstva in renegatstva« slovenskega razumništva. MLADINA, I. II, št. 6-7, 1925—1926, 143.

vanje lahko pomenilo nevarnost za jugoslovansko državo. Po drugi strani pa so argumenti zagovornikov unitarističnega koncepta, »da moramo v bodočnosti — če hočemo biti en narod in imeti eno državo — imeti en književni jezik«, dopuščali teoretično možnost, da bi bil to lahko tudi slovenski knjižni jezik in se zato opirali na prav tako iracionalne razloge. Ustanovitev Znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani je beograjski časopis *Novi život* ožigosal kot nevarnost za jugoslovansko kulturo prav zaradi njegove nacionalne usmerjenosti in *Ljubljanski zvon* mu je odgovoril z besedami: »Varuj svoje in se ne vtikaj v tuje reči.«⁷⁶ Opozoril sem že pri položaju manjšinskega šolstva, da slovenska buržoazija ni spoštovala tega načela, ko je šlo za pravico do lastnega jezika in položaj narodnostnih manjšin v Sloveniji.

Za ozračje raznih hotenj in pogledov na položaj slovenskega jezika in slovenskega naroda v jugoslovanski državi je ilustrativna razprava vidnega slovenskega pravnika dr. Leonida Pitamica, objavljena v *Novi Evropi*, ko so na straneh tega zagrebškega časopisa načeli slovensko jezikovno vprašanje. Pitamic označuje najprej ozračje med razumniškimi krogi v državi in poudarja splošno politizacijo najrazličnejših vprašanj. Mnoga med njimi se mu zdijo sporna zaradi »navideznih problemov«, ki so jih povzročili »neskončni prepiri« in »besedne igre«. Kot primer navaja običajno politično terminologijo: pleme, narod, nacija, država, zedinjenje, enotnost, federalizem, avtonomija, centralizem, decentralizacija, separatizem, en narod s tremi imeni, s tremi deli, nacija treh plemen, narodna enotnost, državna enotnost, skupnost, suverenost itd. in sklepa, da je vse to poplava različnih pojmov, ki so izraz neizkušenosti, praktično in teoretično nejasnih pojmovanj in zgledovanj pri tujih primerih, ki jih želijo neprilagojene presaditi v domače razmere. Iz te »atmosfere razdraženosti« so skonstruirali tudi »slovenski slučaj«, in to zlasti na jezikovnem področju, poudarja dalje Pitamic in upravičeno opozarja, da se Slovenci trudijo, da bi se naučili srbohrvatskega jezika in tudi cirilice, medtem ko Srbi in Hrvati nimajo takšnega odnosa do slovenskega jezika, kar se kaže zlasti v šolskem sistemu. Pitamic se ob koncu zavzema za sestavljanje skupne »znanstvene terminologije«, za enotno srbohrvatsko poveljevanje v vojski, za enakopravnost slovenskega jezika v javnem občevarju, za prepletanje nacionalnih kultur in sklepa, da »naše enotnosti ne smemo gledati le z državnega gledišča« in da »moramo drug drugemu dajati več kot le državo...«⁷⁷

Podobno stališče o nujnosti ohranitve slovenskega knjižnega jezika kot izraza narodne kulture je zastopal v *Novi Evropi* tudi ljubljanski univerzitetni profesor dr. M. Dolenc. Vendar pa je tudi on domneval, da bo v prihodnosti prišlo do širše uporabe srbohrvatskega jezika med Slovenci, ker »bodo trgovski promet med nami in brati na jugu opravljali v jeziku večine državljanov«. M. Dolenc je težišče svoje razprave posvetil vprašanju nove zakonodaje, ki jo je označil za zgrešeno, kot glavni vzrok nezadovoljstva razumniških krogov na Sloven-

⁷⁶ M. MURKO, n.n., 131, 133, 136. M. Murko je bil kot ugleden slavist sicer pristaš stapljanja slovenske kulture s hrvatsko in srbsko in se je zavzemal za učbenike s skupnimi osnovami in vsebino, izmenjavo literature, časopisov, tiska in pod. in poudarjal, da stanje glede tega v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu ni vredno zavidanja, kar pomeni, da je celo kritično. Medsebojno zблиžanje naj bi uresničili z učenjem jezikov in z neposredno izmenjavo »neozenjenih« uradnikov — je menil dalje Murko — in opozarjal, da bi bili Slovenci pripravljene popustiti, kar so pokazali tudi njihovi poslanci v parlamentu, ko so predložili, da ne bi brali zapisnikov v slovenskem jeziku. Ob koncu je M. Murko zastopal »naraven razvoj zadev« in poudarjal, da »le tako lahko slovenski jezik izgine v bodočih pokolenjih«. Isto, 160.

⁷⁷ L. Pitamic, *Slovenački »problem«*. NOVA EVROPA, knj. VII, št. 3, 21. januarja 1923, 65—69.

skem in kot razlog t. i. »slovenskega vprašanja« v obliki odpora proti neposrednim in pogosto surovim unitarističnim pritiskom.⁷⁸ Kot odgovor na zahteve uglednih slovenskih kulturnih delavcev po ohranitvi slovenskega književnega jezika je sledil napad unitaristov v naslednji številki *Nove Evrope*. Slovencem so naprtili kot greh separatizem, ki je »... zanesljivo, popolnoma in soglasno vzpostavljen po vsej Sloveniji... Slovenci so nasploh daleč — ne le po kilometrih, temveč po vsemu — v našem zboru najbolj in najmočnejše tuji... toda Slovenci so tuje telo — v najboljšem primeru so pripadniki, državljani, politični državljani te dežele, to je zanje postransko — za svojo majhno, zapuščeno, čudno rudimentarno etnično skupino želijo zagotovljene pogoje življenja, urejene poslovno in brez afektov, tako da bi od tod — predvsem s svojega gledišča — imeli najboljše dobičke in koristi obstoja v nujnem kompromisu z drugimi silami, ki prihajajo v poštev... Geslo, da se zedinjenih Hrvatov Slovinci sploh ne tičejo in da lahko, če jim — Slovencem — nekaj ni všeč, odidejo, od koder so prišli — to strahotno geslo je le dokaz najbesnejšega divjaštva, nekulturnosti, brezglavosti, ki nas še obvladujejo.«⁷⁹ S takšnimi in podobnimi napadi zagovornikov trde roke in unitarizma iz vrst liberalne in radikalne buržoazije na njihovo narodno samobitnost zaradi lastnega jezika Slovincem ni bilo prizanešeno niti v obdobju političnih kompromisov in sodelovanja z vladajočimi vrhovi. Repertoar unitarističnih napadov je — kakršne so bile pač okoliščine — segal od obtožb na račun celotnega slovenskega naroda zaradi separatizma in nacionalnega egoizma vse do neupoštevanja njegovih posebnosti in pomena v politiki nove države.⁸⁰ V slovenski javnosti jim predvsem katoliški razumniki, zlasti mlajši iz krščanskosocialističnih vrst, niso ostajali dolžni in so napadali unitarizem in centralizem. Po tradiciji so bili v žarišču bojev kulturno vprašanje, avtonomija in nacionalni knjižni jezik pri Srbih in Hrvatih, kajti razmišljali so v kategorijah, ki niso bile vselej ustrezne za slovenske posebnosti. Za razumevanje celotnega slovenskega odnosa do jugoslovanske države je treba poudariti, da so tudi najradikalnejše zahteve po kulturni avtonomiji in jezikovni samostojnosti vedno upoštevale jugoslovanski državni in kulturni prostor.⁸¹

Glede na zožene in omejene možnosti za svoj razvoj v okviru Avstro-Ogrske je slovenska znanstvena misel dobila resnične osnove šele z ustanovitvijo lastne univerze v jugoslovanski državi. Do 1929 je delovalo skupno osem obnovljenih starih in novo ustanovljenih znanstvenih društev, ki so izdajala svoje časopise in zbornike, združevala in usmerjala znanstveno delo.⁸² Bogoslovna akademija je od leta 1921 izdajala trimesečni časopis *Bogoslovski vestnik*, Geografsko društvo je imelo od leta 1925 svoje glasilo *Geografski vestnik*, Leonova družba je

⁷⁸ M. DOLENC, *Slovenci i zakonodavstvo*, NOVA EVROPA, knj. VII, št. 3, 21. januarja 1923, 69—72.

⁷⁹ L. *Slovenci kao Jugosloveni*, NOVA EVROPA, knj. VII, št. 6, 21. februarja 1923, 169—171.

⁸⁰ Tako na primer isti pisec »L« (radikalni politik Lazar Marković? — M.Z.) v pisanju o državnih problemih v zvezi z dejanskim in nadaljnjim razvojem jugoslovanske države sploh ne omenja Slovencev, temveč samo Hrvate in Srbe kot dejavnike jugoslovanstva. L, *Politički članak*, NOVA EVROPA, knj. XIV, št. 7, 11. oktobra 1926, 177—182. — Toda obstajali so tudi drugačni nazori. Tako je neka prosvetna komisija v Beogradu uradno predlagala, naj bi v šolah na srbohrvatskem območju vpeljali slovenski jezik kot obvezen predmet.

⁸¹ *Sklepne misli, Misel in delo*, št. 12, Ljubljana, 1938, 367—369.

⁸² F. K. LUKMAN v svojem delu *Znanost*, objavljenem v SPOMINSKEM ZBORNIKU SLOVENIJE, obširno opisuje stare znanstvene organizacije, njihove zbornike in časopise, ter nove izdaje oziroma publikacije, ki so nastale v obdobju od 1918 do 1929 leta. Glej: str. 275—283.

izdajala znani Čas, Muzejsko društvo za Slovenijo je objavljalo *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, Društvo Pravniki svoje tradicionalno glasilo *Slovenski pravnik* (leta 1929 je izhajal že 43. letnik), Umetnostnozgodovinsko društvo od leta 1921 časopis *Zbornik za umetnostno zgodovino* in Zgodovinsko društvo v Mariboru *Časopis za zgodovino in narodopisje*. Znanstveno društvo za humanistične vede je do leta 1928 izdalo štiri zvezke *Razprav*. Poleg teh društev so redne znanstvene in strokovne publikacije izdajali tudi Etnografski muzej v Ljubljani (časopis *Etnolog* 1926/27), Pravna fakulteta (*Zbornik znanstvenih razprav*; šest letnikov od 1920 do 1928) in seminar za slovensko filologijo (Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino; šest letnikov do 1927.). V dvajsetih letih so objavili tudi večje število znanstvenih zbornikov, znanstvenih in strokovnih del in poljudno znanstveno literaturo v okviru posebnih zbirk, ki so jih začele izdajati večje založniške organizacije (Tiskovna zadruga, Jugoslovanska knjigarna, Mohorjeva družba, Leonova družba, Slovenska šolska matica, Vodnikova družba in druge).⁸³

Sodeč po nepopolni bibliografiji J. Šlebingerja o objavljenih jezikoslovnih, zgodovinopisnih in literarnozgodovinskih delih, objavljenih v *Časopisu za slovenski jezik, književnost in zgodovino*, bibliografiji del o umetnosti, ki jo je objavil *Zbornik za umetnostno zgodovino*, in bibliografskih podatkih z drugih znanstvenih področij, sestavljenih v obdobju 1918—1929, lahko sklepamo, da je znanstvena in strokovna literatura v tistem obdobju tako po številu naslovov kot po pomenu vsebine dosegla zelo pomembne rezultate. To potrjuje tudi krajši splošni pregled posameznih znanstvenih vej v Sloveniji, ki ga je sestavil Fr. Lukman.⁸⁴

S področja filozofije so objavili nekaj desetnih monografij, študij, učbenikov in drugih prispevkov, med katerimi so na vidnem mestu dela A. Ušeničnika, F. Vebra, F. Derganca in F. Čibeja.⁸⁵ Pedagoške veje so širile krog znanja od splošnih tem kulturne pedagogike do širših razprav o praktični vzgoji in izobraževanju v šolah, kar so pogosto spodbujali novi zakonski predpisi. Pedagoške razprave sta objavljala zlasti časopisa *Popotnik* in *Slovenski učitelj*, pomembno pa je bilo tudi izhajanje »Priročno pedagoške knjižnice« (Slovenska šolska matica, 1927). Za razumevanje nove slovenske prosvetne politike in njenih vprašanj so značilna pedagoška dela J. Vestra (Križa naše srednje šole, Ljubljana, 1927), F. Žgeča (Problem vzgoje najširših plasti našega naroda, Ljubljana, 1923), J. Jeraja (Vzorčlovek, Maribor, 1922, Državlјanska vzgoja, Maribor, 1926), F. Seidla (Moderna izobrazba, Ljubljana, 1927) ter knjige oziroma razprave uglednega pedagoga K. Ozvalda idr.⁸⁶ Pedagoške razprave je širši javnosti posredoval pogosto tudi dnevni tisk. Te razprave so bile odsev idejnih in političnih tokov v slovenski družbi, od versko-klerikalnih nazorov do sodobnih znanstvenih pojmovanj. Glede praktičnih predlogov so bile te razprave očiten izraz spopadov med nacionalnimi in unitarističnimi silami in sploh aktualnih vprašanj razmerja med kulturo in politiko.

V ugodnem ozračju narodnostnega razmaha so v uresničenih možnostih za delovanje ustanov in ob primerni materialni osnovi tudi ostale znanstvene discipline kazale sicer neenak, vendar nenehen vzpon. Nekatere izmed njih, npr.

⁸³ F. K. LUKMAN, *Slovenska znanstvena literatura, SLOVENCİ V DESETLETJU 1918—1928*, 633—634.

⁸⁴ Isto, 635—641.

⁸⁵ Bibliografijo najpomembnejših del avtorjev, objavljenih v obdobju od 1918 do 1929, najdemo pri F. Lukmanu, n.n., 635.

⁸⁶ Isto, 635. Glej: SLOVENSKI BIBLIOGRAFSKI LEKSIKON, zv. 6, 222, 403 in dr.

primerjalno jezikoslovje, klasična filologija, teorija književnosti, romanistika, medicinske in tehnične vede, fizika, kemija idr. so sicer dajale šele začetne rezultate, toda tiste, ki so bile že po tradiciji bolj razvite — slavistika, zgodovina književnosti, umetnostna zgodovina, zgodovina, sociologija in narodno gospodarstvo, geografija, etnologija in posebej pravne vede — so bile znatno plodnejše kot v dotedanjem razvoju. Razumljivo je, da so zaradi dobre organizacije Bogoslovne akademije teološke vede še dalje prevladovale po številu objavljenih del. Teološke razprave je objavljala predvsem časopis *Bogoslovski vestnik* in najpomembnejše delo s tega področja je bil nov prevod *Svetega pisma nove zaveze*. Njegov prvi del je izšel leta 1925 v Ljubljani.⁸⁷

Na opredelitev širše slovenske javnosti ob določanju narodnostnih interesov in politike do jugoslovanstva in jugoslovanske države so najmočnejše vplivale družbene vede. Poleg nekaterih tehničnih del iz zgodnejše slovenske slovstvene zgodovine so objavili več razprav, zlasti izpod peres I. Prijatelja in I. Grafenauerja. Pomembne niso bile le za književnost, temveč tudi za politično in kulturno zgodovino Slovencev. Od leta 1921 dalje so začeli objavljati zbrana dela vidnih književnikov (Jurčiča, Tavčarja, Cankarja in Mencingerja) in napisali vrsto bibliografskih prispevkov o večjem številu slovenskih pisateljev. Tako so zelo razširili znanje o nacionalni književnosti. Zgodovinopisje, ki se je začelo močnejše ukvarjati s sodobno tematiko, vezano na jugoslovansko zedinjenje in državo, se je obogatilo z deli iz srednjeveške in narodne zgodovine (L. Hauptman, F. Vatovec, P. Blaznik, J. Mal, F. Kovačič, M. Slavič idr.). Posebno pomembno je bilo nadaljevanje objavljanja zgodovinskega gradiva v zbornikih *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* (IV. knjiga, 1920, F. Kos; V. knjiga, M. Kos), v *Zgodovini Srbov, Hrvatov in Slovencev* (I. Mal, Ljubljana, 1919 in 1920) in v kronološkem pregledu njihove zgodovine, ki ga je sestavil S. Kranjec (Ljubljana, 1925). To so bile prve tovrstne publikacije. Kmalu jim je sledila vrsta knjig, brošur in raznih prispevkov iz zgodovine Slovencev, Hrvatov in Srbov, del raznolikega značaja in vrednosti — od resnih znanstvenih poskusov do nacionalistično, ideološko in politično obarvane publicistike. Med njimi je treba omeniti pomembne knjige M. Slaviča (*Prekmurje*, Ljubljana, 1921), D. Lončarja (*Politično življenje Slovencev*, druga izdaja, Ljubljana, 1921), F. Erjavca (*Slovenci*, Ljubljana, 1923, češki prevod 1924), S. Kranjca (*Pregled zgodovine S. H. S.*, Ljubljana, 1926) in F. Kovačiča (*Slovenska Štajerska in Prekmurje*, Ljubljana, 1926; *Zgodovina Lavantinske škofije*, Maribor, 1928). Po svojem pomenu je že omenjeni interdisciplinarni zbornik *Slovenci v desetletju 1918—1928* pomenil edinstveno nacionalno dejanje v celotnem dotedanjem jugoslovanskem založništvu.

V okviru dosežkov jugoslovanske države in boja za lastno državnost je očitno veliko zanimanje slovenske javnosti za državnopravna teoretična vprašanja in praktične in politične rešitve v zvezi s poiožajem Slovencev v notranji državni ureditvi. To živahno zanimanje je spodbudilo slovenske pravne teoretike, da so se kritično opredelili do zakonodaje nove države. Posledica je bilo večje število pravnih, socioloških in ekonomskih razprav, objavljenih v *Slovenskem pravniku*, *Času*, *Bogoslovskem vestniku*, *Zborniku znanstvenih razprav ljubljanske pravne fakultete* in drugih časopisih in revijah. Poleg strokovnih razprav in prispevkov iz skoraj vseh področij prava so se pojavili tudi prvi slovenski univerzitetni učbeniki (za menično pravo, cerkveno pravo itd.). V ta namen so bila napisana razna dela, npr. državnopravna zgodovina L. Pitamica *Država* (Ljub-

⁸⁷ F. LUKMAN, n.n., 635—641. Avtor obširneje opisuje rezultate omenjenih znanstvenih disciplin v obdobju 1918—1928 in navaja tudi najvidnejše strokovnjake, njihova pomembnejša dela, zatem ustanove, znanstveno periodiko itd.

ljana, 1924), *Civilnopravni red v praksi* A. Pajniča (Ljubljana, 1924), *Društveno pravo v Sloveniji* R. Andrejke (Ljubljana, 1928), *Dušanov zakonik* M. Dolenca (Ljubljana, 1925), *Organizacija sodišč po najvažnejšem zakonskem načrtu* G. Kreka (Ljubljana, 1924) itd. V Ljubljani so leta 1927 objavili tudi prevod *Občega državnega zakonika*. Nekaj uglednih slovenskih pravnikov, večinoma profesorjev Pravne fakultete v Ljubljani, je s svojimi strokovnimi prispevki sodelovalo v hrvatskih, srbskih in tujih časopisih in nekatere njihove knjige so objavili tudi v drugih jezikih.

Na področju socioloških in ekonomskih znanosti, ki so bile glede na sodobne znanstvene metode še v začetnem razvoju, so na vidnem mestu številna dela krščanskosocialnih teoretikov, zlasti A. Ušeničnika in A. Gosarja, objavljena v raznih časopisih in zbornikih. Med tematskimi razpravami so zaslužile posebno pozornost monografije A. Gosarja *Socialna ekonomija* (Ljubljana, 1924), *Kriza moderne demokracije?* (Ljubljana, 1926) in *Naša poljedelska statistika* (Ljubljana, 1926), zatem J. Jerajevo *Socialno vprašanje* (Maribor, 1928) in A. Ogrisove *Politične stranke* (Ljubljana, 1926), pozornosti pa so bila deležna tudi dela A. Bilimovića.⁸⁸ Vendar pa je največji del sociološko-ekonomskih in zlasti filozofskih del krščanskosocialnih teoretikov ostal v okvirih katoliške teološke dogme, kar je oviralo večje dosežke na temelju vsestranske osvetlitve z uporabo sodobnejših dognanj v metodi preučevanja teh znanstvenih disciplin. V obrambi svojega svetovnega nazora so poudarjali, da »srčika kulture ni v zunanjih oblikah in tvorbah, temveč v duši, in duševni in zlasti moralni moči posameznika in naroda«, da »najmočnejšo moralno moč črpa slovenski narod prav iz vere« itd. Dosledno so propagirali boj proti »materialističnemu pojmovanju kulture« in odločno obsojali »kulturno borbene poskuse, usmerjene proti katolicizmu na Slovenskem«.⁸⁹ Temu prevladujočemu katoliškemu konceptu se je poleg liberalcev in socialistov vse bolj upiralo mlajše razumništvo iz vrst slovenskega komunističnega gibanja, ki je ob koncu dvajsetih let v javnosti postopoma uveljavljalo svoje materialistično zasnovane poglede, vezane v glavnem na aktualne politične in ideološke teme.

Dogodki, ki so pripeljali Slovence v okviru jugoslovanske države in v svetu v novi položaj in odnose, so močno vplivali na razvoj slovenske književnosti v letih 1918—1929. V tem socialno najbolj živem umetniškem zrcalu življenja so strahote prve svetovne vojne zapustile globoke zgodovinske vtise in postopoma privedle »ne samo do politične, ampak tudi duhovne osredotočenosti, kakršne poprej ne pozna zgodovina Slovencev. V tem času naša književnost ni bila samo glasnica človeškega trpljenja, ki je povpraševalo po svojem smislu in koncu; književnost je kmalu spoznala, da je njena služba tesno ob strani vseh delavcev za narodno bodočnost. Zato je naša vojna književnost z vso notranjo silo pogonala v korenine narodne usode«.⁹⁰ Verodostojnost takšne ocene slovenskih književnih del, nastalih med prvo svetovno vojno, potrjujejo motivi in vsebine objavljenih knjig F. Finžgarja, Vl. Levstika, Preglja, Tavčarja in Cankarja, Župančičevih pesmi in drugih del.

Na večer pred zgodovinskimi odločitvami o nastanku jugoslovanske države so iskanja enotnega jugoslovanskega programa — kot poudarja F. Koblar — zbliževala tudi književnike njenih narodov. V Zagrebu so leta 1918 začeli izdajati književno in kulturno revijo *Književni jug*, v kateri so objavljali svoje

⁸⁸ Isto, 637—641.

⁸⁹ A. UŠENIČNIK, *Slovenačka naučna kultura*, NOVA EVROPA, št. VII in VIII, 1. septembra 1924. 179—189.

⁹⁰ F. KOBLAR, *Slovenska književnost v zadnjih desetih letih*, SLOVENCII V DESETLETJU 1918—1928, 642.

prispevke tudi slovenski književniki in pisali o literarnem dogajanju pri Srbih in Hrvatih, srbski in hrvatski pisatelji pa so poročali o slovenski književnosti itd. Kot znamenje medsebojnega zблиževanja so za srbohrvatski jezik vpeljali ekavsko narečje, namesto latinice pa so uporabljali cirilico. Takšno sodelovanje je trajalo še do objave *Velikog kalendara za 1919*, potem pa je kmalu ugasnilo. Prav v tem obdobju neposredno po razglasitvi Kraljevine SHS je uplahlilo romantično jugoslovansko navdušenje v vseh jugoslovanskih pokrajinah, na državno prizorišče so stopili stvarni odnosi s politično, ekonomsko in kulturno konfrontacijo različnih interesov posameznih nacionalnih subjektov. V Sloveniji nikoli niso ponehali kulturno-politični strankarski spopadi navzlic manifestiranju enotnosti. Slovenska duhovna enotnost je ob koncu vojne in takoj zatem zajela v glavnem širše ljudske sloje, medtem ko so razumniški in politični krogi na področju kulture in njenih ustanov še močneje poglobili svojo razcepljenost. Že med vojno so ustanovili nekaj novih, nasprotujočih si založniških organizacij (Tiskovna zadruga leta 1916, mladokatoliška Nova založba leta 1917 in socialistična Slovenska socialna matica leta 1918), v začetku 1918 pa so nadaljevali s političnimi boji v okviru najmočnejše slovstvene ustanove — Slovenske matice. Slovenska literarna proizvodnja se je jasno razlikovala po svoji ideološki in politični usmerjenosti. V takšnem duhovnem ozračju je vključitev Slovencev v novo jugoslovansko državo terjala odgovore na številna vprašanja o položaju in perspektivah slovenske nacionalne kulture. Že omenjena kulturno-politična dejavnost, od resolucij kulturnega odseka do »Avtonomistične izjave« ter strankarska trenja in spopadi so se kazali tudi na slovstvenem prizorišču. Namesto nekoč prevladujoče »katoliške klasike« so močni politični in idejni tokovi prinesli na slovensko knjižno tržišče nove, raznolike in številne vplive in smeri ter svežo vsebino. Takšno stanje je v primerjavi s prejšnjimi prineslo nove vrednote — obogatitve nacionalne književne ustvarjalnosti in kulturne osnove v celoti. Novi tokovi v slovenskem družbenem življenju so bili sočasno v vzročni zvezi s sodobno književno proizvodnjo, kajti književnost je po svoje vplivala na t. i. »kulturno razcepljenost«, kakor so sodobniki imenovali politično in ideološko razdelitev v Sloveniji v obdobju od leta 1918 do 1929.⁹¹

Politične stranke so se krepile in z njimi tudi število založniških središč ter književnih in drugih kulturno-političnih časopisov in listov. To je povzročilo tudi večjo razcepljenost kulturnega življenja. Razslojevanje socialističnih vrst je utrnilo leta 1922 *Naše zapiske*, vendar pa so takoj začeli izdajati nove časo-

⁹¹ Trenja v družbeno-političnem življenju Slovenije v jugoslovanski državi so bila kot izraz boja za utrjevanje narodnostne individualnosti v političnem, ekonomskem in kulturnem pogledu v dialektiki svojega razvoja dogajanje, ki sodi v čas pred uveljavljenje demokratičnega in marksističnega koncepta slovenske nacionalne politike. Sodobniki so jih različno ocenjevali — odvisno od njihove idejne in politične orientacije. V takratnih razmišljanjih o položaju Slovencev v Jugoslaviji in zlasti o njihovi kulturi so edini svetli zvoki odzvanjali iz liberalnega tabora. Večina drugih kritikov, pripadnikov raznih idejnih skupin in tokov, je položaj nacionalne kulture ocenjevala v glavnem negativno. Najbolj zaskrbljeno je bilo klerikalno razumništvo, ker so novi pojavi porušili prejšnji red oziroma razmere. Ocena F. Koblarja v citiranem prispevku ilustrira prevladujoče mnenje v teh strukturah: »Slovenska kulturna politika prve dobe nam kaže neveselo sliko. Zdi se, kakor da smo v notranji državni svobodi poizkusili vse, kako bi s tujo pomočjo oslabili svojo slovensko individualnost in da bi s politično strankarsko ekspanzivnostjo škodovali slovenski strankarski in kulturni orientaciji. Politično nasprotovanje je iz duhovne neurejenosti in razbitosti rodilo nove stranke, ki so pomagale, da se je naša KULTURNA RAZCEPLJENOST kolikor mogoče razbohotila ter tako tudi gospodarsko dušila vsako širokopoteznost našega narodnega življenja«. F. KOBLAR, n.d., 647. O pojavu t.i. avantgardnega gibanja v slovenski književnosti glej: J. Kos, *Moderna misao i slovenačka književnost*. Bgd., 1984, 239—252.

pisar: *Novi zapiski* in *Za kresom* 1922—1923; *Pod lipo* (1925). Samostojna kmečijska stranka je ustanovila svojo Kmečko matico in začela izdajati list *Gruda* (od 1924 dalje), najstarejša slovenska izdajateljska organizacija Mohorjeva družba, ki so jo notranji spori majali tja do 1922, pa je spet obudila svoje delo. Leta 1921 je začel izhajati literarno napredno usmerjeni časopis *Njiva* (do 1922). Za njim je do leta 1925 izhajal *Vidovdan*, od 1922 do 1927 pa *Socijalna misel*. Leta 1922 so A. Podbevšek, J. Vidmar in M. Kogoj začeli izdajati neodvisni umetniški časopis *Trije labodje*, toda izšli sta le dve številki. Že omenjena levičarska mladinska lista *Mladina* (1924—1928) in *Svobodna mladina* (1928—1929), potem glasila katoliške dijaške mladine *Križ na gori* (1924—1927) in *Križ* (1928—1930) in krščansko-socialistični *Ogenj* (1928—1932) so imeli močan vpliv na kulturno-politično opredelitev mladih Slovencev. Marksistično usmerjeni publicisti so se zbirali pri časopisu *Zapiski Delavsko-kmečke matice*, ki je izhajal leta 1925, ko se je pojavil tudi časopis *Kritika* (1927), ki ga je urejal J. Vidmar. V Zagorju je v začetku 1926 začel delovati *Cankarjev krožek* in prvo predavanje *Umetnost in proletarec* je imel S. Kosovel, pobudnik za njegovo ustanovitev.⁹² Istega leta so ustanovili založniško organizacijo Vodnikova družba, ki je konkurirala Mohorjevi družbi (ki je svoj tradicionalni sedež iz Koroške preselila leta 1927 v Celje). Ustanovili so tudi slovenski center PEN kluba. Leta 1929 so ustanovili Cankarjevo družbo, ki je zbirala marksistično usmerjene kulturne delavce, ter založniško hišo in časopis *Modra ptica*, ki sta izdajala in objavljala prevode iz svetovne književnosti.

Težišče neposredne književne usmerjenosti je tudi po letu 1918 ostalo pri dveh znanih revijah: katoliškem *Domu in svetu* in liberalnem *Ljubljanskem zvonu*. Slednji je bil odprt za najrazličnejše napredne in moderne tokove in je nekaj časa segal tudi na neliterarna področja, *Dom in svet* pa je moral pod pritiskom novih razmer v kulturi in politiki delno popuščati v svojih pravovernih katoliških ideoloških stališčih. Od leta 1922 dalje je bila ta revija v krizi, ki so jo sprožili različni nazori o odnosu katoličanstva do umetnosti in zlasti književnosti.⁹³ Val novih idejnih pogledov in tokov se ni mogel izogniti kulturni tradiciji slovenskega katoliškega gibanja. Razprave o razmerju med cerkvijo in umetnostjo so od leta 1922 zajele širše kulturne kroge v Sloveniji in niso bile le odsev aktualnega političnega boja zaradi urejanja odnosov med cerkvijo in državo, temveč so pomenile dokaj globlje idejne premike, ki so prodrli v slovensko družbo. V zahtevah po samobitnosti slovenskega naroda so imeli glavno pobudo slovenski književniki, ki pa so sočasno vodili tudi akcijo za kulturno zbliževanje z drugimi jugoslovanskimi narodi. To smer svoje dejavnosti so ureničevali zlasti prek Slovenske matice, ki je imela tesne stike s Hrvatsko matico, Matico srpsko in Srpsko književno zadrugo.⁹⁴

Temeljna značilnost slovenske slovstvene proizvodnje, ki jo je javnost deloma spoznavala prek navedenih ustanov, časopisov in revij, je bila v tem, da je skoraj vsa branila slovensko narodno, kulturno in politično samobitnost. Že takratni književni kritiki in poročevalci o razvoju slovenske književnosti v dvajsetih letih so opazili, da so slovenski književniki ter drugi kulturni in javni delavci na pritiske centralistov in unitaristov odgovarjali tako, da so še bolj strnili svoje vrste in se še bolj zavzeto borili za svojo materinščino in književni izraz. Boj za jasno in čisto slovenščino je postal najbolj aktualna dnevna politična tema, presojanje o sporih jezikovnih vprašanjih pa se je naslanjalo predvsem na deli A. Breznika *Slovenska slovnica* (1921. druga izdaja) in *Slovenski*

⁹² Z.S., 702.

⁹³ Glej obširneje: F. KOBLAR, n.n., 650.

⁹⁴ Isto, 649—650.

pravopis ter na vrsto filoloških in kulturno-političnih razprav, ki so izhajale v časopisih in dnevnem tisku, zlasti pa kot serija filoloških prispevkov v časopisu *Kritika*. Ta »defenzivna ofenziva« slovenskih kulturnih delavcev zaradi jezika, ki je imela zametke še v 19. stoletju, je prispevala velik delež, da se je slovenski jezik »v poslednjih desetletjih izdelal in pridobil finese in mnogostranost ter popolnost izraznosti, kar je bila po eni strani zasluga novega duha v književnosti in posebej v pesništvu, po drugi strani pa večjega razmaha domače znanosti. Po osvoboditvi, odkar se je spričo novih okoliščin in novih sredstev začelo znatno širiti slovensko kulturno obzorje, je videti živahnejše utripanje in vrenje v žilah književnega jezika in pritok novih sil iz samega življenjskega vreca — iz naroda, sočasno z dotokom zaradi vplivov z zahoda. Pri nekaterih pisateljih postaja očiten tudi že francoski vpliv in slovenske revije lahko v primerjavi s svojimi predvojnimi letniki zelo lepo služijo kot zgled nove usmerjenosti... Znanstveno književnost in znanstveni jezik je v znatni meri povzdignila zlasti ljubljanska univerza.«⁹⁵

V slovenskih književnih krogih je po smrti Ivana Cankarja, ki je s svojim delom *Podoba iz sanj*, nastalim med vojno, poskušal razrešiti problem, kako bi realizem in simbolizem spojil v sintezo s slovenskimi tradicijami, duhom in občutjem, je kot največja avtoriteta ostal pesnik Oton Župančič, predstavnik predvojne moderne. Nove povojne razmere in spremembe v političnem, socialnem in ekonomskem življenju Evrope in tudi Slovenije so povzročile, da so v mlajši generaciji slovenskih književnikov in umetnikov zrasli številni zagovorniki rušenja starih vrednot, ki so poskušali najti lastne odgovore na razna umetniška in literarna vprašanja svojega časa. Velikega pomena za narod je bilo njihovo prizadevanje, da bi se povrnili k slovenski tradiciji, ki se je v glavnem vrtele okrog kritičnega tehtanja doseženih vrednot.⁹⁶ Ta mlajša generacija se je zbirala predvsem okrog revije *Dom in svet* in kasnejše Vidmarjeve *Kritike*, kjer je prišlo tudi do odkritega spopada med »starimi« in »mladimi« ob napadu na Župančičevo dramo »*Veronika Deseniška*«. Spopad med tradicionalisti in uporno mlajšo generacijo pisateljev je že v prvih letih po 1918 temeljito zaznamoval sicer bogato pesniško, prozno in dramsko književno proizvodnjo, v kateri so kot izrazite osebnosti in pojavi izstopali A. Podbevšek (zbirka *pesmi Človek z bombami*), M. Klopčič (*Plamteči okovi*) in T. Seliškar s knjigo *Trbovlje* kot vidni predstavniki slovenske »proletarske« poezije.

V slovenski književnosti dvajsetih let so prevladovala pesniška dela. V primerjavi s predvojnimi stanjem je bilo tedaj tudi več novih dramskih del, medtem ko je bilo v pripovedništvu čutiti krizo — podobno kot v drugih jugoslovanskih ustvarjalnih krogih tistega obdobja. Nekatera dramska dela so se ukvarjala s povojnimi razmerami (predvsem drame A. Remca) — prav tako kot

⁹⁵ B. BORKO, *Književno pismo iz Slovenije*, NOVA EVROPA, št. 14, 11. novembra 1925, 433—435. Še pred Borkovim pregledom književnih razmer v Sloveniji so objavili podobno poročilo DR. IVANA GRAFENAUERJA *Pregled najnovije slovenačke književnosti*. V NOVI EVROPI je izšlo 1. septembra 1924. B. Borko je posvetil več pozornosti obstoječim tokovom in vplivom ter posebej položaju slovenske književnosti in kulture v novi jugoslovanski državi. Borko je svoje poročilo začel z naslednjimi besedami: »Ne glede na današnje in jutrišnje sporazume in razprave o slovenskem vprašanju, nadaljujejo Slovenci svoje življenje kot popolnoma samostojna kulturna enota.«

⁹⁶ Glej obširneje: I. GRAFENAUER, *Slovenačka književnost*, NARODNA ENCIKLOPEDIJA SHS, knj. IV, 211—212; ENCIKLOPEDIJA JUGOSLAVIJE, prva izdaja, knj. VI, 274, ter literaturo, ki jo navajajo: J. PRIJATELJ, *Slovenačka književnost* (1920); F. KIDRIČ-I. GRAFENAUER, *Slovenačka književnost* (1927); A. SLODNJAK, *Pregled slovenskega slovstva* (1934); *Novija književnost, slovenačka*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1927, in dr.

krajše novele in povesti, objavljene v časopisih *Ljubljanski zvon* in *Dom in svet*. Politična, kulturna in socialna vprašanja niso imela večjega odmeva v slovenski književnosti na začetku, torej v prvi polovici dvajsetih let.⁹⁷ Stanje pa se je znatno spremenilo z nastopom časopisov *Mladina* in *Križ na gori*, ki sta s *Kritiko* razburkala slovenski književni tradicionalizem. *Mladina* je imela velik vpliv na slovensko književnost s svojimi »naturalističnimi« oziroma materialističnimi pojmovanji, ki jih je izpovedovala mlajša generacija slovenskih književnikov. Oktobrska revolucija, nova ruska književnost in vizije nove socialne ureditve so bile pobude poskusov, »da bi svobodoljubno usmerjenost Slovencev združili s proletarsko socialnostjo«. Sodobni kritiki so ocenjevali ideologijo mlajših književnikov marksistične usmerjenosti kot ne dovolj jasno omahovane »med levičarskim socializmom in levičarskim liberalizmom«, vendar jim niso odrekli vrednosti v prizadevanjih, da bi slovensko književnost usmerili v socialne sfere. Njihovo nasprotje so bili katoliško usmerjeni mladi pisatelji okrog revije *Križ na gori*, ki so želeli obnoviti književnost v duhu krščanske mistike in romantike »v omejeni zvezi s slovensko narodno preteklostjo«. Iz njihovega kroga je prišla antologija *Slovenska religiozna lirika* (1928). Kot najpomembnejšo značilnost slovenske književnosti so poudarjali »novo razvrščanje mladih, ustvarjalnih sil zavoljo jasnejše in modernejše kulture in slednjici tudi literarne orientacije«, ki se zrcali v tradicionalnem »boju med materializmom in idealizmom, realizmom in romantiko«, kjer mlajše generacije »dajejo temu boju novo obliko in drugačno barvo in jo spajajo z duhom povojnega časa, zlasti z njegovo močno socialnostjo«. ⁹⁸

Poudarjena nacionalna usmeritev v slovenski književnosti tistega obdobja ni bila ločena od vplivov jugoslovanske ideje in njene državne realnosti, prav tako pa ne tudi od širših evropskih tokov. Za književnike je bil zelo pomemben tudi dialog o vprašanju slovenske kulturne usmerjenosti v anketi liberalnega *Jutra* ob izidu brošure prof. Vestra in njegovega zavzemanja za klasično izobrazbo in za nemški jezik oziroma ob zastavljenih vprašanjih o odpiranju Slovenije za francoske kulturne vplive. V obdobju teh razpravljanj v revijah *Ljubljanski zvon*, *Kritika* idr. je slovenski center PEN kluba pripravljaval prevajanje del iz slovenske književnosti v angleščino in francoščino. Sočasno so znane svetovne pisatelje (Shakespeare, Dostojevski, Tolstoj idr.) prvič prevedli v slovenski jezik. Začeni s Zupančičem (*V zarje Vidove*, 1920) prek Grudnove zbirke *Primorske pesmi* (1920) do A. Gradnika (*Pot bolesti*, 1922) so v slovensko književnost prvič prodrli motivi jugoslovanske realnosti in položaja Slovencev v njenih okvirih.⁹⁹ Zapletenost teh odnosov in njihove pomembne vplive na slovensko književnost do leta 1928 je F. Koblar izrazil takole: »Tesnoba, ki je legla na Slovence ob izgubi naših meja, se je prelivala v tesnobo radi notranjega nereda in nasilstva v obliki materijalističnega jugoslovenstva, ki narodno tradicijo taji in sklepa račune samo s politično močjo. Sporedno z omalovaževanjem lastnega duhovnega bogastva in malodušnostjo je istočasno rasla slovenska individualna zavest. Deloma je to ogorčenje, deloma dovrševanje lastne kulturne stavbe v tesnejši

⁹⁷ B. BORKO, n.n., 436—438.

⁹⁸ B. BORKO, *Drugo književno pismo iz Slovenije*, NOVA EVROPA, št. 1, 11. julija 1927, 35—36. Glej natančnejše ocene o raznih slovenskih pisateljih in delih v tem poglavju (str. 36—40) in ocene F. Koblarja, n.n., 651—659.

⁹⁹ V ENCIKLOPEDIJI JUGOSLAVIJE, I. izd., knj. 7, str. 274, je ta »realnost« ocenjena na naslednji način: »Povojnega književnega ustvarjalca je pretresla grozota in tragika usod v vojni in razočaran spričo povojnega političnega razvoja (razkosanje slovenskega ozemlja, pojav velikosrbske hegemonije) je v poeziji dal duška narodni in družbeni zaskrbljenosti (Igo Gruden, Fran Albreht) in izrazil nemir svojega duhovnega položaja. Izražajoč odpor proti pojavom dehumanizacije, je iskal izhod v begu in mistiko ali pa se je opredelil za revolucionarni socialistični koncept.«

in smotrnejši organizaciji kulturnega življenja, deloma iskanje svoje globlje bitnosti. Osnovna črta pa je *duhovna defenzivnost slovenstva*. Produktivna literatura se giblje radi tega pretežno v romantičarskih tokovih, dočim znanstvena išče jasne in točne zgodovinske in sodobne opredelbe naše kulturne samobitnosti.« F. Koblar opozarja dalje na pisce in njihova književna dela, ki so v obdobju 1918—1929 uveljavila slovenske sodobne teme in slovensko državnost v jugoslovanski smeri, in ob tem omenja dela O. Župančiča, A. Novačana, I. Preglja, J. Kozaka, J. Jalna, M. Malešiča, in poudarja kot osrednjo književno osebnost tistega časa I. Preglja, ki je s svojimi številnimi deli »prerastel« sodobno književno proizvodnjo starejše in mlajše generacije. Za celotno slovensko književnost, ki je nastala v tistem obdobju, je Koblar sodil, da je bila pomembnejša po kakovosti kot po svojih književnih vrednostih.¹⁰⁰

Medsebojni književni stiki Slovencev z drugimi jugoslovanskimi narodi, zlasti s Srbi in Hrvati, so bili takrat še na obeh straneh nerazviti in slabo organizirani. Nekaj občasnih kulturnih manifestacij in informacij v časopisih in tisku ni zadoščalo, da bi izpolnile pričakovanja o krepitvi medsebojnih kulturnih pretakanj, o katerih je bilo spočetka dosti deklarativnih izjav. »Z one strani Kolpe in Save« in na ustju »slovenske hčere« Save — je pisal B. Borko o teh stikih v *Novi Evropi* — »je redko slišati o kulturnem življenju Slovencev in zlasti o njihovi književnosti. V Zagrebu in Beogradu najdemo malo, še manj pa prodajo knjig, tiskanih v jeziku Prešerna, Cankarja in Župančiča. Srbohrvatske knjige, počasi že v cirilici, vse bolj prodirajo med Slovence kot naravna penetracija sorodne kulture. Tako nastaja — sama po sebi, brez kakšnega ‚oktroiranja‘ od zgoraj — atmosfera seznanjanja in zbliževanja, volja po sodelovanju. V slovenskih časopisih beležijo, čeprav ne sistematično, pomembnejše kulturne dogodke med Hrvati in Srbi. Občinstvo je dokaj izčrpno obveščeno o zagrebškem in beograjskem gledališču in marsikje najdemo v dnevnikih tudi poročila o novih srbo-hrvatskih knjigah in uglednejših revijah. V srbohrvatski kulturni sferi so takšne informacije o Slovencih izjema. Ta izoliranost Slovencev v kulturnem, zlasti v književnem jugoslovanskem svetu se zdi umetna in nevzdržna, izvira pa deloma iz nemarnosti, deloma pa iz predsodka, da je slovenska književnost zaradi tega, ker je pisana v ‚dialektu‘, jugoslovanski anahronizem, ki nima bodočnosti.«¹⁰¹ Natančnejši pogled v pomembnejše revije in časopise, ki so v obdobju 1918—1929 izhajali v državi, potrjuje natančnost ocene, da so bili kulturni stiki Slovencev z drugimi jugoslovanskimi narodi zelo slabi. Prav tisto obdobje pa to tudi trajneje utemeljuje. Zaradi nacionalnih nasprotij pri organizaciji skupne države so dajali prednost politični tematiki, tako da se je medsebojna izmenjava informacij vrtela večinoma v teh okvirih in v škodo kulturnega sodelovanja in večjega medsebojnega seznanjanja. »Bodoči literarni zgodovinar, ki bo za to desetletje uporabil podrobni arhivalni material, pa bo našel neutajljivo dejstvo, da je politično igranje s slovensko kulturo mnogo škodovalo, zlasti literaturi... Nikoli pa se Slovenci nismo odtegovali kulturni vzajemnosti in smo plodovom srbske in hrvatske literature posvečali vsaj toliko pozornosti, da so se ustvarile vezi, ki vodijo k bratskemu spoštovanju in spoznanju; enako se opaža, da spoznavanje naših kulturnih vrednot sicer v manjši meri, stalno napreduje,« je zapisal F. Koblar ob koncu svojega pregleda književnih razmer v Sloveniji v obdobju 1918—1929.¹⁰²

¹⁰⁰ F. KOBLAR, n.n., 652; ENCIKLOPEDIJA JUGOSLAVIJE, I. izd., knj. 7, 274.

¹⁰¹ B. BORKO, n.n., 33.

¹⁰² F. KOBLAR, n.n., 658. O razvoju slovenske književnosti v obdobju 1918—1929 glej tudi delo F. Koblarja: *Slovensko leposlovje od l. 1918—1938*, SPOMINSKI ZBORNIK SLOVENIJE, 264—269; 272—274.

Ideološki in politični razdor med kulturno in politično usmeritvijo slovenskega naroda v okvirih nove države¹⁰³ je bil prevladujoči motiv notranjih političnih bojev v Sloveniji v prvem desetletju jugoslovanske skupnosti. Ta spor je krepil nasprotja in razpihoval tradicionalno delitev v okviru treh vodilnih socialno-političnih skupin. Slovensko narodnostno vprašanje je v okviru kulturnih odnosov postajalo vse večji dnevno-politični problem. V književnosti in umetnosti sta se najbolj spopadala katoliško in napredno, torej liberalno razumnštvo, sočasno pa je v javnem in kulturnem življenju vse močnejše nastopala marksistična in krščanskosocialistična levica. Nekaj let zatem (1932) je J. Vidmar to osnovno delitev slovenske javnosti na dva tabora označil kot »slovensko-katoliški in protislovensko svobodomiselní.«¹⁰⁴ Ti dve temeljni skupini slovenskega razumnštva sta se vztrajno in ostro spopadali o najrazličnejših estetskih, kulturnih in političnih vprašanjih, njihova nasprotja pa so temeljila v različnih idejnih pogledih in neposrednem boju za oblast. V temelju tega spora na kulturnem področju je bilo v središču slovensko narodnostno vprašanje in s tem različni pogledi na njegovo reševanje. »Če s tega stališča pogledamo na slovenstvo katoliškega tabora« — je pisal L. Ude — »vidim, da je tudi temu taboru kakor oficijelnim naprednjakom slovenstvo nekaj drugotnega, podrejenega, prvim v duhu univerzalizma in oblastizeljnosti rimskokatoliške cerkvene organizacije, empirične cerkve — da uporabim ta izraz Franceta Vodnika — drugim v smislu njihovega razumevanja napredne ideje, posebnega razumevanja jugoslovanske ideje, njihovega etatizma.«¹⁰⁵

Ob koncu desetletja so zrasle nove sile mladega razumnštva, ki je s stališča marksizma in krščanskosocialističnih pojmovanj zahtevalo odkrit in kritičen dialog z ideologijami katolicizma in liberalizma ter njunimi narodnostnimi in jugoslovanskimi naporí in pojmovanji. Po drugi strani so številni zagovorniki »kulturnega boja« kot prevladujoče oblike reševanja slovenskega narodnostnega vprašanja vse odločnejše zastopali mnenje, da ga je moč rešiti le v celotnem okviru: s kulturnim, ekonomskim in političnim bojem in razvojem. Takšno sta-

¹⁰³ Glej obširneje: L. UDE, *Kultura in politika*, n.d., 293—297, (Sodobnost, I, 1933, št. 2).

¹⁰⁴ J. VIDMAR, *Kulturni problem slovenstva*, Ljubljana, 1932, 6. Glej tudi Vidmarjev esej *Katoliški krog*, OBRAZI, Ljubljana, 1979, 143—159.

¹⁰⁵ L. UDE, JOSIP VIDMAR: *Kulturni problem slovenstva*, n.d., 277. L. Ude takrat (1932) upravičeno ni soglašal z delitvijo slovenske javnosti na dva tabora in je poudarjal, da se mu tako ostra delitev zdi preveč površna in je predvsem odraz trenutnega položaja. L. Ude, ki je takrat pripadal napredni krščansko-socialni levici, pravi o tem takole: »V očeh ortodoksnega katoliškega sveta smo namreč svobodomiselní, 'liberalci' vsi tisti, ki iščemo resnico tudi preko (ne mimo) dogmatičnega sistema katoliške cerkve in preko papeških enciklik, ki jo priznavamo, četudi je v nasprotju z dogmo ali encikliko, in ki upamo nasproti Vatikanu vzdržati mirno kritično stališče... Naše slovenstvo je za nje prav tako nerazumljivo, kakor je za oficijalni svobodomiselní, napredni tabor nerazrešljiva uganka, biti odločen Slovenec, a ne biti obenem tudi »klerikalec.« (Str. 278).

V že omenjeni in zelo dobri knjigi M. Janičijevića STVARALAČKA INTELI-GENCIJA MEDJURATNE JUGOSLAVIJE, zlasti v njenih poglavjih »Slovenački autonomizam i jugoslovenska ideja« (150—170) in »Liberalizam, hrišćanski socijalizam i marksizam slovenačkih intelektualaca« (230—245), lahko najdemo nekaj zanimivih podatkov o idejnih in političnih vrenjih med slovensko inteligenco v obdobju med obema svetovnjima vojnama. Žal je obdobje do 1929 le slabo obdelano, v obdobju tridesetih let, ki je sicer popolnejše, pa avtor preveč enostransko opisuje slovensko »ustvarjalno« inteligenco glede na bistveno problematiko tistega časa — slovensko narodnostno vprašanje. M. Janičijević svoja raziskovanja o Slovencih čitno ni trdneje oprl na takratne širše družbeno-politično dogajanje v slovenski družbi oziroma na novejša zgodovinska dela, ki so se z njim ukvarjala [na primer: dela J. Pleterskega, L. Ude, D. Kermaunerja, M. Mikuža, J. Prunka, Zgodovina Slovencev (1979) itd.]

lišče je najbolj odkrito izrazil prav L. Ude v svojem članku iz leta 1928 »Kaj je narod in ali smo Slovenci narod ali ne«. Že z naslovom je razločno ilustriral, da ta slovenska kulturna in politična dilema še vedno ni bila prevladana. L. Ude je z obširno in argumentirano analizo dokazoval narodnostno celoto Slovencev in njihovo jugoslovansko opredelitev ob spoštovanju pravice do samostojnega in enakopravnega razvoja v jugoslovanski državi, medtem ko je za jasnejši pogled v idejno in politično vrenje v slovenskih kulturnih krogih tistega obdobja značilna tale njegova ocena: »In vendar je dejansko najvažnejši in za slovensko življenje najusodnejši boj med tistimi, ki se bore za priznanje slovenskega naroda v kulturi, gospodarsko-socialnih odnosih in v politiki, in onimi, ki se zavestno ali nezavestno bore v nasprotni smeri.«¹⁰⁶

Polemike o vprašanju, kaj je narod in ali so Slovenci narod, ki so se občasno močno razvnele v slovenski javnosti, so bile predvsem izraz političnoidejnega spopada avtonomistov in centralistov, oziroma avtonomistično-federalističnih pojmovanj z unitaristično-centralističnimi nazori in interesi. Po drugi strani pa so te razprave dokazovale, da znanstvenoteoretične osnove katoliškega in liberalnega tabora niso mogle realno odgovoriti na zastavljena vprašanja, in tod so navzlic nezadostni izdelanosti odšli najdlje zagovorniki materialističnega pojmovanja in dialektične analize. Preučevanje literature, časopisov in tiska v obdobju 1918—1929 prepričljivo dokazuje, da se je ob koncu tega in v začetku naslednjega desetletja slovenska politična misel obogatila za določeno in jasno stališče — da so Slovenci kot jezikovno-kulturna in socialnopolitična individualnost samostojen nacionalni in državnopravni dejavnik, torej narod v sodobnem smislu te besede. To dejstvo so poleg političnega boja, ekonomskega razvoja, napredka v prosveti, društvenega življenja, znanosti, književnosti idr. potrjevala tudi druga področja kulturnega življenja. Navedli bomo le nekatere podatke, ki pričajo o pomembnih spremembah v območju nacionalne kulturne politike Slovencev 1918—1929. Ob ustanovitvi Kraljevine SHS so leta 1918 ustanovili Narodno galerijo v Ljubljani in začeli organizirano pripravljati razstave najvidnejših slovenskih likovnih umetnikov, ki so v nasprotju s pisatelji in skladatelji ostali dosledno brezbrizni ob družbenopolitičnih spremembah, ki jih je prinesla ustanovitev jugoslovanske države. Slikarstvo se je močno razvilo, isto velja tudi za poprej zapostavljeni veji umetnosti — kiparstvo in arhitekturo. Narodna galerija je leta 1922 priredila v Ljubljani prvo veliko retrospektivno razstavo slovenskega slikarstva.¹⁰⁷ Že 29. septembra 1918 so ponovno odprli tudi Narodno gledališče v Ljubljani z Dramo in Opero. Leta 1920 je z odlokom ministrstva za prosveto postalo državna ustanova. Leta 1918/19 so ustanovili tudi Narodno gledališče v Mariboru z dramo, opereto in manjšo operno sceno. Repertoarna politika teh gledališč je temeljila predvsem na delih slovenskih pisateljev in le v začetku so večjo pozornost posvečali tudi drugim jugoslovanskim piscem (B. Nušič, P. Petrović, Ogrizović, I. Vojnović idr.) in njihova dela so uprizarjali tudi v srbohrvaščini. »Podržavljeno gledališče« je bilo na dnevnem redu razprav v kulturnih krogih, kjer je obveljalo predvsem sta-

¹⁰⁶ L. UDE, *Kaj je narod, ali smo Slovenci narod ali ne*, MLADINA, 1927/28, št. 2, in SVOBODNA MLADINA, 1928, št. 1-2 in 4-7. N.d. 221—249; glej tudi naslednje prispevke L. UDETA: *Borba za priznanje slovenskega naroda v Kraljevini SHS in Slovenci izven njenih meja*, SVOBODNA MLADINA, 1928, št. 1-2; *Ali smo ali nismo*, SVOBODNA MLADINA, 1928, št. 6-7, n.d., 250—251; 266—267.

¹⁰⁷ Glej obširneje: M. MAROLT, *Likovna umetnost pri Slovencih od l. 1918—1928*, SLOVENC V DESETLETJU, 681—685; F. STELE, *Slovenska likovna umetnost po vojni*, SPOMINSKI ZBORNIK SLOVENIJE, 283—290; *Likovna umetnost — Slovenci*, ENCIKLOPEDIJA JUGOSLAVIJE, prva izd., knj. VI, 293—294; *Skulptura — Slovenija*, ENCIKLOPEDIJA LIKOVNIH UMETNOSTI, JLZ, knj. IV, 235, 238.

lišče, da mora biti predvsem izraz »kulturne moči in zavesti vsega naroda«. Ne-zadovoljstvo so izražali tudi zaradi materialnih sredstev, ki jih je država dajala gledališču v Ljubljani in so bila dokaj nižja od zneskov, ki so jih dobivala podobna gledališča v Zagrebu in Beogradu.¹⁰⁶ Slovensko glasbeno življenje je silovito zaživelo z ustanovitvijo Glasbenega konzervatorija v Ljubljani leta 1919, ki je leta 1921 prerasel v državno ustanovo,¹⁰⁹ z obnovitvijo Glasbene matice in širjenjem njenih šol in drugih dejavnosti po raznih slovenskih mestih, s prevzemom ljubljanske Filharmonije iz nemških rok, kajti ta ustanova je bila po tradiciji njihova »trdnjava« itd. Vidne rezultate so dosegli pri produkciji in reprodukciji, v izobraževanju, znanosti, preučevanju in razvoju narodne folklo-re itd. Izdajati so začeli nove glasbene časopise: *Pevec* (1921—1938), *Zbori* (1925—1934) in *Nova muzika* (1928—1929).¹¹⁰

Poleg navedenih dogodkov je bilo za razvoj kulture in prosvete v Sloveniji v tem obdobju posebno pomembno tudi ustanavljanje raznih kulturnih ustanov in združenj, sočasno pa je prišlo do velikega vzpona tiska, raznih časopisov in drugih informacijskih sredstev. Po letu 1918 so povsem spremenili organizacijo narodnih muzejev, kajti v Avstro-Ogrski so bili v glavnem razporejeni po kro-novinah oziroma v okvirih njihovih meja, kar seveda ni ustrezalo potrebam slovenske nacionalne kulture. Etnografski inštitut v Ljubljani, ustanovljen le-ta 1921, je postal leta 1923 Etnografski muzej pri Narodnem muzeju v Ljubljani. V Mariboru so leta 1920 združili Mestni in Narodni muzej, leta 1924 pa se jima je pridružil še Škofijsko-lavantinski muzej. Tako so nastali temelji za bodoči Pokrajinski muzej. Marsikje so ustanavljali krajevne muzeje, zbirali, razvrščali in znanstveno preučevali arhivsko gradivo, prišlo pa je tudi do prvih organizi-ranih akcij za varstvo kulturnih spomenikov.¹¹¹

Med številnimi stanovskimi društvi in organizacijami, ustanovljenimi v tem obdobju, so bili večjega pomena Društvo novinarjev Slovenije (1919), Društvo slovenskih književnikov (1920) in Udruženje visokošolskih učiteljev v Ljublja-ni (1921). V Mariboru so leta 1923 ustanovili Ljudsko univerzo.¹¹² Do leta 1929 so močno povečali število tiskarn in založniških organizacij, ki so izredno pove-čale knjižno proizvodnjo. Sočasno so razširili omrežje raznih javnih knjižnic — od ljudskih in šolskih do strokovnih in znanstvenih. Med njimi sta bili naj-uglednejši Državna študijska knjižnica v Ljubljani in Študijska knjižnica v Ma-riboru. Po letu 1918 so ustanovili tri francoske in dve angleški knjižnici v Ljub-ljani in Mariboru. Za širjenje ljudske prosvete so imele največje zasluge vaške knjižnice, ki so delovale v okviru raznih prosvetnih društev. V vseh teh knjiž-nicah so močno povečali knjižni fond, ki so ga obogatili tudi s knjigami v srbo-

¹⁰⁶ F. KOBLAR, *Narodno gledališče, SLOVENCİ V DESETLETJU 1918—1928*, 675—681; isti, *Gledališče, SPOMINSKI ZBORNİK SLOVENIJE*, 308—314. Koblar poudarja na str. 309 za ljubljansko gledališče: »Zadostna državna podpora je posebno v začetku ugodno vplivala na umetniški razvoj; toda kakor kaže pregled, je od proračunskega leta 1926/27 stalno padala...« Potem navaja naslednje podatke: 1921/22 — 3,289.218 din, 1922/23 — 3,467.746 din, 1923/24 — 3,204.370 din, 1924/25 — 4,281.922 din, 1925/26 — 6,755.800 din, 1926/27 — 6,485.721 din, 1927/28 — 5,908.586 din, 1928/29 — 5,240.000 din. O razvoju slovenskega gledališča, drame in opere glej: KAZALIŠTE — SLOVENCİ, Enciklopedija Jugoslavije, I. izd., knj. 7, 280—287.

¹⁰⁹ SLUŽBENE NOVINE, 12. januarja 1921.

¹¹⁰ Glej obširneje: ST. VURNİK, *Slovensko glasbeno življenje izza prevrata, SLOVENCİ V DESETLETJU 1918—1928*, 686—691; V. UKMAR, *Slovensko glasbeno življenje v dvajsetletju 1918—1938, SPOMINSKI ZBORNİK SLOVENIJE*, 290—299; OPERA — SLOVENCİ, ENCIKLOPEDIJA JUGOSLAVIJE, I. izd., knj. 7, 286, in dr.

¹¹¹ Glej F. BAŠ, *Muzeji, galerije, arhivi in spomeniško varstvo v Sloveniji 1918—1938, SPOMINSKI ZBORNİK SLOVENIJE*, 314—319.

¹¹² Z.S., 702—703.

hrvaščini, angleščini in francoščini. Statistični pokazovalci pričajo o povečani izposoji knjig, kar pomeni, da se je zboljšalo tudi celotno kulturno-izobrazbeno stanje, kajpak ob že tradicionalnem zanimanju širših slovenskih družbenih slojev za knjigo.¹¹³

To okrepljeno kulturno dejavnost, ki je vzniknila v novih okoliščinah in se obogatila z novo, predvsem nacionalno vsebino, je spodbujala tudi močna politizacija najširših družbenih slojev. Dokaz za to je zlasti razvoj slovenskega časnikarstva, nagla rast naklade dnevnikov, časopisov in revij ter povečanje njihovega števila. Medtem ko so nekateri od starejših dnevnikov in časopisov po letu 1918 prenehali izhajati, je večji del izhajal dalje. V obdobju od 1918 do 1929 so vsako leto ustanovili navedeno število periodičnih glasil oziroma dnevnikov, časopisov in revij: 1919 — 42; 1920 — 33; 1921 — 48; 1922 — 42; 1923 — 40; 1924 — 50; 1925 — 39; 1926 — 41; 1927 — 26; 1928 — 28; 1929 — 42.¹¹⁴ V istem obdobju (z letom 1929 vred) so objavili 6356 naslovov domačih publikacij, 194 prevodov v tuje jezike, 825 izdaj v tujini (Severna in Južna Amerika, Koroška), posebej še 528 slovenskih publikacij v Italiji in 429 raznih drugih prevodov v slovenski jezik. Temeljna značilnost takšne založniške dejavnosti je bilo veliko število prevodov ter znanstvene in strkovne literature v razmerju do književnosti, kar je pomenilo radikalen preobrat v primerjavi s prejšnjim stanjem.¹¹⁵

Na koncu tega pregleda najpomembnejših dogajanj na področju prosvete, znanosti in kulture ter javnega življenja v Sloveniji od leta 1918 do 1929 je treba omeniti tudi ustanovitev ljubljanske radijske postaje, ki je bila ena od prvih v novi jugoslovanski državi. Država je 4. februarja 1928 zaupala upravo te radijske postaje Prosvetni zvezi, ki jo je opremila s svojimi sredstvi in zgradila tudi njeno poslopje v Ljubljani.¹¹⁶ Radijska postaja je začela delovati 28. oktobra 1929, ob desetletnici osvoboditve Slovencev izpod Avstro-Ogrske.

Kulturno-prosvetni razvoj Slovencev v jugoslovanski državi do leta 1929 je potekal v znamenju velikih dosežkov, ki so bili stalno pod pritiskom vztrajnega boja avtonomistično-federalističnih sil ali z nasprotniki samostojnega in neodvisnega razvoja slovenskega naroda. Sile nacionalne koncentracije, ki jih je vodila SLS, niso bile vedno homogene in dosledne v obrambi narodnostne samostojnosti pred pritiskom centralistov, vendar so odločno vztrajale v boju za svoje strateške cilje. Nedvomno je njihovi avtonomistični in narodnostni politiki koristila okoliščina, da se je glavno politično obračunavanje med centralisti in federalisti razvijalo na črti Beograd—Zagreb, tako da so kot prevladujoča politična sila v Sloveniji v težavah začetnega vzpostavljanja nove države lahko dovolj dolgo vodili svojo politiko, ki je bila v prvih nekaj letih v glavnem zunaj večjega zanimanja in dosega državnih ustanov in njihovih centralističnih ukrepov. Očitno je, da so centralistično-unitaristične sile iz demokratskega in radikalnega bloka bile pri vodenju državne politike pripravljene v interesu stabilizacije države in ohranitve oblasti na popuščanje in so večkrat privolile v slovenske zahteve na področju kulturnega in prosvetnega razvoja. Politični kompromisi vodilnih strank s slovenskimi avtonomističnimi zahtevami, izsiljenimi v dramatičnem ozračju srbsko-hrvatskega spopada, in podpora kulturnih, zlasti

¹¹³ Glej obširneje: C. KRANJC, *1. Tisk in slovstvo*, SPOMINSKI ZBORNIK SLOVENIJE, 226—262.

¹¹⁴ Isto, 236—237.

¹¹⁵ M. PIVEC-STELE, *Statistični pregled slovenskih publikacij za leta 1919—1938*, SPOMINSKI ZBORNIK SLOVENIJE, 262—264. Podrobnejši podatki so v članku: SLOVENSKA KNJIŽNA PRODUKCIJA V LETIH 1919—1935, *Čas*, XXX, 1935/36, 241—264.

¹¹⁶ F. KOBLAR, *Radio*, SPOMINSKI ZBORNIK SLOVENIJE, 319—322.

univerzitetnih krogov v Beogradu, ki so ustregli mnogim slovenskim kulturnim in prosvetnim zahtevam, so bili ugodni za celokupen razvoj v tem območju.

Ta dokaj ilustrativni pregled pomembnejših dogodkov in razvoja v slovenski prosveti in kulturi v prvem desetletju obstoja jugoslovanske države jasno kaže, da je bilo to obdobje velikega pomena za uveljavitev slovenske narodnostne zavesti in politične misli nasploh. V tem po marsičem značilnem desetletju novejše slovenske zgodovine so se prvikrat zlili temeljni državnopravni, politični, ekonomski in kulturni pogoji za uveljavitev narodne samostojnosti Slovencev in začetek uresničevanja njihovih trajnih zgodovinskih interesov in teženj. Slovenske dežele so prvič — kot so takrat poudarjali — postale »mednarodno priznana nacionalno področje«. Tako kot ob vseh velikih zgodovinskih preobratih in pretresih, kakršni so bili tudi nacionalnorevolucionarni dogodki v obdobju t. i. prevrata 1917—1918 na slovenskih tleh, prehod iz ene države v drugo ni minil brez globokih brazgotin. Zunaj meja slovenske matice so ostali veliki deli njenega narodnostnega ozemlja kot pričevanje o visoki ceni, ki jo je njeno ljudstvo plačalo v boju za uresničevanje programa »Zedinjene Slovenije«. To nepopolno uresničenje nacionalnega ideala združitve vseh delov slovenskega naroda pa je doživelo svojo zgodovinsko korekturo v krepitvi in uveljavljenju slovenskih narodnostnih interesov in ciljev v skupni jugoslovanski državi že v prvih letih po njenem nastanku. Temeljni dinamičnega in vsestranskega razvoja slovenskega naroda so bili položeni prav v obdobju 1918—1929 in v tem desetletju so jasno razvidne osnove in smeri razvoja Slovencev v ekonomskem, političnem in kulturnem pogledu.

Po svoji zgodovinski vsebini v okviru jugoslovanske države je obdobje 1918—1929 imelo večstranski pomen za zgodovino slovenskega naroda. Slovenci so prišli v novo, bistveno drugačno državo od prejšnje (v kateri se je to ljudstvo stoletja borilo za elementarni in nacionalni obstanek), v državno skupnost s sorodnimi jugoslovanskimi narodi z dokaj širšimi demokratičnimi okviri in ugodnejšimi političnimi, ekonomskimi in drugimi družbenozgodovinskimi razmerami za uresničenje narodnih teženj.

Dosedanje zgodovinopisje je neupravičeno zapostavljalo in se le malo ukvarjalo z dogajanjem, opisanem v tem poglavju,¹¹⁷ čeprav je bilo — če pravilno sodimo — velikega pomena za dokončno oblikovanje slovenske narodne skupnosti. Na to dejstvo opozarja tudi J. Pleterski z naslednjo oceno: »Slovenci v Jugoslaviji so ob vseh težavah nedvomno veliko dosegli. Slovenski jezik je končno dobil svoje naravno mesto v šolstvu vseh stopenj in zvrsti, zaživela je slovenska univerza, slovensko ime je bilo priznano v naslovu države. V slovenski družbi, zlasti v štajerskih mestih, je začela po odpravi nemškega političnega pritiska izginjati tista narodnostna plastovitost, ki je vladajoče (socialno in kulturno) družbene plasti dotlej ohranjala nemštvu, slovenstvo pa omejevala na kmečki življ in proletariat, kolikor ni tuji kapital tudi tega raznarodoval. Slovensko kulturno življenje je dobilo nove možnosti in se je razcvitalo. Prav posebej je treba omeniti končno vključitev prekmurskih Slovencev v vseslovensko zavest in v knjižno-jezikovno skupnost. V celem lahko rečemo, da so Slovenci v Jugoslaviji na svojih tleh vendar dobili občutek, da so državno ljudstvo. Slovencu so bila dostopna tudi najvišja mesta.«¹¹⁸

¹¹⁷ Tako, na primer, najnovejša in doslej najobsežnejša ZGODOVINA SLOVENCEV, Ljubljana, 1979, ni posvetila ustrezne pozornosti prosvetnemu razvoju Slovenije 1918—1929. To nedvomno veliko napako je izdajatelj (Cankarjeva založba) poskušal nadomestiti z nepopolnim kronološkim pregledom najpomembnejših dogodkov v kulturi (str. 702—703).

¹¹⁸ J. PLETERSKI, SLOVENC V DVAJSETIH LETIH, Obdobja 5, Ljubljana, Univerza E. Kardelja, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete (separat), 548.

V luči navedenih dejstev s področja prosvetnega in kulturnega razvoja se zastavlja pomembno vprašanje: v kakšni meri so Slovenci prav v desetletju 1918—1929 zaključili proces narodnostne konsolidacije, ki se je začel nekaj desetletij poprej in doživel poseben vzpon ob koncu prve svetovne vojne in v Državi SHS, nastali po zlomu Avstro-Ogrske? Zdi se, da ni neutemeljena ali pretirana trditev, da so bila leta od 1919 do 1929 obdobje, v katerem je slovenski narod prestopil t. i. »kritično točko« sodobnega zgodovinskega razvoja, v kateri so se strnili širši občutki etnične, kulturne in politične skupnosti in se dvignili na raven politično zrele narodnostne zavesti kot vsesplošnega kolektivnega občutja in interesa celotnega naroda.

Viri in literatura

I. VIRI

1. Neobjavljeno arhivsko gradivo

a) Jugoslovanski arhivi

Arhiv Slovenije, Ljubljana, Fondi:

- Arhiv Narodnega sveta; Zapisniki sej Narodne in Deželne vlade za Slovenijo 1918—1921, Arhiv Predsedstva Deželne vlade.
- Poverjenišтво za notranje zadeve 1921—1924; Pokrajinska uprava za Slovenijo. Oddelek za notranje zadeve. Odsek IV.
- Arhiv velikega župana Mariborske oblasti. II. upravni oddelek 1924—1929. Fasc. 13, policijske zadeve. Sejni zapisniki Mariborske obl. skupščine 1927—1928.
- Arhiv velikega župana Ljubljanske oblasti. Sejni zapisniki Ljubljanske obl. skupščine 1927—1928; protokoli Arhiva velikega župana ljubljanske oblasti 1927—1928.
- Fond Državno pravdnništvo 1921—1924.

Zbirke:

- B. Vošnjak, korespondenca. Priv. A. LVIII
- B. Remec, korespondenca. Priv. A. XLVIII

Arhiv inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana

- Fond Jugoslovanske strokovne zveze. Zapisniki sej načelstva JSZ 1922—1928, fasc. 1.
- Fond Izidorja Cankarja
- Fond A. Korošec — G. Žerjav, Fasc. 314 (1918; 1927)
- Fond velikega župana Mariborske oblasti.

Zbirke:

- A. Korošec
- Lj. Pivko
- M. Ploj
- F. Jankovič
- Vj. Kukovec
- A. Sušnik
- F. Žebot
- J. Klekl, spisi in Dnevnik 1921—1946.

Arhiv Jugoslavije, Beograd

- Ministrstvo pravde, Versko odelenje, sign. fasc. 21
- Katoličko odelenje
- Ministrstvo unutrašnjih poslova. Fasc. 39 — udruženja, društva, klubovi; fasc. 46 — Dravska banovina; fasc. 46, 48, 49 — Slovenija, štampa, fasc. 80 — izveštaji sreskih načelnika, velikih župana — Slovenija 1920—1941.
- Fond Masonske lože 1920—1929.

- Fond J. Jovanovića-Pižona.
- Fond braće Radić 1920—1921.
- Dvor 1918—1946.

Diplomatski arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove, Beograd

- Zbirka Vojislava Jovanovića — Dvorske hartije.
- Centralni presburo.
- Fondovi jugoslovenskih diplomatskih (konzularnih) predstavništva.

Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd

- Fond Ministarstva vojske i mornarice, IV armija, Savska i Dravska divizija. Dravska divizijska oblast 1918—1920.

Arhiv CK ZKS, Ljubljana

- Kazenski spisi proti komunistom. Letaki I—II. a) Meščanske stranke; b) Koroški plebiscit.
- Dnevnik škofa A. B. Jegliča (prepis).

Narodna in univerzitetna knjižnica, Rokopisni oddelek, Ljubljana

- Erjavec Fran, Zapuščina I, 1/61 (dnevnik, gradivo, varia); Zapuščina II, 16/62, fasc. 2; Zapuščina III, fasc. 3; Tuja korespondenca, I.A.—P; Intervjuji.
- A. Novačan, Zapuščina, 34/74, 13/63 Dnevnik, 1918—1926, zv. 1.
- St. Majcen, Moji spomini na dr. Antona Korošca, 10/71.
- dr. A. Korošec, Postanek Jugoslavije, MS 1102.
- Izidor Cankar, Zapuščina, razno gradivo 22/60.
- Iv. Hribar, Pisma, 8/58.
- A. Kramer, Iz ostaline, 15/66.
- M. Škerbec, Spomini in reminiscence, 14/65.
- B. Vošnjak, Korespondenca, 72/52.

Škofijski arhiv, Ljubljana

- Vizitacije škofa Jegliča. Promemorije 1917—1921.

Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja, Ljubljana

- Fond koroškega plebiscita 1920.
- Arhiv J. Mačkovška.

Mestni arhiv, Ljubljana

- Zapiski sej ljubljanske občine (magistrata) 1918—1929.

Pokrajinski arhiv, Maribor. Fondi:

- Mestna občina, Maribor. Prezidialni spisi 1921—1929.
- Zapisniki sej mestnega občinskega sveta 1921—1929.
- Spisi okrožnega sodišča — Maribor 1921—1929.

Arhiv SANU, Beograd

- Zaoštavština J. Cvijića (13487).
- Gradja o N. Pašiću (13657).

Arhiv za radnički pokret, Beograd

- Izveštaji KPJ-KI 1921—1929.
- Arhiv SPJ, Koraćeva zbirka.
- Fond Davidovićeve vlade.

Arhiv Hrvatske, Zagreb

- Narodno vijeće SHS.
- Zbirka Vjekoslava Spinčića.

Arhiv JAZU, Zagreb

- Arhiv A. Trumbića.

b) Tuji arhivi

Public Record Office, London. Fondi:

- Avstrija, Italija, Vatikan 1918—1929.
- Poročila konzularnih predstavništev Velike Britanije iz Zagreba, Reke in Ljubljane.
- Poročila britanske ambasade iz Beograda 1921—1929. (Pop. 92).

Archive de Ministere des affaires etrangeres, Paris, Fondi

- Yougoslavie 1918—1929.
- Autriche 1921—1929. (II. pr.).
- Legation de France a Belgrad (poročila).
- Poročila francoskih konzulatov iz Prage, Dunaja, Vatikana, Splita, Zagreba in dr.

Arhiv Ministerstva zahraničních vecí ČSSR, Praha

- Politična poročila poslanika ČSR v Beogradu 1919—1921.

Arhiv Česko-slovenske akademie ved, Praha

- Osebni fond M. Paulove.

2. Objavljeni dokumenti in službene publikacije

a) Državne izdaje

- Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva Kraljevstva SHS, Beograd 1919—1920.
- Stenografske beleške Ustavnog odbora Kraljevstva SHS, Beograd, 1921.
- Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevstva SHS, Beograd 1920—1921.
- Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS, Beograd 1921—1929.
- Spisak narodnih poslanika Privremenog narodnog predstavništva, Beograd 1919.
- Ministarstvo za agrarnu reformu: Uredbe, Naredbe, Raspisi, Beograd 1920.
- Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu 28. 11. 1920, Beograd 1921.
- Budžet rashoda Ministarstva prosvete 1920—1927, Sarajevo 1920—1927.

b) Publikacije strank

- Statut Demokratske stranke, Beograd 1920.
- Nacrt programa Demokratske stranke, Beograd 1920.
- Poslovnik za krajevne organizacije JDS v Sloveniji, Ljubljana 1921.
- Stvaranje Državotvorne stranke demokrata Srba, Hrvata in Slovenaca (Stenografske beleške sa osnivačke konferencije Demokratske stranke 15. i 16. II. 1919), Sarajevo, 1919.
- S. Protić, Oko ustava, Beograd 1921.
- Boj za obstoj in svobodo Slovenije, Ljubljana 1924.

c) Spomenice

- Slovenci v desetletju 1918—1928, Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine, Ljubljana 1928.
- Spominski zbornik Slovenije ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939.
- Spomenica Nikole Pašića 1845—1925 Beograd 1926.
- Jubilarni zbornik života i rada Kraljevine SHS, I—III, Beograd 1928.
- Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije, Ljubljana 1936.
- Deset godina Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Spomen knjiga 1918—1928, Zemun 1928.

d) Zbirke arhivskega gradiva

- Gradja o stvaranju jugoslovenske države. Priedili: D. Janković i B. Krizman, I—II, Beograd 1964.

- Zapisnici sednica Davidovićeve vlade od avgusta 1919. do februara 1920. Priredio B. Hrabak, Arhivski vjesnik, XIII, Zagreb 1970.
- F. Čulinović, Dokumenti o Jugoslaviji, Zagreb 1965.
- Krizman B., Izvještaji D. T. Simovića, delegata Srpske vrhovne komande kod vlade Narodnog vijeća SHS, g. 1918, Historijski zbornik, VIII, Zagreb 1955.
- Krizman B., Zapisnici Središnjeg odbora »Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba« u Zagrebu, Starine, JAZU, knj. 48, Zagreb 1958.
- Krizman B., Korespondencija Stjepana Radića, I—II.
- Mandić A., Fragmenti za historiju ujedinjenja, Zagreb 1956.
- Šišić F., Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1918, Zagreb 1920.
- Zapisnici sa sednica Delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Priredili: B. Krizman i B. Hrabak, Beograd 1965.
- Zgodovinski arhiv KPJ, tom V, Beograd 1951.

II. TISK IN PERIODIKA

1. Tisk

- Avtonomist, Ljubljana 1921—1924.
- Balkan, Beograd 1921—1924, 1928.
- Borba, Beograd 1922—1929.
- Delavec, Ljubljana 1924—1929.
- Delavska pravica, Ljubljana 1928—1929.
- Delavska politika, Ljubljana 1926—1929.
- Delavske novice, Ljubljana 1921—1924.
- Delavsko-kmetški list, Ljubljana 1924—1926.
- Demokratija, Beograd 1919—1924.
- Domoljub, Ljubljana 1918—1929.
- Domovina, Ljubljana 1918—1926.
- Dom, Zagreb 1925—1929.
- Dom in svet, Ljubljana 1918—1929.
- Enotnost, Ljubljana 1926—1928.
- Glas Slovenaca, Hrvata i Srba, Zagreb 1918.
- Glas svobode. Ljubljana 1923—1924.
- Hrvat, Zagreb 1919—1929.
- Ilustrirani Slovenec, Ljubljana 1924—1929.
- Hrvatska straža, Zagreb 1929.
- Jadran, Split 1919—1921.
- Jugoslavija, Ljubljana, 1918—1922.
- Jugoslovanski obrtnik, Ljubljana 1919—1921.
- Jutranje novosti, Ljubljana 1923.
- Jutro, Ljubljana 1920—1929.
- Kmetijski list, Ljubljana 1919—1925.
- Kmetški list, Ljubljana 1925—1929.
- Kmetški glasnik, Celje 1927.
- Kmetovalec, Ljubljana 1919—1921.
- Koroški Slovenec, Dunaj 1921.
- Križ na gori, Ljubljana 1924—1927.
- Križ, Ljubljana 1928.
- Ljubljanski škofijski list, Ljubljana 1917—1921.
- Ljudski dnevnik, Ljubljana 1923.
- Ljudski tednik, Ljubljana 1923.
- Mladost, Ljubljana 1917—1921.
- Mladina, Ljubljana 1924—1928.
- Mladi boljševik, Ljubljana 1925.
- Murska straža, Radgona 1919.
- Naša vas, Celje 1921—1922, 1924.

Naša moč, Ljubljana 1919—1921.
Naša straža, Maribor 1927.
Naprej (Ljubljana, Celje, Krško), 1917—1928.
Narodna politika, Zagreb 1919—1929.
Narodna odbrana, Osijek 1920.
Narodni dnevnik, Ljubljana 1923—1928.
Narodni gospodar, Ljubljana 1919—1929.
Narodni val, Zagreb 1927—1929.
Neven, Subotica 1921.
Nova doba, Celje 1921.
Nova pravda, Ljubljana-Maribor 1920—1927.
Nova samouprava, Kočevje 1927—1929.
Novi domoljub, Ljubljana 1925.
Novice, Ljubljana 1918, 1920.
Novi čas, Ljubljana 1921—1922.
Novo doba, Split 1918—1929.
Novosti, Beograd 1921—1929.
Obzor, Zagreb 1921—1929.
Odjek, Beograd 1923—1929.
Ogenj, Ljubljana 1928—1929.
Orjuna, Ljubljana 1923—1928.
Politika, Beograd 1919—1929.
Pravda, Beograd 1923—1925, 1927—1928.
Pravda, Sarajevo 1921—1929.
Pravica, Ljubljana 1922—1928.
Proletarska mladina, Ljubljana 1922—1923.
Radikal, Kočevje 1921—1922.
Radikal, Ljubljana 1923—1924.
Radikal, Beograd 1921—1924, 1926—1927.
Radikalski glasnik, Ljubljana 1923—1925.
Radnik-delavec, Beograd 1923—1924.
Radničke novine, Beograd 1919—1929.
Republikanec, Celje 1922—1923.
Resnica, Ljubljana 1917—1918.
Reč, Beograd 1924—1928.
Riječ, Zagreb 1919—1921.
Rdeči prapor, Ljubljana 1920.
Samouprava, Beograd 1921—1929.
Samouprava, Ljubljana 1925, 1927.
Samouprava, Gornja Radgona 1922—1923.
Severna straža, Maribor 1924—1925.
Slobodni dom, Zagreb 1921—1925.
Slovenec, Ljubljana 1918—1929.
Slovenski narod, Ljubljana 1918—1929.
Slovenski republikanec, Ljubljana 1924.
Strokovna borba, Ljubljana 1923.
Seljačke novine, Zagreb 1921—1929.
Socialist, Ljubljana 1923—1925.
Straža, Maribor 1918—1925.
Službene novine Kraljevine SHS, Beograd 1919—1929.
Svobodna mladina, Ljubljana 1928—1929.
Uradni list, Narodne (deželne) vlade za Slovenijo, Ljubljana 1919—1921.
Večernji list, Ljubljana 1921.
Vreme, Beograd 1921—1929.
Zarja, Ljubljana 1922—1923.

2. Periodika

- Bogoljub, Ljubljana 1918—1929.
Čas, Ljubljana 1921—1929.
Ljubljanski zvon, Ljubljana 1917—1929, 1934.
Misel in delo, Ljubljana 1934/35, 1941.
Nova revija, Split 1922.
Nova Evropa, Zagreb 1920—1929.
Novi život, Beograd 1920—1928.
Njiva, Ljubljana 1921—1923.
Policija, Beograd 1921—1929.
Socijalna misel, Ljubljana 1922—1927.
Sodobnost, Ljubljana 1930—1939.
Srpski književni glasnik, Beograd 1921—1928.
Zapiski delavsko-kmečke matice, Ljubljana 1925.
Zbornik delavsko-kmečke matice, Ljubljana 1925.

III. LITERATURA

1. Knjige in brošure

- Biber D., Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933—1941, Ljubljana 1966.
Bogdanov V., Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, Zagreb 1958.
Bogdanov V., Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju južnoslovenskog nacionalnog pitanja, Sarajevo 1956.
Budisavljević S., Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb 1928.
Bučar V., Politička istorija Slovenačke, 1929.
Čemerkić M., (»SHS«), Ženevska konferencija o jugoslovenskom ujedinjenju, Ženeva-Zagreb 1918.
Čermelj L., Slovenci in Hrvati pod Italijo, Ljubljana 1945.
Čubrilović V., Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Beograd 1958.
Čulinović F., Jugoslavija između dva rata, I-II, Zagreb 1961.
Čulinović F., Ocjeci Oktobra u jugoslovenskim zemljama, Zagreb 1957.
Čulinović F., Nacionalno pitanje u jugoslovenskim zemljama, Zagreb 1955.
Čulinović F., Razvitak jugoslovenskog federalizma, Zagreb 1952.
Čulinović F., Tri etape nacionalnog pitanja u jugoslovenskim zemljama, Zagreb 1961.
Čulinović F., Državnopravna istorija jugoslovenskih zemalja, Zagreb 1961.
Dežman M. (Ivanov), Jugoslovensko pitanje, Zagreb 1918.
Dimitrijević M., Mi i Hrvati 1914—1939, Beograd 1939.
Drinković M., Hrvatska i državna politika, Zagreb 1928.
Dolenc M., Sadašnji položaj kazneno pravnog zakonodavstva Kraljevine SHS, Ljubljana 1923.
Dolenc M., Pravna zgodovina za slovenske zemlje, Ljubljana 1935.
Đorđević M., Srbija i Jugosloveni za vreme rata 1914—1918, Beograd 1922.
Đorđević M., Srbija i Jugoslavija, Beograd 1923.
Erić M., Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941, Sarajevo 1958.
Erjavec F., Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928.
Erjavec F. (Jugoslavicus), Borba Slovenaca za Jugoslaviju, Beograd 1934.
Erjavec F., Slovenci. Zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pogled, »Znanstvena knjižnica«, 6. zvezek, Ljubljana 1923.
Gestrin F., (Melik V.), Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966.
Gosar A., Za krščanski socializem, pomisleki in odgovori, Ljubljana 1923.
Gilbert In der Maur, Der Weg zur Nation, Jugoslawiens Innenpolitik 1918—1928, Berlin-Wien-Zürich 1938.
Gligorijević B., Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1970.

- Gligorijević B., Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919—1929, Beograd 1933.
- Grizogono P., Srpsko-hrvatski odnosi u ujedinjenoj državi, Zagreb 1937.
- Golouh R., Pol stoletja spominov, Ljubljana 1966.
- Grol M., Zenevska konferencija, Ženeva 1918.
- Hajšman J., Mafie v rozmahu, Praha 1934.
- Horvat R., Hrvatsko pitanje, Zagreb 1923.
- Horvat J., Hrvatska politika o svjetskom ratu, Obzor — spomen knjiga, Zagreb 1935.
- Horvat J., Politička povijest Hrvatske 1918—1929, Zagreb 1938.
- Hribar I., Moji spomini, I—IV, Ljubljana 1932—1933.
- Istorija Jugoslavije (I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmedžić, V. Dedijer), Beograd 1972.
- Jagodić J., Nadškof Jeglič, Celovec 1953.
- Janković D., Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine, Beograd 1967.
- Išek T., Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavodenja diktature, Sarajevo 1981.
- Jelinić Đ., Nova Srbija u Jugoslaviji (1788—1921), Beograd 1923.
- Jovanović J., Stvaranje zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca, SKZ, br. 233, II, Beograd 1930.
- Jovanović N., Politički sukobi u Jugoslaviji 1925—1928, Beograd 1974.
- Jovanović S., Jugoslovenska misao u prošlosti i budućnosti, Beograd 1939.
- Jovanović V., Rapalski ugovor 12. novembra 1920, Beograd 1950.
- Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca 1918—1928, knj. I, Beograd 1928.
- Jurčec R., Skozi luči in sence 1914—1958, I. del (1914—1929), Buenos Aires 1964.
- Kardelj E., Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1939.
- Kardelj E., Razvitak slovenačkog nacionalnog pitanja, Beograd 1960.
- Kaclerović T., Obznana, Beograd 1952.
- Kermauner D., Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918, Ljubljana 1968.
- Kermauner D., Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884—1894, Ljubljana 1963.
- Klopčič F., Velika razmejitev, Ljubljana 1969.
- Klopčič F., Neravnodušni državljan, Ljubljana 1974.
- Kolar J., Preporodovci, Ljubljana 1930.
- Korać V., Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Sloveniji, Zagreb 1929.
- Kranjec S., Kako smo se zedinili, Celje 1928.
- Krek, E. J., Izbrani spisi, I—IV, Ljubljana 1923—1933.
- Lah I., V borbi za Jugoslaviju, Ljubljana 1929.
- Kremenšek S., Slovensko študentovsko gibanje 1919—1941, Ljubljana.
- Lederer I., Jugoslavia at the Paris Peace Conference, New Haven-London 1963.
- Levstik F., Zbrano delo, knj. X., Ljubljana 1978.
- Leontić Lj., O Jugoslovenskom odboru, Zagreb 1961.
- Lončar D., Politično življenje Slovencev, Ljubljana 1921.
- Lončar D., Politika i zgodovina, Ljubljana 1923.
- Lukač D., Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje, Beograd 1972.
- Lukić R., Političke stranke, Beograd 1966.
- Mal J., Zgodovina slovenskega naroda, najnovija doba, Celje 1928—1930.
- Mandić A., Fragmenti za historiju ujedinjenja, Zagreb 1956.
- Marjanović M., Londonski ugovor iz 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914—1918, Zagreb 1960.
- Marjanović M., Borba za Jadran 1914—1916, Iredenta i imperijalizam, Split 1953.
- Marjanović M., Stjepan Radić, Beograd 1937.
- Marković B., Državna i finansijska reforma, Beograd 1926.
- Marković S., Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma, Beograd 1924.
- Marković L., Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje 1914—1929, Beograd 1935.
- Melik A., Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev, I—II, Ljubljana 1921.
- Melik V. (Gestrin F.), Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966.
- Meštrović I., Uspomene na političke ljude i događaje, Buenos Aires, 1961.
- Mesaroš Š., Položaj Mađara u Vojvodini 1918—1929, Novi Sad 1981.

- Mikuž M., Slovenci v stari Jugoslaviji, Ljubljana 1965.
- Milenković T., Socijalistička partija Jugoslavije, Beograd 1974.
- Mitrović A., Jugoslavija na Konferenciji mira 1919, Beograd 1969.
- Mitrović A., Prodor na Balkan i Srbija 1908—1918, Beograd 1981.
- Murko M., Spomini, Ljubljana 1921.
- Narodi Jugoslavije u borbi za slobodu od kraja XIX vijeka do oslobođenja, Zbornik radova, Zagreb 1959.
- Napredno mladinsko gibanje na Slovenskem (I. Mrvič, M. Kacin-Wohinz, F. Kresal, J. Prunk), Ljubljana 1982.
- Nedeljković M., Naš valutni problem, Beograd 1919.
- Novak G., Italija prema stvaranju Jugoslavije, Zagreb 1925.
- Novak V., Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva, Beograd 1930.
- Novak V., Velika optužba, I—III, Sarajevo 1960.
- Novija književnost, slovenačka, Srpska književna zadruga, Beograd 1927.
- Ogris A., Borba za jugoslovensko državo, Ljubljana 1921.
- Paulova M., Jugoslovenski odbor, Zagreb 1925.
- Paulova M., Tajny vybor (Maffie) a spoluprace s Jihoslavany v letech 1916—1918, Praha 1968.
- Paulova M., Dejini maffie, I—II, Praha 1937—1939.
- Paulova M., Diplomatska hra o Jihoslovany za svetove valky, Praha 1923.
- Paulova M., Jihoslovansky odboj a ceska maffie, Praha 1928.
- Pavelić A., Stvaranje Narodnog vijeća u Zagrebu, Zagreb 1935.
- Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919—1965. Ljubljana 1969.
- Pešić D., Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje 1919—1935, Beograd 1983.
- Petranović B., Istorija Jugoslavije 1918—1978, Beograd 1981.
- Pivec M., Boj za obstoj in svobodo Slovenije, Ljubljana 1924.
- Pleterski J., Narodna in politična zavest na Koroškem, Ljubljana 1965.
- Pleterski J., Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971.
- Pleterski J., KPJ i nacionalno pitanje 1919—1941, Beograd 1971.
- Prepeluh A., Kmetški pokret med Slovenci po prvi svetovni vojni, Ljubljana 1928.
- Prepeluh A., Pripombe k naši prevratni dobi, Ljubljana 1938.
- Pribičević Sv., Diktatura kralja Aleksandra, Beograd 1953.
- Prijatelj I., Slovenska kulturno-politična in slovstvena zgodovina 1848—1895, V. Ljubljana 1966.
- Prunk J., Pot krščanskih socialistov v osvobodilno fronto slovenskega naroda, Ljubljana 1977.
- Pregled istorije SKJ, Beograd 1963.
- Protić S., Oko ustava, Beograd 1921.
- Protić S., Vladin projekt ustava, Beograd 1921.
- Redžić E., Austromarksizam i jugoslovensko pitanje, Beograd 1977.
- Razcepljenost strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem od 1918—1929. in prva prizadevanja Partije za enotno delavsko fronto, Pot slovenskega delavstva v delavsko enotnost (M. Ivanič, F. Kresal, J. Prunk, M. Stiplovšek), Ljubljana 1982.
- Purivatra A., Jugoslovenska muslimanska organizacija, Sarajevo 1974.
- Rakočević N., Politički odnosi Crne Gore i Srbije 1903—1918, Cetinje 1981.
- Rybar O. (Adriaticus), Jadransko pitanje, Beograd 1928.
- Ribar I., Iz moje političke suradnje, Zagreb 1965.
- Ribar I., Politički zapisi, Beograd 1948.
- Rojc M., Za bolju budućnost naše Kraljevine, Zagreb 1922.
- Rozman J., Naša bol (nekoliko zgodovine k polomu na Koroškem), Ljubljana 1922.
- Sagadin S., Naš sadašnji ustavni položaj, Ljubljana 1920.
- Seručer Z., Vojne akcije u Koruškoj 1918—1919. godine, Beograd 1950.
- Simić S., Jugoslavija i Vatikan, Zagreb 1937.
- Slovenski biografski leksikon, zv. 1—10, Ljubljana 1925—1967.
- Slodnjak A., Pregled slovenskega slovstva, Ljubljana 1934.
- Smith-Pavelić A., Dr. Ante Trumbić, Problemi hrvatsko-srpskih odnosa, München 1959.

- Smoldaka J., Nacrt jugoslovenskog ustava, Zagreb 1920.
- Stiplovšek M., Razcepljenost strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem od 1918. do 1929. in prvo prizadevanje Partije za enotno delavsko fronto, Pot slovenskega delavstva v delavsko enotnost, Ljubljana 1982.
- Stojanović N., Srbija i jugoslovensko ujedinjenje, Beograd 1939.
- Strugar V., Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914—1918, Zagreb 1963.
- Strugar V., Socijaldemokratija i stvaranje Jugoslavije, Beograd 1965.
- Stvaranje jugoslovenske države 1918, zbornik radova, Beograd 1983.
- Šepić D., Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje 1914—1918, Zagreb 1970.
- Šišić F., Jadransko pitanje na Konferenciji mira u Parizu, Zagreb 1920.
- Šišić F., Jugoslovenska misao, Beograd 1937.
- Škerbec M., Pregled novodobnega katoliškega gibanja, I—II, Cleveland 1967.
- Šuklje F., Iz mojih spominov, I—III, Ljubljana 1926—1929.
- Šuklje F., Sodobniki mali in veliki, Ljubljana 1933.
- Šušteršič I., Moj odgovor, Ljubljana 1922.
- Trunk M., Spomini, Celje 1950.
- Tuma H., Iz mojega življenja, Ljubljana 1937.
- Vošnjak B., Jugoslovenski odbor (1915—1918), Beograd 1940.
- Ude L., Slovenci in jugoslovenska skupnost, Maribor 1972.
- Ušeničnik A., Izbrani spisi, I—IV, Ljubljana 1939—1940.
- Valiani L., La dissoluzione dell'Austria-Ungheria, Milano 1946.
- Vidmar J., Kulturni problem slovenstva, Ljubljana.
- Vinaver V., Jugoslavija i Mađarska 1918—1933, Beograd 1971.
- Vilfan S., Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961.
- Vlajčić G., Jugoslovenska revolucija i nacionalno pitanje, Zagreb 1984.
- Vošnjak B., U borbi za ujedinjenu državu, Beograd 1928.
- Vošnjak B., Tri Jugoslavije, Ljubljana 1939.
- Vučković M., Istorija zadružnog pokreta u Jugoslaviji 1918—1941, Beograd 1966.
- Vujović D., Ujedinjenje Crne Gore i Srbije, Titograd 1962.
- Vujović D., Crnogorski federalisti 1918—1929, Titograd 1981.
- Wohinz-Kacin M., Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921—1928, I—II, Ljubljana 1978.
- Zečević M., Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917—1921. godine, Beograd 1973 (Maribor 1974, slovenski prevod).
- Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979.
- Zwitter F., (V. Bogdanov, J. Šidak), Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Ljubljana 1962.
- Živojinović D., Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917—1919, Beograd 1970.
- Živojinović D., Vatikan i prvi svetski rat 1914—1918, Beograd-Cetinje 1978.
- Živojinović D., Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države 1914—1920, Beograd 1980.

2. Pomembnejše razprave in članki iz tiska in periodike

- Bastajić K., Jugoslovenska demokratska liga i njeni prethodnici, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 3—4, 1964.
- Bastajić K., Hrvatski sabor i Jugoslovenski odbor, Jugoslovenski odbor u Londonu, Zagreb 1966.
- Baš F., Muzeji, galerije, arhivi in spomeniško varstvo v Sloveniji 1918—1938, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939.
- Baš F., Koroški plebiscit, Ob tridesetletnici, Nova obzorja, III, Maribor 1950.
- Biber D., Jugoslovenska ideja in slovensko narodno vprašanje v slovenski publicistiki med balkanskimi vojnama v letih 1912—1913, Istorija XX veka, Zbornik radova I, Beograd 1959.
- Blaznjak J., Slovenačke osnovne škole, Narodna Enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, urednik S. Stanojević, knj. IV, Zagreb 1929.
- Bogataj L., Uprava v Sloveniji od prevrata do izvršitve vidovdanske ustave, Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928.

- Bogdanov V., Starčevićeva stranka prava prema oslobođenju i ujedinjenju južno-slavenskih naroda u toku prvog svjetskog rata, Jugoslavenski odbor u Londonu, Zagreb 1966.
- Cankar I., Slovenska narodna kulturna organizacija, Nova Evropa, br. 17. 11. junija 1923.
- Brejc J., Od prevrata do ustave, Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928.
- Cankar I., Očišćenje i pomlajenje, Zgodovinski arhiv KPJ, V, Beograd 1951.
- Cvetković S., Savez socijalističke omladine Jugoslavije (SSOJ), Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova IV, Beograd 1967.
- Čermelj L., Društveno življenje v Slovenskem primorju med obema vojnama, Obzornik, V/1950.
- Čulinović F., Nacionalno pitanje i ustavi stare Jugoslavije, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 3—4, 1962.
- Davidović Lj., Formiranje zajedničke vlade za Kraljevstvo SHS, Pravda, 8—11. aprila 1938.
- Demetrović J., Radičevština, Demokratija, 18. decembra 1920.
- Dolenc M., Slovenci i zakonodavstvo, Nova Evropa, knj. VII, št. 3, 21. januarja 1923.
- Dolenc I., Dr. Janez Evangelist Krek, Koledar družbe sv. Mohorja, Celovec 1919.
- Dolenc I., Razvoj jugoslovanske misli pri Kreku, Čas, 1, XX, Ljubljana 1925—1926.
- Donković A., Federalizam i samouprave u Sloveniji (povodom sazivanja oblasnih skupština, Nova Evropa, št. 5, 26. februarja 1927.
- Đaković L., Formiranje »Hrvatske katoličke udruge«, Godišnjak društva istoričara BiH, XV, Sarajevo 1966.
- Ekmedžić M., Sudbina jugoslovenske ideje do 1914, Politički život Jugoslavije 1914—1945, Zbornik radova, Treći program Radio Beograda, Beograd 1978.
- Erjavec F., Majniška deklaracija, Ilustrirani Slovenec, 25, 14. junija 1925.
- Erjavec F., Delavska zbornica, Socijalna misel, 2, 1926.
- Erjavec F., K volitvam v okrožne zборе, Socijalna misel, 1, 1927.
- Erjavec F., Naše društveno življenje, Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928.
- Filipič F., Povezava nacionalnega in socialnega v dokumentih pokrajinskih konferenc Komunistične partije v Sloveniji med leti 1920—1921, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1-2, 1982.
- Filipič F., Filip Filipovič in začetki uveljavljanja komunističnega gibanja v Sloveniji, Poglavlja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919—1939, Ljubljana 1981.
- Gantar K., Naše politično časopisje, Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928.
- Gligorijević B., O nastavi na jezicima narodnosti u Vojvodini 1919—1929, Matica srpska, Zbornik za istoriju, sv. 45/1972.
- Gligorijević B., O pokušaju oktroisanja tzv. Privremenog ustava Kraljevine SHS 1919. Jugoslovanski istorijski časopis, 3—4, Beograd 1966.
- Gligorijević B., Organizacija jugoslovanskih nacionalista (Orjuna), Istorija XX veka, Zbornik radova V, Beograd 1963.
- Gligorijević B., Profašistička organizacija »Orjuna« i revolucionarni radnički pokret Jugoslavije, Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921—1924, Ljubljana 1975.
- Goršič F., O izjednačavanju zakona, Slovenski pravnik, Ljubljana, decembra 1920.
- Gosar A., Marinkovičev načrt o samoupravah, Socijalna misel 1924.
- Grahor I., Zbližanje z Bolgari, Mladina, l. III., 1926—1927.
- Grafenauer B., Slovenska Koroška v diplomatski igri leta 1919, Koroški plebiscit, Ljubljana 1970.
- Grafenauer B., Vprašanje jugoslovansko-avstrijske meje na mirovni konferenci leta 1919, Koroški zbornik, Ljubljana 1946.
- Grafenauer I., Pregled najnovije slovenačke književosti, Nova Evropa, 1. septembra 1924.
- Grafenauer I., Slovenačka književnost, Narodna Enciklopedija SHS, knj. IV.
- Gantar-Godina I., Narodno radikalno dijaštvo, ZC, 3, 1982.
- Grba M., Pokrajinska ksenofobija, Novi život, knj. V, sv. 7, Beograd 1921.

- Gustinčič D., Dr. Antun Korošec, Yougoslavia, II, N—17, et 18, Geneve, 15. novem-ber 1918.
- Hinterlehner K., Vprašanje univerz v Jugoslaviji (s posebnim ozirom na ljubljansko vseučilišče), Ljubljanski zvon, št. 6—7, Ljubljana 1925.
- Hohnjec J., O novi ustavi naše države, Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928.
- Hrabak B., Oktobarska revolucija i stvaranje Jugoslavije, Pregled, Sarajevo 1967, 11—12.
- Ilešič F., Slovenački autonomizam, Misao, sv. 98, 1923.
- Jakovčev G., Sokolska organizacija i stvaranje prve zajedničke države Južnih Slovena 1863—1918. godine, Stvaranje jugoslovenske države 1918, Zbornik radova podnetih na naučnom skupu u Iloku od 16—19. maja 1979, Beograd 1983.
- Janković D., Ženevska konferencija o stvaranju jugoslovenske zajednice 1918. godine, Istorija XX veka, Zbornik radova V, Beograd 1963.
- Janković D., Društveno-politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), Istorija XX veka, Zbornik radova I, Beograd 1959.
- Janković D., Još o Ženevskoj konferenciji o stvaranju jugoslovenske zajednice 1918, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad 1966.
- Janković D., Oko unitarnog ili federalnog uređenja prve zajedničke jugoslovenske države 1918, Zbornik radova podnetih na naučnom skupu u Iloku od 16—19. maja 1979, Beograd 1983.
- Janković D., Niška deklaracija (nastajanje programa jugoslovenskog ujedinjenja u Srbiji 1914. godine, Istorija XX veka, Zbornik radova X, Beograd 1969.
- Janković D., Vidovdanski ustav, Iz istorije naroda Jugoslavije 1918—1941, Beograd 1958.
- Janković D., Ideja unitarizma i federalizma pre stvaranja prve jugoslovenske države, Zbornik radova: Federalizam i nacionalno pitanje, Beograd 1971.
- Janjić V., O kancelaragrafu, Novi život, knj. 6, sv. 3, V, Beograd 1921.
- Jarc E., Iz zgodovine majniške deklaracije, Čas, XXI, Ljubljana 1928.
- Jeglič A. B., O razdoru v SLS, Slovenec, 26. novembra 1917.
- Jovan J., Glavne produktivne sile v gospodarstvu Slovenije, Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928.
- Kapidžić H., Pokušaji ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918, Pregled, 1—2, Sarajevo 1965.
- Kapidžić H., Rad Narodnog vijeća BiH u nov.—dec. 1918., Glasnik arhiva i društava ar. radnika, t. III, Sarajevo 1963.
- Kavčnik I., O ujedinjenju prava, Slovenski pravnik, 1—4, Ljubljana, avgusta 1920.
- Kermauner D., O radikalizaciji in demokratizaciji slovenske politike v letu 1917, Dialogi, 6, Maribor 1967.
- Kermauner D., O pozabljeni »socialistični levici« v mariborskem volilnem okrožju l. 1920, JIČ, 3—4, 1967.
- Kermauner D., Oktobrska revolucija in Slovenci, Materiali z znanstvenega posvetovanja ob 50-letnici oktobrske revolucije in 30-letnici ustanovnega kongresa KP Slovenije, Ljubljana 1967.
- Kermauner D., O socialističnem zanikanju narodnega vprašanja v Kraljevini Jugoslaviji, Naši razgledi, št. 1, 14. januarja 1967.
- Kermauner D., Odmevi oktobrske revolucije pri Slovencih v letih 1917—1921, Nova obzorja, 10, 1957.
- Kermauner D., Pravica samoodločbe slovenskega naroda pred sodiščem, Svobodna mladina, 1. I, št. 1—2, 1928.
- Kermauner D., Delavsko gibanje v slovenskem življenju, Sodobnost, l. VII, Ljubljana 1939.
- Kiowsky R., Revolucionarno obdobje v Slovenski Krajini (Prekmurju) po prvi svetovni vojni, Prekmurški Slovenci v zgodovini, Murska Sobota 1961.
- Klopčič F., Odmevi oktobrske revolucije v Sloveniji l. 1917—1920, Svobodna pota, 2/1957.

- Klopčič F., Još u broju komunističkih poslanika izabranih u Konstituenti 1920. godine, JIČ br 3, 1965.
- Kralj A., Iz zgodovine slovenskega združništva, Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928.
- Kranjec S., Slovenci na poti v Jugoslavijo, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939.
- Kranjec S., Slovenci v Jugoslaviji, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939.
- Kranjec S., Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije, Z.Č., 1, XVI, Ljubljana 1962.
- Kreft I., Mesto partije v slovenskem političnem življenju, Prekmurski Slovenci v zgodovini, M. Sobota 1961.
- Kreft I., Slovenske meščanske stranke v boju proti progresivnemu gibanju med dvema vojnama, Ljudska pravica, 13, Ljubljana 1952.
- Koblar F., Slovenska književnost v zadnjih desetih letih, Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928.
- Koblar F., Narodno gledališče, Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928.
- Korunić P., Jugoslavenska ideja u hrvatskoj i slovenačkoj politici za revolucije 1848—1849. godine, Radovi JAZU, vol. 14(1), Zagreb 1981.
- Kresal F., Nastanek in razvoj socialne politike na Slovenskem do 1941, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1-2, 1982.
- Kresal F., Socialno-politični in materialni položaj delavstva v Sloveniji 1921—1925, Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921—1924, Ljubljana 1975.
- Košak V., Jugoslovansko-bolgarsko zedinjenje, Mladina, 1. III, 1926—1927.
- Košak V., K vprašanju Makedonije, Mladina, 1. IV, 1927—1928.
- Kovačič F., Prekmursko vprašanje, Slovenec, 26. avgusta 1919.
- Kokolj M., Prekmurje v prevratni dobi 1918—1919, Svet ob Muri, 2, 1957.
- Krizman B., Pitanje međunarodnog priznanja jugoslovanske države 1919. godine, Istorija XX veka, Zbornik radova III, Beograd 1962.
- Krizman B., Osnivanje Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918, Historijski zbornik, 1-4, Zagreb 1954.
- Krizman B., Stvaranje jugoslovenske države, Historijski pregled, 3-4, Zagreb 1958.
- Krizman B., Nekoliko podataka o stvaranju Jugoslavije, Arhivist 1. 1962.
- Krizman B., Austrougarska diplomacija u danima raspadanja Dvojne Monarhije 1918. godine, Historijski pregled 1, Zagreb 1962.
- Krizman B., Početak rada Narodnog vijeća SHS u Zagrebu 1918. godine, Historijski pregled, 2, Zagreb 1954.
- Krizman B., Predstavnici predsjedništva Narodnog vijeća SHS u Budimpešti, Beču i Pragu 1918. godine, Historijski zbornik X, Zagreb 1957.
- Krizman B., Formiranje prve jugoslovenske vlade i likvidacija Jugoslovenskog odbora, Zbornik, knj. 5, Sl. Brod, 1967.
- Krizman B., Jadransko pitanje na Pariskoj mirovnoj konferenciji (28. jun 1919—9. decembar 1919), Istorija XX veka, Zbornik radova VII, Beograd 1965.
- Kuhar A., Poglavlje iz tragedije Koroških Slovencev, Koledar svobodne Slovenije, Buenos Aires 1969.
- Lukan W., Janez Ev. Krek in slovensko nacionalno vprašanje, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1-2, 1982.
- Lukman F., Slovenska znanstvena literatura, Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928.
- Lah R., Vprašanje kmetijskih zbornic, Socijalna misel, 1. 1926.
- Lah I., Nekaj misli o slovenščini in srbohrvaščini, Njiva, 1-2, 1921.
- Lukman F. K., Univerza, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939.
- Lukman F. K., Znanost, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939.
- Melik A., Ob desetletnici univerze v Ljubljani, Ljubljanski zvon, 1. XLIX, št. 8, Ljubljana 1929.
- Maček-Predavec, HRSS prema monarhiji, federalizmu in sporazumu, Slobodni dom, 3. decembra 1924.

- Marjanović J., Političke partije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1921—1929, Iz istorije Jugoslavije 1913—1941, Beograd 1958.
- Matković H., Svetozar Pribičević u. 1918. g., Zbornik Historijskog instituta Slavonije, Sl. Brod 1968.
- Marolt M., Likovna umetnost pri Slovencih od l. 1918 do l. 1928, Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928.
- Marković B., Naše narodno ujedinjenje, Beograd 1938.
- Marković L., Treba li ukinuti ili reformisati pokrajinske uprave, Novi život, I, knj. 2, Beograd 1920.
- Marković L., Dva pravca ili dve ideje, Novi život, Beograd 1920.
- Marković L., Pokrajinsko uređenje po nacrtu g. Protića, Novi život, knj. 2, sv. 3, 28. avgusta 1920.
- Marković L., Radikalsko-demokratski sporazum, Novi život, knj. 7, 1921.
- Marković L., Razlaz Stojana Protića i dr. Milenka Vesnića, Politika 6-9, januar 1936.
- Melik V., Ob desetletnici univerze v Ljubljani, Ljubljanski zvon, št. 7, Ljubljana 1929.
- Melik V., Delavske stranke na volitvah 1920—1927, Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921—1924, Ljubljana 1975.
- Melik V., Izid volitev v konstituanto leta 1920, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, III, Ljubljana 1962.
- Melik V., Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, III, Ljubljana 1982.
- Mikuž M., Razvoj slovenskih političnih strank (1918. do zač. 1929) v stari Jugoslaviji, ZČ, XIX, Ljubljana 1955.
- Mikuž M., Slovenski klerikalizem.
- Murko M., Slovenački književni jezik, Nova Evropa, knj. V, br. 5, 11. junija 1922.
- Murko M., Slovenačko pitanje. Nova Evropa, knj. V, br. 5, 11. junija 1922.
- Nečak-Lūk A., Opis položaja mađarske narodne manjšine v Prekmurju v obdobju od 1918. do 1945. Z. Č., l. 35, št. 3, Ljubljana 1981.
- Nečak-Lūk A., Čačinović R., Politični in socialni razvoj Prekmurja med obema vojnama, Prekmurski Slovenci v zgodovini, Zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja, Murska Sobota 1961.
- Natlačen M., Oblastne samouprave v Sloveniji, Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928.
- Ninčić M., Novi ustav i političke stranke, Novi život, knj. V, sv. 12, 19. jul 1921.
- Paulova M., Kongres potlačenih narodnosti Rakouska-Uherska v Rime 1918, Naše politika, 3, Praha 1926.
- Paulova M., Počátky vnitřního odboje u Slovinců a Čechů za světové války 1914—1918, Časopis Národního muzea, Praha 1931.
- Perovšek J., Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve neodvisne delavske stranke Jugoslavije (december 1922—april 1923) ZČ, 1984, 1-2, 5—27.
- Petrović N., Zajednički austro-ugarski kabinet i jugoslovensko pitanje 1912—1928, Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, Beograd 1967.
- Pitamic L., Slovenački »problem«, Nova Evropa, knj. VII, br. 3, 21. januarja 1923.
- Pivec M., Programi političnih strank in statistika volitev, Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928.
- Pivec M., Kronološki pregled glavnih dogodkov, Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928.
- Pivko L., Proti Avstriji, Maribor 1923.
- Pleterski J., Razvoj Slovencev pred prvo svetovno vojno, Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, Beograd 1967.
- Pleterski J., Jugoslovanski problem pri Vseslovenski ljudski stranki do leta 1917, Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske i stvaranja jugoslovenske države, Zagreb 1969.
- Pleterski J., Slovenska Koroška pred prvo svetovno vojno, Koroški plebiscit, Ljubljana 1970.

- Pleterski J., O nekaterih vprašanih slovenske politične zgodovine v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno, *Zgodovinski časopis* 1979.
- Pleterski J., Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje, *ZČ*, XXII. Ljubljana 1963.
- Pleterski J., Istorijski razlozi postojanja SFRJ, *Socijalizam*, 1. 1984.
- Pleterski J., Koroški Slovenci pred prvo svetovno vojno, *Koroški plebiscit*, Ljubljana 1970.
- Pleterski J., O prvinah in o značaju plebiscitne odločitve, *Koroški plebiscit*, Ljubljana 1970.
- Pleterski J., Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med prvo svetovno vojno, *ZČ*, XXIV, 3-4, Ljubljana 1970.
- Pleterski J., Slovenačke političke stranke u prvom svetskom ratu i jugoslovensko pitanje, *Politični život Jugoslavije 1914—1945*, Treći program Radio Beograda, Zbornik radova, Beograd 1973.
- Poljanec L., Slovenačko školstvo, nakon ujedinjenja, *Nova Evropa*, br. 7-8, 1. septembra 1924.
- Presl M., *Stručno školstvo u Sloveniji*, *Nova Evropa*, br. 7 i 8, 1. september 1924.
- Prunk J., Škof Jeglič politik, *Kronika I-III*, Ljubljana 1970—1971.
- Prunk J., Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1-2, 1982.
- Prunk J., Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XI-XII, Ljubljana 1971—1972.
- Prunk J., Dialog med komunisti in krščanskimi socialisti v Sloveniji med obema vojnama, *Internationales Kulturhistorisches Simposyon Mogersdorf*, No 11, Eisenstadt 1981.
- Prunk J., ZDL (Savez radnog naroda) za opštinske izbore u Ljubljani 1921, *Prilozi za istoriju socijalizma*, knj. 8, Beograd 1971.
- Rozman F., Odnos Jugoslovanske socialno-demokratske stranke do nacionalnega vprašanja, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1-2, 1982.
- Saje F., *Revolucionarna gibanja kmečkega ljudstva v Sloveniji 1917—1919*, *Materiali z znanstvenega posvetovanja ob 50-letnici oktobrske revolucije in 30-letnici ustanovnega kongresa KP Slovenije*, Ljubljana 1967.
- Skubic Š., *Javna dela, Slovenci v desetletju 1918—1928*, Ljubljana 1928.
- Slokar I., *Valutne razmere, devizna politika in bankarstvo, Slovenci v desetletju 1918—1928*, Ljubljana 1928.
- Smoldaka J., *Sastav prve jugoslovenske vlade, almanah — Nova riječ*, 1940.
- Stanković Dj., *Administrativna podela Kraljevine SHS*, *Istorijski glasnik*, 1-2, 1981.
- Stanković Dj., *Neuspeh Stojana Protića u okupljanju političkih snaga radi rešavanja hrvatskog pitanja 1921*, *Istorijski glasnik*, 1. 1971.
- Steska V., *Cerkvene razmere, Spominski zbornik Slovenije*, Ljubljana 1939.
- Steska H., *K vprašanju organizacije naše države*, *Slovenski pravnik*, 1. XXXIV, št. 1-4, Ljubljana, april 1920.
- Steska V., *Cerkvene zadeve, Slovenci v desetletju 1918—1928*, Ljubljana 1928.
- Stergar J., *O narodno-radikalni struji in o društveni dejavnosti pred prvo svetovno vojno*, *ZČ*, 1979.
- Stulli B., *Od majske deklaracije do januarskog memoranduma Jugoslovenskog kluba — Prilog historiji 1918-te u našim krajevima*, *Pregled*, Sarajevo 1958.
- Šepić D., *Oktobarska revolucija i jugoslovensko pitanje u Austrougarskoj 1917/1918*, *Historijski zbornik*, 11-12, Zagreb 1958—1959.
- Šepić D., *Srpska vlada, Jugoslovenski odbor i pitanje kompromisne granice s Italijom*, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3, Beograd 1964.
- Šepić D., *Slovenci i tajni londonski pakt*, *Primorski dnevnik*, 16. maj 1965.
- Šepić D., *Raspad Austro-Ugarske i Trst*, *Jadranski zbornik*, 2, 1957.
- Švabić S., *Desetogodišnjica dolaska srpske vojske u Ljubljani i Zagreb*, *Politika*, 3. novembar 1928.
- Šorn J., *Narodni svet u Ljubljani i njegov Gospodarski odsek, Stvaranje jugoslovenske države, 1918*, Beograd 1983.

- Terseglav F., Mi in marksistični komunizem; in A. Gosar, Cilj in pota krščanskega socializma, Socijalna misel, 1922.
- Tomšič I., Problemi sodobnega meddržavnega plebiscita in koroški plebiscit, Ljubljana 1970.
- Tomšič I., Razpad Avstro-Ogrske in nastajanje slovenske državnosti, Naši razgledi, Ljubljana, 7. november 1969.
- Trstenjak D., Uprava v Sloveniji, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939.
- Trgovčević Lj., Za federativnu državu, Politika, 3. januar 1981.
- Trgovčević Lj., J. Cvijić o ujedinjenju Jugoslovena 1914—1915, Naučno delo Jovana Cvijića, Naučni skupovi Srpske akademije nauka i umetnosti, knj. 11, Beograd 1982.
- Turk J., Prosveta, (a) šolstvo, Spominski zbornik Slovenije.
- Ude L., Majniška deklaracija 1917—1967, Naši razgledi, 27. maja 1967.
- Ude L., Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903—1914, Jugoslovanski narodi pred prvi svetski rat, Beograd 1967.
- Ude L., Boj za Maribor in Štajersko Podravje leta 1918/1919, ZČ, Ljubljana 1961.
- Ude L., Naši pogledi na koroški plebiscit pred 30 leti, Koledar Slovenske Koroške, Celovec 1950.
- Ude L., Značilnost volilnega boja in današnji notranje-politični položaj v svitu borbe za samostojno združeno Slovenijo, Mladina, 1927/1928.
- Ude L., Deklaracijsko gibanje na Slovenskem, Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslovenske države, Zagreb 1969.
- Uratnik F., Socijalno skrbstvo in socijalna zakonodaja, Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928.
- Ušeničnik A., Slovenačka naučna kultura, Nova Evropa, br. VII i VIII, 1. septembra 1924.
- Ušeničnik A., Katoliško gibanje, Čas, Ljubljana 1929/1930.
- Velikonja N., Razvoj šolske uprave, Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928.
- Vodušek B., Etika in politična misel Slovencev, Križ na gori, II, let. 1925/1926.
- Vošnjak B., Les origines du royaume des Serbes, Croates et Slovenes, Revue des sciences politiques, t. LXI, 15. IV Paris 1919.
- Vošnjak B., Oblast u okrug, Novi život, knj. V, sv. 8, Beograd 1921.
- Zečević M., Majniška in Krfska deklaracija 1917, Naši razgledi, Ljubljana, 4. november 1967.
- Zečević M., Slovenska ljudska stranka pred stvaranje Kraljevine SHS 1917—1918, Istorija XX veka, Zbornik radova IX, Beograd 1968.
- Zečević M., O izvorima i literaturi za istoriju Slovenske ljudske stranke, JIČ, 1-4, Beograd 1967.
- Zečević M., Slovenačke političke stranke prema stvaranju jugoslovenske države, politički život Jugoslavije 1914—1945, sveske Trećeg programa Radio Beograda, Zbornik radova, Beograd 1973.
- Zečević M., Slovenska ljudska stranka prema najvažnijim pitanjima unutrašnjeg uredjenja Kraljevine SHS do marta 1919. godine, Istorija XX veka, Zbornik radova, Beograd 1973.
- Zečević M., Slovenačke političke stranke i koroško pitanje 1918—1920. JIČ, 1-2, Beograd 1980.
- Zečević M., Slovenci u politici između dve jugoslovenske države (29. oktobar — 1. decembar 1918), ZČ, Ljubljana 1981.
- Zečević M., Nekoliko pitanja istoriografiji o jugoslovenskom ujedinjenju, ZČ, Ljubljana 1979.
- Zečević M., A New Outlook on the Formation of the Yugoslav State in 1918, Socialist Thought and Practice, Belgrade, apr. 1981.
- Zečević M., Cinioci stvaranja jugoslovenske države 1918, Marksistička misao, 6, Beograd 1983.
- Ziherl B., Fašizem in revolucionarno delavsko gibanje, Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921—1924, Ljubljana 1975.

- Zorn T., Nekaj nadržbnosti o dejavnosti Kartner Heimatdiensta pred plebiscitom 1920. leta, Kronika, št. 3, Ljubljana 1968.
- Zorn T., Manjšinsko šolstvo v Prekmurju (historični oris), Gradivo za pogled na družbeno-politično motivacijo dvojezičnega šolstva, Dokumentacija Inšt. za narodnostna vprašanja, Ljubljana 1970.
- Zwitter F., Narodnost in politika pri Slovencih, ZČ, I, Ljubljana 1947.
- Zwitter F., Prva koncepcija slovenske zgodovine, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, XX, Ljubljana 1939.
- Zwitter F., Illyrisme et le sentiment yougoslave, Le Monde Slave, N.S.X., t. II, Paris 1933.
- Zwitter F., Slovenski politični preporod XIX stoletja v okviru evropske nacionalne problematike, ZČ, XVIII, Ljubljana 1964.
- Žerjav G., Jugoslovanski dijaški kongres, Omladina, I, Ljubljana 1904/1905.

Seznam kratic

- A-IZDG — Arhiv Instituta zgodovine delavskega gibanja
A-SANU — Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti
DASSIP — Diplomatski arhiv Saveznog sekretarijata inostranih poslova
DKRB — Delavsko-kmečki republikanski blok
DS — Demokratska stranka
DSSS — Delavska socijalistična stranka za Slovenijo
GOSPJ — Glavni odbor SPJ
HPS — Hrvatska pučka stranka
HRSS — Hrvatska republikanska seljačka stranka
HSS — Hrvatska seljačka stranka
JAZU — Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
JDS — Jugoslovenska demokratska stranka
JMO — Jugoslovenska muslimanska organizacija
JSDS — Jugoslovenska socijaldemokratska stranka
JSZ — Jugoslovenska strokovna zveza
KDZ — Kmečko-delavska zveza
KPJ — Komunistična partija Jugoslavije
NDSJ (NRPJ) — Neodvisna delavska stranka Jugoslavije
(Nezavisna radnička partija Jugoslavije)
NLS — Narodna ljudska stranka
NRS — Narodna radikalna stranka
NSS — Nezavisna seljačka stranka
NUK — Narodna in univerzitetna knjižnica
ORJUNA — Organizacija jugoslovenskih nacionalista
PAM — Pokrajinski arhiv Maribor
SANU — Srpska akademija nauka i umetnosti
SAZU — Slovenska akademija znanosti in umetnosti
SDK — Seljačko-demokratska koalicija
SDS — Samostalna demokratska stranka
SDSJ — Socijal demokratska stranka Jugoslavije
SKOJ — Savez komunističke omladine Jugoslavije
SLS — Slovenska ljudska stranka
SKS — Samostojna kmetijska stranka
SKRS — Slovenska kmečka republikanska stranka
SPJ — Socijalistička partija Jugoslavije
SRPJ(k) — Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista)
SRS — Slovenska republikanska stranka

- SSDLJ — Socijalistična stranka delavnega ljudstva
- SSJ — Socijalistička stranka Jugoslavije
- SSOJ — Savez socijalističke omladine Jugoslavije
- SZJ — Socijalistička zajednica Jugoslavije
- URSSJ — Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije
- VLS — Vseslovenska ljudska stranka
- ZDL — Zveza delavnega ljudstva
- ZDŽD — Zveza delavskih žena in deklet
- ZKG — Zgodovina katoliškega gibanja
- ZS — Zgodovina Slovencev

Seznam osebnih imen

- Adler, dr Viktor 32
Albreht, Fran 251
Aleksander Karadorđević 91, 101, 162,
164, 165, 178, 179, 181, 184, 186, 187,
206, 230, 232
Aleš, F. 209
Akšamović 229
Andrejka, R. 247
Anin, Dragotin 142
Apih, I. 36
Avramović 95
Ažman, dr. 105
- Barac, Fran 77
Baš, Franjo 255
Bauer, Anton 229
Bauer, Oto 172
Benkovič, dr. Ivan 79
Bernot, Zvonimir 102, 129, 130, 132, 134
Besednjak, Engelbert 81, 84
Bezjak, J. 218, 219, 234
Biber, Dušan 61, 137
Bilimović, A. 247
Blaznik, Pavle 246
Bleiweis, Janez 240
Bogataj, L. 119, 182, 185, 186, 187, 215
Bogdanov, Vasa 36
Borko, B. 250, 251, 252
Božič, Ivan 160
Brandner, A. 108, 109
Breclj, A. 214
Brejc, Janko 38, 78, 82, 179, 181, 185, 187,
190, 210
Breznik, A. 249
Brodar 93
Budisavljević, Srdan 46
Bukšeg, Vilim 123, 180
- Cankar, Ivan 29, 34, 37, 55, 58, 65, 66,
67, 121, 237, 238, 246, 247, 250, 252
Cankar, Izidor 78, 126, 177, 178, 180, 181,
222, 241
Cividini, S. 105
- Clam-Martinić 45
Cvetković, Slavoljub 136, 139, 140
Cvijić, Djuka 142
Cvijić, Jovan 165
- Ćirković, Sima 160
Ćurčin, Milan 226
- Čačinović, Rudolf 119
Čibej, F. 245
Čobal, Melhijor 129, 131
Čulinović, Ferdo 159, 161, 162, 164, 166,
168, 170, 181
- Davidović, Ljubomir 82, 89, 91, 107, 110,
123, 133, 168, 204, 226, 232
Dedijer, Vladimir 160
Demetrović, Juraj 172
Derganc, F. 245
Dermota, Anton 63, 65, 221
Deržič, Ivan 108, 109, 110
Dimitrijević, M. 168
Divac, Nedeljko 131, 135
Dolenc, Jože 150, 209
Dolenc, Metod 170, 196, 199, 243, 244, 247
Donković, A. 210
Drašković, Milorad 117
Drofenik, Josip 94, 96, 204
- Ekmedžić, Milorad 160, 166
Erjavec, Fran 12, 13, 14, 16, 18, 20, 23,
25, 29, 33, 38, 50, 53, 79, 80, 84, 89, 93,
94, 109, 113, 116, 154, 162, 167, 176, 180,
183, 193, 200, 201, 202, 219, 222, 234, 235,
236, 239, 240, 241, 246
Eržen 135
- Fabijančić, Vladislav 131, 141, 142
Felician, K. 131
Ferjančić 58

- Filipič, France 117, 124, 125, 139, 141, 142, 143, 144, 147, 148, 149, 150, 151
 Filipović, Filip 124, 125, 139
 Finžgar 247
 Fon, Josip 79
 Frank, Josip 44
 Furlan, N. 123
- Gantar, Kajetan 114, 116, 154, 234
 Gestrin, Ferdo 21, 36, 65
 Gligorijević, Branislav 7, 90, 117, 118, 119, 161, 162, 164, 165, 167, 168, 189, 204, 206, 225
 Golouh, Rudolf 127, 129, 130, 133, 134, 178
 Goršič, F. 193
 Gosar, dr. Andrej 79, 81, 82, 84, 202, 247
 Gostinčar, Jože 22, 79, 81
 Grafenauer, Bogo 29
 Grafenauer, Franc 79, 106
 Grafenauer, Ivan 246, 250
 Grahor, Ivan 196, 209
 Gantar-Godina, Irena 30
 Grba, Milan 192
 Gregorič, Simon 16, 79
 Gruden, Igo 251
 Gustinčič, Dragotin 123, 134, 142, 145, 146, 147, 177
- Hartner 119
 Hinkovič, Hinko 163
 Hinterlehner, K. 233
 Hohnjec, Josip 190, 191
 Horvat, Rudolf 168
 Hribar, Ivar 57, 89, 176, 178, 198
- Ilešič, dr. Fran 36, 55, 233, 242
 In Der Maur, Gilbert 87
 Išek, Tomislav 98
 Ivanič, M. 142, 151, 152
- Jalen, J. 252
 Jakovčev, Gojko 55
 Janičijević, Miroslav 233, 234
 Jankovič, Dragoslav 36, 41, 44, 48, 104, 164, 165, 168, 200
 Janjič, Vojislav 106
 Jarc, Eugen 79
 Jeglič, Anton Bonaventura 42, 44, 47, 76, 77, 81—84, 87, 90, 96, 112, 177, 199, 229, 230
 Jeraj, J. 245, 247
 Jovan, Janko 214
 Jovanović, Jovan-Pižon 96, 104, 106, 110, 163
 Jovanović, Ljuba 96
- Jovanović, Slobodan 166, 200, 201
 Jovanović, Vojislav 95
- Kacin-Wohinz, Milica 140, 227
 Kaiser 129
 Kapidžić, Hamdija 47
 Kardelj, Edvard-Sperans 12, 21, 25, 26, 29, 30, 34, 54, 58, 65, 218, 257
 Karl, Habsburški 178
 Kavčnik, I. 193
 Kermauner, Dušan 11, 13, 21, 30, 32, 36, 37, 42, 66, 78, 99, 113, 121, 128, 149, 178, 196, 253
 Kette, Dragotin 238
 Ketteler, škof 18
 Kidrič, France 250
 Klekl, Josef 118, 119
 Klemenčič, Lovro 101, 123, 131, 132, 134, 141, 142
 Klinar, kanonik 83
 Klopčič, France 122—126, 139, 140, 149, 151
 Koblar, France 154, 239, 247, 249, 251, 252, 255, 256
 Kogoj, Marij 249
 Kolar, J. Ivan 61
 Kopač, Janez 129
 Korač, Vitomir 123, 127, 135, 180
 Koren, P. 131
 Korošec, dr. Anton 23, 27, 38, 43—45, 49—52, 57, 73, 76—82, 86, 87, 89, 92, 93, 96, 101, 105, 107, 113, 117, 149, 151, 164, 165, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 189, 190, 194, 195, 196, 204—209, 211, 216, 226, 232, 242
 Korun, dr. Milan 129—131
 Korunič, Petar 36
 Kos, Franc 246
 Kos, Janko 248
 Kos, Milko 246
 Kosovel, Srečko 249
 Košak, V. 196, 209
 Kotnik, Janko 37
 Kovačič, Fran 119, 246
 Kozak, Juš 252
 Kramer, dr. Albert 75, 77, 89, 92, 180, 181, 189, 190, 207, 225
 Kralj, Anton 21, 22
 Kralj, Janko 81
 Kranjc, C. 256
 Kranjec, Mirko 117
 Kranjec, Silvo 41, 77, 222
 Kreft, Ivan 78, 95, 117
 Kremenšek, Slavko 78, 139, 140
 Kremžar 84
 Krek, G. 246
 Krek, Janez Evangelist 21, 22, 25, 26, 38—45, 55, 56, 73, 79, 82, 86, 173—176, 240

- Kresal, France 138, 139, 140, 142, 151
 Kristan, Anton 101, 122—126, 132, 133,
 178, 179, 181
 Kristan, Etbán 63, 64, 127, 129, 172, 173,
 178
 Krizman, Bogdan 48, 164, 165
 Krnjević, dr. Juraj 102
 Kuhar, Š. 119
 Kulovec, dr. Fran 242
 Kukovec, Vjekoslav 27, 114, 124, 180
 Kumanudi, dr. Kosta 166
 Kušar 97
- Lah, Ivan 233
 Lapčević, Dragiša 129, 134
 Leon XIII. 15, 18, 80
 Lemež, Milan 65
 Lenard, dr. Leopold 41, 104, 105
 Leskovar, dr. Josip 210
 Levičnik, Alfred 83
 Levstik, Fran 242
 Liška, J. 139
 Lončar, Dragotin 36, 101, 113, 114, 221,
 222, 246
 Lueger, dr. K. 18
 Lukač, Dušan 143, 144, 145, 146, 147
 Lukan, dr. 91, 105
 Lukan, Walter 41, 43
 Lukman, F. K. 154, 232, 233, 234, 238,
 244, 245, 246
- Mac Donald, Ramsey 201
 Maček, dr. Vljako 100, 101
 Mahnič, Anton 15—18, 23, 25, 27
 Makuc, Ivan 133, 149
 Mal, I. 36
 Mal, J. 246
 Malešič, M. 252
 Marković, Boža 90, 163
 Marković, dr. Lazar 77, 104, 166, 167,
 190, 244
 Marković, Sima 142, 145, 146
 Marolt, M. 154, 234, 254
 Masaryk, T. G. 34, 62
 Matoš, Anton, Gustav 237
 Melik, Vasilij 21, 27, 28, 36, 65, 88, 89,
 99, 131, 140
 Melik, A. 233, 234
 Mesaroš, Šandor 119
 Mikuž, Metod 6, 16, 20, 79, 80, 83, 89,
 91—99, 100—102, 105, 106, 107, 110,
 115, 117, 123—125, 129—133, 135, 136,
 139, 140, 142, 147, 148, 151, 154, 179,
 199, 221, 222, 253
- Milenković, Toma 127—133, 136—138,
 207
 Milkić, I. 140
 Milojković, Zivota 134
 Missija, dr. Jakob 15, 16
 Moškerc, Mihael 80
 Mrmolja, Ivan 94
 Mrvič, I. 140
 Murko, Matija 221, 226, 231, 242, 243
 Murn, Josip 101, 238
 Munič, Andrej 41, 104
- Natlačen, Marko 183, 210—215
 Nećak-Lük, Albina 118, 119, 224, 225
 Ninčič, Momčilo 242
 Novačan, dr. Anton 95, 99, 100, 101, 252
 Novaković, Kosta 144, 146
 Novaković, S. 145
 Nušič, Branislav 254
- Ogrin, F. 192
 Ogris, Albin 75, 247
 Ogrizović, Milan 254
 Omerović, M. 213
 Ozvald, K. 245
- Pajnič, A. 247
 Palacky, František 53
 Pašič, Nikola 50, 51, 90, 91, 95, 101, 102,
 104, 106, 107, 112, 113, 147, 162—168,
 229
 Paulova, Milada 36, 41, 62
 Pavlović, Pavle 143
 Perić, 83, 110
 Perović, Latinka 144
 Perovšek, J. 74, 99, 101, 195
 Pesek, Anton 108, 116
 Pešič, Desa 144—147, 149
 Peter, I. Karadjordjević 177
 Petejan, Josip 66, 135
 Petranović, Branko 236
 Petre, F. 233
 Petrović, P. 254
 Pichon 181
 Pišek, Franc 79
 Pítamić, dr. Leonid 243, 246
 Pivec, Melita 89, 94, 95, 96, 102, 109, 256
 Planinski, dr. 57
 Pleterski, Janko 25, 36, 37, 38, 40, 41,
 43, 44, 46, 48, 50, 56, 61, 62, 64—67,
 139, 144—146, 150, 159, 171, 172, 173,
 218, 239, 253, 257
 Podbevšek, 91, 106, 249, 250
 Podgornik, F. 171
 Pogačar, škof 14

- Pogačnik, Lovro 180, 185
 Polec, Janko 232
 Polič, dr. Ladislav 166
 Poljanec, L. 217, 221, 224, 227, 228, 231, 234
 Popović, Vasilij 196
 Povšek 79
 Pregelj, A. 214, 247
 Pregelj, Ivan 252
 Prepeluh, Albin-Abditus 34, 45, 63, 73, 94, 95, 99–103, 113, 114, 115, 122, 125, 126, 180, 186, 188, 201, 202, 221, 222
 Presl, M. 229
 Prešern, France 220, 252
 Pribičević, Milan 77
 Pribičević, Svetozar 51, 57, 89, 90, 91, 135, 164, 167, 168, 179, 180, 181, 182, 184, 186, 195, 209, 225, 226, 227, 229
 Pribičević, Valerijan 46
 Prijatelj, dr. Ivan 29, 36, 246, 250
 Protić, Stojan 162, 166, 167, 168, 188, 190, 200, 204
 Prunk, Janko 7, 18, 74, 78, 80, 82, 83, 84, 86, 92, 98, 110, 130, 139, 140, 142, 151, 253
 Pucelj, Ivan 94, 95, 96, 97, 102
 Purivatra, Atif 169

 Radić, Stjepan 55, 96, 99, 100–103, 107, 115, 116, 117, 135, 166, 168, 206, 207
 Radošević, M. 125
 Rajar 204
 Rakić, I. 98
 Ravnihar, dr. Vladimir 89–92, 106, 107, 110, 133
 Redžić, Enver 67, 172
 Remec, A.
 Remec, Bogumil 80, 81, 82, 189
 Renner, Karl 172
 Ribnikar, Alojz 89
 Rybař, Otokar 23, 24, 108
 Rogulja, dr. Peter 173, 174
 Rostohar, Mihajlo 60
 Roškar 97
 Rozman, Franc 32, 34, 62, 122, 221
 Rozman, I. 214

 Sajovic, Ivan 103, 104, 105
 Saje, Franc 139
 Sedej 133, 149
 Seidl, F. 245
 Seliškar, Tone 250
 Skaberne, dr. F. 225
 Skubic, Št. 214
 Slavić, M. 246
 Slodnjak, A. 250

 Smodlaka, Josip 90, 144, 168
 Smodej, Franc 194, 195
 Spinčić, Vjekoslav 45
 Srebrnič, Jože 233
 Stanković, Djordje 164, 167, 191, 197, 204
 Stanojević, Stanoje 196, 218
 Stanovnik, Aleš 84
 Starčević, Mile 40, 44, 56
 Stele, F. 254, 256
 Steska, Henrik 192
 Steed, W. 165
 Stiplovšek, dr. Miroslav 7, 80, 139, 142, 151, 152
 Stojadinović, Milan 96, 105
 Stojanović, Ljuba 163, 165
 Stergar, J. 30
 Strugar, Vlado 143
 Sušnik, A. 232
 Sušnik, V. 57
 Supilo, F. 163
 Svetek, F. 131

 Segedin, dr. St. 203
 Šepić, Dragovan 41, 46, 48, 104, 182
 Šidak, Jaroslav 36
 Šimrak, dr. Janko 204
 Šišić, Ferdo 174, 179, 180
 Škarja, I. 202, 203
 Škerbec, M. 21
 Šlebinger, J. 245
 Šorli, Ivo 242
 Šorn, J. 176
 Štebi, Alojz 123
 Štefanović, Emil 91, 106, 107
 Štraus, J. 131
 Štibler, M. 95
 Štukelj, C. 131, 133
 Šuklje, Fran 30, 57, 79, 175, 176
 Šurmin, Djuro 36
 Šušteršič, dr. Ivan 38, 40–45, 46, 48, 73, 78, 79, 86, 112, 113, 204

 Taaffe, Edvard 14
 Tavčar, dr. Ivan 53, 57, 89, 90, 109, 246, 247
 Terseglav, F. 83, 84
 Tominec, A. 84
 Tomšič, I. 187
 Trgovčević, Ljubinka 165
 Trifunović, Miloš 230
 Triller, Karel 53, 57, 89
 Trstenjak, Davorin 197, 198
 Trubar, Primož 55
 Trumbić, Ante 43, 50, 51, 163, 164, 168, 180

- Tuma, Henrik 63, 66, 121, 241
 Turk, E. 61
 Turk, J. 219, 228, 234, 236
- Ude, Lojze 36, 40, 42, 55, 58–61, 151,
 202, 203, 207, 208, 209, 222, 253, 254
 Ujčič, škof 84
 Ukman, V. 255
 Uratnik, F. 131, 214
 Urek, I. 97
 Ušeničnik, dr. Aleš 17, 19, 20, 21, 24, 41,
 83, 84, 245, 247
 Uzunović, Nikola 96, 108, 206, 208
- Vasiljević, Dušan 163
 Veber, Franc 245
 Velikonja, N. 225, 226, 227, 228, 233
 Vesenjak, Ivan 181
 Vesnić, Milenko 162, 189, 190
 Vester, J. 225, 227, 234, 245
 Vidmar, Josip 237, 249, 253
 Vilfan, Josip 48, 63
 Vilfan, S. 170
 Vinaver, Vuk 119
 Vlačić, Gordana 122, 143, 145, 147, 148,
 197
- Vodnik, France 253
 Vodušek, S. 85
 Vogelsang, baron Karel 18
 Vošnjak, dr. Bogomil 95, 96, 166, 220,
 241
 Vraz, Stanko 220
 Vujović, Dimo 98
 Vukičević, Velja 85, 151, 206, 207
 Vurnik, St. 234, 255
- Zečević, Momčilo 25, 41, 44, 46, 48, 49,
 51, 57, 69, 76, 81, 82, 88, 94, 98, 115,
 121, 165, 174, 176, 177, 180, 181, 183,
 186, 188–191, 198, 200, 221, 222
 Zichy, grofica 119
 Zihlerl, Boris 117, 118
 Zupanič, Niko 91, 103, 104, 105, 107
 Zorn, dr. Tone 139, 224, 225
 Zwätter, Fran 36, 40, 65
- Žerjav, dr. Gregor 51, 58, 75, 83, 88, 91,
 93, 97, 105, 111, 114, 175, 188, 209, 225,
 242
 Žitnik, dr. 79
 Žnidaršič, Anton 80
 Žorga, Marsel 142
 Župančič, Oton 247, 250, 251, 252

Vsebina

PREDGOVOR	5
---------------------	---

UVODNI DEL

OSNOVE SLOVENSKE NACIONALNE POLITIKE: KATOLIŠKI IN LIBERALNI TABOR. DELAVSKO GIBANJE DO LETA 1918	11
1. Katoliški ali klerikalni tabor. Slovenska ljudska stranka (SLS)	13
2. Slovenska liberalna buržoazija. Jugoslovanska demokratska stranka (JDS)	26
3. Slovensko delavsko gibanje in Jugoslovanska socialdemokratska stranka (JSDS)	31

SLOVENCİ IN NASTAJANJE JUGOSLOVANSKE DRŽAVE 1914—1918	36
1. Jugoslovanski pogledi in opredelitve v katoliškem taboru	38
2. Osnove in interesi jugoslovanske politike liberalne buržoazije. Razpoloženje mladine. Preporodovci	53
3. Slovenska socialna demokracija med socialnimi, nacionalnimi in internacionalnimi cilji in idejami	62

PRVI DEL

POLITIČNO IN IDEJNO VRENJE MED MEŠČANSKIMI STRANKAMI V SLOVENIJI 1918—1929	73
1. Katoliški tabor v novih pogojih — Slovenska ljudska stranka	75
2. Neizpolnjena pričakovanja liberalcev (JDS-SDS)	87
3. Samostojna kmetijska stranka (SKS)	93
4. Slovenski republikanci, zemljiaradniki in radikali	98
5. Narodno socialistična stranka (NSS)	108
6. Narodna ljudska stranka (NLS)	112
7. Avtonomistično gibanje — Združenje slovenskih avtonomistov	113
8. Slovenska »Orjuna«	116

IDEJNI SPOPADI IN DELITVE V SLOVENSLEM DELAVSKEM GIBANJU

1. Slovensko socialdemokratsko gibanje in stranke 1918—1929	121
2. Komunisti v delavskem gibanju Slovenije 1918—1929	139

DRUGI DEL

USTAVNO VPRAŠANJE IN SLOVENSKA POKRAJINSKA AVTONOMIJA

1. Pogledi na ureditev jugoslovanske države zunaj Slovenije	159
2. Ustavno vprašanje v politiki slovenskih strank do 1. decembra leta 1918	169
3. Zahteve po avtonomiji Slovenije. Ustavni koncept SLS	182
4. Pomen uvajanja oblastne samouprave leta 1927 v Sloveniji	196

PROSVETNA IN KULTURNA POLITIKA V SLOVENIJI 1918—1929 IN RAZ-
VOJ NARODNOSTNE MISLI

1. Temeljne značilnosti kulturno-prosvetnih razmer v slovenskih deželah do leta 1918	217
2. Nova narodnostna usmerjenost v prosveti in kulturi v jugoslovanski državi .	220
3. Kulturno prosvetne organizacije. Razvoj znanosti, književnosti in umetnosti do leta 1928	235

VIRI IN LITERATURA

I. VIRI	259
II. TISK IN PERIODIKA	262
III. LITERATURA	264
SEZNAM KRATIC	275
SEZNAM OSEBNIH IMEN	277

Documenta et studia historiae recentioris št. 6

Dr. Momčilo Zečević

NA ZGODOVINSKI PRELOMNICI

Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918—1929

I. knjiga

1. izdaja

Urednik Branko Avsenak

Prevedel Fran Ksaver Dolski

Lektoriral France Vogelnik

Založila Založba Obzorja Maribor

Za založbo mag. Marjan Žnidarič

Natisnilo ČGP Večer Maribor 1986

Naklada 800 izvodov

ISBN 86-377-0054-3

Po mnenju Republiškega komiteja za kulturo št. 4210-44/85 z dne 14. 10. 1985 je knjiga oproščena temeljnega in posebnega davka od prometa proizvodov.